AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA
Knjiga LXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA
Knjiga 11

SIMPOZIJUM

DUHOVNA KULTURA ILIRA

[Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982]

Urednik
ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik
ENES EKIĆ

Sarajevo
1984

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

PUBLICATIONS SPECIALES
Tome LXVII

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES
Livre 11

SYMPOSIUM

CULTURE SPIRITUELLE DES ILLYRIENS

[Herceg-Novi, 4—6. novembre 1982]

Sarajevo
1984

SADRŽAJ

Strana

PREDGOVOR

U vremenu od 4. do 6. novembra 1982. godine održan je u Herceg-Novom simpozijum na temu »Duhovna kultura Ilira«. Ovaj naučni skup je organizovao Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u saradnji sa Odborom za arheologiju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. U posljednje dvije decenije održana su četiri naučna skupa posvećena ilirskoj problematici (»O teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba«, Sarajevo 1964; »Iliri u antičko doba«, Sarajevo 1966; »Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena«, Mostar 1968; »Utvrđena ilirska naselja«, Mostar 1974) te bi ovaj u Herceg-Novom trebalo u neku ruku, da zaokruži ciklus naučnih skupova o pomenutoj tematici.

Na Simpozijumu je uzelo učešća oko 50 učesnika iz Jugoslavije, tako da je ovaj naučni skup imao jugoslavenski, odnosno nacionalni karakter. Podneseno je sedam referata i jedanaest koreferata, koji su bili podijeljeni u četiri tematske cjeline — umjetnost, kult mrtvih, religija i jezik — a obuhvatali su odgovarajuće pojave u praistorijskom i antičkom dobu. O svakoj od navedenih cjelina vođena je posebna diskusija, da bi na kraju rada skupa glavni rezultati rasprave bili sumirani u generalnoj diskusiji.

Prilikom otvaranja rada Simpozijuma učesnike je pozdravio predsjednik Crnogorske akademije nauka i umjetnosti akademik Branislav Šoškić, a u ime Skupštine općine Herceg-Novi drug Svetozar Seferović i Hrvatskog arheološkog društva drugarica Marina Šarić.

Trećeg dana rada učesnici skupa su posjetili veći broj arheoloških lokaliteta i kulturnih spomenika u oblasti Boke kotorske, a posebno su se zadržali na onim objektima koji su vezani za tematiku samog Simpozijuma. Domaćin skupa u Herceg-Novom, kao i na ovoj ekskurziji, bio je arheolog Ilija Pušić, kome dugujemo iskrenu zahvalnost.

Napominjemo da u ovoj publikaciji objavljujemo integralne tekstove referata i koreferata, dok diskusiju dajemo samo u određenim izvodima. Nadamo se da će i ovi izvodi biti od koristi čitaocima da se upoznaju sa osnovnim pitanjima koja su tretirana u raspravi.

Akademik Mate Suić, zbog bolesti, nije bio u stanju da pripremi svoj tekst za štampu (glavni referat o religiji kod Ilira) i on će biti objavljen u redovnom broju Godišnjaka Centra.

REDAKCIJA

BORIVOJ ČOVIĆ

UMJETNOST KASNOG BRONZANOG I STARIJEG ŽELJEZNOG DOBA NA ISTOČNOJ JADRANSKOJ OBALI I U NJENOM ZALEĐU

Istočna jadranska obala i njeno zaleđe čine pretežan dio one široke oblasti koju su istoriografija i arheologija ranije gotovo jednodušno pripisivale Ilirima. Danas su u tom pogledu mišljenja drukčija i, mada nipošto jedinstvena, sve više naginju shvatanju da je u starini ovu oblast naseljavalo više različitih naroda, među kojima su, svakako, bili i Iliri kao jedan od najvećih i najvažnijih. Razloga da se na ovom simpoziju ipak razmatra duhovna kultura (pa, prema tome, i umjetnost) čitave ove oblasti — ima više. Jedan od njih je taj da se pitanje Ilira i njihove rasprostranjenosti nikako ne može smatrati riješenim, te bi stoga ograničavanje na neko uže područje (npr., ono koje nesumnjivo ilirskim smatra autor ovog referata[1]) moglo biti odveć subjektivno. Drugi važan razlog leži u samoj suštini predmeta koji želimo analizirati: umjetnost ili, bolje rečeno, pojave umjetničkog karaktera možemo kako valja razumjeti samo ako ih promatramo u jednom širem kontekstu, vremenskom i prostornom. Kao što ćemo vidjeti, te pojave su samo ponekad ograničene na neku užu sredinu, etničku ili teritorijalnu, a većinom su zajedničke za pretežan dio plemena i naroda ove oblasti, bili oni Iliri ili ne. Neke granice valjalo je, ipak, postaviti, ma koliko da su one uvijek stvar subjektivnog shvatanja i pristupa. U pogledu vremenskih granica opredijelio sam se za razdoblje od početka kasnog bronzanog doba (13—12. stoljeće stare ere), pa do svršetka starijeg željeznog doba (5. stoljeće st. e.), a evo iz kojih razloga. Kasno bronzano doba jeste jedan prelomni period. U njemu su se na zapadnom Balkanu odigrale važne promjene, a krajem kasnog bronzanog doba ocrtale su se već dosta jasno određene, teritorijalno ograničene, veće ili manje kulturne cjeline, od kojih neke već možemo bliže pove-

[1] B. Čović 1976a, 112—119; isti 1982.

zati s određenim etničkim zajednicama poznatim iz pisanih izvora. Takve su, na primjer, istarska, liburnska, japodska i srednjodalmatinska grupa uz obalu, te srednjobosanska i glasinačka u unutrašnjosti[2]. Sve ove grupe postoje dalje i u toku željeznog doba, kad se na prostoru od jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije pa do sjeverne (dijelom i srednje) Albanije ocrtava još i velika grupa koju danas možemo nazvati Glasinac — Mati kulturom. Raznolike pojave materijalne i duhovne kulture (a među njima i one umjetničkog karaktera) mogu se, dakle, pratiti u kontinuitetu i u razvoju tokom sedam do osam stoljeća. Naravno, određen kontinuitet postoji i dalje, tokom mlađeg željeznog doba (4. do 1. stoljeće stare ere), no taj sam dio svjesno ispustio iz ovog referata. Naime, ono što je autohtono u tom razdoblju, uglavnom je variranje tradicionalnih formi; ono što je novo, rezultat je uticaja ili impulsa velike umjetnosti mediteranskih naroda, Grka i Italika prvenstveno, pa treba očekivati da će o njima biti govora u referatima koji se tiču antičke umjetnosti u ilirskim pokrajinama. U geografskom smislu obuhvaćena je ovdje dosta široka oblast zapadnog Balkana, od južne Albanije i zapadne Makedonije do Kvarnerskog zaliva (bez Istre, o čijim se umjetničkim spomenicima govori u referatu prof. Gabrovca). Izostavljen je i sjeverni dio zapadnog Balkana (sjeverna Bosna i neki susjedni krajevi). To je područje na kojem se proširila i stabilizovala srednjopodunavska kultura polja sa urnama i na kojem se u starije željezno doba razvijaju kulturne grupe koje se mogu smatrati nasljednicama te kulture. Smatram, naime, da je pitanje odnosa nosilaca kulture polja sa urnama prema Ilirima definitivno riješeno, te da oni i njihova kulturna baština (dakle i umjetnost) ovdje ne spadaju. Razumije se, i oni će biti uzeti u obzir u onoj mjeri u kojoj se određene pojave umjetničkog karaktera, izvorno »panonske«, reflektuju dalje na jugu i zapadu u vidu uticaja ili impulsa.

Postavljalo se i pitanje sadržaja ili, bolje rečeno, predmeta ispitivanja. Kao arheolog praistoričar, ja, razumije se, nisam dovoljno kvalifikovan da postavim jednu jasnu i određenu definiciju pojma praistorijske umjetnosti koja bi mi poslužila kao polazište u izboru građe i u njenoj interpretaciji. S druge strane, neka savremena shvatanja umjetnosti, a naročito onog njenog dijela koji se naziva primijenjenom umjetnošću, a obuhvata i tzv. industrijski dizajn, daju mogućnost široke primjene pojmova »umjetnost« i »umjetnički«. Prihvaćena i za praistorijsko doba, ta shvatanja bi nas mogla odvesti u vrlo razgranatu analizu oblikovnih osobina najraznovrsnijih predmeta svakodnevne produkcije i upotrebe (keramike, koštanih izrađevina, nakita, oružja itd.), u praćenje njihovog razvoja, drugim riječima, u arheološku tipologiju. To je valjalo izbjeći. Bilo je potrebno prihvatiti određena ograničenja. Stoga sam pokušao da ovo izlaganje koncentrišem na dva polja: s jedne strane, na praćenje osnovnih tendencija u razvoju tzv. dekorativne umjetnosti, koja je na ovom tlu i u ovo vrijeme u osnovi apstraktna i nefiguralna, a sa druge strane, na skromne pojave figuracije čiji se izraz kreće od krajnje stilizacije do jedne vrste realizma.

---

2 Š. Batović 1983.; B. Čović 1976a, 121 i d; isti 1983a; isti 1983b.

ZAPADNOBALKANSKI GEOMETRIJSKI STIL
(T. I—III; Sl. 1—3)

Na početku razvoja koji ovdje želim da prikažem stoji jedna pojava koju sam definisao kao zapadnobalkanski geometrijski stil. Potrebno je ukratko objasniti šta se pod tim podrazumijeva. Dobro je poznato da je apstraktni geometrizam jedna od konstanti praistorijske umjetnosti uopšte. Na tlu zapadnog Balkana, kao i drugdje, on nastupa već od početka mlađeg kamenog doba i traje dalje u eneolitu, bronzanom i željeznom dobu s različitim intenzitetom i u raznolikim pojavnim oblicima. Po čemu se onda zapadnobalkanski geometrijski stil kasnog bronzanog i ranog željeznog doba izdvaja kao relativno samostalna pojava?

Na prvom mjestu, sâmo doba u kojem taj stil nastaje i razvija se obilježeno je izrazitom prevlašću geometrizma u umjetničkom izražavanju na širokim prostorima južne, a djelimično i srednje Evrope. U egejskom svijetu ta prevlast je posebno jasno vidljiva jer tamo sjajnu figuralnu umjetnost mikenske epohe dosta naglo zamjenjuje suhi i strogi protogeometrijski i geometrijski stil, pa se i čitava jedna epoha u Grčkoj ponekad po toj pojavi naziva geometrijsko doba. Ali, istovremeno ili približno istovremeno s grčkim protogeometrijskim i geometrijskim stilom razvija se na čitavom Balkanu nekoliko ogranaka geometrijske umjetnosti koji su svi po svom duhu srodni i međusobno i s grčkim geometrijskim stilom, ali svaki od njih, opet, ima i svoja vlastita obilježja, izražajna sredstva, svoje kanone i svoj repertoar kompozicija i motiva. U jednom dijelu zapadne Makedonije (jugoslavenske i grčke), u Epiru i u južnoj Albaniji razvija se, napr., jedna izrazita vrsta geometrijski ukrašene keramike (Bubušti — Devol) koja se ne može smatrati ogranskom ili dijelom egejske protogeometrijske i geometrijske keramike, mada je s njima dobrim dijelom istovremena, a ima i nekih dodirnih tačaka. (O toj keramici će kasnije još biti riječi.) U jugoistočnom dijelu srednjeg Podunavlja, krajem srednjeg i početkom kasnog bronzanog doba, dubovačko-žutobrdska grupa takođe stvara jedan specifičan geometrijski stil, prvenstveno na keramici, žrtvenicima i nekim drugim objektima[3]; mada ova grupa poznaje i figuraciju u obliku glinene kultne plastike[4], i na tim objektima, veoma stilizovanim, osjeća se, u ornamentici, snažan uticaj vladajućeg geometrijskog duha. Hronološki, a vjerovatno i genetski, u svakom slučaju idejni, nasljednik dubovačko-žutobrdskog stila je tzv. basarabi stil koji je, na svoj način i svojim izražajnim sredstvima, održao duh ove grane geometrijske dekorativne umjetnosti, produžujući joj život dosta duboko u sljedeću epohu, starije željezno doba[5]. Nešto južnije, u zapadnim dijelovima današnje Bugarske, u okviru kulturnih grupa Babadag i Pšeničevo, nastao je na prelazu iz bronzanog u željezno doba takođe jedan specifičan geometrijski izraz na keramičkim tvorevinama[6]. Svim ovim pojavama, na zapadnom Balkanu, odgovara — po vremenu nastanka i po svom duhu — jedna izrazita i specifična grana dekorativne umjetnosti koju sam nazvao zapadnobalkanski geometrijski stil.

---

3 M. Garašanin 1983.
4 Z. Letica 1973, 19 i d.
5 Up. A. Vulpe 1965; N. Tasić 1974, 258—267; P. Medović 1978, 48 i d. (sa navedenom literaturom)
6 up. B. Hänsel 1967, 169 ff.

Jedan od bitnih razloga koji opravdava ovu definiciju jeste činjenica da se taj stil u ovom dijelu Balkana javlja kao relativno nova i samostalna pojava. Istina je da su i na sjeverozapadnom Balkanu, kao i drugdje, u starije vrijeme jedan za drugim nastajali geometrijski dekorativni stilovi poput onog danilskog i butmirskog ili — da pomenem one hronološki bliže — vučedolskog i cetinskog u kasnom bakrenom i u ranom bronzanom dobu. Ali je sljedeći period, srednje bronzano doba, vrijeme u kojem na keramičkoj proizvodnji zapažamo jednu pojavu poznatu pod nazivom anornamentalni stil ili manir — vizuelni efekti se tu postižu oblikovanjem same forme i njenih detalja, glačanjem, igrom svjetla i sjenke, dok je urezana ili bilo kakva druga dekoracija gotovo posve iščezla. Nema, dakle kontinuiteta sa starijim geometrijski inspirisanim dekorativnim umjetnostima. Jedino se u istočnoj Bosni, u Podrinju, osjećaju slabi odbljesci ornamentike vatinske grupe u keramičkoj proizvodnji; oni su, možda mogli imati nekog uticaja na kasniji razvoj dekorativne umjetnosti na ovom tlu. Što se tiče metalnih izrađevina, valja reći da je autohtona proizvodnja na zapadnom Balkanu u srednje bronzano doba posve nejaka. Tek krajem srednjeg i na početku kasnog bronzanog doba javljaju se proizvodi lokalnog tipološkog obilježja, a neki od njih bili su nesumnjihovo preteče u nastanku zapadnobalkanskog geometrijskog stila.

Drugi bitan razlog zbog kojeg zapadnobalkanski geometrijski stil izdvajam kao posebnu pojavu jeste to što on ima svoju oblast rasprostiranja i svoje vrijeme trajanja — nastanka, cvjetanja i dekadencije. Oblast rasprostiranja obilježena je samim imenom: to je zapadni Balkan, od Drine do Jadrana. Što se tiče vremena njegovog trajanja, može se reći da on ima jednu ranu fazu, fazu rađanja i postepenoga širenja, jednu zrelu fazu, kad se nalazi u punom rascvatu, i fazu dekadencije i propadanja. Te tri faze obuhvataju širok vremenski raspon od 13. do 8. stoljeća stare ere, pa čak i u 7. stoljeću ovaj stil, mada više nije dominantan, još egzistira. Ipak, u tom okviru, vrijeme od 10. do 8. stoljeća jeste ono uže razdoblje u kojem ovaj stil posve dominira.

Treća činjenica koju valja uzeti u obzir jeste nesumnjiva unutrašnja koherentnost ovog stila. On ima svoje oblike u keramičkim, pa i metalnim, proizvodima, svoje kanone, kompozicije i repertoar motiva, jezikom filologa mogli bismo reći svoju vlastitu sintaksu i leksiku. To što su neki elementi srodni ili istovetni onim u drugim istovremenim pojavama geometrijske dekorativne umjetnosti ne čini ga manje samosvojnim. Odnos je tu kao među različitim dijalektima jednog šire rasprostranjenog jezika. To je, uostalom, posve razumljivo: kao i u Egeji i na centralnom Balkanu, pa i u dijelovima srednje Evrope i na Apeninskom poluotoku, i ovdje se geometrijski stil pojavljuje kao dio jednog opšteg umjetničkog strujanja ili pokreta, kao izraz jednog određenog stanja ljudske psihe.

Ako pokušamo tragati za korijenima i počecima zapadnobalkanskog geometrijskog stila, moraćemo priznati da su naša znanja u tom pogledu još posve nedovoljna, a i jednostrana kad je u pitanju naše poznavanje čitave prve faze u njegovom razvoju, one koja obuhvata vrijeme od 13. do 11. stoljeća. Istočna Bosna ili, tačnije rečeno, srednje i gornje Podrinje imali su, kako izgleda, prilično važnu ulogu u nastanku ovog stila. Na tom području proizvodi se tokom srednjeg bronzanog doba nešto bolje keramike, srodne mlađoj vatinskoj i belegiškoj, ukrašene kaneliranjem, bradavicama, ali i jednostavnim kompozicijama urezanih motiva, koja odudara od jednolične, »anornamentalne« keramike tog doba dalje na zapadu[7]. Ali, što je još važnije, u tom kraju (najviše izloženom uticaju iz srednjeg Podunavlja i sa zapadnih Karpata), jedna serija grobova pod humkama dala je i bogatu kolekciju bronzanog nakita. Jedan njegov dio posebno je važan za problem koji ovdje želimo osvijetliti. On pripada kraju srednjeg i početku kasnog bronzanog doba, dakle otprilike 14. i 13. stoljeću. Veći dio pripada oblicima koji bi se mogli pripisati podunavsko-karpatskim proizvođačkim centrima, ali među njima ima i takvih primjeraka koji bi mogli biti proizvodi lokalnih zanatlija. Posebno je važna pojava spiralnog ukrasa na tim proizvodima. Naravno, dobro je poznato da je spirala u ovo doba jedan od vodećih motiva dekorativne umjetnosti Karpatskog bazena (osobito na metalu), ali mi se čini da bi se primjena tog motiva na laganim, otvorenim grivnama, poput onih iz Šundinovače kod Zvornika[8], smjela označiti kao odraz lokalnog ukusa i kao rad domaćeg majstora. Još je važnija činjenica da se taj isti spiralni ukras sreće na jednoj vrsti bronzanog nakita poznatog zasad samo iz Podrinja i sa susjednog Glasinca. To su široke bronzane ogrlice (tačnije rečeno, nakit za prsa koji se nosio na vrpci ili nekoj traci vezanoj oko vrata). Na vanjskoj, fino cizeliranoj površini te ogrlice nose raznovrstan gravirani ukras (T. I, 1). Pored dva primjerka otkrivena u grobovima iz Pađina i Roćevića kod Zvornika, toj vrsti pripada i primjerak iz Živaljevića u Borikama, kao i daljih pet nađenih na području Glasinca. Važan je autohtoni oblik ove vrste nakita. On nam pokazuje da se već na prelazu iz srednjeg u kasno bronzano doba začela autohtona proizvodnja b r o n z a n i h objekata u ovom dijelu zapadnog Balkana. Ta je proizvodnja, svojim dekorativnim graverskim tretmanom uglačane površine bronze, morala odigrati ne malu ulogu u rađanju zapadnobalkanskog geometrijskog stila. Štaviše, čini mi se da bismo upravo ove ogrlice smjeli uzeti kao najstarije predstavnike rane faze tog stila, čime bi njegovi počeci bili postavljeni već u 13. stoljeće stare ere[9]. Stoga se vrijedi zadržati i na njihovoj analizi. Na prvom mjestu, pada u oči zavidan tehnički nivo i preciznost gravure, pravilan i simetričan raspored ornamentalnih motiva, dakle osobine koje ovaj stil duguju umjetnosti karpatske oblasti, od koje je on u svojim počecima nesumnjivo zavisan. U pogledu kompozicije i sadržaja, bitnu osobinu ukrasa ovih ogrlica čini ritmičko smjenjivanje spiralnih (ili spiraloidnih) i pravolinijskih motiva, najčešće trouglova. Još jedan detalj potrebno je istaknuti: na većini ovih ogrlica mogu se uočiti, interpolirane između ovih motiva, nepravilne, izduženo-trougaone površine, ispunjene kosom šrafurom. Njihova uloga na tom mjestu posve je jasna: one treba da popune prazan prostor između pojedinih motiva — postupak koji je u istoriji umjetnosti dobro poznat pod imenom »horror vacui«. Za nas, je međutim, važna činjenica da su na potpuno isti način (nepravilnim šrafiranim površinama između spiralnih motiva) taj problem rješavali i umjetnici koji su ukrašavali različite glinene proizvode vitenberške (Wietenberg) kulture srednjeg bronzanog doba zapadnokarpatske oblasti[10]. Vitenberška kultura, odnosno njena dekorativna umjetnost, nesumnjivo je (barem posrednim putem) odigrala ne malu ulogu u

---

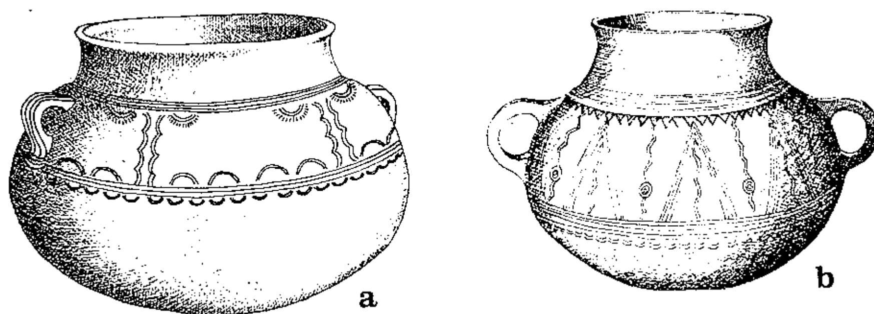
[7] M. K o s o r i ć 1976, T. XVI, 6, T. XVIII, 1—4; i s t a 1975, I. II, 3.

[8] M. K o s o r i ć 1972, 19—20; T. V, 1.

[9] B. Č o v i ć 1981, 115—116 (s navedenom literaturom); A. B e n a c — B. Č o v i ć 1956, 31; T. XXVI, 8; T. XXXI, 1; T. XXXII, 3.

[10] H. M ü l l e r — K a r p e 1980, Taf. 284, 414; Taf. 285, 388.

nastajanju ovog stila na zapadnom Balkanu. Uloga krivolinijskih, prvenstveno spiralnih motiva na ovim ogrlicama (gdje su ravnopravni s onim pravolinijskim) kao da je uopšte karakteristična za ranu fazu zapadnobalkanskog geometrijskog stila; spiralne ornamente nalazimo, naime, i na drugim m e t a l n i m proizvodima ovog razdoblja: na jednoj bronzanoj faleri iz ostave Nova Kasaba, (T. I, 2)[11] koja pripada 12. ili najkasnije 11. stoljeću, te na bronzanoj pločici sa drške jednog bodeža iz centralne Bosne (Lašva — T. I, 3), najvjerovatnije iz 11. stoljeća stare ere[12]. Koliki je bio areal rasprostranjenosti ovoga stila u njegovoj ranoj fazi, za sada je teško reći. Kako vidimo, u periodu od 13. do 11. stoljeća nalazimo ga na bronzanim proizvodima — nakitu i oružju — u istočnoj i centralnoj Bosni, no izgleda da se već tada širio i dalje prema zapadu: narukvice iz ostave nađene u okolini Cavtata (T. I, 4), datirane veoma rano, oko 1.200 godina stare ere, ukrašene su geometrijskim motivima iz repertoara zapadnobalkanskog geometrijskog stila s njegovim čistim, strogim shvatanjem dekoracije[13]. Takođe se ne bi mogla isključiti ni mogućnost da neke od najstarijih lučnih fibula sjevernojadranske regije (»liburnske fibule«), ukrašene doduše dosta jednostavnim, ali ipak karakterističnim geometrijskim motivima, pripadaju još 11. stoljeću[14].

Sl. 1 — Pod kod Bugojna (rekonstrukcije), znatno umanjeno.

Izgleda da se na prelazu iz 11. u 10. stoljeće, a možda i nešto ranije, dogodio važan prelom u razvoju zapadnobalkanskog geometrijskog stila: on je sa metalnih predmeta prenesen na keramičke proizvode, dobijajući time još širu primjenu. Ne znamo posve tačno kako i kada se to odigralo, jer se već oko 1000 godine stare ere (u to vrijeme pada osnivanje mlađeg naselja (B) na Podu kod Bugojna[15]) taj stil na lončarskim proizvodima pojavljuje u zrelom, razvijenom obliku; moramo, dakle, pretpostaviti da se najkasnije u drugoj polovini 11. stoljeća ovaj stil počinje primjenjivati i u ukrašavanju zemljanog posuđa.

Ovaj novi razvoj kojim započinje druga, zrela faza zapadnobalkanskog geometrijskog stila ima svoje značajno žarište u centralnoj Bosni, oko gornjih tokova Vrbasa i Bosne i u porječju Lašve. U tom kraju je nastala i živjela srednjobosanska kulturna grupa, a njena keramika (koju naročito dobro poznajemo sa gradine Pod kod Bugojna, zatim gradine Kopilo kod Zenice i nekih drugih nalazišta) daje nam puni uvid u to kako se ovaj stil, primijenjen na lončarske proizvode, razvijao tokom svoje zrele (T. II, 2—9; Sl. 1) i kasne faze (T. III, 1—5).

Jedna od najvažnijih karakteristika ovoga stila, pogotovu u njegovoj zreloj fazi, jeste t e k t o n s k a p o v e z a n o s t o b l i k a i o r n a m e n a t a. Tu postoje određeni kanoni. Tako se na zdjelama ukras koncentriše na sam obod, koji je i najistaknutiji dio te forme posuđa, a i posebno profilisan da bi mogao primiti ornamentalne trake, bilo da je zadebljan i facetiran, bilo da je proširen i zaravnjen[16]. Nešto dublji oblici, šolje i lonci s mekom, zaobljenom profilacijom i sa jednostavnim ili neznatno profilisanim obodima ukrašeni su na drugi način. Ispod oboda postavljena je obično jedna horizontalna ukrasna traka (šrafirani trouglovi, polukružni zarezi ili drugi jednostavniji motivi u nizu), a od te trake spušta se vertikalno nekoliko sličnih ornamentalnih traka. Čitav ukras koncipiran je tako da prati meku i neprekidnu zaobljenu liniju profilacije recipijenta[17]. Kad su u pitanju dublje šolje i pehari sa drškama na ramenu, težište ornamenta postavljeno je na najširi, najistaknutiji dio posude (Sl. 1a, b). Taj dio je horizontalnim urezanim linijama ili kanelurama izdvojen, pa je tako nastao friz koji se popunjava vertikalnim i horizontalnim motivima u raznim kombinacijama[18]. Razvijeniji oblici pehara, oni koji imaju jasno izdvojen cilindrični vrat, ukrašeni su i sa dva izdvojena friza: jedan na vratu a drugi na ramenu[19]. Najzad, najrasčlanjeniji oblici, kakve su jajaste ili trbušaste amfore s visokim vratom i proširenim obodom, nose i najrazvijeniji ukras, podijeljen u tri dijela: jedan na ramenu i trbuhu, drugi na vratu i treći na samom obodu (T. II, 2—6). Svaki od njih svojim vertikalnim ili horizontalnim položajem i rasporedom nizova motiva naglašava karakter i oblik onog dijela suda na koji je apliciran[20].

Druga važna karakteristika ovoga stila jeste s t r o g a s i m e t r i č n o s t. I pojedini motivi i cijele kompozicije postavljene su u pravilnim razmacima; kombinacije motiva organizovane su tako da se pojedine vrste motiva pravilno, naizmjenično ponavljaju. Odstupanja od ovog pravila postoje, ali su veoma rijetka. Pravilo simetričnosti je, uglavnom, poštovano i ono čini jedan od osnovnih kanona ove dekorativne umjetnosti (pogotovu u njegovoj zreloj fazi, o kojoj je ovdje riječ).

Najbitnija osobina ovog stila, njegova idejna osnova, jeste a p s t r a k t n o s t, bježanje od predstava iz realnog svijeta. Nema tu ni reminiscencije na ljudski ili životinjski lik ili njihove dijelove, a nedostaju i posve stilizovani vegetabilni motivi (ako izuzmemo motiv »grančice« ili »jelice« koji je, već posve geometrizovan, izgubio odavno vezu sa svojim prirodnim uzorom). Jedva se može pronaći neki motiv ili kombinacija motiva koji su možda odraz nečeg iz realnog svijeta — motivi kružnica obješenih na traku — možda su inspirisani jednom vrstom nakita, spiralnog diska obješenog na tekstilnu

[11] B. Č o v i ć 1975, 13, T. I, 3.
[12] B. Č o v i ć 1976a, 277—228, sl. 125; V. Radimski 1894.
[13] R. D r e c h s l e r — B i ž i ć 1982, 68—72; T. I.
[14] Š. B a t o v i ć 1976, 20—21; i s t i 1981, 12.
[15] B. Č o v i ć 1983a.

[16] B. Č o v i ć 1976a, 215—216, sl. 107, 108.
[17] *Ibid*, 221, sl. 109.
[18] *Ibid*, sl. 120, 121.
[19] *Ibid.*, sl. 112.
[20] *Ibid.*, sl. 111, 117, 119.

traku (T. II, 8), a na jednom drugom motivu možda se prepoznaje posve stilizovana dvokolica; no to su samo rijetki i daleki odbljesci iz svijeta realnosti[21]. Koncentrične kružnice, koje, možda, treba objasniti kao predstavu sunčeva diska (T. II, 9) takođe su simbol; one pripadaju sferi religioznih pojmova, a ne realnom svijetu. Zapadnobalkanski geometrijski stil je, moglo bi se reći, gotovo najstroži od svih ogranaka geometrijske dekorativne umjetnosti ovoga doba koje poznajemo. Bježeći od motiva koji svoje porijeklo vode iz žive prirode, on je uprostio svoj repertoar. Nema tu vitica i voluta, a i spirala (važan motiv u njegovoj ranoj fazi) u zreloj fazi posve nedostaje. Od ostalih krivolinijskih motiva najčešće su koncentrične polukružnice, u nizovima, samostalne ili u kombinaciji s drugim motivima (T. II, 6; Sl. 1a). Nešto rjeđe javljaju se koncentrične kružnice (obično u okviru nekog drugog motiva), a i girlande, mada nisu česte, spadaju u repertoar motiva ovog stila. Pravolinijski motivi su, bez sumnje, dominantni. Najprostije od njih čine nizovi uboda ili udubljenih, odnosno urezanih crtica u raznim kombinacijama. Cikcak-linija, jednostruka ili dvojna, takođe je jedan od najomiljenijih motiva. Vodeći motiv je, nesumnjivo, koso šrafirani ravnostrani trougao, obično složen u nizove, horizontalne ili vertikalne. Svakako važan, mada ne tako čest kao trougao, jeste romb, prazan ili ispunjen šrafurom. Dva niza šrafiranih trouglova, postavljenih tako da između njih ostaje »negativni« cikcak-motiv, čini jedan od omiljenih složenih motiva, u obliku trake. Slična traka postiže se i pomoću dva niza šrafiranih trouglova čiji se vrhovi dodiruju: između njih ostaje niz praznih, »negativnih« rombova. Postoje i druge vrste traka — ispunjene kosim crticama u jednom ili dva pravca ili poprečnim crticama u razmacima, a u jednoj već poodmakloj razvojnoj etapi (na prelazu iz zrele u kasnu fazu ovog stila) pojavljuje se i mrežasto ispunjena traka. Među složenijim motivima ističe se naročito veliki trougao obično podijeljen po sredini vertikalnim cikcak-linijama ili nekim drugim motivima (T. II, 9; Sl. 1b); od složenih motiva treba pomenuti i cikcak-traku na kojoj je »obješena« koncentrična kružnica (T. II, 8; Sl. 1b).

Ovim su, mislim, dovoljno istaknuta bitna svojstva ovog stila u njegovoj najvažnijoj, zreloj fazi, ona što mu daju unutrašnju koherentnost. Uzete zajedno, ove njegove karakteristike čine ga samostalnom pojavom u okviru široko razgranate porodice geometrijske dekorativne umjetnosti kasnog bronzanog i ranog željeznog doba jugoistočne Evrope.

Ovdje smo zrelu fazu zapadnobalkanskog geometrijskog stila analizirali na keramičkoj proizvodnji srednjobosanske kulturne grupe, jer ona svojom brojnošću daje najbolju osnovu za to, ali on nije ograničen na taj prostor i samo na taj medij. Kada je u pitanju keramika, možemo pratiti širenje ovog stilskog izraza u obliku snažnog uticaja iz centralne Bosne prema jugu, jugozapadu i sjeveru. U sjevernoj Hercegovini, u sloju C-3 naselja Velika gradina u Varvari, pored starijih, autohtonih formi, naglo se pojavljuje znatan broj objekata srednjobosanske grupe s njihovim karakterističnim geometrijskim ukrasom, a isti je slučaj i sa naseobinskim kompleksom Debelog brda[22]. Nešto slabijeg intenziteta, ali ipak još dosta izrazit uticaj ovog stila zapaža se i na »ranodelmatskoj« keramičkoj proizvodnji, što posebno dolazi do izražaja

[21] *Ibid.*, 220, sl. 117, 119, 121; za pregled motiva u cjelini up. B. Čović 1965, T. IX—XII; T. XIII, 7—9; B. Čović 1976a, 105—121.

[22] B. Čović 1983c.

u materijalu Gradine u Koritima kod Buškog blata, ali i na nekim drugim lokalitetima[23]. U sjevernoj Bosni elementi ovog stila, takođe izvorno porijeklom iz srednjobosanske grupe, pojavljuju se na keramici naselja Vis kod Dervente, pa donekle i Pivnice kod Odžaka; ta naselja inače, u osnovi, pripadaju južnom ogranku kulture polja sa urnama, kojoj je ovakav način dekoracije posuda stran i uglavnom nepoznat. Neke elemente srećemo i na keramici naselja Kekića glavica u sjeverozapadnoj Bosni, a S. Gabrovec pomišlja čak na uticaje srednjobosanske grupe na dekoraciju keramike u grupi Ruše u Sloveniji[24].

Što se tiče metalnih proizvoda, može se reći da oni, s jedne strane, dokazuju puno jedinstvo ovog stila bez obzira na medij, a s druge, još više njegov širi zapadnobalkanski karakter. Razmatranje o metalu počinjemo, doduše, opet iz centralne Bosne, iz koje potiču dvije važne ostave: Veliki Mošunj i Brgule[25]. Prva od njih dala je znatno više nalaza. Među njima su za našu temu najinteresantniji tzv. štit, kratki mač sa koricama i pektoral s privješenim lančićima (T. I, 5, 6; T. II, 1). Sva tri objekta ukrašena su fino graviranim geometrijskim motivima u jednostavnim kompozicijama[26]. Ono što odlikuje sve ove izrađevine jeste visok stepen zanatskog umijeća u oblikovanju samih objekata, te sigurnost i preciznost u izvođenju graviranog ornamenta. Već na prvi pogled posve je jasna identičnost stila na ovim objektima i na keramici srednjobosanske grupe, a neki detalji to još jače potcrtavaju. Tako, na primjer, koncentrične kružnice povezane trostrukom urezanom linijom na »štitu« iz V. Mošunja (T. II, 1) imaju bliske analogije u nekim kompozicijama na keramičkim proizvodima (T. II, 8; Sl. 1b)[27], a isti je slučaj i sa motivom antitetički postavljenih lučnih motiva na gornjem dijelu korica mača iz Mošunja (T. I, 6) i na narukvicama iz Brgula (T. II, 11, 12; up. T. II, 4)[28]. Obje ove ostave pripadaju drugoj, zreloj fazi zapadnobalkanskog geometrijskog stila — V. Mošunj 9. stoljeću, a Brgule vremenu oko 900. godine stare ere. Ostava iz Brgula dala je, osim toga, i veoma dekorativne primjerke jedne varijante fibula Golinjevo-tipa koji nose gravirane motive tipične za ovaj stil[29]. Uopšte, može se reći da većina primjeraka fibula Golinjevo-tipa, sa svojim lukom ukrašenim motivima jelove grančice, šrafiranim trouglovima, pa i mrežasto ispunjenim trakama, nesumnjivo spada u nosioce ovog stilskog izraza na metalnim izrađevinama; rasprostranjenost ovog tipa fibula (posebno prve i druge generacije) pokazuje i širinu rasprostiranja ovog stila u njegovoj zreloj fazi, obuhvatajući širok prostor od sjeveroistočne i central-

[23] B. Govedarica 1982, 174; T. VII, 6—10; T. IX, 1—5; T. X, 1.

[24] B. Čović 1965, 41; isti 1983a.

[25] Ć. Truhelka 1913, sl. 1—4, 7, 11, 14 i 15; B. Čović 1980, 43—48, sl. 1; T. I—V.

[26] Treba napomenuti da je pektoral danas moguće prikazati samo u obliku manje ili više vjerovatne rekonstrukcije (B. Čović 1976a, 225—226, sl. 124). Taj predmet bio je nađen u fragmentima pa je Ć. Truhelka (1913, sl. 13) jedan njegov dio bio upotrijebio za proizvoljnu i netačnu rekonstrukciju »fibule«, kako je to pokazao J. Korošec, *Novitates, Ser. II, 1*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1945, 6—7.

[27] Up. B. Čović 1976a, sl. 122 — sl. 111, 117, 121.

[28] *Ibid.*, sl. 123 — sl. 219; B. Čović 1980, sl. 1.

[29] B. Čović 1980, T. I—III, V, 1.

ne Bosne do srednje Dalmacije[30]. Veoma izrazit primjerak je i ogrlica iz Potravlja kod Sinja[31]. Pa i na liburnskom području pojedini primjerci fibula 11—9. stoljeća sa bogatom urezanom dekoracijom mogli bi se smatrati proizvodima ovog stila[32]. Ovoj fazi (bar u razvojnom i tipološkom smislu) pripadaju i geometrijski ukrašeni bronzani objekti male nekropole u Tešnju (T. I, 7; T. II, 10), kao i bronzani brijač iz ostave Grapska kod Doboja[33]. Datiranja ovih nalaza se, doduše, u raznih autora dosta razilaze, ali mi se čini najprihvatljivijim da i nekropola iz Tešnja i ostava iz Grapske pripadaju drugoj polovici 9. ili prelazu iz 9. u 8. stoljeće stare ere[34]. Najzad, među istaknute primjerke zapadnobalkanskog geometrijskog stila u ovoj fazi valja ubrojati i seriju glasinačkih bronzanih falera[35]. One, koliko danas možemo dokučiti, predstavljaju svojevrsnu renesansu ovog stila na glasinačkom području (poslije prekida od preko dvije stotine godina). Neke od njih mogle bi se datirati još u deseto, a većina pripada devetom stoljeću stare ere[36]. Glasinački primjerci karakteristični su i po tome što na njima još srećemo dosta izrazit krivolinijski ukras, i to ne samo girlande (koje, kao što smo vidjeli, u ovoj fazi postoje i na keramici)[37] već i spiralne motive[38]. Naročito je u tom pogledu važna jedna falera iz Vrlazja, tumulus VI, jedne grobne cjeline koja pripada starijem dijelu glasinačke faze IIIc (10. stoljeće)[39]. U centralnom polju te falere izveden je složeni motiv vezanih (tekućih) spirala, što je nesumnjivo odraz starije tradicije i možda posljednji odbljesak onog uticaja koji je na nastanak zapadnobalkanskog geometrijskog stila, izvršila dekorativna umjetnost vitenberške kulture.

Kako vidimo, moguće je u ovoj fazi ocrtati dva kruga rasprostiranja ovog stila. Jedan, uži, vezan za keramičke proizvode, obuhvata centralnu i južnu Bosnu sa sjevernom Hercegovinom (Rama), uz snažne uticaje u jugozapadnoj Bosni (Korita i druga nalazišta) i u jednom dijelu sjeverne Bosne (Vis, Pivnica). Drugi, širi krug čine proizvodi livaca, kovača i gravera bronze; taj krug, osim nabrojanih krajeva, obuhvata i glasinačko područje na istoku, dok se na zapadu širi do srednje i sjeverne Dalmacije. Nešto starija, ranije pomenuta ostava iz okolice Cavtata ukazuje na vjerovatnoću da u ovaj krug spada i naše južno primorje, a možda treba računati i na širenje ovog stila do u sjevernu Albaniju, iz koje, doduše, potiče za sada jedino usamljeni primjerak fibule Golinjevo-tipa iz područja oko rijeke Mati[40].

---

[30] B. Čović 1971, 313—323; up., npr., naročito dekorativne primjerke iz Trcele, te iz nepoznatih nalazišta srednje Dalmacije, I. Marović 1968, 5 i d.; sl. 3, 2; 5, 3; sl. 6, 1—3.

[31] I. Marović 1969, 13—15, sl. 5.

[32] Š. Batović 1976a, fig. 2; isti, 1981, sl. 2, 1—3; sl. 3.

[33] B. Čović 1976a, 228—231, sl. 126—129; Ć. Truhelka 1907; A. Benac 1954.

[34] B. Čović 1976b, 286—288; K. Vinski-Gasparini 1983.

[35] A. Benac — B. Čović 1956, 33—34; T. XXXIV, 1; T. XXXV, 1, 2, T. XXXVII, 1—3; T. XXXX, 1; T. XXXXI, 1, 2; T. XXXXII, 1.

[36] B. Čović 1981, 126—129.

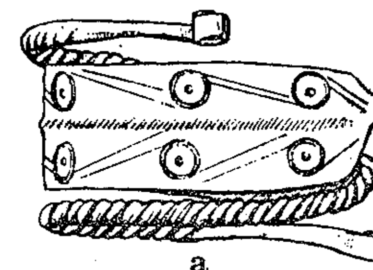
[37] Up. B. Čović 1976a, sl. 116.

[38] A. Benac — B. Čović 1956, T. XXXIV, 5 (centralno polje), T. XXXXI, 1.

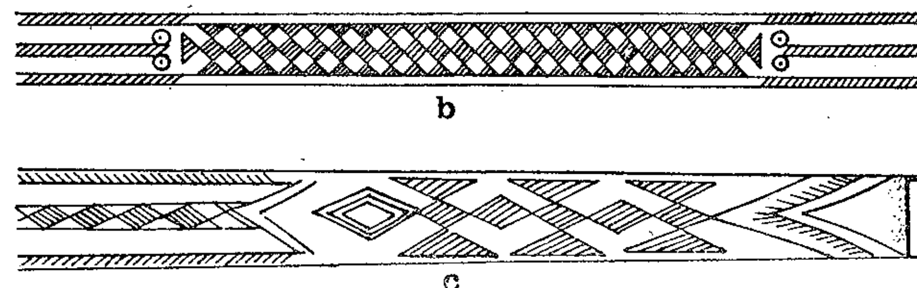
[39] B. Čović 1961, 127.

[40] F. Prendi 1975, Pl. II, 12.

U toku devetog stoljeća stare ere nastaju neke nove tendencije u razvoju zapadnobalkanskog geometrijskog stila. One su u početku pretežno formalne i tehničke prirode, ali u toku osmog i sedmog stoljeća postaju izrazitije i tiču se samog sadržaja. To je treća i završna faza u razvoju ovog stila. U keramičkoj produkciji taj novi razvoj se najprije manifestuje u laganim izmjenama motivike. Krivolinijski motivi postaju sve rjeđi, a od pravolinij-

a

b

c

Sl. 2 — Glasinac, narukvica i motivi sa dijadema, 1:1.

skih, pored trouglova, sve češći je i romb (T. III, 1, 3, 4, 5), kao i mrežasto šrafirana traka. Zatim se počinju mijenjati i oblici. Posude dobijaju oštriju profilaciju, kod nekih formi vrat se oštro izdvaja i dobija ljevkast izgled, a drške postaju duže, znatno nadvisujući obod. Najzad, evoluira i jedan od najvažnijih motiva — šrafirani trougao. Viseći šrafirani trouglovi u horizontalnim nizovima, ranije bez izuzetka ravnostrani, postaju sada izduženi (T. III, 1, 2, 5). I u kompoziciji se nešto mijenja: princip simetričnosti ne sprovodi se više tako dosljedno, pa se različiti motivi nižu jedan do drugog (T. III, 3). Povezivanjem horizontalnih i vertikalnih šrafiranih traka nastaje jedan nov složeni motiv, odnosno kompoziciona shema — okvir koji podsjeća na neku arhitektonsku konstrukciju načinjenu od greda ili letava (T. III, 3)[41]. U sljedećim stoljećima (šestom, petom, pa i dalje) postoje još uvijek na keramici pojedini motivi iz repertoara ovog stila, mada su plastični ukrasi sve češći i izrazitiji. Osim toga, urezani i udubljeni geometrijski ukras postepeno se uproštava i degeneriše. Kao jedinstvena i koherentna pojava zapadnobalkanski geometrijski stil na keramičkim proizvodima zapravo tada više ne postoji, a to je, kao što ćemo vidjeti, slučaj i sa metalom.

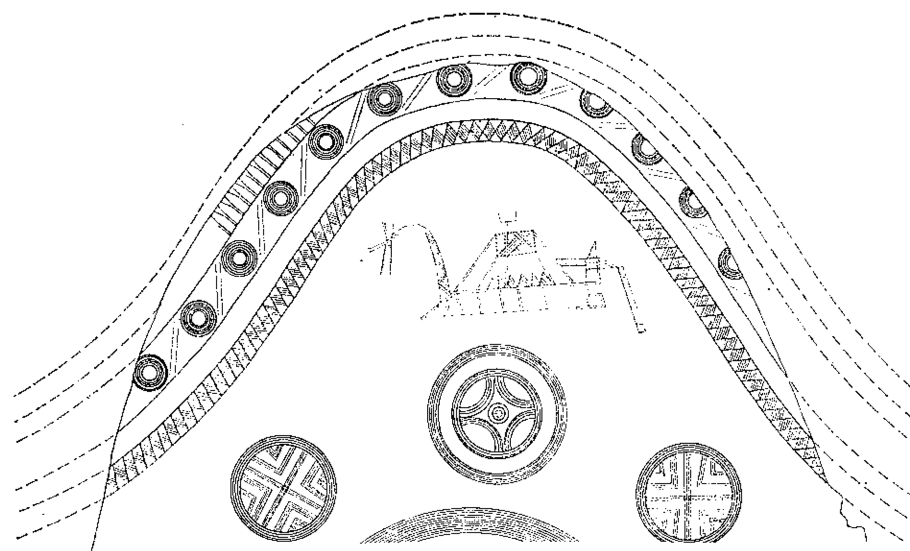
---

[41] B. Čović 1976a, 231—234, sl. 130—134.

Fini gravirani ukras na bronzanim objektima predstavlja drugi ogranak zapadnobalkanskog geometrijskog stila i u njegovoj završnoj fazi, u osmom i sedmom stoljeću. I u ovoj fazi je areal rasprostiranja njegovih proizvoda na metalu širi od onog keramičkog i obuhvata prostor od Glasinca i centralne Bosne do liburnskog područja na sjeverozapadu, te do doline rijeke Mati u Albaniji, na jugu. To je, bez sumnje, rezultat djelovanja većeg broja centara, odnosno radionica, a vjerovatno i putujućih zanatlija. Najvažniji od tih proizvoda su dijelovi defanzivnog oružja (oklopi za prsa, objekti protumačeni kao pupci štitova — Sl. 3; T. VI, 6), zatim pektorali (T. III, 6, 7) velika ukrasna dugmad — toke s ušicom i šiljkom (T. III, 8), jedan tip narukvica sa srednjim dijelom u obliku limene trake (Sl. 2a), dijademe i poramenice od uske trake bronzanog lima (Sl. 2b, c), te široke dijademe, odnosno oglavlja na japodskom području[42]. U pogledu motiva može se reći da i dalje dominira šrafirani trougao u raznim kombinacijama, zatim šrafirane trake, nizovi šrafiranih rombova (up. T. VI, 6). Ipak, repertoar motiva se proširuje. Veoma čest ukras su šrafirani rombovi na čijim se uglovima nalaze mali trouglovi (Sl. 2 b, c — up. i T. III, 4 na keramici), jedan inače široko rasprostranjen motiv koji srećemo i u ranije vrijeme, u Srbiji na šakastim grivnama (tzv. malteški krst)[43], a u toku osmog i sedmog stoljeća na širokom prostoru od sjeverne Albanije do Glasinca, dok na zapadu stiže i do Picenuma u Italiji (up. T. III, 7)[44]. Od krivolinijskih motiva česti su polukružni motivi simetrično raspoređeni na periferiji kalotne ukrasne dugmadi (na pr. Krehin Gradac, up. slično nešto starije rješenje iz Tešnja, T. II, 10), zatim girlande (T. VI, 6, na rubu), koncentrični kružići s tačkom u sredini, a kao nov motiv ponovo se javlja tekuća spirala, ovaj put u jednoj tehnički uproštenoj varijanti — sastavljena od kružića povezanih tangentama (Sl. 2, 3). Najzad, na već pomenutim oklopima za prsa iz sjeverne Albanije i sa Glasinca nalazimo, pored pomenutih motiva kao što su rombovi, tekuća spirala i »malteški krst«, još i čitavu seriju različitih složenih motiva u obliku kružnice od kojih bi se neki mogli tumačiti i kao grafički prikaz pojasnih kopči i nekih drugih vrsta nakita kasnog 8. i 7. stoljeća ili, vjerovatnije, kao izraz istog simboličkog i estetskog izvora koji je motivisao i majstore — proizvođače pomenutih oblika nakita. Ima tu, razumije se, i ornamenata preuzetih iz drugog vrela, možda i iz grčkog geometrijskog stila[45].

Krajem sedmog stoljeća gasi se zapadnobalkanski geometrijski stil kao zatvorena cjelina i na metalnim izrađevinama, premda se njegove reminiscencije (pojedini motivi upotrijebljeni za ukrašavanje nekih dijelova nakita) mogu sresti i u kasnijem vremenu.

Ali, prije nego što se ugasio, upravo u svojoj posljednjoj fazi, dao je ovaj stil i nešto posve novo: pokušaj uvođenja figuracije u svijet apstraktnih geometrijskih motiva. Pri tome ne mislim na malobrojne primjere plastičnih predstava iz životinjskog svijeta kao što su one, nešto starije, krajnje stilizovane ptičje glave na pektoralu iz Velikog Mošunja, ili nešto realističnije ptičje protome na liburnskim pektoralima iz Nina, Privlake i iz Picenuma. Te izrađevine pripadaju domenu plastike, a u idejnom pogledu vjerovatno su rezultat uticaja iz Podunavlja. Ono što vrijedi istaknuti jesu malobrojne g r a v i r a n e predstave realnih objekata ili bića koje je zapadnobalkanski geometrijski stil dao s v o j i m i z r a ž a j n i m s r e d s t v i m a. Ovdje na prvom mjestu treba pomenuti veoma stilizovane likove jelena (T. III, 8) date u kružnom nizu na obodu jednog ukrasnog dugmeta-toke iz ostave Krehin Gradac (8. stoljeće); srodne predstave jelena ugravirane su i na jednom paru bronzanih knemida iz kneževskog groba u tumulu XIII u Ilijaku, na glasinačkom području (7. stoljeće)[46]. Ali, svakako najznačajnije i najzanimljivije su predstave b r o d o v a na primjercima dvaju glasinačkih oklopa za prsa, istog tipa kao što su primjerci iz tumula u dolini rijeke Mati u sjevernoj Albaniji. Ti oklopi su kasnije bili prerađeni u par knemida, pa je tek u novije vrijeme bilo moguće, zahvaljujući analognim nalazima iz Albanije, rekonstruisati njihov prvobitni izgled i namjenu. Osim brojnih i raznovrsnih geometrijskih motiva, na oba ova glasinačka oklopa ugravirane su po dvije predstave broda (Sl. 3). Brodovi su dati u potpunosti sredstvima geometrijskog stila,

Sl. 3 — Glasinac, detalj oklopa za prsa prerađenog u knemidu, cca 2:3.

s izrazitom linearnošću i uprošćavanjem, ali su to ipak pravi crteži, slike realnih objekata, sa svim bitnim vizuelnim, pa i tehničkim elementima: pramac s visokom gredom koja se završava životinjskom protomom, krmeni dio s tornjem i krmenim veslom, jarbol s jedrima i konopima, pa i rebra na trupu broda. Posebno je zanimljiv način kojim je prikazana posada. Lik čov-

[42] F. P r e n d i 1975, Pl. III; B. Č o v i ć 1976a, 259, 277, 296, 304, sl. 142—144, 154, 155, 167, 176, 177; A. B e n a c — B. Č o v i ć 1957, 33—34; T. III, VI, VII, X, XII, XIV; R. D e r c h s l e r - B i ž i ć 1968, 43—44; T. VIII, 62.

[43] G von M e r h a r t 1942, 9ff; Taf. 7, Abb. 7, 8; M. G a r a š a n i n 1973, I, 382—385; II, T. 70.

[44] B. Č o v i ć 1976a, sl. 60, 154, 155, 176; G. von M e r h a r t 1942, Taf. 6, Abb. 2, 1;

[45] B. Č o v i ć 1976a, sl. 142, 143, 154, 155, 167.

[46] B. Č o v i ć 1976a, 260, 278; sl. 144, 156.

jeka — red veslača i, izdvojeno, zapovjednik ili kormilar — dat je čistom geometrijskom formom: šrafiranim trouglom[47].

Dva pitanja ističu se ovdje u prvi plan. Jedno je pitanje porijekla predstave brodova s obzirom na činjenicu da su ovi oklopi nađeni duboko u unutrašnjosti, u kraju u kojem domaće stanovništvo nije moglo poznavati ovu vrstu prevoznog sredstva. Odgovor je tu lako naći ako imamo u vidu veoma bliske veze glasinačke grupe i grupe Mati u sjevernoj Albaniji, čijem inventaru pripadaju pomenuti istovetni primjerci ovakvih oklopa. I jedni i drugi potiču iz iste radionice ili škole, koja je morala biti locirana negdje na južnom Jadranu. Ako je, možda, glasinačke primjerke izradio na samom Glasincu neki od putujućih majstora, on je morao poticati iz tih krajeva i morali su mu biti dobro poznati ovakvi brodovi, sa svim njihovim tehničkim pojedinostima.

Drugo pitanje tiče se predstave čovjeka u obliku trougla. Taj geometrijski lik imao je u praistorijskoj umjetnosti nesumnjivo vrlo različite primjene i značenja, od dekorativnog do simboličkog, magijskog i religioznog. Izgleda da u okviru zapadnobalkanskog geometrijskog stila, u određenim slučajevima, trougao ima značenje ljudskog lika. Jer, osim pokazanih primjera sa glasinačkih brodova, trougao u funkciji ljudskog lika pojavljuje se, u vrijeme punog procvata ovog stila, i na sasvim drugom kraju njegovog areala, u Lici, na bronzanom nožu iz Medaka kod Gospića (T. III, 9). Na njemu je, u obliku niza šrafiranih trouglova, prikazan niz ratnika sa (po svoj prilici kalotnim) šljemovima na glavi, datim takođe u krajnje stilizovanom obliku. Vjerodostojnost ovakvog tumačenja predstave na nožu iz Medaka potvrđuju njene znatno mlađe replike — niz ratnika predstavljenih takođe u obliku trouglova i takođe sa šljemovima, ali sada sa jednim mlađim tipom šljema, istim onakvim kakav se pojavljuje i na japodskim kamenim spomenicima. Riječ je o jednoj bronzanoj pojasnoj kopči iz Kompolja u Lici (T. III, 10)[48]. Još čvršći dokaz pružaju, zatim, ratnici prikazani na jednoj japodskoj jantarskoj pločici, približno iz istog vremena kao i kopča iz Kompolja (kraj 6. ili 5. stoljeće): predstavljeni u obliku trougla, ovi ratnici, osim šljemova, nose još i okrugle štitove[49].

Ova nova tendencija bila je, u to nema sumnje, odraz jačanja ili bolje rečeno, oživljavanja figuracije u mediteranskom svijetu tokom osmog i sedmog stoljeća. Tome se, kako vidimo, nije mogao sasvim oduprijeti ni zapadnobalkanski geometrijski stil, mada je prodor figuracije bio teško spojiv s njegovim apstraktnim duhom i njegovim izražajnim sredstvima. Ali, to nije trajalo dugo, jer se i sam ovaj stil već gasio i dezintegrisao, potiskivan novim tendencijama i novim izražajnim sredstvima u dekorativnoj umjetnosti, koji u toku sedmog i šestog stoljeća preovlađuju.

---

[47] *Ibid.*, 235—236, 275—277; sl. 154; up. i A. Stipčević 1973.

[48] *Ibid.*, 147—148; sl. 67, 68.

[49] Naturhistorisches Museum Wien; neobjavljeno, za podatke zahvaljujem R. Drechsler-Bižić Zagreb. Tipološki su srodni i antropomorfni privjesci u obliku ratnika sa štitom i šljemom sa liburskog područja, Š. Batović 1981, 142, sl. 16, 9, 10.

JUŽNOILIRSKA GEOMETRIJSKA KERAMIKA ILI STIL DEVOLL
(T. IV, 1—12; Sl. 4)

Još poodavno zapažena je na zapadnomakedonskom (a djelomično i na epirskom) prostoru jedna specifična vrsta mat-slikane keramike, najčešće poznata pod imenom keramike Bubušti-tipa. Novija istraživanja u južnoj Albaniji iznijela su na svjetlo dana nov i daleko bogatiji materijal ove vrste i bacila posve novo svjetlo na pitanje porijekla i rasprostranjenosti ove specifične umjetnosti. Albanski arheolozi upotrebljavaju za ovu vrstu najčešće izraz »keramika tipa Devoll«, ali govore i o »stilu Devoll«, što je i opravdano s obzirom na koncentraciju nalaza u kotlini Korče i u slivu rijeke Devoll u južnoj Albaniji, kao i zbog toga što postoji izvjesna varijantna razlika između nalaza u Albaniji i onih u egejskoj Makedoniji (Bubušti)[50]. Mada cijeli ovaj kompleks ne možemo smatrati isključivo ilirskim, niti tražiti Ilire svuda gdje se ta keramika pojavljuje, ona jeste ilirska po tome što se jedan od važnijih (a vjerovatno i najvažniji) centara njenog nastanka i razvoja dugog nekoliko stoljeća nalazi upravo u jednom praiskonski ilirskom kraju. Ovdje, dakle, govorimo o mat-slikanoj geometrijskoj keramici južne Albanije, uključujući nalaze iz susjedne Pelagonije i područja oko Ohridskog jezera u jugoslavenskoj Makedoniji, koji se u svemu podudaraju s onim albanskim.

Vremenski okvir u kojem se razvija i traje ovaj keramički stil je manje-više dobro određen. To je period od 13. do 8. stoljeća stare ere, sa završnom fazom u 7. stoljeću i sa sporadičnim sirvivalima u 6. stoljeću. Precizniju hronološku podjelu, odnosno razvojne faze samog stila, još nije moguće dati. Već u sloju Maliq IIId3 (13. i 12. stoljeće) posve su razvijene gotovo sve važnije forme posuđa, kao i ornamentalni motivi i kompozicije[51]. Taj stil traje, uglavnom neizmijenjen, i u periodu prelaza iz bronzanog u željezno doba po definiciji F. Prendija, odnosno u fazi Barç po definiciji Zh. Andrea (11—9. stoljeće), a još je veoma aktivan i u fazi Kuçi Zi I (8—7. stoljeće). Razumije se da postoje i određene razlike koje se odnose kako na neke nove forme koje se javljaju tokom pojedinih hronoloških faza (neki oblici posuđa nestaju, neki novi se pojavljuju, npr. u fazi Barç ili, kasnije, u fazi Kuçi Zi I) tako i na tehnologiju (opadanje kvaliteta izrade u najmlađoj fazi). Isto je tako vjerovatno da bi jedna detaljna analiza mogla ukazati na razvoj i stepen učestalosti pojedinih motiva i kompozicija u pojedinim fazama, drugim riječima, na internu evoluciju samog stila. No to je zadatak koji će, vjerujem, mnogo kompetentnije izvršiti albanski naučnici. Za ovu priliku mislim da će biti dovoljno da iznesem neke elementarne konstatacije onako kako ih na osnovu svog skromnog poznavanja tog materijala danas mogu dati.

Pojavi stila Devoll prethodi jedna mat-slikana keramika, poznata za sada smo iz sloja Maliq IIId2, koju karakteriše slikanje crvenom bojom na svjetlijoj pozadini, pri čemu se ukras nanosi poslije pečenja suda. Po F. Prendiju, ovaj sloj pripada okvirno 14. stoljeću. Kako keramika sljedećega sloja (Maliq IIId3) nasljeđuje mnoge forme iz prethodnog, razvijajući pri tome nove oblike, obogaćujući repertoar motiva i usaglašavajući tehnološki postu-

---

[50] F. Prendi 1966, 1975, 1978; M. Korkuti 1971, Zh. Andrea 1976a, 1976b; K. Kilian 1976.

[51] F. Prendi 1966, T. XVII—XIX, isti 1978, 34—35.

pak (nanošenje ornamenata prije pečenja), autohtoni nastanak stila Devoll ne može se dovoditi u sumnju, što opravdano ističu F. Prendi i drugi albanski istraživači[52].

Keramika stila Devoll pripada uglavnom vrsti fine keramike. Rađena je ručno, bez upotrebe brzorotirajućeg lončarskog kola, ali su oblici veoma pravilni, glačanje je veoma dobro (često sa prevlakom), a proporcionalnost posuda i pojedinih njihovih dijelova (trbuh, vrat, drške) ukazuje na istančan ukus i sigurnu ruku zanatlija, što se odnosi i na tehniku nanošenja ornamenata. Osnova je svijetla (žućkasto-smeđa ili svijetlo-crvenkasta), a ukras taman (razne nijanse tamnosmeđe boje), tako da i koloristički kontrast predstavlja jedno od bitnih obilježja ovog stila.

Idejnu osnovu ovog stila čini čista geometrijska apstrakcija. Predstava, pa ni reminiscencija na likove iz živog svijeta (sa jednim jedinim izuzetkom — stilizovanim ljudskim likom na vazi iz Živojna)[53] u njegovom repertoaru nema. Njegovi motivi su gotovo isključivo pravolinijski. Jedini krivolinijski motiv, i to nesumnjivo sporedan, jeste talasasta linija koja ponekad alternira pravolinijsku cikcak-liniju. Doduše, F. Prendi pominje da su u Maliqu nađeni i primjerci keramike ukrašeni motivom viseće spirale (les spirales pendantes)[54], no to bi bila, kako se čini, izuzetna pojava, vezana samo za najstariju fazu u razvoju ovog stila. U Trenu (IIb i III), u tumulima faze Barç i Kuçi Zi, spiralnih ornamenata na slikanoj keramici nema.

Među ornamentalnim motivima (T. IV, 1—12) dominiraju, čini se ravnopravno, dva: romb i trougao, a njima se pridružuje i traka, izvedena različitom kombinacijom linija. Tehnika slikanja omogućila je da se ovi motivi u izvođenju variraju, tako da nalazimo trouglove ili rombove posve uspunjene bojom ili pak šrafirane, a to šrafiranje može opet biti različito, npr. kose linije, upisani trouglovi ili mreža. Trougao se javlja u dvije različite forme: kao ravnostrani ili kao izduženi viseći trougao. Izgleda da samo u ranoj fazi obje ove forme egzistiraju ravnopravno, a zatim i z d u ž e n i v i s e ć i t r o u g a o postaje sve češći; ponekad se njegov oštri, donji ugao pretvara u jednu liniju koja još više produžuje sam motiv, dopirući sve do dna posude.

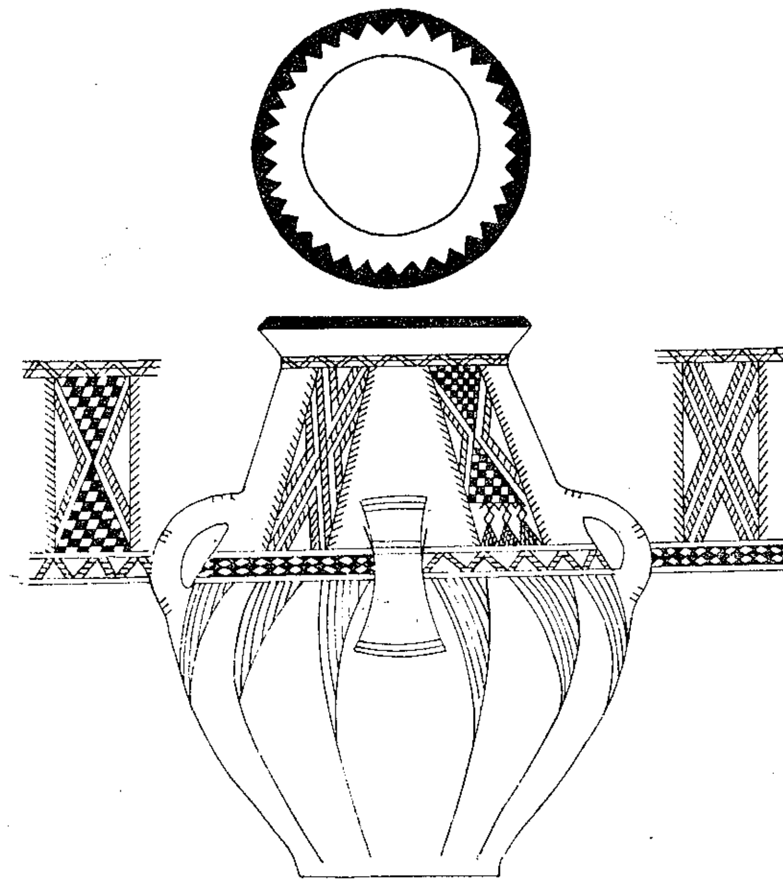
Veoma rano razvio je stil Devoll različite složene motive i kompozicije. Jedan od vodećih složenih motiva je romb na čijim se uglovima nalazi po jedan trougao, jedan motiv za koji se ponekad upotrebljava i naziv »malteški krst«. Često je više »malteških krstova« povezano u horizontalne nizove, ponekad kombinovano još i sa trakom u obliku obrnutog slova »V«, pa se dobija veoma efektan ornament (T. IV, 11, 12). Drugi, veoma omiljen složeni motiv jeste »šahovsko polje« koje može biti sastavljeno od naizmjenično ispunjenih i praznih rombova ili rombova i trouglova (T. IV, 6, 9; Sl. 4). Što se tiče

[52] F. P r e n d i 1978, 34—35; Zh. A n d r e a 1976a, 133—138; i s t a, 1976b; M. K o r k u t i 1971, 46—47.

[53] V. S a n e v, D. S i m o s k a, B. K i t a n o s k i, S. S a r ž o s k i, *Praistorija vo Makedonija*, Skopje 1976, 55, sl. 517. — Ovdje valja napomenuti mogućnost da željeznom dobu pripadaju i neke slike rađene bojom na stijeni, kao što je kompozicija lova iz Spile kod Trena u Albaniji (M. K o r k u t i, *Fouilles archéologiques 1967—1969 en Albanie*, Studia albanica 1971/1, Tirana 1971, 136, fig. 4), ali se pitanje hronologije slika na stijenama čitave ove oblasti (Lipci kod Risna, Žlijeb kod Višegrada) još ne može smatrati riješenim, pa sam stoga te pojave izostavio iz ovog pregleda.

[54] F. P r e n d i 1978, 35.

kompozicija, u ovoj prilici želio bih istaći samo da su one dosta raznovrsne, jednostavnije ili složenije, što je zavisilo kako od oblika posude tako i od individualnog znanja ili nastojanja zanatlije. Svakako valja reći da su lončari koji su radili u ovom stilu veoma rano razvili dosta složene kompozicije, kao što, npr., pokazuje fragment ramena jedne vaze iz sloja Tren IIb (T. IV, 6)[55].

Sl. 4 — Kuçi Zi (po Zh. Andrea 1976b).

Najzad, nije suvišno podvući da i ovaj stil ima svoje kanone, koji su se dosta striktno sprovodili. To se jasno vidi iz rasporeda ukrasa koji je u najvećem broju slučajeva u logičnoj, tektonskoj vezi s oblikom posude, u položaju složenih ili jednostavnih motiva koji uglavnom imaju svoje određeno mjesto na određenom dijelu posude itd. Simetričnost u rasporedu ornamentalnih motiva takođe je jedno od pravila u sintaksi ovog stila, mada ono nije primjenjivano s onakvom krutom dosljednošću kao što je slučaj u zapadnobalkanskom geometrijskom stilu, pogotovo u njegovoj ranoj i zreloj fazi.

[55] M. K o r k u t i 1971. Pl. VI, 16.

Ako bismo sada htjeli povući paralelu između ove dvije pojave, mogli bismo, ne ulazeći u detalje, ukratko konstatovati:

1. I zapadnobalkanski geometrijski stil i keramički stil »Devoll« pripadaju razgranatoj porodici geometrijske dekorativne umjetnosti jugoistočne Evrope i, nesumnjivo, odražavaju istu, snažno ispoljenu, težnju za apstraktnim likovnim izrazom.

2. Oba ova stila imaju svoje duboke korijene u bronzanom dobu. No, kako nastaju na dvjema različitim osnovama — jednoj unutarbalkanskoj, izloženoj snažnim uticajima Podunavlja, i drugoj, koja se razvijala na granici srednjobalkanskog prostora i egejskog svijeta — morali su, svaki za sebe, izgraditi i drukčiji repertoar oblika i drukčija kompoziciona rješenja, a donekle i drukčiji izbor motiva (koliko je to u okviru strogog i pretežno pravolinijskog geometrizma bilo moguće). Najoštrija razlika, kad je keramika u pitanju, ogleda se u tehnikama. Izrastao na periferiji egejskoga svijeta, stil Devoll je, razumljivo, razvio tehniku izrade ornamenata nanošenjem boje (otud izraz »slikana« keramika), dok zapadnobalkanski geometrijski stil upotrebljava tradicionalne kontinentalne tehnike — urezivanje, udubljivanje, punktiranje i kanelure.

3. Mada različitoga porijekla, oba ova stila morala su stajati u nekom međusobnom dodiru. Razumije se, tražeći dodirne tačke, moramo unaprijed apstrahovati sve one motive i kompozicije koje su opšte i zajedničke većini praistorijskih geometrijskih stilova. Ipak, moglo bi se ukazati, na primjer, na složeni motiv dvostruke šrafirane trake izlomljene u obliku obrnutog slova »V« na keramici iz Maliqa, koji ima dobre paralele na nekim posudama iz nalazišta Pod kod Bugojna (T. IV, 3; up. T. II, 9)[56], a veoma je vjerovatno da pojavu izduženih šrafiranih trouglova na keramici kasnog 8. i 7. stoljeća srednjobosanske grupe (T. III, 1, 2, 5) treba pripisati uticaju stila Devoll, u kojem je izduženi šrafirani trougao jedan od vodećih motiva tokom čitavog njegovog trajanja (T. IV, 1, 4; Sl. 4). Nije isključeno da i značajniju ulogu romba u svojim mlađim fazama zapadnobalkanski geometrijski stil duguje uticajima s juga (up. naročito T. III, 1); to isto moglo bi se reći za mrežasto šrafiranje koje je u okviru stila Devoll starije (T. IV, 6, 8) i veoma omiljeno, a u zapadnobalkanskom se javlja tek u njegovim mlađim etapama.

4. Možda najizrazitija, principijelna razlika između ova dva stila leži u njihovoj primjeni. Stil Devoll je čisto keramički stil i na prostoru njegovog rasprostiranja nisu poznati bronzani objekti koji bi nosili njegove karakteristične motive i kompozicije. Zapadnobalkanski geometrijski stil je, naprotiv, primjenjivan i na keramici i na bronzi; štaviše, on je u svojim počecima uglavnom stil metalnih izrađevina, a zatim se prenosi i na keramiku, i to u jednom nešto užem krugu. No, na prvi pogled paradoksalno, upravo u tom odnosu keramika — metal sreću se i prepliću ova dva stila u završnoj fazi svog postojanja, u kasnom 8. i u 7. stoljeću stare ere. Ako, naime, još jednom pažljivo pogledamo repertoar motiva na ranije pomenutim oklopima za prsa iz sjeverne Albanije i istovetne primjerke oklopa sa Glasinca (čiji izvor nesumnjivo treba tražiti na južnom Jadranu)[57] uočićemo lako neke karakteristične motive preuzete, po svoj prilici, sa keramičkih proizvoda stila Devoll: trake sastavljene od niza rombova i motiv »malteškog krsta«. Oba ta motiva nalazimo i na glasinačkim dijademama i poramenicama 7. stoljeća, zajedno sa motivom šahovskog polja složenog od šrafiranih i praznih rombova — dakle opet jednim od veoma starih i omiljenih motiva keramike stila Devoll (up. Sl. 2). Uticaj je, dakle, u ovom slučaju, išao sa keramike na metal, a — geografski gledano — s juga prema sjeveru (up. primjerak posude iz sjeverne Albanije s urezanim ukrasom čiji su motivi očigledno preuzeti iz repertoara južnoilirske geometrijske keramike — T. IV, 13)[58].

[56] F. Prendi, T. XVIII; B. Čović 1965, T. X, 5.

[57] B. Čović 1976a, sl. 154—155.

TEHNIKA ISKUCAVANJA
(T. VI, 7, 8)

Djelimično istovremena sa zapadnobalkanskim geometrijskim stilom, ali dugovječnija pojava u dekorativnoj umjetnosti ove oblasti jeste jedna vrsta plastičnog ukrašavanja, vezana isključivo za predmete izrađene od bronzanog lima. Riječ je o tehnici iskucavanja (»Buckel-Technik« ili »Punkt-Buckel Manier«). Preuzeta nesumnjivo iz umjetnosti srednjoevropsko-podunavske kulture polja sa urnama, ova tehnika osvaja određeno mjesto i u radionicama bronze na zapadnom Balkanu. Srećemo je najprije u zapadnoj Srbiji, u poznatom grobu iz Konjuše (kraj 13. ili početak 12. stoljeća), primijenjenu na jednom širokom pojasu od bronzanog lima, a izgleda da je istom tehnikom bila izrađena i jedna (na žalost izgubljena) falera iz približno istovremenog grobnog nalaza u Štrpcima na Uvcu, pritoci Lima[59]. Oba ova objekta mogla bi biti u vezi s prodorom nosilaca kulture polja sa urnama u prvom valu velike egejske seobe, koji se na području zapadne Srbije dosta snažno manifestovao. Ali, izgleda da je u tim krajevima u ovo doba tehnika iskucavanja bila samo efemerna pojava.

Na sasvim drugoj strani, u Lici, ona je pustila nešto dublje korijene. To je i posve razumljivo ako se ima u vidu dosta snažna komponenta kulture polja sa urnama u genezi rane japodske kulture. Kako izgleda, najstariji primjerci objekata ukrašenih ovom tehnikom na japodskom području jesu široke bronzane narukvice. R. Drechsler-Bižić ih je (ranije) datirala dosta visoko, u 11. stoljeće[60], ali ih u svom najnovijem radu (1983) ne uvrštava u japodsku grupu kasnog bronzanog doba. Svakako, one nose na sebi (degenerisan, doduše) prikaz ptičjih protoma, jedan poznati motiv iz kultne simbolike kulture polja sa urnama. Ukras je, inače, pretežno pravolinijski i geometrijski: trake i trouglovi. Možda nešto mlađa, jedna druga grupa proizvoda japodskih radionica takođe je ukrašena ovom tehnikom i njoj pripadaju neki od najdekorativnijih objekata ove vrste. To su japodske kape (T. VI, 7), oglavlja

[58] Veoma je instruktivan urezani ornamenat na jednom peharu iz sjeverne Albanije (F. Prendi 1975, Pl. IX, 10), nastao očigledno pod uticajem južnoilirske slikane geometrijske keramike.

[59] M. Garašanin 1973, II, 435—438, sl. 217; T. 88; F. Fiala, *Uspjesi prekopavanja prahistoričkih gomila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinci) godine 1897*, GZM IX, Sarajevo 1897, 611.

[60] R. Drechsler-Bižić 1961, 74—75, T. II, 13; up. takođe Š. Ljubić 1889, T. XXVI, 168—170.

i dijademe, datirane u vrijeme od 8. do 6. stoljeća[61]. Ova grupa se ističe preciznošću izrade i strogo pravolinijskim geometrijskim motivima. To su horizontalne i cikcak-trake, jednostavne metope ispunjene krupnim ispupčenjima i šahovska polja. Samo izuzetno javlja se, na mlađim primjercima, i jedan krivolinijski motiv, u stvari prikaz naočarastog privjeska, veoma omiljenog u nošnji Japoda. Uticaji ove tehnike (vjerovatno upravo s japodskog područja) reflektuju se zatim i u Liburniji, pa ih srećemo na nekoliko primjeraka nakita, među kojim se ističe bronzana oplata pojasa iz Nina[62].

I u područja centralne, južne i istočne Bosne prodrla je ova tehnika nešto kasnije. Najstariji primjerak (bar među onim datiranim) jeste dijadema iz ostave Brgule, dok su slične dijademe poznate još sa Debelog brda, Gradine kod Semizovca i iz grobova otkrivenih u Gračanici kod Visokog[63]. Ukras na ovim primjercima je jednostavan. U sedmom stoljeću ova tehnika nalazi primjenu na glasinačkom području, i to u ukrašavanju bronzanih knemida, nesumnjivo domaće izrade, ali u genetsko-tipološkom smislu podunavskog porijekla, kako je to još G. von Merhart pokazao[64]. Izgleda da upravo ovi dijelovi bojne opreme, zahvaljujući aktivnosti određenih radionica ili putujućih majstora, predstavljaju važan medij u prodoru ove tehnike dalje prema jugu, pa tako srećemo knemide ukrašene na ovaj način u istočnoj Hercegovini (Dabrica kod Stoca — T. VI, 8) i u sjevernoj Albaniji (Dobraç kod Skadra)[65]. Izgleda da se pri tome mogu razlikovati dva radionička kruga, jedan glasinački, a drugi hercegovačko-albanski[66]. Vrijedno je u ovom okviru pomenuti i jednu faleru iz Gorice kod Gruda u zapadnoj Hercegovini. Raspored plastičnih, tehnikom iskucavanja izvedenih, naspramnih polukrugova veoma podsjeća na graviranjem ukrašene, nešto starije primjerke bronzane dugmadi-toka iz ostave Krehin Gradac, a i sama ova falera izrađena je od komada lima izrezanog od nekog većeg objekta, koji je prvobitno bio ukrašen finim graviranim ornamentom poput tzv. tutula iz Krehinog Graca[67]. Očigledno, i ovdje su, tokom 7. stoljeća, stariji objekti, ukrašeni graviranjem s motivikom zapadnobalkanskog geometrijskog stila, doživjeli istu sudbinu kao i ranije pominjani oklopi za prsa sa Glasinca, koji su, prerađeni u knemide, takođe dobili novi ukras, u novoj tehnici — tehnici iskucavanja.

Ova nova tehnika primjenjivana je tokom sedmog, šestog, pa i kasnijih stoljeća i za ukrašavanje drugih, manjih objekata, no među njima nema premjeraka koji bi zasluživali poseban osvrt. Ipak, mora se pomenuti jedna posebna vrsta, bolje reći serija nakita na kojoj je ova tehnika u okviru jednog užeg područja (jugoistočna Bosna, istočna Hercegovina, zapadna Srbija) doživljavala poseban procvat krajem 6. i u toku 5. stoljeća. To su prstenje, ukrasi za kosu i narukvice od bronzanog lima, a njima se, u istočnom dijelu

[61] R. Drechsler-Bižić 1968.

[62] Š. Batović 1981, 264—266, sl. 11, 1 (up. takođe sl. 11, 12).

[63] B. Čović 1980, 47; T. IV, 3.

[64] G. von Merhart, *Geschnürte Schienen, 37—38*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1956—1957.

[65] B. Čović 1976c; K. Kilian, *Zur geschnürten Schienen der Hallstattzeit aus der Ilijak-Nekropole in Bosnien*, Germania 51 (1973), 2. Halbband, 528 ff; F. Prendi 1975, Pl. III, 9.

[66] B. Čović 1976c, 26—29.

[67] B. Čović 1976a, sl. 145a, b — up. sl. 142—143.

ovog područja, pridružuju i veliki luksuzni pojasevi od srebrnog i zlatnog lima. Svi ti objekti, bez obzira na veličinu i namjenu, imaju isti osnovni oblik: limena traka, savijena u krug (1 i 1/3 do 1 i 2/3 kruga), sa jednim suženim i jednim veoma proširenim krajem. Ukras je takođe na svim primjercima tehnički istovetan. Kombinacijom sitnijih i krupnijih iskucanih ispupčenja izvedeni su uglavnom pravolinijski geometrijski motivi: trake, rombovi, trouglovi spojeni na vrhovima tako da čine motiv »pješčanog sata«, svastike[68]. U Hercegovini se javlja i motiv tekuće spirale, što je po svoj prilici odraz starije tradicije (up. T. VI, 8)[69]. Tako je, za jedno kraće vrijeme i na jednom užem području, jedna posve nova tehnika bila obnovila duh starog, već davno ugašenog, geometrijskog stila. Njeni proizvodi ili uticaji stizali su i u dosta udaljene krajeve, u sjevernu Bosnu i sjeveroistočnu Srbiju[70].

ŽIVOTINJSKA BRONZANA PLASTIKA
(T. VI, 1—5)

Novo vrijeme, koje u razvoju umjetnosti na jugu Evrope nastupa u 7. stoljeću stare ere, obilježeno je novim poletom figuracije koja se u grčkoj i grčko-etrurskoj umjetnosti za kratko vrijeme podiže do neslućenih visina. Začudo, zapadni Balkan, tako blizu i tako blisko vezan i s egejskim svijetom i sa Apeninskim poluotokom, ne odgovara na ovaj poziv. Jedini izuzetak čini monumentalna plastika Nezakcija u Istri, ali to područje leži van geografskih okvira oblasti čiju umjetnost ovdje analiziramo. No, ako pravog odjeka nije bilo, duh vremena se, makar samo u svojoj osnovnoj tendenciji i u posve skromnim formama, osjetio i na ovom tlu. Otud imamo, u starije željezno doba, izvjestan polet u izradi sitne plastike. Kako je ona, ipak, veoma različita i po materijalu i tehnici, po likovnim obilježjima, a i po namjeni, razmotrićemo je po osnovnim grupama koje je sačinjavaju. To su: životinjska bronzana plastika, antropomorfna bronzana plastika i, najzad, antropomorfna glinena plastika.

Sitna životinjska bronzana plastika rađena ljevanjem, oslanja se u svojim počecima na umjetnost bronzanog doba. Srećemo je u obliku sitnih, veoma stilizovanih predstava ptica (predviđenih da budu aplicirane na neki objekt) u ostavi iz Velikog Mošunja[71]. Isti nalaz dao je i najstariji primjerak pektorala sa (krajnje shematizovanim) ptičjim protomama na uglovima[72]. U osnovi srodan tip pektorala srećemo nešto malo kasnije u nakitu Liburna (T. III, 6 a, b) u jednoj razvijenijoj formi i sa ptičjim protomama datim u nešto

[68] B. Čović 1976a, 312—316; sl. 182—185.

[69] B. Čović 1976c, 30—31; sl. 8.

[70] Z. Marić, *Donja Dolina*, GZM n. s. XIX, Sarajevo 1964, 40; T. XIV, 8; M. Garašanin 1973, II, 506—508, karta XV.

[71] Ć. Truhelka 1913, sl. 13 (figurice ptica su originali, ali je »fibula« svojevoljna rekonstrukcija Ć. Truhelke — up. primjedbu br. 26).

[72] B. Čović 1976a, sl. 124 (približna rekonstrukcija).

realističnijem tretmanu[73]. Isti je tip poznat i u kulturi Japoda[74], ali su tu, češće nego ptice, stavljene protome konja. Mada je funkcija ovih protoma bila prije svega dekorativna ili, možda, kultno-simbolička, a male dimenzije nisu ni pružale neku širu mogućnost za izražavanje umjetničkog, neki japodski primjerci pokazuju dosta prefinjenu težnju da se, makar i u stilizaciji, daju najmarkantnije crte konja kao rasne i plemenite životinje[75].

No, bronzana teriomorfna plastika učinila je početkom željeznog doba još jedan korak — oslobodila se sekundarne uloge u oblikovanju drugih, većih objekata i počela se pojavljivati u vidu samostalnih figurina[76]. To su sve redom sitni objekti nošeni (kako se može zaključiti po alkicama na leđima) kao privjesci ili amajlije. Među njima se, preciznošću izrade i smislom za finu stilizaciju i isticanje karakterističnih detalja, ističu proizvodi japodskih radionica s likovima konja i jelena, možda i grifona (T. VI, 1), te ptičjih likova u kojim, mada stilizovanim, prepoznajemo lako kokoš i pijetla (T. VI, 2, 3). Dalje prema jugu, naročito na području glasinačke kulture, četveronožne životinje su sve rjeđe, a sve više preovlađuju ptice (T. VI, 4, 5)[77]. One su morale i u kultno-simboličkom pogledu imati neko važnije značenje. Na taj zaključak upućuje nas najvažniji nalaz bronzane plastike na ovom tlu — čuvena glasinačka kultna kolica. Na tom objektu, o kojem je već više puta pisano, centralno mjesto zauzimaju ptičje figure[77a]. No, on cjelokupnom svojom izradom svjedoči da su već tada (kolica pripadaju 7. stoljeću) postojali vrsni livci i kovači, sposobni da zamisle i izrade jednu ovakvu kompoziciju[78]. To što se plastika kao umjetnost nije razvila dalje i više, nije, dakle, nedostatak tehničkih znanja, talenta i vještine, već prije svega odraz nivoa društvenih potreba i zahtijeva koji bi dalji razvoj te umjetnosti podstakli.

[73] Š. Batović 1981, 134; sl. 13 — Š. Batović ističe s pravom da pravougaone pločice na ovim pektoralima imaju »trup« u obliku broda; zapravo bi se cijela pločica možda mogla smatrati predstavom broda s ptičjim protomama na pramcu i krmi.

[74] Š. Batović 1973, 64; up. takođe R. Drechsler-Bižić 1961, 86; T. XI, 7.

[75] B. Čović 1976a, 152—154. — Ne možemo ovdje ulaziti u detaljniju analizu brojnih drugih bronzanih objekata koji imaju prikazane dijelove životinjskih tijela (najčešće glave), mada i među njima ima likovno vrijednih ostvarenja (npr., fibula iz Jezerina kod Bihaća — B. Čović 1976a, sl. 74).

[76] Svi važniji tipovi mogu se naći u: Š. Ljubić 1889, T. XXII; A. Stipčević 1963, XXXVI—XXXVII; Tav. 48—49, 68; B. Čović 1976a, 151—152, sl. 72—73; 265, sl 151; 305, sl. 180.

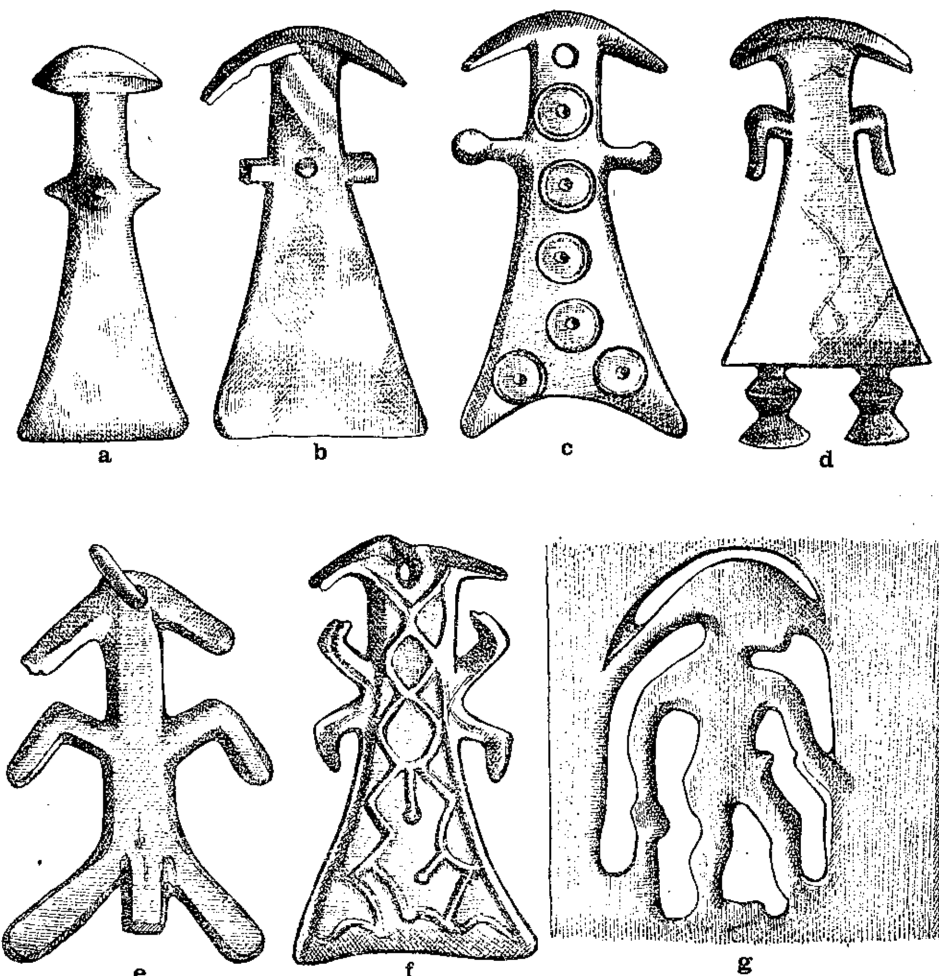
[77] Ptice ili ptičje protome javljaju se i na južnoilirskom području; ikonografski one ulaze u okvir tzv. »makedonskih bronzi« — up. R. Vasić, *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Beograd 1973, 168, T. 15, sl. 16, 17; K. Kilian 1976, 192—193; Zh. Andrea 1976b, 207; Tab. III, IV, XIV, XV.

[77a] Više u kulturno-religioznom, nego u likovnom pogledu zanimljiva je činjenica da na leđima ptica iz japodskih radionica sjede (posve stilizovane) manje ptice, kao što je slučaj i na kultnim kolicima sa Glasinca)

[78] B. Čović 1976a, 302—303; sl. 172.

ANTROPOMORFNA BRONZANA PLASTIKA
(Sl. 5 a-g)

Izgleda da su i u ovom domenu japodske radionice u Lici imale prvenstvo, sudeći bar po broju nađenih figurina, a i po njihovoj tipološkoj raznovrsnosti. Nekoliko primjeraka ove plastike nađeno je i u liburnskim grobnicama; ako su, možda, i bile proizvod lokalnih majstora, nema sumnje da su bile inspirisane japodskim uzorima. Dalje na jugu ove plastike, uglavnom, nema; ona je karakteristična za sjeverozapadni dio naše oblasti[79].

Sl. 5a—f: japodski privjesci (po A. Stipčeviću 1963. i B. Čoviću 1976a); g : Jezerine.

[79] Up. Š. Ljubić 1889, T. XXII, 132—139; Š. Batović 1955, 233—245; isti, 1981, 142, sl. 16 (T. 14, 15); A. Stipčević 1963, XXVI—XXVIII, Tav. 51; B. Čović 1976a, 148, sl. 69—70.

Sitna antropomorfna bronzana plastika, mada hronološki paralelna, a po namjeni (većinom privjesci) i srodna onoj životinjskoj, razlikuje se od ove ne samo sižeom već i ikonografijom. Dok se za životinjsku plastiku (pogotovu onu japodsku) može reći da je u pravom smislu riječi puna, okrugla plastika, antropomorfna plastika je plošna, u vizuelnom smislu zapravo dvodimenzionalna. Za životinjsku plastiku može se reći da, i pored stilizacije, pokazuje određen stepen težnje ka realističkom; u antropomorfnoj plastici takvih tendencija nema. Ona zapravo ne predstavlja ljudski lik, već ga simbolizuje. U ikonografskom pogledu, očita je povezanost ove plastike sa predstavama ljudskog lika u okviru zapadnobalkanskog geometrijskog stila (i u srodnim istovremenim pojavama u Panoniji i u istočnoalpskom prostoru): osnovu ljudskog lika i ovdje čini trougao, a na njega su dodati određeni detalji — ponekad samo kapa i ruke (Sl. 5 a, b, c), ponekad i noge (Sl. 5 d, e), a rijetko još i muške genitalije (Sl. 5 e). Sve je to dato u veoma jakoj stilizaciji, mogli bismo reći geometrizirano. Posebno je zanimljiva činjenica da figurice na Sl. 5 e, f u ikonografskom smislu pokazuju izvjesnu srodnost s ljudskom figurom prikazanom na vazi iz Živojna (v. napomenu br. 53).

Rečeno je već da se ljudski lik javlja uglavnom u obliku samostalnih figura. Ipak, postojao je na japodskom području još jedan vid antropomorfne plastike — ljudske figure ukomponovane u pojasne kopče livene sa prorezima (srodno tehnici ažuriranja). Sama po sebi ta pojava bila bi jedva vrijedna pomena. Ali, jedan primjerak, jedna pojasna kopča 4. stoljeća iz Jezerina zaslužuje da se komentariše. Po svojoj plošnosti ona je nesumnjivo vezana za stariju tradiciju; stilizacija je tu takođe snažno prisutna, ali je prikazani lik ratnika sa šljemom ipak oslobođen stega geometrizma. Linije tijela su meke i zaobljene, proporcije bliske realnim, načinjen je čak i pokušaj da se prikaže pokret (Sl. 5 g). Taj ratnik je, osim toga, ihtifaličan; taj detalj još više približava ovo djelce predstavama koje će se kasnije pojaviti na japodskoj kamenoj plastici — impuls i za jedno i za drugo očigledno je dolazio iz istih izvora[80].

GLINENA ANTROPOMORFNA PLASTIKA
(T. V)

Ova vrsta razlikuje se od prethodnih ne samo po materijalu i tehnici već isto toliko i po svom duhu, ikonografiji i namjeni. To je najvjerovatnije kultna plastika, rađena za određene radnje ili obrede i prilagođena tim potrebama. Sasvim očigledno, estetsko-vizuelni efekt bio je njihovim tvorcima irelevantan, njihovi motivi su bili posve druge prirode. Ova plastika nastaje, koliko znamo, krajem kasnog bronzanog, a egzistira dalje tokom starijeg željeznog doba. I u geografskom pogledu ona nam se javlja u obliku jednog neobičnog poteza koji počinje (van naše oblasti) u kulturi polja sa urnama jugoistočnog alpskog prostora (Maribor, Ptuj i Ormož)[81], ide zatim preko Topuskog[82] na koljeno Une (Ripač, Kekića glavica), a završava se na vrelu Rame

[80] B. Čović 1976a, 148—150; sl. 71.
[81] S. Gabrovec 1983.
[82] Neobjavljeno; na podacima dugujem zahvalnost kolegi L. Čučkoviću u Karlovcu.

u sjevernoj Hercegovini (Velika gradina u Varvari) i na Debelom brdu kod Sarajeva, kao najjužnijim tačkama.

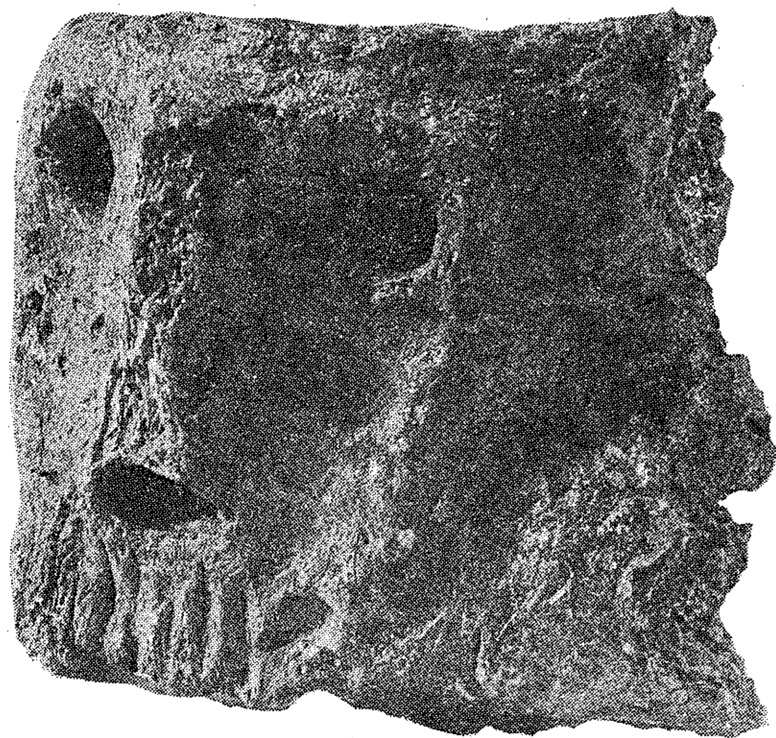
Najpoznatiji u ovoj grupi su tzv. ripački »idoli«, o kojima je već dosta pisano[83]. Radi se o malim terakotama, među kojima, po izgledu i tehnici, možemo razlikovati tri glavna tipa. Prvi čine pljosnato-zaobljeni »idoli« možda rađeni u kalupu; na prednjoj, ravnoj strani naznačeno je lice, zatim ekstremiteti u obliku patrljaka i, dosta naglašene, karakteristike pola (T. V, 3). Drugi su, slobodnom rukom oblikovani, valjkasti ili vretenasti »idoli«, s rukama u obliku patrljaka, posve reduciranim nogama, glavom datom s manje detalja, ali opet s naglašenim genitalijama i grudima kod »ženskih« figura (T. V, 4). Treći tip čine »idoli« prizmatičnog tijela (oblikom slični praistorijskim glinenim utezima za tkanje ili tzv. grijalicama — T.V, 5—7). Oni su već do kraja uprošćene, geometrizovane, upravo simboličke, antropomorfne predstave, a poznajemo ih, osim iz Ripča, još i sa Kekića glavice i iz Velike gradine u Varvari[84]. Tek poneki detalj — predstava nosa, očiju i usta u obliku rupica, kose (?), ili pak odjeće i nakita omogućuju nam da u njima prepoznamo antropomorfnu ideju. Pa ipak, i ovakvi kakvi jesu, ti »idoli« nam nude i neke elemente za zanimljive hipoteze, značajne ne koliko za pitanje praistorijske umjetnosti koliko za poznavanje religije i kulta ove oblasti u praistorijsko doba. Prizmatični »idol« iz Kekića glavice ima na gornjem dijelu, osim nosa, modelovane još i roščiće (T. V, 7a, b). To navodi na misao da bi i neki od vretenastih i valjkastih »idola« iz Ripča na čijoj glavi takođe vidimo izraštaje (T. V, 4), ranije protumačene kao prikaz ušiju, takođe mogli biti predstave antropomorfnih »božanskih« bića zamišljenih s rogovima na glavi. Time bi korijeni nastanka božanstva poznatog u ovim krajevima u rimsko doba kao Silvan mogli biti pomaknuti veoma daleko u prošlost, na prelaz iz bronzanog u željezno doba. Druga hipoteza na koju nas navode prizmatični »idoli« potiče iz činjenice da su na Velikoj gradini u Varvari oba primjerka takvih statueta nađena u zanimljivom kontekstu: u jednoj kompaktnoj grupi glinenih »modela« koji u minijaturnom obliku prikazuju realije iz svakidašnjeg života: amfore i pitose, kalotne peći, sto i stolice[85]. Nije li, onda, blizu istini da su i ova dva primjerka prizmatičnih »idola« mogla predstavljati modele velikih, po svoj prilici drvenih, »idola« čije su realne dimenzije (ako za poređenje uzmemo modele peći, stola i stolica iz istog nalaza) mogle iznositi 1,5 do 2 m visine?

Po materijalu od kojeg su izrađeni, a i po namjeni, u grupu antropomorfne glinene plastike spadaju i stubasti »idoli« nađeni u ruševinama svetilišta u naselju Pod kod Bugojna (T. V, 1, 2). Oni se, ipak, izdvajaju ne samo drukčijom ikonografijom i većim dimenzijama već i po tome što su to, u tehničkom smislu, zapravo reljefi. Naime, po svemu sudeći, postojala je u okviru ovog svetilišta, vjerovatno uz stijenu iza ognjišta (žrtvenika?), jedna vertikalna rešetkasta konstrukcija od drvenih stubaca i greda. Drvo je bilo oblijepljeno glinom i, pretežnim dijelom, ukrašeno udubljenim geometrijskim motivima. Neki od vertikalnih stubaca završavali su se stilizovanim ljudskim glavama ili, bolje rečeno, licima, izvedenim takođe tehnikom reljefa, u glini. Tijelo »idola« zapravo i ne postoji — taj stubasti dio ukrašen je geo-

[83] V. Ćurčić 1908, 154—155; J. Korošec 1952; A. Stipčević 1963, XXXVIII—XXXIX; B. Čović 1976a, 155.
[84] B. Čović 1976a, 155; sl. 79—80.
[85] *Ibid.*, 201; sl. 100 a i b.

metrijskim motivima, kao i ostali dijelovi rešetke. Što se tiče predstava lica, valja reći da se, u ikonografskom pogledu, jasno izdvajaju dva tipa — ovalni i četvrtasti. Prvi je realističniji, utoliko što ima nešto više detalja: oči, kao i nozdrve ispod snažno istaknutog nosa, oboje markirano udubljenjima (T. V, 2). Drugi tip prikazuje lice na još uprošteniji način: u dubokom reljefu modelovani su samo lukovi obrva i snažan hrbat nosa i usta, bez drugih detalja (T. V, 1). Koji je smisao razlikovanja ova dva tipa teško je dokučiti. Bez sumnje, on leži u samoj prirodi i sadržaju kulta kojem su ovi objekti bili namijenjeni.

Istoj ovoj kategoriji pripada i glava stubastog »idola« nađena na drugom kraju naselja, u jednoj po obliku tipičnoj stambenoj kući, gdje je, vjerovatno, služio porodičnom kultu. Ono čime se taj lik izdvaja od ostalih jeste gotovo realistički tretman, vidljiv naročito u pokušaju da se izrazi oval lica i da se prikaže brada koja je naznačena vertikalnim kanelurama na donjem

Sl. 6 — Pod kod Bugojna (cca 3:4).

dijelu lica (Sl. 6). U ovom slučaju možda bi se smjelo pomišljati na neki, makar površan, uticaj grčke ili etrurske umjetnosti, s čijim su se djelima stanovnici naselja Pod mogli upoznati[86]. U svakom slučaju, radi se o objektu koji,

[86] Pomišljam pri tome ponajprije na reljefne predstave aplicirane na bronzane posude, s obzirom na činjenicu da su fragmenti uvoznih (grčkih ili italskih) bronzanih posuda nađeni u većem broju u slojevima 6. i 5. stoljeća ovog naselja.

ma koliko grub, djeluje impresivno i zaslužuje da ga ubrojimo u značajnija likovna ostvarenja praistorijske umjetnosti željeznog doba u ovim krajevima.

*

Na kraju, umjesto zaključka, nekoliko opštih napomena.

Ovaj referat je, po svom pristupu i sadržaju, mnogo više posvećen analizi nego sintezi. Izostavljene su, svjesno, komparacije sa istovremenim pojavama umjetničkog karaktera u drugim dijelovima praistorijske Evrope, a pitanje odnosa s egejskim svijetom i sa velikom umjetnošću rane antike samo je u najopštijem smislu dotaknuto. Cilj je bio ograničen, a nadam se da je i postignut. Želio sam da, na sadašnjem stepenu istraženosti, ukažem na osnovne pojave i razvojne tendencije praistorijske umjetnosti kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba u zadatoj oblasti. To je i bio i jedan od ciljeva ovog simpozija, bar kada se radi o onim manje poznatim i slabije ispitanim sferama duhovne kulture Ilira i njihovih srodnika i savremenika na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu: da se, sagledavanjem građe i njenog značenja,pruži osnova i podsticaj za dalje istraživanje.

Ako ipak treba, u nekoliko riječi, rezimirati zaključke do kojih nas vode ova istraživanja, oni bi se mogli sažeti u dvije osnovne konstatacije.

Prvo, zapadnobalkanski geometrijski stil, čije je postojanje naslućivao već G. von Merhart[87], može se danas, zahvaljujući dosta bogatoj građi, prilično dobro definisati u prostornom, hronološkom i sadržajnom pogledu. Zajedno sa geometrijskom keramikom južne Ilirije, koja mu je uglavnom savremena, on je na ovom dijelu Balkana predstavnik snažno izražene tendencije apstraktnog geometrizma u likovnom izrazu kasnog bronzanog i ranog željeznog doba. Više od pet stoljeća to je dominantna, gotovo isključiva tendencija, a njeni pozni refleksi i reminiscencije preživljavaju i traju praktično do kraja praistorijskog doba.

Drugo, figuralna umjetnost na ovom prostoru skromnog je opsega i malih dometa. Figuracija se, doduše, bila pojavila u okviru strogog geometrijskog stila pri njegovom završetku u vidu crteža-gravure, a zatim je nastupila nešto intenzivnije u obliku sitne bronzane i glinene plastike, da bi (kad je u pitanju starije željezno doba) dostigla možda svoj najveći domet u glasinačkim kultnim kolicima i u liku bradatog muškarca iz Bugojna. Postojali su uzori u susjedstvu, mogućnost komunikacije, pa i vješte ruke zanatlija, ali su neki drugi uzroci stajali na putu razmahu figuracije, pogotovu plastike. Oni su teško dokučivi arheološkom ili bilo kojem drugom egzaktnom metodu, jer leže u posve drugim sferama, prije svega u sferi religije i religijske prakse, zatim u sferi psihe, individualne i kolektivne, i, najzad, u određenim opštim društvenim i ekonomskim uslovima. Tek je u mlađem željeznom dobu, i to na ograničenim područjima, ta barijera bila probijena, pa su počela nastajati djela višeg umjetničkog dosega. No, to je već tema koja izlazi iz okvira ovog referata.

[87] G. von Merhart 1942, 10.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KUNST DER SPÄTBRONZE- UND ÄLTEREN EISENZEIT AN DER ÖSTLICHEN ADRIAKÜSTE UND IN DEREN HINTERLAND

Seine Darlegungen gliederte der Verfasser in mehrere Kapitel; das sind: Einführung, westbalkanischer geometrischer Stil, südillyrische geometrische Keramik, Punkt-Buckel-Manier, bronzene Tierfigürchen, anthropomorphe Bronzefiguren, anthropomorphe Tonfiguren, abschließende Betrachtungen.

In der Einführung erläutert der Verfasser seine methodologischen Ausgangspunkte. Die östliche Adriaküste und ihr Hinterland bilden den überwiegende Teil jenes breiten Raumes, den Geschichtsschreibung und Archäologie früher fast einmütig den Illyriern zugeschrieben haben. Heute sind die Meinungen in dieser Hinsicht anders und neigen immer mehr der Auffassung zu, daß im Altertum dieser Raum von mehreren verschiedenen Völkern besiedelt worden ist. Unter ihnen waren jedenfalls auch die Illyrier als eines der größten und wichtigsten. Daß auf diesem Symposium die geistige Kulture dieses ganzen Raumes, demnach auch die Kunst, betrachtet wird, hat mehrere Gründe. Einer davon ist der Umstand, daß die Frage der Illyrier und ihre Ausdehnung keineswegs alls gelöst angesehen werden kann, weshalb jede Beschränkung auf ein engers Gebiet (zum Beispiel jenes, das der Verfasser dieser Darlegungen[1] als zuverlässig illyrisch betrachtet) allzu subjektiv sein könnte. Ein anderer Grund liegt im Wesen des Untersuchungsgegenstandes selbst. Kunst oder, besser gesagt, Erscheinungen künstlerischen Charakters können wir im notwendigen Maße nur verstehen, wenn wir sie in einem weiteren Zusammenhang, einem zeitlichen und einem räumlichen, ins Auge fassen. Wie wir sehen werden, sind diese Erscheinungen nur manchmal auf ein engers Gebiet, ethnisch oder geographis, beschränkt, und meistens hat sie der überwiegende Teil der Stämme oder Völker dieses Raumes miteinander gemein, seien es Illyrier oder nicht. Erfaßt sind Erscheinungen künstlerischen Charakters in der Zeitspanne von der Stufe Bronzezeit D (13. Jahrhundert) bis zum Ende der älteren Eisenzeit, Ha D 2/3 (5. Jahrhundert v. u. Ztr.). In geographischer Hinsicht werden alle Gebiete zwischen der Adria einerseits und der Drina bzw. dem Kosovo polje und Westmazedonien andrerseits berücksichtigt. Ausgelassen ist Istrien, von dem in den Darlegungen von Prof. Gabrovec die Rede ist, sowie Nordbosnien und die benachbarten Gegenden, in den sich die Urnenfelderkultur stabilisiert und sich in der Eisenzeit Kulturgruppen entwickelt hatten, die als Erben dieser Kultur betrachtet werden können. Der Verfasser ist nämlich der Ansicht, daß die Frage der Beziehung zwischen Urnenfelderkultur und Illyriern definitiv gelöst ist und daß diese Kultur und ihre Nachfolge nicht hierher gehören.

Im Abschnitt *»Westbalkanischer geometrischer Stil«* analysiert der Verfasser jene spezifische Erscheinung, deren Bestehen schon G. von Merhart[87] angedeutet hat. Dieser Stil hat drei Entwicklungsstufen. Die erste fällt in die Zeit Br. D — Ha A. Ihre frühesten Vertreter sind breite bronzene Halsbergen (T. I, 1), von denen eine aus der Umgebung von Zvornik, eine aus Živaljevići südlich von Zvornik und fünf aus dem engeren Glasinacer Gebiet stammen.[9] Alle gehören der Stufe Br. D an. Kennzeichnend für die Verzierung auf diesen Halsbergen ist die gleichzeitige Verwendung krummliniger Motive (Halbkreise, laufende Spirale) und geradliniger Motive (schraffierte Dreiecke, Bänder u. ä). Bemerkbar sind Einflüsse des ornamentalen Stils der Wietnberg-Kultur.[10] Auf dieser Stufe scheint die Spiralverzierung beliebt zu sein, wie auch noch eine Phalere aus dem Hortfund Nova Kasaba[11] und ein Plättchen eines Dolchgriffes aus Lašva[12] zeigen (T. I, 2, 3). Es ist nicht klar, ob sich auf dieser Stufe der geometrische Stil des Westbalkans auch über Ost- und Zentralbosnien hinaus ausgedeht hat. Ziemlich wahrscheinlich ist das jedoch mit Rücksicht auf die einem Hortfund entstammenden Armreifen, die in der Nähe von Cavtat bei Dubrovnik (T. I, 4) gefunden wurden[13], sowie wegen der Tatsache, daß einige der reich verzierten liburnischen Bogenfibeln vielleicht der Stufe Ha A 2 angehören[14].

Wahrscheinlich ist es gerade am Ende der Ha A-Stufe in der Entwicklung des westbalkanischen geometrischen Stils zu einer wichtigen Wende gekommen:

er wurde von Metallgegenständen auf Keramikerzeugnisse übertragen. Damit nahm die zweite Stufe dieses Stils, die bis zum Ende von Ha B 2 andauert, ihren Anfang. Der ausgeprägteste Vertreter dieser zweiten Entwicklungsstufe ist einerseits die Keramik der mittelbosnischen Gruppe (Pod bei Bugojno, Schicht B, die Wallburg Kopilo bei Zenica und andere Siedlungen — T. II, 2—9; Sl. 1), andrerseits aber die Serie fein gravierter Metallgegenstände aus dem Hortfund Veliki Mošunj und Brgule (T. I, 5—6, T. I. II, 1, 11—12). Das Merkmal dieser Stufe ist ein Vorherrschen geradliniger Motive und eine zweitrangige Rolle jener krummlinigen Motive (halbkreisförmige Einritzungen, Girlanden, konzentrische kleine Kreise). Des weiteren ist dieser Stufe ein tektonnische Verbundenheit von Form und Verzierung, eine strenge Symmetrie in der Anordnung der Motive und selbstverständlich eine völlige Abstraktion, ein Vermeiden jedweder Reminiszenzen an Gegenstände aus der realen Welt eigen. Auf dieser Stufe erlebt der westbalkanische geometrische Stil eine weitaus größere Verbreitung als auf der vorhergehenden. Seine keramischen Erzeugnisse finden wir in Schicht C-3 der Wallburg Velika Gradina in Varvara, dann auf dem Debelo Brdo bei Sarajevo[22], auf den Wallburgen der Felder von Livno und Duvno in Südwestbosnien[23], und seine Einflüsse sind auch an der Keramik einiger Fundorte Nordostbosniens zu beobachten[24]. Dasselbe kann auch von den Metallgegenständen gesagt werden. Außer den genannten Hortfunden Mošunj und Brgule[25, 26] gehören hierher auch die Zierscheiben aus den Glasinacer Gräbern der Zeit Ha B 1 und B 2, die Mehrzahl der Fibeln vom Golinjevo-Typ (ausgenommen die jüngsten) aus Bosnien und Mitteldalmatien[29, 30], die fein gravierten Bogenfibeln und zweiteiligen Fibeln aus Norddalmatien[31, 32], dem Ende dieser Stufe aber sind die gravierten Bronzen aus den Gräbern in Tešanj und ein Rasiermesser aus dem Hortfund Grapska zuzurechen[33]. Die ins 9. Jahrhundert datierte Fibel vom Golinjevo-Typ aus Nordalbanien entstammt vielleicht auch irgendeiner bosnischen oder dalmatinischen Werkstätte[40].

Schon im neunten Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung entstehen in der Entwicklung dieses Stils neue Tendenzen, zuerst jene formaler und technischer Natur (s. T. III; T. VI 6; Sl. 2 u. 3). Im achten und siebten Jahrhundert als dritter, d. h. Endstufe dieses Stils sind diese Veränderungen noch ausgeprägter. Es wandeln sich auch die Keramikformen, die eine schärfere Profilierung und hohe Henkel bekommen. Öfters werden Rhomben und netzartig ausgefüllte Bänder verwendet, Die schraffierten Dreiecke, die auf den vorhergehenden zwei Stufen ausschließlich gleichseitig waren, werden jetzt zu in die Länge gezogenen hängenden Dreiecken. Auf der Keramik erscheint jetzt auch eine Komposition, die wir Rahmenkomposition nennen könnten (T. III, 3)[41]. Die ausgeprägtesten Vertreter dieser Stufe sind unter den Bronzeerzeugnissen die sog. Schildbuckel und kleineren Zierscheiben aus dem Hortfund Krehin Gradac und Ometala, (T. VI, 6), die liburnischen Pektoralien aus Norddalmatien und aus Picenum (hauptsächlich aus der Zeit Ha B 3 — T. III, 6, 7), die bronzene Brustpanzer der Glasinacer Hochebene und aus der Mati-Gräbern in Nordalbanien (8—7. Jahrhundert — Sl. 3), sowie die Glasinacer Diademe, die Achselbänder und Armreifen (7. Jahrhundert — sl. 2). Auf ihnen bemerken wir auch ganz neue Motive, wie z. B. die laufende Spirale, die aus kleinen Kreisen und Tangenten zusammengesetzt ist, das Schachbrettmuster, das sog. Malteserkreuz u. a.[42]

Im Laufe des siebten Jahrhunderts wird dieser Stil schwächer und erlischt allmählich, obwohl seine Überreste auf Metall und Keramik sowohl im sechsten als auch im fünften Jahrhundert noch andauern. Aber bevor dieser Stil erlosch, schuf er etwas wirklich Neues. Mitten in abstrakten geometrischen Motiven traten Darstellungen aus der lebendigen und überhaupt realen Welt in Erscheinung. Die älteste derartige Darstellung ist ein Zug von Hirschen, der am Rande einer Zierscheibe aus dem Hortfund Krehin Gradac eingeritzt ist (T. III, 8). Ähnliche Hirsche sind auch auf einer Beinschiene von der Glasinacer Hochebene eingraviert.[46] Am interessantesten aber sind die Darstellungen von Schiffen auf einem Paar von Brustpanzern von der Glasinacer Hochebene (diese Panzer wurden im siebten Jahrhundert zu einem Paar Beinschienen umgearbeitet).[47] Wie die angeführten Hirsche sind auch die Schiffe mit den Mitteln des geometrischen Stils, ausgesprochen linear und vereinfacht, wiedergegeben. Aber es sind dennoch richtige Zeichnungen, Bilder realer Objekte, mit allen wesentlichen und technischen Einzelheiten, wie der Bug mit dem hohen Bugspriet, das mit einem Tierkopf endet, das Heck mit dem Turm und dem Heckruder, der Mast mit Segeln und Tauen, die Rippen

des Schiffsrumpfes (Sl. 3). Von besonderem Interesse ist die Darstellung menschlicher Wesen: eine Reihe stehender schraffierter Dreiecke auf dem Deck stellt die Mannschaft dar, während auf dem Heckturm in gleicher Weise der Steuermann oder Befehlshaber wiedergegeben ist. Eine solche Darstellung der menschlichen Gestalt hat gute Analogien in der Lika, und zwar auf einem bronzenen Krummschwert und einem, wesentlich jüngeren, Gürtelplättchen, ebenfalls aus japodischem Gebiet (T. III, 9, 10). Hier sind in Form von Dreiecken Krieger mit aufgesetzten Helmen dargestellt. Was die Glasinacer Exemplare betrifft, ist es klar, daß diese Brustpanzer wie auch ihre Gegenstücke aus Nordalbanien aus irgendeiner Werkstätte oder Schule stammen müssen, die allem Anschein nach irgendwo an der südlichen Adria loziert war.

Diese neue Erscheinung konnte sich im Schoße des westbalkanischen geometrischen Stils nicht weiterentwickeln, wiel bald such dieser Stil selbst erlosch, verdrängt von den neuen Tendenzen und neuen Techniken in der dekorativen Kunst dieses Raumes.

Im Abschnitt »*Die südillyrische geometrische Keramik oder der Devoll-Stil*« analysiert der Verfasser die mattbemalte Keramik aus Südalbanien und dem westlichen Teil Mazedoniens (T. IV, 11—12; sl. 4)[50]. Die Dauer dieses Stils ist mehr oder weniger gut bestimmt. Das ist die Zeitspanne vom 13. bis zum 7. Jahrhundert v. u. Ztr. Eine präzisere chronologische Einteilung ist noch nicht erstellt, ebensowenig ist die innere Entwicklung des Stils selbst ausgearbeitet worden. Sicher ist, daß schon in der Schicht Maliq IIId3 fast alle wichtigeren Gefäßformen und die meisten Motive und Kompositionen erscheinen[51]. Dieser Stil dauert nach der Definition von F. Prendi ohne größere Veränderungen in der Periode des Übergangs aus der Bronze- zur Eisenzeit bzw. nach der Definition von Zh. Andrea in der Barc-Phase (11.—9. Jahrhundert) an und ist auch noch in der Phase Kuçi Zi I (8. und 7. Jahrhundert) sehr aktiv. In seiner Entstehung lehnt sich der Devoll-Stil an die noch ältere bemalte Keramik mit roten, nach dem Brennen auf die Gefäßwand aufgetragenen Motiven — bekannt aus der Schicht Maliq IIId2 — an, was den Schluß nahelegt, daß dieser Stil wirklich autochthon ist. Sein Fortbestehen bis in die Eisenzeit berechtigt die Verbindung dieses Stils mit den Illyriern, und zwar mit Rücksicht darauf, daß eines seiner Hauptentwicklungszentren in Gegenden lag, die urillyrisches Land sind: die Gebiete um den Ochrider See, der Talkessel von Korça und das Quellgebiet des Flusses Devoll[52]. Das heißt selbstverständlich aber nicht, daß überall, wo derart verzierte Keramik auftritt, Illyrier zu suchen sind.

Dem Devoll-Stil gehören hauptsächlich feinere, handgearbeitete Gefäße von gleichmäßiger Form und fein geglätteter Oberfläche an. Die Verzierung ist vor dem Brennen aufgetragen und ist im allgemeinen von dunkleren Brauntönen, die zum hellen (gelbbraunen oder hellrötlichen) Untergrund einen Kontrast bilden, so daß der koloristische Effekt einer der Merkmale dieses Stils ist. Seine ideelle Grundlage bildet eine reine geometrische Abstraktion. Eine Ausnahme ist die sehr stilisierte menschliche Gestalt auf einer Vase aus Živojno[53]. Der Devoll-stil pflegt fast ausschließlich geradlinige Motive, außer während der Anfänge selbst, da anscheinend auch die Spirale oder Volute verwendet wurde[54]. Unter den Motiven herrschen Rhombus und Dreieck vor, und ihnen gesellt sich auch das in verschiedenen Kombinationen von Linien und Schraffuren ausgeführte Band zu. Das Dreieck tratt in zwei Formen auf: als gleichseitiges und als in die Länge gezoogenes, hängendes. Diese letztgenannte Form ist besonders für die mittlere und jüngere Phase, Barç und Kuçi Zi, charakteristisch. Sehr früh hat der Devoll-Stil verschiedenartige zusammengesetzte Motive und Kompositionen[55]. Eines der sehr beliebten zusammengesetzten Motive ist das sog. Malteserkreuz. Häufig sind mehrere »Malteserkreuze« zu horizontalen und vertikalen Reihen verbunden. Das andere wichtige zusammengesetzte Motiv ist das Schachbrettmuster, das gewöhnlich aus einer größeren Zahl miteinander verbundener, abwechselnd leerer und ausgefüllter Rhomben besteht.

Es muß betont werden, daß dieser Stil auch seine Regeln hat, deren wichtigste die tektonische Verbundenheit von Form und Verzierung sowie die Symmetrie in der Anordnung der Motive, die zwar nicht so strikt durchgeführt ist wie im westbalkanischen geometrischen Stil (auf dessen früher und reifer Stufe), sind.

Der Verfasser vergleicht im weiteren diese beiden Stile und hebt folgendes hervor:

1. Sowohl der westbalkanische geometrische Stil als auch der Devoll-Stil entstehen und entfalten sich zur selben Zeit. Beide gehören der weitverzweigten Familie geometrischer dekorativer Kunst der späten Bronze- und frühen Eisenzeit Südosteuropas an und spiegeln das stark ausgeprägte Streben dieser Zeit nach abstraktem bildlichem Ausdruck wider. Daher auch ihre gegenseitigen Ähnlichkeiten wie auch Verwandschaft mit anderen Zweigen dieser Kunst in der ägäischen Welt, auf dem östlichen Balkan und im unteren Donaubecken. Dennoch bilden in diesem allgemeinen Rahmen diese beiden Stile jeweils ein Ganzes, jeder mit eingenen Besonderheiten.

2. Diese beiden Stile erwachsen aus älteren, bronzezeitlichen Grundlagen. Eine dieser Grundlagen war im Gebiet des inneren Balkans und der Westkarpaten, eine zweite aber in der Kontaktzone zwischen dem zentralen Balkan und der ägäischen Welt. Deshalb entstehen, neben den allgemeinen Ähnlichkeiten, auch die bedeutenden Unterschiede in den Gefäßformen, der Auswahl der Motive und Kompositionen. Starke Unterschiede gibt es auch in den Techniken und auch in der Anwendung selbst. Der westbalkanische geometrische Stil verwendet die Technik des Einritzens und Eintiefens, der Devoll-Stil aber Bemalung. Der westbalkanische Stil wird gleichermaßen auf Keramik wie auch auf Bronze angewandt, während der Devoll-Stil ausschließlich ein Keramikstil ist.

3. Dennoch müssen gewisse Übereinstimmungen und wechselseitige Einflüsse berücksichtigt werden. Schon auf der vollentwickelten Stufe des westbalkanischen geometrischen Stils lassen sich zusammengesetzte Motive finden, zu denen in den Verzierungen der südillyrischen geometrischen Keramik Analogien bestehen (vgl. T. II, 9 u. T. IV, 3)[56]. Die Wechselbeziehung kommt besonders in der Endphase der Entwicklung (8. und 7. Jahrhundert) zum Ausdruck.[57] Der Devoll-Stil scheint zu diesem Zeitpunkt kräftig gegen Norden gewirkt zu haben. Das spiegelt sich in der Übernahme einiger seiner Motive auf der mit Einritzungen versehenen Keramik Nordalbaniens (T. IV, 13)[58] wider, und noch mehr auf den Bronzeerzeugnissen der Mati-Gruppe und der Glasinacer Hochebene (Rhomben und »Malteserkreuze«, Schachbrettmuster — Sl. 2, 3). Es ist sehr wahrscheinlich, daß die bedeutend größere Anwendung der Rhomben und der von einem Netz ausgefüllten Bänder auf der Keramik der mittelbosnischen Gruppe im Laufe des 8. und 7. Jahrhunderts dem — wahrscheinlich indirekten — Einfluß des Devoll-Stils zuzuschreiben ist; dasselbe aber können wir auch in bezug auf das Motiv des in die Länge gezogenen, hängenden Dreiecks sagen (vol. T. III, 1—4).

Im dritten Abschnitt wird die Erscheinung und Anwendung der *Punkt Buckel-Manier* in diesem Raum dargelegt. Sie ist zweifellos das Ergebnis des Einflusses der Urnenfelderkultur. Die ältesten Exemplare (Br. D) finden wir auf einem Bronzeblechgürtel aus Konjuša in Westserbien sowie auf einer (verlorengegangenen) Bronzephalere aus Štrpci in Südostbosnien.[59] Dies scheint in diesen Gegenden eine Erscheinung vorübergehenden Charakters gewesen zu sein. Auf der anderen Seite, in der Lika (Kroatien), schlug diese Technik tiefere Wurzeln. In der Zeitspanne vom 9. bis zum 6. Jahrhundert finden wir sie angewandt in der Verzierung breiter Manchetten sowie von Kappen und Diademen aus Bronzeblech (T. VI 7).[60, 61] Auf fünf Exemplaren von Manchetten erschein schlecht ausgeführtes Motiv eines Vogelhalses und -kopfes, offensichtlich ein Überrest der einstigen Komposition einer Sonnenbarke. Die übrigen Motive sind geometrisch: Bänder, Dreiecke, Schachbrettmuster. Sowohl nach Zentral- als auch nach Südbosnien dringt diese Technik erst im 8. und 7. Jahrhundert stärker vor. Wir finden sie auf Diademen und insbesondere auf Beinschienen. Es scheint, daß gerade dieser Teil der Kampfrüstung, der seine Herkunft vom Kurim-Typ ableitet[64] und im Laufe des siebten Jahrhunderts in den Glasinacer Werkstätten hergestellt wurde, ein wichtiger Mittler dieser Technik war. Dabei lassen sich zwei Werkstättenkreise, ein Glasinacer und ein zweiter, nämlich herzegowinisch-albanischer, unterscheiden.[65, 66] Auf den Erzeugnissen dieses zweiten finden wir außer den für den Kurim-Typ charakteristischen Motiven auch noch Spiralen und Vogelprotomen (T. VI, 8).

Im späten sechsten und im fünften Jahrhundert erlebt diese Technik im Rahmen der Glasinacer Kultur einen neuen Aufschwung, und zwar auf Bronzereifen, Armreifen, Verzierungen für das Haar und besonders auf luxuriösen silbernen und goldenen Gürteln (Mramorac, Novi Pazar)[68, 69, 70].

Im vierten und fünften Abschnitt wendet sich der Verfasser *den bronzenen Tierfigürchen und anthropomorphen Bronzefiguren* zu (T. VI, 1—5; sl. 5). Indem

der Verfasser betont, daß der glänzende Aufschwung der Skulptur in Griechenland und Italien im Laufe des 7. und 6. Jahrhunderts auf dem westlichen Balkan, mit Ausnahme von Istrien, keinen rechten Widerhall gefunden hat, stellt er fest, daß die kleinen Bronzefiguren doch die allgemeine Tendenz der Rückkehr zum Figuralen in dieser Zeit reflektieren. Die ausgeprägtesten Exemplare der einen und der anderen Art brachten die japodischen Werkstätten in der Lika hervor, während weiter im Süden die Zahl der Exemplare weitaus geringer ist, und zwar mit Ausnahme der Vogelfigürchen, von denen es in der Glasinacer Kultur und in den südlichen illyrischen Gegenden recht viele gibt[76, 77, 77a, 78]. Die Unterschiede zwischen der einen und der anderen Art von Bronzefiguren sind groß. Die Tierfigürchen sind abgerundet und, besitzen, wen auch bei starker Stilisierung, auch manche realistischen Züge. Die anthropomorphen Figuren sind dagegen ganz platt, wie ausgeschnitten, und dazu geometrisiert; die Grundlage des menschlichen Körpers bildet wiederum ein Dreieck (Sl. Sl. 5).

Im sechsten Abschnitt werden *die anthropomorphe Tonfiguren* besprochen. Ihrem Charakter und Zweck nach sind das Kultobjekte, und für ihre Schöpfer war der ästhetisch-visuelle Effekt offensichtlich ganz belanglos, so daß es sich im engeren Sinne auch nicht um Objekte künstlerischen Charakters handelt. Diese Figuren teilen sich in zwei Gruppen. Die eine wird von freien Statuetten gebildet, in deren Rahmen sich mehrere Typen unterscheiden, unter denen die ungewöhnlichsten »Idole« sind, die in der reinen geometrischen Form eines Pyramidenstumpfes, Webstuhlgewichten ähnlich, ausgearbeitet sind. Der Verfasser nennt sie »prismatische Idole«. Sie sind aus Slowenien (Ormož), der Umgebung von Karlovac, der Umgebung von Bihać (Ripač und Kekića Glava) und aus Varvara (T. V, 5—7) bekannt[81, 82, 83, 84]. Die andere Gruppe bilden sog. »pfeilerförmige Idole«, vorerst nur aus Pod bei Bugojno bekannt. Das sind eigentlich keine runden Figuren, sondern Reliefs (T. V, 1, 2). Fast alle Exemplare stammen aus den Ruinen eines an der westlichen Peripherie dieser Wallburg entdeckten Heiligtums. Sie sind Teil einer Konstruktion in Form eines hölzernen Gitters, das aus vertikalen Pfeilein und horizontalen Balken gemacht ist. Das Gitter war mit Ton beworfen, und in dieser Tonschicht sind Reliefverzierungen geometrischen Charakters (Dreiecke, Rhomben, konzentrische Kreise, die vielleicht Sonnensymbole sind). Ein Teil der vertikalen Pfeiler hatte am oberen Ende in Ton modellierte Menschenköpfe, genauer gesagt, Gesichter, in sehr scharfer Stilisation (T. V, 1—2). In dieselbe Gruppe gehört noch ein mit mehr Realismus ausgeführter Kopf (bärtiger Mann), der am anderen Ende derselben Siedlung gefunden wurde (Sl. 6).

LITERATURA

S k r a ć e n i c e:

ČGT = Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla
GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
GZM n. s. = Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, nova serija (od 1946)
PJZ = Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo
VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ — Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

Zh. A n d r e a, 1976a — *La civilisation tumulaire du Bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du Sud-Est,* Iliria IV, Tirana 1976.

Zh. A n d r e a, 1976b — *Tumat e Kuçit të Zi,* Iliria VI Tirana 1976.

Š. B a t o v i ć, 1955 — *Nekoliko ilirskih antropomorfnih figurina iz Sjeverne Dalmacije,* Arheološki vestnik VI/2, Ljubljana 1955.

Š. B a t o v i ć, 1976 — *Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro,* Simpozij Dubrovnik 1972, Zagreb 1976.

Š. B a t o v i ć, 1981 — *Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije* (Katalog izložbe »Nakit na tlu sjeverne Dalmacije«), Zadar 1981.

Š. B a t o v i ć, 1983 — *Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju,* PJZ knj. IV, Sarajevo 1983.

A. B e n a c, 1954 — *Novi prahistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine,* GZM n. s. IX, Sarajevo 1954.

A. B e n a c — B. Č o v i ć, 1956 — *Glasinac 1,* Sarajevo 1956.

A. B e n a c — B. Č o v i ć, 1957 — *Glasinac 2,* Sarajevo 1957.

B. Č o v i ć, 1965 — *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni,* GZM n. s. XX, Sarajevo 1965.

B. Č o v i ć, 1971 — *Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule,* GZM n. s. XXVI, Sarajevo 1971.

B. Č o v i ć, 1975 — *Ostava iz Nove Kasabe,* ČGT. XI, Tuzla 1975.

B. Č o v i ć, 1976a — *Od Butmira do Ilira,* Sarajevo 1976.

B. Č o v i ć, 1976b — *Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Hercegovine,* GZM n. s. XXIX, Sarajevo 1976.

B. Č o v i ć, 1976c — *Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca,* GZM n. s. XXIX, Sarajevo 1976.

B. Č o v i ć, 1980 — *Ostava Brgule,* GZM n. s. XXXIV, Sarajevo 1980.

B. Č o v i ć, 1981 — *Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja,* GZM n. s. 35/36, Sarajevo 1981.

B. Č o v i ć, 1982 — *Ethnogense der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte,* Symposium »Ethnogenese europäischen Völker, Mainz 1982. (u štampi).

B. Č o v i ć, 1983a — *Srednjobosanska grupa,* PJZ knj. IV, Sarajevo 1983.

B. Č o v i ć, 1983b — *Glasinačka grupa,* PJZ knj. IV, Sarajevo 1983.

B. Č o v i ć, 1983c — *Prelazna zona u kasno bronzano doba,* PJZ knj. IV, Sarajevo 1983.

V. Ć u r č i ć, 1908 — *Prehistorička sojenica iz broncanog doba u Ripču kraj Bihoća u Bosnni,* GZM XX, Sarajevo 1908.

R. D r e c h s l e r - B i ž i ć, 1961 — *Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju,* VAMZ 3. Ser. II, Zagreb 1961.

R. D r e c h s l e r - B i ž i ć, 1968 — *Japodske kape i oglavlja,* VAMZ 3. Ser III, Zagreb 1968.

R. D r e c h s l e r - B i ž i ć, 1982 — *Ostava kasnog bronzanog doba iz okolice Cavtata,* Arheološki radovi i rasprave JAZU VIII—IX, Zagreb 1982.

R. D r e c h s l e r - B i ž i ć, 1983 — *Japodska kulturna grupa,* PJZ knj. IV, Sarajevo 1983.

S. G a b r o v e c, 1983 — *Jugoistočnoalpska regija,* PJZ knj. IV, Sarajevo 1983.

M. G a r a š a n i n, 1973 — *Praistorija na tlu Srbije I, II,* Beograd 1973.

M. G a r a š a n i n, 1983 — *Dubovačko-žutobrdska grupa,* PJZ knj. IV, Sarajevo 1983.

B. G o v e d a r i c a, 1982 — *Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni,* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, XX (18), Sarajevo 1982.

B. H ä n s e l, 1976 — *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau,* Bonn 1976.

K. K i l i a n, 1976 — *Zur Frühbronzezeit in Albanien,* Iliria IV, Tirana 1976.

M. K o r k u t i, 1971 — *L' agglomération préhistorique de Tren,* Iliria I, Tirana 1971.

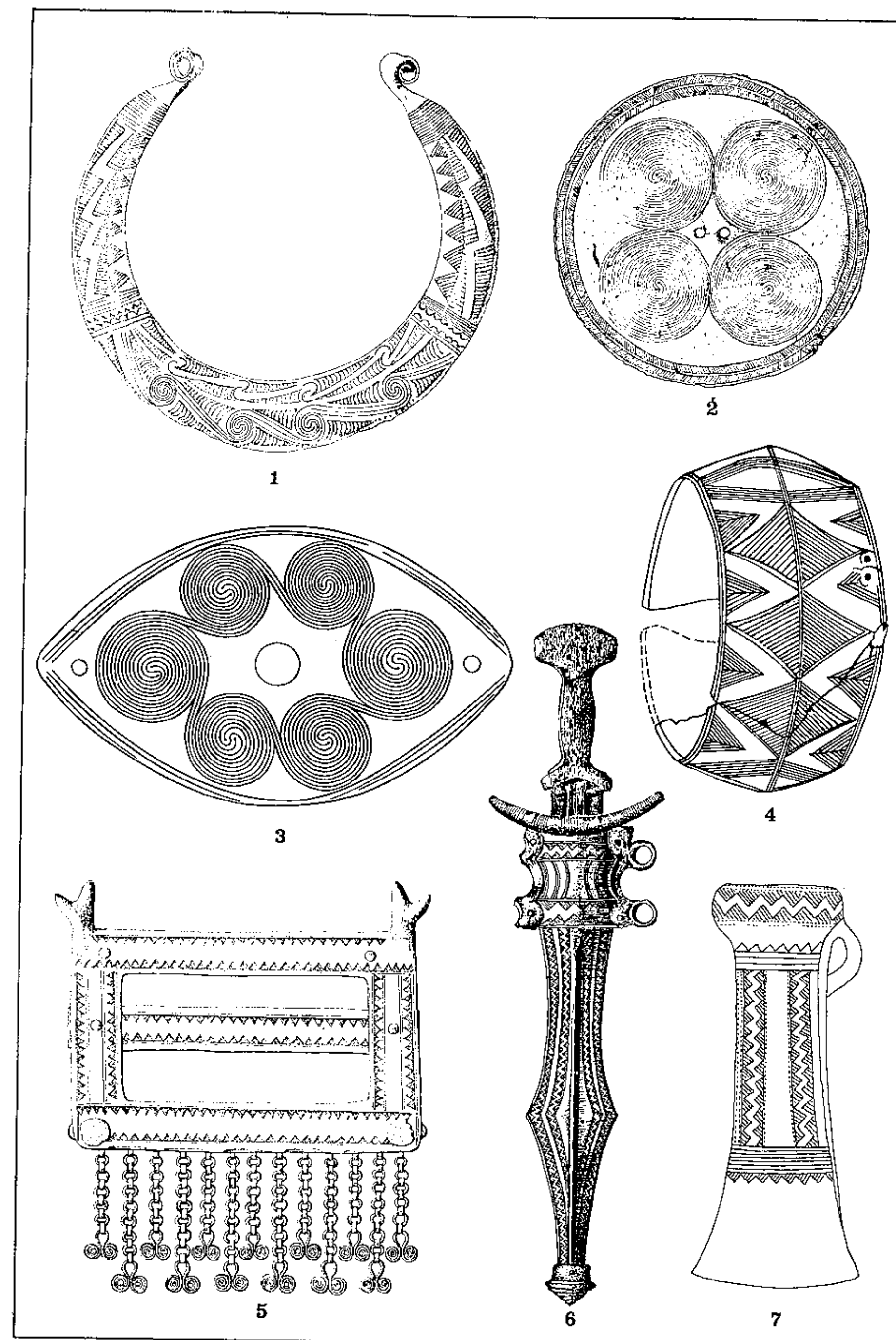
J. K o r o š e c, 1952 — *Ljudske statuete iz Ripča,* GZM n. s. VII, Sarajevo 1952.

M. K o s o r i ć, 1972 — *Iskopavanje praistorijskih humki u Pađinama i Roćeviću 1970. i 1971. godine,* ČGT IX, Tuzla 1972.

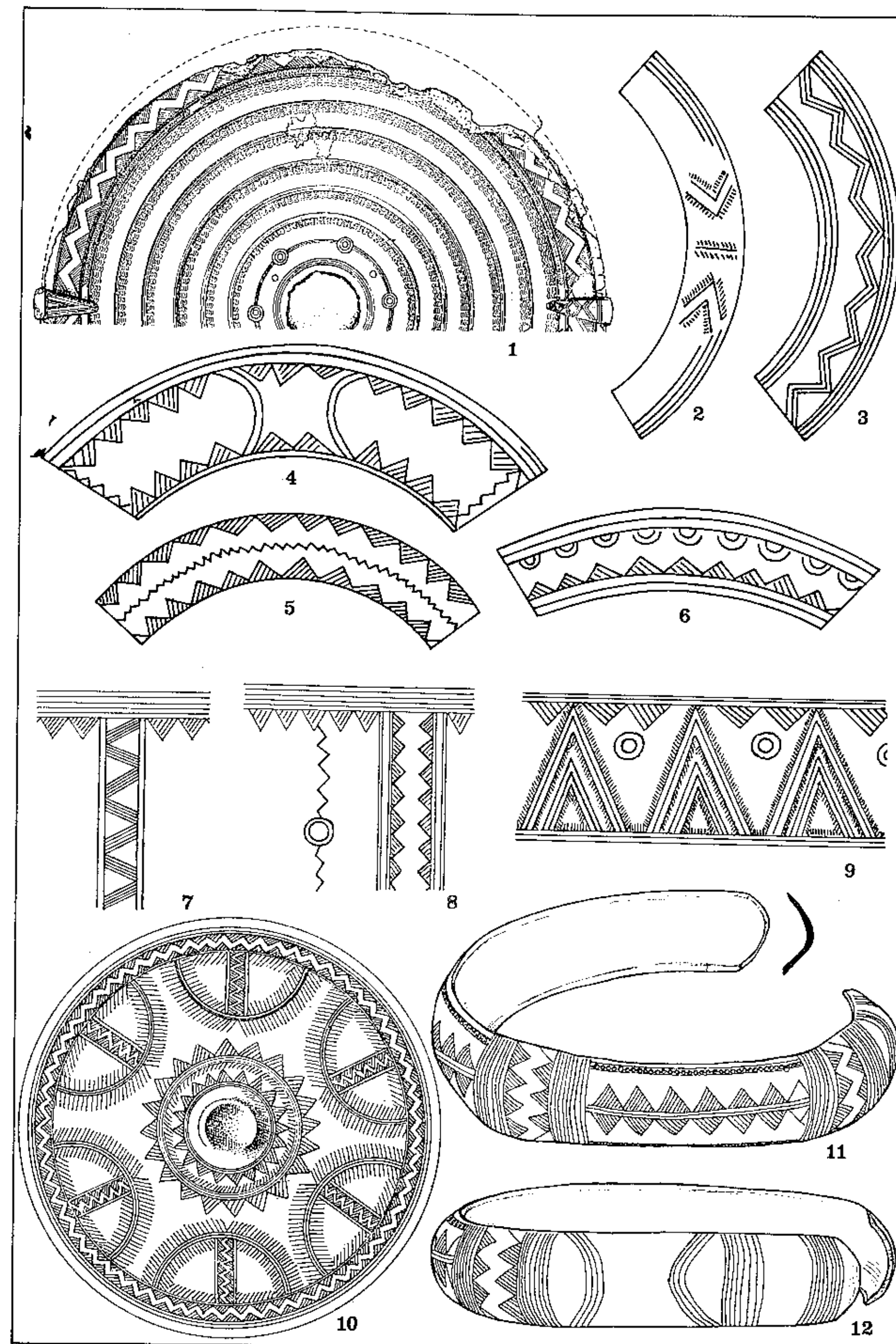
M. K o s o r i ć, 1975 — *Istraživanje praistorijskih humki na području srednjeg Podrinja,* ČGT XI, Tuzla 1975.

M. Kosorić, 1976 — *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Tuzla 1976.
Z. Letica, 1973 — *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji*, Beograd 1973.
Š. Ljubić, 1889 — *Popis arkeologičkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu*, Zagreb 1889.
I. Marović, 1968 — *Prahistorijski nalazi na području Solina*, VAHD LXII (1960), Split 1968.
I. Marović, 1969 — *Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji*, VAHD LXIII—LXIV (1962), Split 1969.
P. Medović, 1978 — *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*, Beograd 1978.
G. von Merhart, 1942 — *Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens*, Bonner Jahrbücher 147, Darmstadt 1942.
H. Müller-Karpe, 1980 — *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd IV, Bronzezeit, München 1980.
F. Prendi, 1966 — *La civilisation préhistorique de Maliq*, Studia albanica 1966/1, Tirana 1966.
F. Prendi, 1975 — *Un aperçu sur la civilisation de la première période du Fer en Albanie*, Iliria III, Tirana 1975.
F. Prendi, 1978 — *L'Age du Bronze en Albanie*, Iliria VII—VIII, Tirana 1978.
V. Radimski, 1894 — *Arheološke crtice*, GZM VI, Sarajevo 1894.
A. Stipčević, 1963 — *Arte degli Illiri*, Milano 1963.
A. Stipčević, 1973 — *Jesu li ilirski brodovi imali pulene u obliku zmije?*, Radovi Instituta JAZU 20, Zadar 1973.
N. Tasić, 1974 — *Bosutska grupa*, Praistorija Vojvodine, Novi Sad 1974.
Ć. Truhelka, 1907 — *Prehistoriski nalazi iz Bosne i Hercegovine*, GZM XIX, Sarajevo 1907.
Ć. Truhelka, 1913 — *Jedan oodličan nalaz broncane dobe iz Velikog Mošunja*, GZM XXV, Sarajevo 1913.
K. Vinski-Gasparini, 1983 — *Ostave s područja kulture polja sa žarama*, PJZ knj. IV, Sarajevo 1983.
A. Vulpe 1965 — *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien*, Dacia IX, Bucarest 1965.

T. I

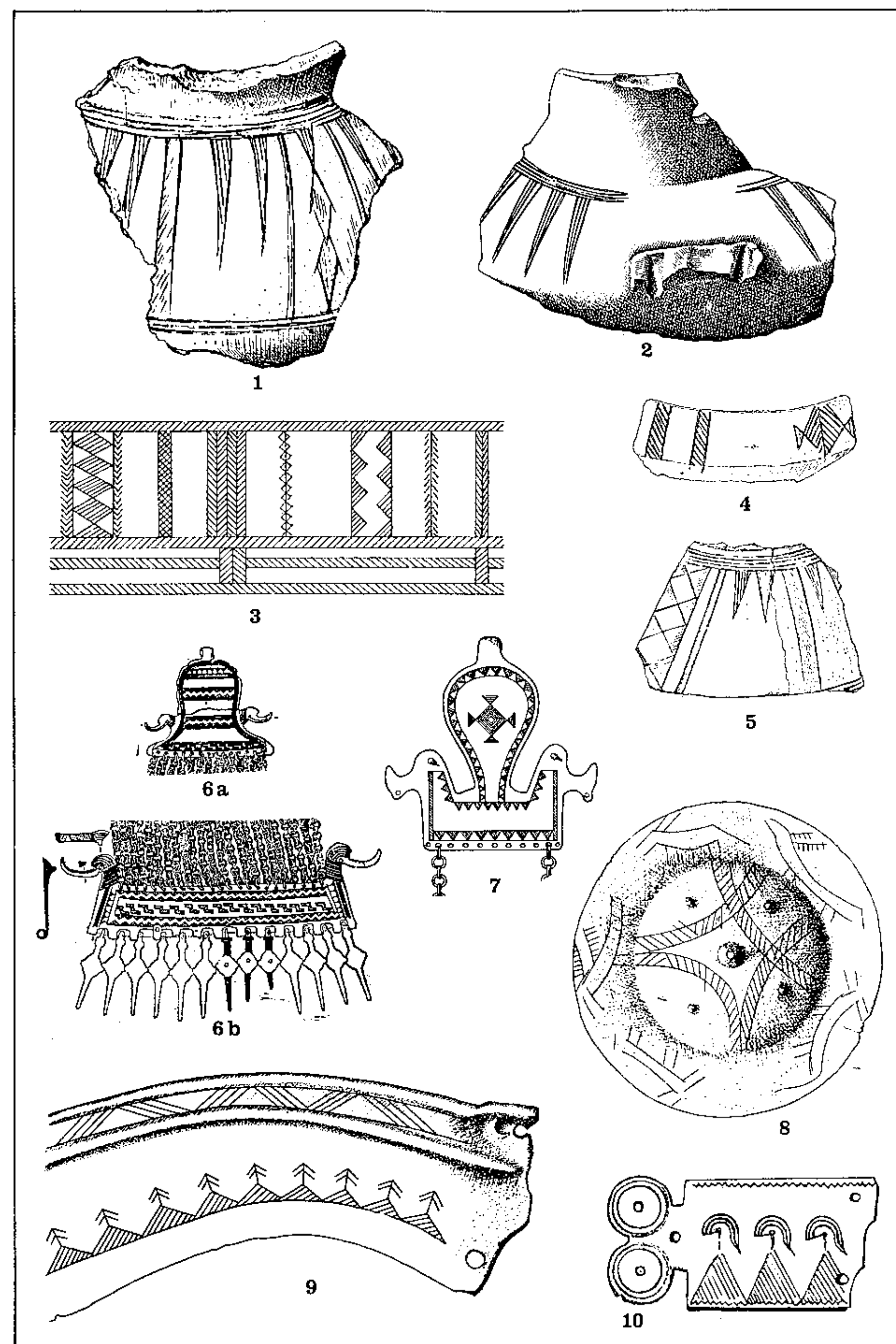
1. Živaljevići (A. Benac — B. Čović 1956); 2. Nova Kasaba (B. Čović 1975); 3. Lašva (B. Čović 1976a; F. Fiala 1894); 4. Cavtat (R. Drechsler-Bižić 1982); 5. Veliki Mošunj (Ć. Truhelka 1913; B. Čović 1976a); 6. Veliki Mošunj (Ć. Truhelka 1913; B. Čović 1976a); 7. Tešanj (Ć. Truhelka 1907; B. Čović 1976a).
(razmjer — Maßstab : različit — verschieden)

1. Veliki Mošunj (Ć. Truhelka 1913; B. Čović 1976a); 2—9. Pod kod Bugojna (B. Čović 1965 i 1976a); 10. Tešanj (Ć. Truhelka 1907; B. Čović 1976a); 11—12. Brgule (B. Čović 1980).

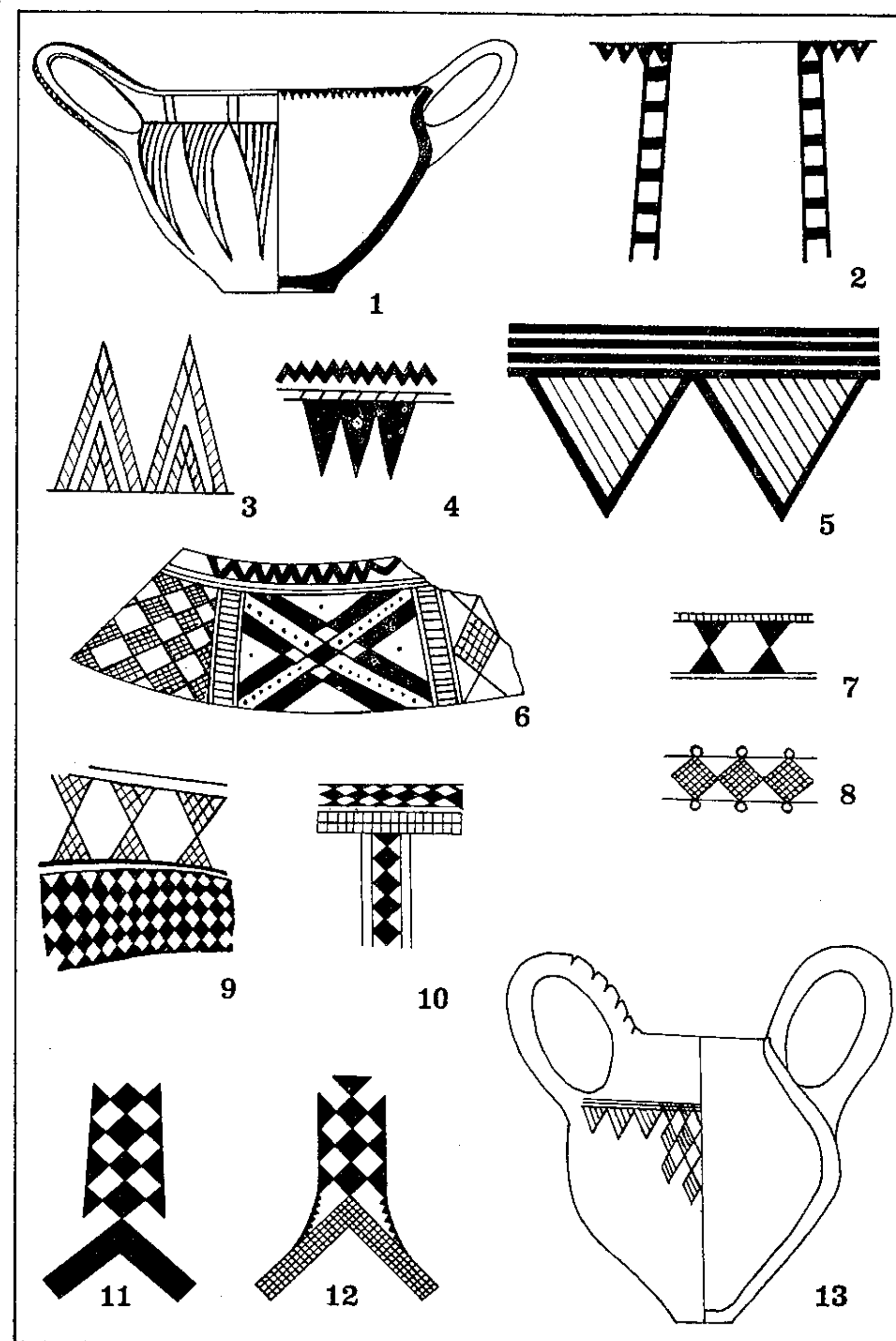
(razmjer — Maßstab : različit — verschieden)

T. III

1—2. Pod kod Bugojna (izvorno); 3—5. Pod kod Bugojna (B. Čović 1976a); 6. Nin (Š. Batović 1981 — detalji pektorala); 7. Ancona (G. von Merhart 1942 — detalj pektorala); 8. Krehin Gradac (B. Čović 1976a); 9. Medak kod Gospića (B. Čović 1976a); 10. Prozor kod Otočca (B. Čović 1976a).

(razmjer — Maßstab : različit — verschieden)

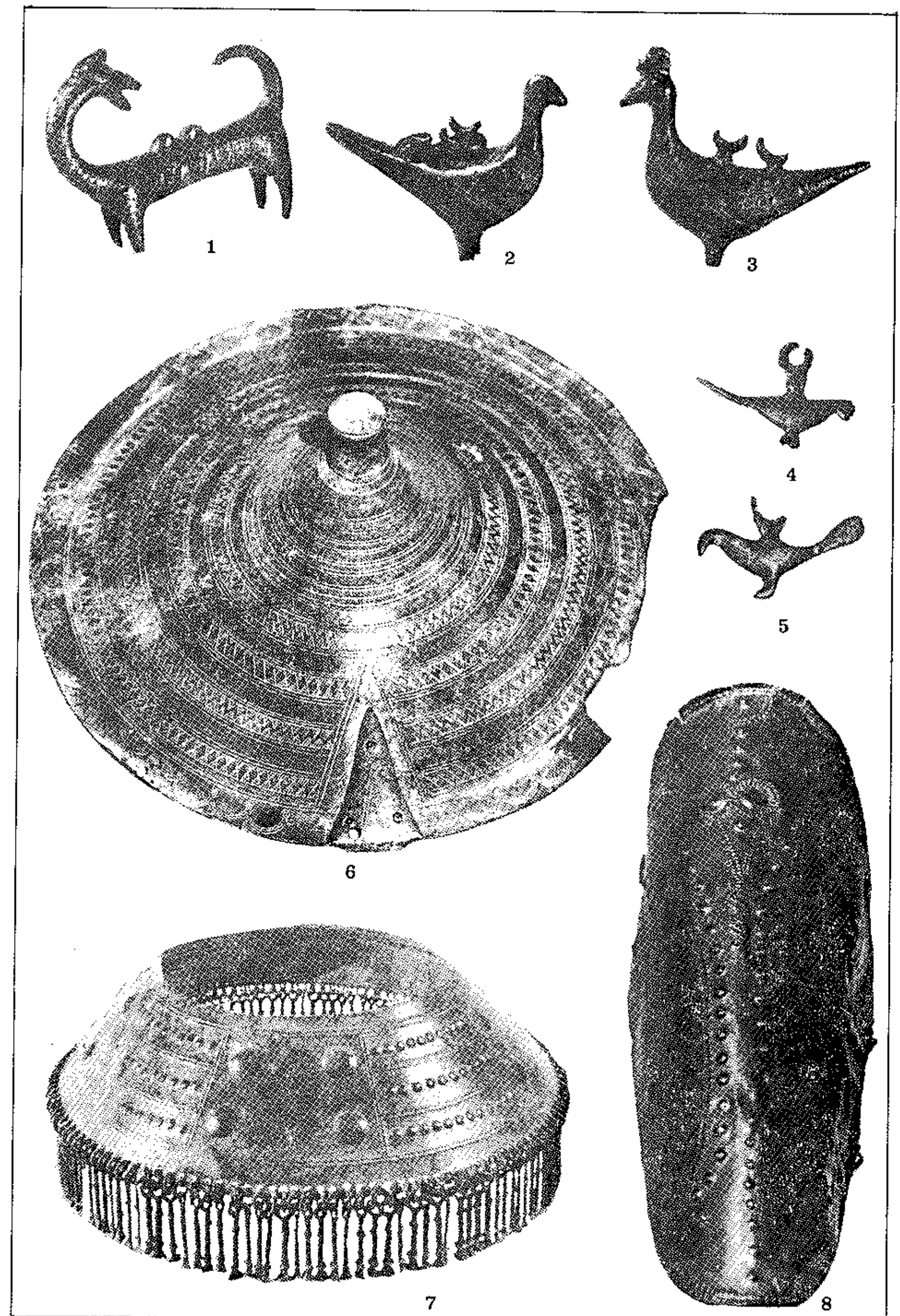
1—12. Maliq i Tren, Albania (F. Prendi 1978; M. Korkuti 1971); 13. Mati, Albanija (F. Prendi 1975).
(razmjer — Maβstab : različit — verschieden)

T. V

1—2. Pod kod Bugojna (izvorno); 3—4. Ripač kod Bihaća (V. Ćurčić 1908); 5. Varvara (B. Čović 1976a); 6. Ripač kod Bihaća (V. Ćurčić 1908); 7a, b. Kekića glavica kod Bihaća (B. Čović 1976a).

(razmjer — Maβstab: 1,2 = 1:3; 3—7 = 2:3)

1—3. Prozor kod Otočca (Š. Ljubić 1889; B. Čović 1976a); 4—5. Glasinac (B. Čović 1976a); 6. Krehin Gradac (B. Čović 1976a i 1976b); 7. Kompolje (R. Drechsler-Bižić 1961); 8. Dabrica kod Stoca (B. Čović 1976c).
(razmjer — Maßstab : različit — verschieden)

STANE GABROVEC

UMETNOST ILIROV V PRAZGODOVINSKEM OBDOBJU NA PODROČJU SEVEROZAHODNE IN SEVERNE JUGOSLAVIJE

K naslovu svojega predavanja moram dati takoj na začetku dve pojasnili. Prvo zadeva geografsko omejitev teme in drugo njeno vsebino. Obravnavali bomo predvsem severozahodno in severno področje Jugoslavije in o umetnosti bomo govorili v merilih, ki se običajno uporabljajo v prazgodovinski arheologiji. Ne gre torej za visoko umetnost, ampak predvsem za figuralno oblikovanje, ki kaže bolj kot druga materialna kultura na duhovna prizadevanja, na duhovno kulturo prebivalstva. To pa je prav tema našega simpozija.

Na prostoru, ki ga bomo obravnavali, imamo naslednje kulturne province: istrsko, jugovzhodno alpsko z več skupinami (ki se prav v umetnostnem oblikovanju med seboj razmeroma močno ločijo)[1] in jugoslovanski podonavski prostor, to se pravi Basarabi oz. bosutski kulturni kompleks[2]. Posebej moramo imenovati daljsko skupino[3] kot nadaljevanje žarnogrobiščne kulture, v kateri pa v halštatskem obdobju dobro zaznavamo tako vplive Basarabi kot jugovzhodne alpske in glasinške kulture. Področje obsega torej prostor, ki ga — razen Istre — v nasprotju z balkanskimi provincami, še obravnavamo v okviru srednjeevropske halštatske kulture. Hkrati pa je tudi područ-

---

[1] Za razdelitev cfr. S. Gabrovec, Arh. vest. 15/16, 1964/65, 21 ss. B. Čović-S. Gabrovec, *Âge du fer. Époque préh. et protohist. en Yougoslavie.* Recherches et résultats. Beograd 1971, 325 ss.

[2] Die ältere Eisenzeit in Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen benachbarten Gebieten (Materiali 19). 1981; N. Tasić, *Starije gvozdeno doba.* V: Praistorija Vojvodine (1974) 257 ss.

[3] Z. in K. Vinski, Arh. rad. i raspr. 2, 1962, 263 ss. K. Vinski, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj* (1973), 158 ss.

je, ki ga v jugoslovenskem prostoru ravno nimamo za ilirskega[4], niti v tolmačenju Ilirov v širšem smislu. Izjemo bi smeli videti le v enem primeru: centralni slovenski halštatski prostor — jedro jugovzhodnoalpske halštatske kulture — tako imenovano dolenjsko skupino, smemo pripisati Ilirom. Glavni in skoraj edini argument za to je način pokopa v družinskih gomilah, ki ga v zelo podobni obliki srečamo na Glasincu in v Albaniji, torej na klasičnem področju Ilirov. Skromnejše pa so druge povezave.

Na tem prostoru živi pred železno dobo klasična kultura žarnih grobišč. Izjema je Istra — mislim na čas klasičnih istrskih nekropol Nesakcija, Picugov, Pule, Limske gradine — ki ima samostrojno podobo vidno v ornamentalnem zakladu, pa tudi v oblikah keramike[5]. Vendar lahko za celotni prostor rečemo, da pozna klasično žarnogrobiščno simboliko, katere zaklad poznamo[6]: glavno vlogo imajo v njem upodobitve ptiča, goveda z drobnico, raznovrstni vendar dobro opredeljivi obeski. Živalska simbolika lahko nastopa samostojno, ali pa kot sestavni del najrazličnejših obeskov in posod. Posebej naj omenim motiv sončne ladje. V okraševanju bronastih predmetov uporablja kultura žarnih grobišč predvsem tehniko iztolčenih bunčič in pik, gravura je redkejša, vendar jo dobimo predvsem v Istri. Človeška figura je skoraj neznana, kadar nastopi je močno stilizirana. V tej zvezi naj predvsem omenim glinasto plastiko, ki očitno zopet nastopi bolj na koncu žarnogrobiščnega obdobja, ki pa je površno, slabo oblikovana. Mislim na najdišča kot so Ptuj[7], Maribor[8] (sl. 1, 6), Ormož (sl. 1, 1—5)[9], Brinjeva gora[10], Picugi[11], Donja Dolina[12]; že izven našega prostora Ripač[13], v katerih se očitno že kažejo nove tendence po upodabljanju človeka, tendence, ki jih po antropomorfnem oblikovanju v kulturi Dubovac ne poznamo več. Danes ne moremo v vseh primerih vedeti, ali je preprosto antropomorfno oblikovanje v glini še stara tradicija, ali pa že izraz novih tendenc, ki se bodo uveljavile v železni dobi.

Težnja po figuralnem oblikovanju se kaže tudi v ornamentu vrezanih živalskih figur na keramiki, ki ga dobimo v nekaterih primerkih tako v Istri (Nesactium, sl. 2, 1 in Picugi, sl. 2,2) kot v Ljubljani (sl. 2, 4)[14]. Ornament

[4] Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba (1964). Predvsem razpravi Z. Marića (str. 177 ss.) in S. Gabrovca (str. 215 ss.).

[5] Najboljši vpogled daje sedaj K. Mihovilić, *Nekropola Gradine iznad Limskog kanala.* Histria arch. 3/2, 1972.

[6] Najboljši pregled: G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas.* Röm.-Germ. Forsch. 20, (1954).

[7] Ptuj: J. Korošec, *Prazgodovinska naselbina na Ptujskem gradu,* (1951), 73.

[8] H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie.* Röm.-Germ. Forsch. 22, (1959), Taf. 120, 45.

[9] B. Perc, *Ptujski zb.* 2, 1962, 202 ss.

[10] S. Pahič, Arh. vest. 32, 1981, 109, sl. 26.

[11] J. Mladin, Diadora 9, 1980, sl. 2, 8.

[12] Ć. Truhelka, WMBH 9, 1904, 46 ss. 11, 1909, 21 s.

[13] J. Korošec, Glasnik (Sarajevo) 7, 1952, 231 ss.

[14] Nesactium: A. Puschi. *Atti e Mem.* 22, 1905, 83 fig. 56. Picugi: *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov* (1962), 111, tab. 48, 1. Kot najdišče je napačno naveden Most na Soči. Ljubljana: J. Puš, *Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani* (1971), tab. 5, 1; 10, 5a. M. Slabe, *Situla* 20/21, 1980, 77 ss.

moramo povezati s podobnimi upodobitvami v Italiji[15], kjer ga dobimo pogosto vrezanega tudi na kovinskih predmetih (nožnice mečа). Risbe spominjajo v svojem stilu tudi na stenske risbe v Črni gori in na druge podobne upodobitve, na katere sta že upozorila Garašanin[16] in Hänsel[17]. Živalske risbe na posodah poznamo v tem času v svetolucijski skupini (Kobarid, sl. 2, 3), pogosto izvedene tudi v tehniki žebljičenja (Most na Soči, sl. 2, 6-7).

Pravkar opisano figuralno oblikovanje, ki smo ga ugotovili že na koncu bronaste dobe v okviru kulture žarnih grobišč, se nadaljuje tudi na začetku starejše železne dobe. Uveljavlja se nov živalski repertoar, predvsem konj, jelen, ovca, izdelan v bronu (pogosto kot obesek) in v glini. Za severovzhodno področje Jugoslavije je gradivo zbral R. Vasić[18] — kosi seveda niso v vsakem primeru kronološko točno opredeljivi. S slovenskega področja moramo omeniti predvsem plastiko, v kateri med žarnogrobiščnimi pticami sedaj nastopa predvsem konj, dvakrat na kolesih[19], plastiko, ki jo lahko dobro datiramo na sam začetek halštatskega obdobja, (stopnja Podzemelj). Primerjava z živalskimi posodami v Ljubljani[20], gr. 54, dobro kaže na premik v oblikovanju. Ljubljanski posodi sta bolj vezani žarnogrobiščno, čeprav lahko že žarnogrobiščno v italskem modelu. Izvir nove plastike moramo iskati v več smereh: v tako imenovanem trakokimerijskem pritisku, ki ga v tem času ugotavljamo predvsem v pojavu konjske opreme in v nastopu predrte tehnike, drugič pa tudi že v grškem svetu, kjer je konjska plastika (predvsem glinasta) v geometrijskem obdobju pogostna[21]. Upodabljanje je razmeroma enotno na celotnem prostoru od Donave do Jadranskega morja; posameznih kulturnih provinc še ne moremo ločiti. Nasproti živalski plastiki antropomorfna na začetku halštatskega obdobja skoraj zamre. Skromne risbe iz Metlike (sl. 2, 5)[22] kažejo še večjo oblikovalno nemoč in poenostavljeno stiliziranje kot risbe iz Istre in svetolucijske skupine[23], ki kažejo večjo bližino mediteranskim vzorcem.

Drugače je z umetnostjo v razvitem halštatskem obdobju. V njem se razvije umetnost, ki ima samostojen značaj in ki je značilna za določene province. Za prostor, ki ga obravnavamo je pomembna predvsem situlska umetnost in plastično oblikovanje.

[15] H. Hencken, *Tarquinia, Villanovans and early Etruscans* (1968), 117, fig. 106e; 195 fig. 176e. f; 285 fig. 268. K. Kilian, *Zu den früheisenzeitlichen Schwertformen der Apenninhalbinsel.* PBF. XX, 1 (1974) 53.

[16] Germania 46, 1968, 213 ss.

[17] Actes du VIIIe Congrès d. Sc. Préh. et protohist III. Beograd (1973), 112 ss.

[18] Balcanica 8, 1977, 43 ss.

[19] J. Dular, Podzemelj (1978), tab. 29 in 30. Dragatuš: G. Spitzer, Arh. vest. 24, 1973, 788, tab. 1—2.

[20] F. Starè, *Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani* (1954), 63, tab. 47. M. Budja, Situla 20/21, 1980, 85 ss.

[21] Problematiko začetkov halštatskega figuralnega oblikovanja v Srednji Evropi obravnava W. Torbrügge, *Figürliche Zeichnungen der Hallstattzeit aus Nordostbayern und ihre Beziehungen zur antiken Welt.* Festschrift M. Spindler (1969), 1 ss. Hallstattzeitliche Terrakotten von Fischbach-Schirndorf in der Oberpfalz. Studien zur vor — und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift J. Werner (1974), 57 ss. Za glinasto plastiko v Olimpiji: W. D. Helmeyer, *Frühe olympische Tonfiguren.* Olymp. Forsch. 7 (1972), 20 ss.

[22] J. Dular, Arh. vest. 30, 1979, 65 ss.

[23] Kobarid: C. Marchesetti, *I castellieri preist. d. Trieste* (1903), tav. 17, 2. Most na Soči: isti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, tav. 7.

O situlski umetnosti bo posebej govoril T. Knez in dal celotno problematiko z literaturo, tako da se v našem predavanju lahko omejimo le na nekatera vprašanja, predvsem, kako smemo razumeti njen nastanek, pod kakšnimi vplivi je nastajala, kaj nam pove o duhovni kulturni nosilcev. Je njena povezava ilirska, izraz ilirske duhovne kulture?

V situlski umetnosti[24] ločimo dve veliki skupini: klasično in skupino Kleinklein-Sesto Calende (v nadaljevanju bomo govorili le o skupini Kleinklein, ker je Sesto Calende že izven prostora naše obravnave). V okviru prve govorimo o situlski umetnosti v ožjem smislu, za katero je značilno predvsem antropomorfno upodabljanje (klasična predstavnika te vrste sta situli z Vač in Certose), in situlsko umetnost estenskega kroga, v katerem so pogostnejše in značilnejše rastlinske in živalske upodobitve. Obojno upodabljanje lahko ločimo še po nekaterih drugih stilnih elementih, ki jih je dobro analiziral O.-H. Frey. Med klasično situlsko umetnostjo in skupino Kleinklein pa so razlike večje, predvsem v tehniki izdelave in v stilu; vse upodobitve so izvedene v žarnogrobiščni tehniki iztolčenih pik in bunčic. Različen pa je tudi vsebinski svet upodobitev. Bistvena povezanost med njima pa je pripoved, volja in potreba po figuralnem pripovedovanju. In glede na to smemo vključiti v našo umetniško zvrst še pripovedovanje na keramiki, ki ga najboljše poznamo iz upodobitev na keramičnih posodoh v Sopronu[25].

Na kratko moramo na začetku omeniti problem datacije situlske umetnosti. Raziskave zadnjih let so jasno pokazale, da je začetek situlske umetnosti v vseh provincah, kjerkoli nastopa, praktično istočasen, in sicer sega v zadnja desetletja sedmega stoletja. To velja za klasično situlsko umetnost v ožjem smislu, za Bologno, Este in jugovzhodne Alpe. Prav tako pa tudi za skupino Kleinklein in pripoved na glinastih posodah v Sopronu.

Ta nenaden istočasen izbruh pripovedovanja na tako širokem prostoru in v tako različnih, med seboj oddaljenih prostrih nam pove, da posamezne pripovedne province niso med seboj v odvisnem razmerju, razmerju očeta do otrok, ampak v enakopravnem bratskem. Pač pa so vse skupaj v odvisnem razmerju do tretjega, mediteranskega prostora, iz katerega je nova pripoved črpala. Razlike med njimi dobro kažejo, v kakšni obliki in s kakšno intenziteto so posamezne province na robu mediteranskega sveta pripoved sprejemale. Prav tako pa se vidi, da izvir ni bil vedno isti.

Izvir klasične situlske umetnosti je jasen. Iskati ga moramo v etruščanskem svetu orientalizirajočega stila. Iz njega so vzeti vsi glavni elementi. Pri tem je seveda jasno, da orientalizirajoči etruščanski svet ni originalen V njem je tudi grška in orientalna komponenta[26], ki je vzrok, da često povezujemo situlsko umetnost s prednjeazijskem svetom. Paralele so lahko številne, vendar je model, iz katerega je situlska umetnost vse to dobila, nedvomno etruščanski. Navedimo samo nekaj zgledov: živali iz spodnjega friza so splošno orientalne, vendar v obliki, kot jih je prevzela situlska umetnost, so tipično etruščanske. Tako lev, ki požira človeško nogo (sl. 3, 7), rastline, ki vise živalim iz ust (sl. 3, 8). Ornament s čelade na Magdalenski gori je gotovo etruščanskega izvora (sl. 3, 3).

Da pa je med etruščanskim modelom in jugovzhodnimi Alpami še eno posredništvo, je možno. V tem primeru mislimo predvsem na Este. Če damo pri nastanku situlske umetnosti prednost estenski kulturi, to ni toliko zaradi datacije kot zaradi večje razvitosti in bogastva sočasne estenske kulture, zaradi središčnega mesta v razprostranjenosti[27], pa tudi zaradi nekaterih čisto arheoloških pokazateljev[28]. To velja predvsem za situlske pokrove, medtem ko fragment čelade z Magdalenske gore še vedno ne vodi nedvoumno v estensko smer[29].

Klasični slovenski situlski spomeniki pa seveda niso iz konca 7. stol. ampak iz petega. Kar sedaj slovensko situlsko umetnost bistveno označuje, je ravno dejstvo, da je zrasla iz tega starega orientalizirajočega stila, ki ga v izvirnem etruščanskem prostoru v petem stoletju ni nikjer več. Etruščanska umetnost poznega šestega in petega stoletja nima nič več orientalizirajočega. Prevzemala je grški razvoj, najprej korintski, nato jonski, končno atiški, kar prazgodovinski svet severno od Apeninov ni storil. Klasična slovenska situlska umetnost petega stoletja torej ne raste več iz istodobnega kontakta, ampak iz svojih korenin, čeprav niso bile originalne, pač pa prisvojene. V tem smislu situlska umetnost ni napredna ampak arhaična, kot jo je že od vsega začetka dobro označil J. Kastelic[30]. Njena originalnost je drugje: s prevzeto formalno govorico je ustvarjalcu uspelo oblikovati teme po svojem izboru, na originalen svojstven način. Domači elementi so znani: bojevniki nosijo domače orožje, se bojujejo v domači tehniki (sl. 3, 1), nastopajoči nosijo domačo obleko in pokrivala (sl. 3, 4—5), igrajo na domača godala (sl. 3, 5), sedijo na domačih stolih (sl. 3, 5), tuje živali, za katere smo rekli, da so prevzete iz orientalizirajočega repertoarja, so pogosto zamenjane za domače, ali pa dobe domače atribute: lev na situli z Vač (sl. 3, 7) ima volčji rep, dvoboj z ročkami (sl. 3, 6) je gotovo domač, ker ga ne poznajo ne grške, ne etruščanske upodobitve[31]. Originalost se kaže tudi v domačem, lokalnem razvoju situlske umetnosti. Situlska umetnost je bila na svojem začetku enotnejša kot v svojem razvoju: estenski prostor jo razvija v svoji varianti, slovenski v svoji. Pri tem je zanimivo, da je slovenski sedaj bližji Bologni, čeprav so tudi tu v izboru tem razlike. Najpovednejša je v prikazu bojevnikov: bojevniki na situlah v Bologni že kažejo nov način vojskovanja, v falangi (sl. 3, 2), ki se je pod vplivom Grčije uveljavil v sedmem stoletju, medtem ko ostaja bojevnik v jugovzhodnih Alpah pri dvoboju (sl. 3, 1), pri

---

[24] Od številne literature naj navedem le obe temeljni deli: W. Lucke-O.-H. Frey, *Die Situla in Providence.* Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962) in O.-H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst. Röm.-Germ. Forsch. 31, (1969). V nadaljnjem citiram: Situlenkunst. Za razmerja z Etruščani sedaj predvsem, L. Bonfante, *Out of Etruria. Etruscans Influence North and South.* BAR. Int. Ser. 103, (1981). Za nadaljnjo literaturo glej članek T. Kneza v tem zvezku.

[25] S. Gallus, *Die figuralverzierten Urnen von Sopron Burgstall.* Arch. Hung. 13, (1934). A. Persy-Eibner, *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg),* 1980.

[26] O orientalnih podlogah glej predvsem E. Di Filippo Balestrazzi, *Nuovi confronti.* v: *Este e la civiltà paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte* (1980), 153 ss. Z nadaljnjo literaturo.

[27] O.-H. Frey, *Situlenkunst* Abb. 23.

[28] Nanje je opozoril H. Polenz, MAG 108, 1978, 127 ss.

[29] Kakor misli npr. M. Egg, *Situla* 20/21, 1980, 241 ss.

[30] J. Kastelic, *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov,* (1962), 38.

[31] Analize glej pri W. Lucke-Frey, *o. c., 17 ss.* Zadnje analize je izdelala L. Bonfante, *o. c.,* ki vidi močnejše etruščanske vplive, predvsem iz sev. Etrurije, iz Chiusija. Ista, *Etruscan Dress,* (1975).

starem homerskem načinu bojevanja[32]. Različno je tudi gradivo, na katerem nastopajo situlske upodobitve. V obeh prostorih sicer na situlah, so pa različnih variant. Sicer pa jih imamo v Bologni še na tintinabulu[33], tipično bolonjskem kosu, in na ogledalu, medtem, ko v slovenskem prostoru na pravokotnih pasnih sponah, ki so zopet tipični kos dolenjske moške nošnje. Kljub temu pa seveda tudi bolonjska situlska umetnost ni sodobna. Na to je O.-H. Frey dobro pokazal[34]. G. Colonna sploh misli, da so certoško situlo, ki jo hrani Providence, po naročilu domačinov izdelali mojstri severno od tedaj že etruščanske Bologne[35].

V svoji klasični obliki je torej situlska umetnost jasno omejena na prostor severno od Bologne do Alp in do Novega mesta na vzhodu: kljub svoji enotni tehnično-stilni govorici kaže na samostojni razvoj v posameznih provincah.

Drugače je sedaj s situlsko umetnostjo tipa Kleinklein[36]. Njene spomenike v Jugoslaviji sami sicer ne poznamo, sodijo pa v posebno skupino Kleinklein-Martijanec, ki sega tudi na jugoslovanski prostor. Obravnavati jo moramo, ker z njo dobro razložimo položaj jugoslovanskega jugovzhodnoalpskega prostora, ki že močneje gravitira proti Panoniji.

Njen stil stoji jasno v tradiciji kulture žarnih grobišč in nima nobene povezave s klasičnim situlskim stilom. Figure so izdelane v tehniki iztolčenih bunčic in pik in so neplastične. Razlika je tudi v jasnosti pripovedi. Zgradba klasične situlske umetnosti je kljub nekaterim mašilom jasna in urejena, pripoved združena v logične skupine, ki imajo svojo pripovedno vsebino. Temu nasproti te urejenosti v Kleinkleinu ni: imamo lahko popolno neorganizirano nametanost (npr. cista B Kröllkögel), kjer prizore komaj ločimo med seboj, figure stoje pogosto tudi na glavi.

Pripoved je delno še žarnogrobiščna, omeniti moramo predvsem motiv sončne ladje in sončnega kolesa (sl. 4, 5—6). Med novimi motivi imamo take, ki jih pozna klasična situlska umetnost: dvoboj v boksu z ročkami, enako oborožitev (velik ovalni ščit, bojno sekiro, sulice), jezdeca na konju (sl. 4, 1—2), v ornamentu rozeto, dobimo pa tudi take ki so klasični situlski umetnosti tuji: motiv ribe-človek (sl. 4, 2), kače, zajca in lisice, žene z dvignjenimi rokami v molitveni drži (sl. 4, 3), kar je zelo pogostvo v grški slikariji; upodobljene so živali, ki gledajo nazaj, kar klasična situlska umetnost nikoli ne upodablja, jelen ima eden ali dva rogova, glavo rahlo sklonjeno — etruščanski tipi imajo dvignjeno glavo, rogovi so vzporedni s hrbtom (sl. 4, 1—2). Živalim v Kleinkleinu nikoli ne vise rastline z gobca, kot smo to videli v klasični situlski umetnosti in njenih etruščanskih podlogah. Kozli so v Kleinkleinu upodobljeni različno, imajo lahko dva rogova in brado, v klasični

[32] O.-H. Frey, Arh. vest. 24, 1974, 621 ss.

[33] G. Morigi Govi, Archaeologia classica 23/2, 1971, 211 ss. Ogledalo: O.-H. Frey, Situlenkunst, 111.

[34] O.-H. Frey, *Situlenkunst*, 88 ss.

[35] G. Colonna, *Rapporti artistici tra il mondo paleoveneto e il mondo etrusco. Este e la civiltà paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte* (1980), 182 ss.

[36] W. Schmid, Präh. Zeitschr. 24, 1933, 219 ss. H.-H. Frey, *Situlenkunst*, 68 ss. z analizo izvora upodobitev na situlah Kleinkleina, ki je podlaga tudi naših izvajanj.

situlski umetnosti imajo vedno nazaj nagnjeno glavo, le en rog in ne poznajo brade. V Kleinkleinu imamo tudi dvojno flavto, lira je simetrična (sl. 4, 4). V ornamentu nimamo nobenih rastlinskih okrasov etruščanskega izvora, pač pa ornament visečih trikotnikov (sl. 4, 1), ki ga poznamo na keramiki vzhodnega grškega prostora.

Vsi sedaj omenjeni elementi povezujejo Kleinklein z grškim prostorom. Imamo pa tudi motive, ki so samostojni: medvedji lov (sl. 4, 1) (medved je grški in etruščanski umetnosti tuj), motiv 2 lovcev, ki nosita na drogu race, jelena, ki ima dva rogova, bika z rogovi, ki so polmesečasto razpeti (sl. 4, 1).

Pripoved situlske umetnosti tipa Kleinklein ima torej različen stil (ki je vezan žarnogrobiščno), delno pa tudi lastno vsebino pripovedi. V njej kljub ostankom žarnogrobiščne vsebine prevlada nova »mediteranska«, vendar ne v etruščanskem modelu ampak bolj v grškem.

Če gremo sedaj še bolj proti vzhodu, dobimo v Sopronu[37] še tretji center pripovedovanja, ki je prav tako povezano s pripovedjo situlske umetnosti. Tudi Sopron je že izven jugoslovanskega prostora, kultura, kateri pripada (kalendarberška skupina), pa je najože povezana s halštatsko kulturo v severni Jugoslaviji (skupina Kleinklein-Martijanec, Bosut-Basarabi), predvsem pa je vključitev njegove umetnosti v našo obravnavo opravičena zaradi situlske umetnosti same.

Stil sam po svoji tehnični strani nima nobene povezave več s klasično situlsko umetnostjo. Predvsem gre za upodabljanje na keramiki, ki zahteva svoj način upodabljanja. V širšem smislu bi seveda lahko govorili o neki povezavi, predvsem s Kleinkleinom, katere podlaga je primitivno izražanje, reducirano le na glavne oznake nasproti zahtevnejšim podlogam. Drugače pa je z vsebinsko pripovedjo: tu so nekatere povezave presenetljive. Na prvem mestu je potrebno omeniti prizor žena, ki predejo in tko (gom. 27, sl. 5, 2), ki ima v grobu »tomba degli ori« iz Bologne[38] svojo najboljšo paralelo. Pri novi preparaciji je bila na tintinabulu iz tega groba odkrit opisani prozor, izveden v klasičnem stilu situlske umetnosti. Grob lahko zanesljivo datiramo vsaj v drugo polovico sedmega stoletja in je s tem tudi eden najstarejših situlskih spomenikov sploh, če ne sploh najstarejši. Gotovo pa najstarejši v Bologni, ki je do sedaj poznala le mlajše situlske spomenike (po letu 500). Spomenik prinaša v situlsko umetnost popolnoma novo vsebino, ki je poznejša situlska umetnost ni prevzela, ima pa svojo dobro paralelo prav v našem grobu iz Soprona. V povezavi s Kleinkleinom moramo omeniti ženske figure z dvignjenimi rokami v molitveni drži, igralce na liro in njihove instrumente (sl. 2, 2). V širšem smislu bi lahko omenili motiv lova (sl. 2, 1), vendar je oblikovan že popolnoma po svoje, tako da ga lahko štejemo kot posebnost Soprona. Upodobitve voza s štirimi kolesi (z različno interpretacijo, kaj je na njem upodobljeno), dveh parov oseb v metopah posode iz istega groba (zopet z različno interpretacijo), žrtvenega prizora sicer nimajo primerjav na situlskih upodobitvah Kleinkleina, pač pa v plastiki njegovega prostora. Upodobitve v Sopronu se tudi v svoji pripovedni vsebini nasproti situlski umetnosti tipa Kleinklein delno razlikujejo, kontakti pa so močni, posebej še če pritegnemo v primerjavo še plastično upodabljanje skupine

[37] Glej op. 25.

[38] Glej op. 33.

Kleinklein in Brega, o katerem bomo še govorili. Kontakti so močni prav v prizorih, ki povezujejo oba prostora z upodobitvami grške geometrike in arhaike. Izjema je prizor preje in tkanja, ki je tako presenetljivo povezan z Bologno. Ostaja pa še vedno vprašanje, če je od nje tudi odvisen. Morda moramo iskati tudi za to upodobitev podloge v grškem prostoru, kjer je važna vloga preje in tkanja pri ženah višjega sloja dobro znana že iz literature. Manj pogostni so ustrezni prizori na grški keramiki iz tega časa. Nekaj jih navaja C. Morigi Govi pri objavi tintinabula iz Bologne.

Analiza pripovedne govorice v treh inačicah na prostoru, ki ga obravnavamo, lahko da najboljši odgovor, kako moramo razumeti umetnost v severozahodnem in severnem delu Jugoslavije.

Nova in vsemu prostoru od Jadrana do Donave je skupna antropomorfna govorica, ki je v tehnički izdelavi in stilu vsakokrat različna, močnejša pa je povezava v vsebini. Izvor te govorice je jasen. Prihaja iz mediteranskega sveta, od vzhodnega in zahodnega Sredozemlja. Pri tem je danes predvsem jasen izvor klasične situlske umetnosti v etruščanskem modelu sedmega stoletja. Situlska umetnost Kleinkleina ima dosti močnejšo žarnogrobiščno dediščino, mediteranski element pa prihaja predvsem iz grškega prostora pozne geometrike, očito je vir nekaj starejši kot za klasično situlsko umetnost.

Da se pojavi na vseh treh, med seboj tako oddaljenih prostorih podobna govorica, istočasno v tako različni tehnični izvedbi in različnih stilih, lahko razložimo le z izredno močnim izžarevanjem novih idej Mediterana. Vodeči sloj, nosilec nove umetnosti, je bil tako prevzet od novih idej, da jih je moral uveljavati in izraziti. Z njimi je izrazil sebe in svojo moč, postale so znamenje njegove moči. Izrazil pa se je s tistimi tehničnimi možnostmi, s tistim znanjem, ki ga je pač imel.

Materialni in duhovni vplivi ne tako vedno istočasno. Običajno prehajajo iz višjih kultur v nižje predvsem pridobitve materialne kulture (npr. prodobivanje novih kovin in njihove predelave, nove tehnike) ne pa tudi duhovne, ki so le-te pogosto šele omogočile. V našem primeru pa so pripovedne scene predvsem dokaz razširjanja novih idej, ne materialnih pridobitev.

Da je pri tem prišlo takoj do mešanja novih idej s starim substratom, je razumljivo. V novi umetnosti moramo videti začetke dvogovora prazgodovinskega sveta z mediteranskim, ki postaja zgodovinski. Dvogovor, ki je različno uspel. Kaže različno sprejemljivost, različne tehnične možnosti, pa tudi na različne kontaktne prostore. Zato imamo novo govorico v treh inačicah: klasično situlsko, tipa Kleinklein in Sopron. V tem dvogovoru ima v prazgodovinskem svetu jugovzhodni alpski in panonski prostor ključno pozicijo. Iz njega prodira figuralno oblikovanje po reki Donavi še daleč na sever in severozahod[39].

Po teh izvajanjih, ki so nam pokazala, da situlska umetnost ni samo stvar tehničnega stila, njeno razširjanje ne samo razširjanje nekega tehničnega znanja, lažje zastavimo važno osrednje vprašanje: kaj nam nova pripoved različnih variant situlske govorice želi povedati, kakšno je njeno sporočilo. Odgovori na ta vprašanja so bili zelo različni. Poznamo dve osnovni tezi, profano in kultno-religiozno. Po prvi pripoveduje situlska umetnost o vsakdanjem, profanem življenju vrhnjega sloja[40]. Lucke je postavil situlsko umetnost prav v nasprotje s kultno in mitično pripovedjo Grkov, Etruščanov in Orienta. Odklonil je tudi vsako povezavo z grobnim kultom. Nasprotno je G. Kossack[41] želel pokazati predvsem povezavo z grobnim kultom in z njim povezanimi religioznimi predstavami. H. Müller-Karpe[42] misli celo več. Na podlagi upodobitev v Kleinkleinu vidi v situlski umetnosti uveljavljavljanje mitičnega gledanja tudi na robu mediteranskega sveta. S tem tudi prodora nove zavesti v prazgodovinskem evropskem prostoru, ki jo upodabljanje mitov izraža. Razvoj torej, ki je bil porojen v tretjem tisočletju v prednje — in maloazijskih kulturah, prešel v drugem v kretsko-mikenski svet, se posebej močno uveljavil v arhaični Grčiji, je sedaj prisoten tudi v prazgodovinski Evropi — seveda le v predelih ki, so na mejah mediteranskega sveta in v plodnem stiku z njim.

Pri preverjanju teh dveh ekstremnih tez se moramo zavedati, da je nova govorica, ki jo je prevzel naš prazgodovinski svet, v izvornem svetu imela predvsem kultni oz. religiozni pomen, simboli so bili v službi kulta oz. mita: lev, jelen, sfinga, konj, voz, konjenik, scene žrtvovanja, simpozija, lova, tekme, igre, upodobitve preje in tkanja. Da na drugi strani novi simboli, nova pripoved tudi nadomesti prejšnjo žarnogrobiščno simboliko, ki je bila prav tako v službi religioznih idej. Zato ima že čisto iz teoretičnega razmisleka religiozno-kultno tolmačenje situlske umetnosti prednost. Pri tem pa nastopi takoj vprašanje, koliko je kultno-religiozna vsebina lahko bila razumljena in sprejeta v originalni obliki, koliko so bili sprejeti tudi sami miti.

Pri tem je potrebno takoj ugotoviti, da je bila usoda nove antropomorfne pripovedi v drugi polovici 7. stol. na prostoru od Alp do Panonije različna. V severnoitalskem in centralno slovenskem prostoru ustvari tradicijo: sprejeta na koncu sedmega stoletja živi vse do 4. stol., torej dobrih 200 let, in živi, kot smo ugotovili, iz svojih lastnih, čeprav od drugod sprejetih korenin. V Kleinkleinu in Sopronu je bistveno drugače: tu je njen začetek tudi že njen konec. V nasprotju z Dolenjsko na tem prostoru antropomorfno pripovedovanje ni pognalo družbenih korenin.

Klasična situlska umetnost sicer ni mogla uveljaviti novega mitološkega mišljenja, upodablja pa zanesljivo slavnostno dogajanje (»praznik situl«), ki je religiozno utemeljeno oz. v zvezi s kultom. Ne prikazuje torej kakršnegakoli dogajanja, ampak kultno-religiozno, ki je očitno dobivalo že svoje predpise, postalo ponavljajoči se ritual. V tem smislu moramo razumeti 200 let situlske umetnosti dolenjskega kroga že tudi kot zgodovinski spomin, ki ustvarja skupno zavest: enega izmed elementov, ki je potreben za urbano, zgodovinsko družbo. Zaradi tega so tudi razumljivi arhaični elementi situlske umetnosti petega stoletja. Za certoško situlo jih je dobro naštel O.-H. Frey, za slovenske spomenike velja podobno: njen svet je ostal svet orientalizirajočega stila iz konca sedmega stoletja, dokler na koncu petega in v četrtem

[39] Figuralne risbe na glinastih posodah v kalenderberški skupini je zbral C. Dobiat, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik.* Schild von Steyr. Beiheft 1 (1980). W. Torbrügge, op. 21.

[40] Tako Lucke v: Lucke-Frey, *o. c.* 48 ss. in K. Kromer, *Situla,* 20/21, 1980, 225 ss.

[41] *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und fränkischer Saale.* Materialhefte z. Bayer. Vorgesch. 24 (1970) 155 ss.

[42] Das vorgeschichtliche Europa (1968) 143 ss.

ne zamre. Do pravega mitičnega mišljenja, do prave zgodovinske pripovedi ni prišlo, to se pravi družba je ostala v predurbanih strukturah. V tem je bistvena razlika z etruščansko družbo, ki je svoj orientalizirajoči stil 7. stol. razvijala naprej, razvijala svoje mišljenje v kategorijah mita in nove družbene strukture. Zdi se tudi, da se vsaj delno izgublja religiozna in kultna utemeljenost praznika situl. To nam da dobro slutiti upodobitev veljaka na pozni situli iz Kuffarna, veljaka, ki sedi na prestolu in mu žene prinašajo pijačo (sl. 3, 10), če ga primerjamo z ustreznim prizorom na starejših situlah iz Slovenije (n. pr. Vače, sl. 3, 9). V zadnjem primeru je dobro videti resno držo, za možem na prestolu sedi drugi mož ž žezlom, ki ima gotovo kultni pomen, medtem ko je v prizoru s kuffarnske situle predvsem poudarjen užitek nad obilnim in dobrim pitjem. V tem smislu je tudi razumljivo, da izginejo prizori, ki so imeli gotovo predvsem kultno-religiozni značaj. V Sloveniji se uveljavijo predvsem moški prizori, izginejo pa vsi ženski. Njihov značaj pa je tak, da je med kultno-religiozno in profano sfero težko ločiti.

Za tolmačenje situlske umetnosti v kultno-religioznem smislu je sedaj predvsem pomembno novo odkritje figuralnih upodobitev v zatrepu svetišča v Murlo-Poggio Civitate (sl. 6)[43], upodobitev, katerih povezava s situlsko umetnostjo je nedvomna. Svetišče je datirano v 6. stol.

Ob situlski umetnosti je plastično upodabljanje manj znano, čeprav igra prav tako pomembo vlogo. Posebej še, če upoštevamo, kar je edino smiselno, celotni jugovzhodni alpski prostor[44] v mejah halštatskih kulturnih provinc in ne samo v mejah današnje SR Slovenije. Pokaže se pa tudi v tem primeru, da je med dolenjsko-svetolucijsko skupino in vzhodnimi (Breg-Kleinklein-Martijanec) precejšnja razlika, podobno kot smo jih lahko ugotovili že v situlski umetnosti.

Najprej bomo obravnavali drobno kovinsko plastiko z Dolenjske in Primorske: moški kipec bojevnika z Vač[45] (sl. 7, 1), žensko figurico iz Stične (sl. 7, 2)[46], kipec z neznanega dolenjskega najdišča (sl. 7, 3)[47] in bojevnika iz Idrije pri Bači (sl. 7, 4)[48]. Ne upoštevam pa plastike iz Breznika in Drage[49]. V prvem primeru je najdiščni podatek napačen in je vprašljivo tudi slovensko poreklo, pa tudi v drugem primeru so podatki nezanesljivi in vsekakor brez znanega arheološkega konteksta.

Kipec faličnega vojaka s čelado z Vač (sl. 7, 1) je kvalitetno delo. Izdelava je realistična z individualnimi potezami. Opozorim naj le na poudarjeno muskalaturo rok, stegen, ramen, na realistično izdelavo čelade skleda-

[43] K. M. Philips, AJA 71, 1967, 133 ss. Archaeology 21, 1968, 252 ss. J. B. Macintosh, Röm. Mitt. 81, 1974, 15 ss. T. N. Glanz, Röm. Mitt. 81, 1974, 1 ss.

[44] Najnovejše delo posvečeno vzhodnoalpski bronasti plastiki je: L. Aigner Foresti, *Der Ostalpenraum und Italien: ihre kulturelle Beziehungen im Spiegel der anthropomorphen Kleinplastik aus Bronze des 7. Jhs. v. Chr.*, (1980).

[45] F. Starè, Arh. vest. 13/14, 1962/63, 383 ss.

[46] P. S. Wells, Archaeol. News 7/4, 1978, 73 ss. Isti, *The Emergence of Iron Age Economy. The Mecklenburg grave Groups from Hallstatt and Stična.* Bulletin 33, (1981), 149, fig. 29.

[47] F. Starè, *l. c.* ris. 2.

[48] J. Szombathy, Mitt. d. präh. Komm. 1, 1903, 395 s. Fig. 9. M. Guštin, Situla 20/21, 1980, 251 ss.

[49] Oboje je vključil v svojo, za našo obravnavo pomembno studijo, F. Starè, *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor* (1975), 38 ss. in 46 ss.

stega tipa. Po teh svojih znakih je skoraj izjema med številnimi faličnimi upodobitvami vojakov v severnoitalskem in alpskem svetu. Prav zaradi svojega realizma ga Frey[50] stavlja že v šesto stoletje, čeprav bi čelada ki jo nosi, zahtevala starejšo datacijo, že sedmo stoletje. Vsekakor ne sodi več v poznogeometrijsko tradicijo drugih plastičnih upodobitev.

Prav isto moramo reči za ženski kipec iz Stične (sl. 7, 2), ki ga zaradi realistične upodobitve obleke lahko primerjamo z upodobitvami na situlah. Z upodobitvijo diadema na glavi, ovratnico pa je še v ožji povezavi z nošo, ki jo poznamo iz domačih grobov, npr. iz same Stične. Figurica ima svoje paralele v alpskih kosih, posebej naj navedem kipec iz Parzin-Spitze[51]. P. S. Wells govori prav o tipu Parzin-Spitze. Gre za votivno figuro, po drži rok za tip molilk. Kipec izhaja vsekakor iz orientalizirajočih etruščanskih podlog, podobno kot upodobitve na situlah, s čimer pa ni rečeno, da ne bi bil izdelan tudi pozneje, podobno kot večina situlskih izdelkov. Celo verjetno je. Grobna celota je v obliki, kot jo podaja P. S. Wells, neverjetna.

Poznamo pa še tretji kvalitetni izdelek, vojaka-glasnika iz Idrije pri Bači (sl. 7, 4). Tudi v tem primeru je upodobitev realistična in individualna. Obleko poznamo iz nošnje na situlah, čelada je izdelana v takem realizmu, da lahko ne samo ugotovimo njen tip, ampak tudi varianto tipa. Zapestnica na roki in nanožnica na nogi naravnost šolsko odsevata nošnjo negovskega horizonta[52], kakor je potrjena v grobnih celotah in kamor tudi sodi grob s kipcem. Kipec je moral torej priti kmalu po izdelavi v grob. Imeti ga moramo za pravega predstavnika domače umetniške tradicije, ki je zrasla iz orientalizirajoče tradicije in ki je v tem primeru prevzela tudi pridobitve sodobnega plastičnega ustvarjanja.

V drugo smer nas vodi kipec iz neznanega najdišča Dolenjske (sl. 7, 3), ki ga objavlja Starè. Po drži svojih rok sodi v vrsto moških in ženskih figur zgodnjega orientalizirajočega stila iz začetka 7. stol[53]. Najboljšo paralelo imamo iz znanega depoja S. Francesco v Bologni, živi pa seveda v številnih podobnih upodobitvah še tudi v poznejšem času.

V Italijo nas vodijo tudi figurice iz Šmarjete (sl. 7, 5) — najdišče ni povsem zanesljivo — ki jih hrani Prazgodovinski institut na Dunaju in ki jih je pred kratkim objavila A. Dular[54]. Za figurice navaja A. Dular dobre paralele v Etruriji (tip Esquilino v Umbriji) in jih datira na podlagi najdbe v svetišču Ancaran v Umbriji in z Monte Capra v peto stol. Figurice so izdelane shematično in množično-podobne bi mogli navesti tudi iz picenskega in estenskega prostora, kjer so lahko še starejše. Identičen kos poznamo tudi iz Keszthely-Dobogó[55]. Zaradi shematične izdelave v njih ne moremo videti kake posebne umetniške smeri. V drug kontaktni prostor pa nas vodi kovinski ročaj v obliki bika iz Brežic (sl. 7, 7), ki ga objavlja F. Starè[56].

[50] *Situlenkunst* 90 s.

[51] P. S. Wells, Arch. News 7/4, 1978, 79. Fig. 5.

[52] Cfr. H. Hencken, Situla 14/15, 1974, 119 ss.

[53] L. Aigner Foresti, *o. c. 43* ss. Taf. 8, 3. 4.

[54] *Situla* 20/21, 1980, 263 ss.

[55] L. Horvath, A Veszprém meg. muz. Közleményei 11, 1972, 75 ss. Na kos me je opozoril M. Guštin, za kar se mu najlepše zahvaljujem. Za figurice iz Picena: D. G. Lollini, *La civiltà picena.* Popoli e civ. d. Italia antica V (1976), tav. 139. Padova: Padova preromana (1976) tav. 30, 2; 35. 37.

[56] F. Starè, Arh. vest. 4, 1953, 197 s. Tab. 1.

Upodabljanje bika je v halštatskem obdobju značilno za vzhodnoalpski prostor (v nasprotju z jugovzhodnim alpskim), kjer stoji v tradiciji kulture žarnih grobišč. V tem smislu ne bo naključje, da je bi najden prav na robu panonskega prostora.

Važnejše je drugo figuralno oblikovanje, ki je vezano na fibule in obeske. Dolenjska in svetolucijska skupina poznata celo vrsto živalskih fibul, katerih lok je oblikovan v obliki različnih živali: konja (sl. 8, 1—2), psa, (sl. 8, 6), račke, pa tudi sfinge in konjske vprege[57] (sl. 8, 5). V to vrsto moramo prišteti tudi fibule s koščeno oblogo, ki imajo na vrhu pritrjenega konjička, ali pa celo človeške figurice (sl. 8, 3—4), kot kaže primerek z Vač[58]. Pojav in razprostranjenost živalskih fibul odseva prav isti kulturnohistorični položaj kot situlska umetnost: redke najstarejše živalske fibule dobimo na podlagi italskih vzorcev že na koncu 7. stol. oz v času okoli 600 (fibule s koščeno oblogo), dokaj številnejše pa nastopajo kot domač izdelek s peresovino v petem stoletju. Fibule z račko na loku kažejo, da živi žarnogrobiščna simbolika tudi v oblikovanju fibul še naprej v razvito halštatsko obdobje. Motiv ptice nastopa pogosto tudi na drugih zvrsteh fibul. V petem stoletju so pogoste fibule, katerih noga se končuje v konjski oz. ovnovi glavi[59]. Posebno upodabljanje ovna je v mlajšem halštatskem obdobju zelo pogosto in ni omejeno samo na fibule. Omenim naj le znano kozico iz stiškega naselja[60] in pogostne steklene jagode v obliki ovnove glavice[61]. Posebej moramo omeniti antropomorfno stekleno jagodo z Mosta na Soči (Sv. Lucija)[62].

Sinkretizem žarnogrobiščne simbolike z novo antropomorfno govorico pa najboljše kažeta obeska z Vinkovega vrha[63] in Šmarjete (sl. 9, 1—2)[64]. Star žarnogrobiščni simbol sonca, kolo, prehaja na obesku z Vinkovega vrha na vrhu v človeško figuro, v Šmarjeti pa nekdanje kolo ne vežejo več prečke, ampak človeška figura. Nasproti temu je preoblikovanje žarnogrobiščnih trapeznih in trikotniškov obesov v shematizirano človeško figuro, kot je to tako pogosto v japodsko-liburnijskem svetu, redko. Omenim lahko le dva taka obeska iz Tolmina in Podzemlja (sl. 9, 5—6)[65], od katerih je tolminski zelo star (8. stol.). Nasprotno pa ima naŝivek vojaka v obliki vojaka s ščitom s Podzemlja (sl. 9, 3)[66], iz Nina poznamo podoben kos, skupno poreklo v Italiji.

[57] Zadnja obravnava s karto razprostranjenosti in literaturo: M. Guštin, Var. arch. Posavski muzej Brežice 1, 1974, 87 ss.

[58] Npr. Stična: S. Gabrovec, Arh. vest. 15/16, 1965, 21 s. tab. 10, 4. Figura je narisana s pogledom proti nogi. Pravilno bi bilo, kot je opozoril Starè, *Etruščani,* 50, op. 240, proti peresovini. Vače: F. Starè, *Vače.* Arh. kat. 1 (1955) 25. Tab. 34, 1—3. isti, *Etruščani* (1975), 49 s. Tab. 16, 2—3.

[59] S. Gabrovec, Arh. vest.17, 1966, 30 s. Karta 2.

[60] S. Gabrovec — O. H. Frey — S. Foltiny, Arh. vest. 20, 1969, 177 ss. Sl. 7, 3. S. Foltiny, MAG 100, 158 ss.

[61] Npr. F. Starè, Arh. vest. 4, 1953, 264 ss. tab. 4.

[62] C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, tav. 29, 9.

[63] V. Starè, Arh. vest. 15/16, 1965, tab. 18, 17. G. Kossack, *Symbolgut.* Röm.-Germ. Forsch. 20 (1954), Taf. 17, 4.

[64] V. Starè, *Prazgodovinska Šmarjeta.* Kat. in mon. 10 (1973), tab. 33, 17.

[65] D. Svoljšak, Goriški letnik 7, 1980, 9 ss. Sl. 2, 1 in 2, 2.

[66] J. Dular, Podzemelj. Kat. in Mon. 16 (1978), tab. 41, 1. F. Starè, *Etruščani,* tab. 17, 1—2.

Posebno mesto v oblikovanju imajo skitske svastike, ki nastopajo v dolenjski halštatski kulturi razmeroma pogosto od konca 6. stol. naprej[67]. Zanimivo pa je, da so skitske paralele na vzhodu mlajše — najboljša paralela iz Craiove je šele iz 4. stol., tako da moramo domnevati. da je njih vrzodni izvor starejši, predskitski, za kar imamo v depoju iz Ugre tudi oporo. Zanimivo je, da drži na eni izmed takih svastik z Magdalenske gore (sl. 9, 4)[68] žival v gobcu človeško nogo. Motiv torej, ki ga dobro poznamo iz situlske umetnosti in za katerega smo rekli, da je etruščanski. Svastika zopet dobro potrjuje, da je znal obrtnik dolenjskega halštatskega kroga s privzetimi motivi ustvariti samostojno delo. V primeru obeskov z Vinkovega vrha in Šmarjete je združil žarnogrobiščni sončni simbol z antropomorfnim, v našem pa vzhodni z italskim — orientalizirajočim.

Da je dolenjski umetni obrtnik dobro spremljal sodobno umetnostno dogajanje, dobro kažejo naŝivki v obliki mačje glavice iz Šmarjete (sl. 9, 7)[69], ki kažejo že izrazite poteze keltskega zgodnjelatenskega stila.

Izven prostora dolenjske in svetolucijske skupine moramo ovrednotiti dvoje pomembnih plastičnih stvaritev: svinčeno plastiko na Koroškem in kultni voz iz Strettwega.

V prvem primeru[70] gre za antropomorfne svinčene figurice — že kovina sama, iz katere so izdelane, govori za domače poreklo. Breg leži v območju bogatih koroških svinčenih rudnikov. Figure so vlite, nekatere izrezane iz svinčenega bloka (tako figurice k vozičku), izdelava je slaba, prav tako tudi ohranjenost. Poznamo polnoplastične figure in polplastične. Med prvimi moramo omeniti antropomorfne moškega in ženskega spola (sl. 10, 4—5), konjenike, konje, živalske figurice, voz, ki ga vleče dvanajst konj. Med polplastičnimi imamo zopet konjenike (dveh tipov, sl. 10, 3), ptiče in uokvirjeno moško figuro. Med temi so gotovo take, ki so bile nalepljene na keramiko.

Od polnoplastičnih naj predvsem omenim ženske figure, ki nosijo posodico na glavi (sl. 10, 5), ali pa v roki pred seboj. Večina pa ima roke ob telesu, običajno jih razlagajo kot žene žalovalke. Oba dobro opredeljena tipa z darilno posodico imata svoj izvir na etruščanskem prostoru že na koncu 8. oz. začetku 7 stol. (Vetulonia, Narce, Novilara)[71], figurica z daritveno posodico v roki ima v keramiki svoje korenine že v 10. stol. v Rimu, kjer je Müller-Karpe izjava še iz starejših poznomikenskih podloga[72].

Konjeniki so dvojnega tipa. Prvi so bolj statični, drugi v zagonu (sl. 10, 3). Zadnje lahko dobro primerjamo s starejšimi risbami, ki izhajajo iz grške geometrične tradicije, ki vpliva seveda tudi na podobno italsko plastiko, ki jo dobimo tako pogosto od 8. stol. dalje tako v glini (npr. Bologna,

[67] K. Kromer, Situla 1, 1960, 111 ss. S. Gabrovec, Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (1974) 163 ss. Abb. 4. O.-H. Frey, *iDe Hallstattkultur.* Symposium Steyer 1980 (1981) 227 ss.

[68] O.-H. Frey, *o. c.* 227. Abb. 1; 2, 1.

[69] V. Starè, *Prazgodovinska Šmarjeta.* Kat. in Mon. 10 (1973), tab. 18, 1—4.

[70] W. Modrijan, Carinthia I, 140, 1950, 91 ss.

[71] L. Aigner Foresti, *o. c.* 46 s. Taf. 19, 7. 8. 56 s. Taf. 13, 1. Cfr. tudi take figure v Olympiji, H. Müller-Karpe, *Vom Anfang Roms* (1959), Taf. 22, 14.

[72] H. Müller-Karpe, *o. c.* 51 s.

grob z askosom)[73] kot v kovini, npr. na etruščanski trinožnikih[74]. V vzhodnoalpskem, halštatskem prostoru moramo omeniti predvsem znano posodo iz Gemeinlebarna[75]. Gre vsekakor za tradicijo, ki je starejša kot orientalizirajoči etruščanski stil. Konjeniki nimajo zveze s konjeniki upodobljenimi na situlah. Podobno velja za voz z vprego 12 konj. Štirikolesni voz lahko primerjamo z risarsko upodobitvijo v Sopronu, ki ima svoje korenine v grski geometrijski sferi. Z njo se lahko druži še žarnogrobiščna tradicija štirikolesnih voz. V nasprotju z vozovi na dveh kolesih na situlah, ki imajo drugačen izvor.

Najslavnejši spomenik pa je kultni voz v Strettwegu[76]. Razumljivo je, da ga ne moramo obravnavati podrobno in se kritično soočiti s številno literaturo, ki je ob njem nastala. V našem pregledu so važne komponente, iz katerih ga lahko razumemo. Štirikolesni voz z motivom sončnega kolesa na dnu stoji v tradiciji kulture žarnih grobišč, lahko seveda že v italskem modelu. Vse drugo, ženske in moške figure so nastale že pod vplivom pozne grške geometrike oz. arhaike, bodisi v grškem modelu (cfr. sl. 10, 1—2), bodisi v italskem. Tu nam še vedno manjka podrobnih analiz, ki bi lahko zanesljivo pokazale na podloge. Posameznosti so zopet domače, tako predvsem oborožitev (ovalni ščit, sekira delno čelada). V svoji kompoziciji je enkraten. Komponente, iz katerega ga moramo razumeti, so komponente situlske umetnosti tipa Kleinklein, čeprav gre za neprimerno kvalitetnejše delo.

V okviru plastike moramo obravnavati posebej še znamenito kamnito plastiko iz Nesakcija[77], ki ima v našem prostoru enkratno mesto. Tudi v tem primeru nam gre predvsem za kulturnohistorično situacijo, iz katere moramo istrsko plastiko — v glavnem je iz Nesakcija — razumeti, ne da bi se mogli spuščati v celotno analizo in kritično obravnavati že povedana mnenja.

Med spomeniki poznamo plošče z geometrijskim ornamentom, med katerim prevladuje meander in spirala, ter pravo plastiko, bodisi reliefno, bodisi samostojno. V zadnji skupini omenimo predvsem dva moška oprsja z rokami tesno ob telesu in uvitimi v komolcih ter položenimi na prsi; spodnji del moške figure; blok, na katerem je gol itifalični moški na konju, spredaj pa v visokem reliefu lik doječe in rodeče žene, in dvojno žensko glavo. V reliefni plastiki pa visoke noge, izdelane v globokem reliefu.

[73] O. Montelius, Civ. prim. pl. 81, 2 (Benacci gr. 525). G. Kossack, Symbolgut, Taf. 14, 11.

[74] Npr. Vetulonija: H. Hencken, AJA 61, 1957, 2. Taf. 1, 1—2. L. Aigner Foresti, 59, Taf. 13, 5.

[75] J. Szombathy, Mitt. Präh. Komm. 1, 1903, 49 ss. Fig. 26—39.

[76] W. Schmid, *Der Kultwagen von Strettweg*. Führer z. Vorgesch. 12, (1934). W. Modrijan, Ipek 24, 1974/77, 91 ss. (zadnja podrobna objava z odlično slikarsko dokumentacijo).

[77] Od literature naj navedem le glavne obdelave. A. Puschi, *Atti e Mem.* 22, 1905. M. Hoernes, Jb. Zentr. Komm. NF 3, 1905, 325 ss. Isti, Urgeschichte d. bildenden Kunst in Europa (1925) 472 ss. B. Tamaro, Bull. Pal. It. 47, 1927, 116 ss. J. Mladin, *Umjetnički spomeniki prahistorijskog Nezakcija* (1964). Zadnje delo je nenatiskana disertacija. J. Fischer, *Die vorrömischen Skulpturen von Nesactium.* Berlin 1981. Avtorica mi je dala svoje delo v pogled, za kar si ji tudi na tem mestu zahvaljujem. Nekatere njenih rezultatov v naslednjem posebej navajam. Slikovnega gradiva v svoji razpravi ne prinašam, dobro je dostopno v citirani literaturi.

Najbližji kontaktni prostor za istrske spomenike je srednja Italija na svoji jadranski strani. Tu dobimo najboljše paralele za plošče z geometrijskim spiralnim ornamentom. Mislim predvsem na spomenike iz Novilare in okolice, ki jih je že l. 1895 objavil E. Brizio[78]. Enako velja tudi za istrsko plastiko. V gradivu, ki smo ga v zadnjem času spoznali z jadranskega srednjeitalskega področja po zaslugi V. Cianfaranija[79], dobimo najboljše primerjalno gradivo. Navedem naj le oprsje iz Atesse, noge iz Collelonga (»gambe del diavolo«) in konjeniško plastiko iz Triventa[80].

Plošče iz Novilare, ki smo jih primerjali z istrskimi, imajo poleg geometričnega okrasa tudi figuralni okras in napise. S tem pa jih lahko povežemo s širšo skupino nagrobnih stel, ki se v tem času pogosto pojavijo v Italiji. Omenim naj le daunijske stele (7. in 6. stol.)[81] in bolognske (8-6. st.)[82]. S tem želimo le poudariti, da italski spomeniki v nasprotju z istrskimi ne nastopajo izolirano, ampak v sklopu širšega kulturno-historičnega pojava.

Za moško plastiko imamo dobro primerjavo poleg v srednjeitalskih kosih še v nagrobniku iz Hirschlanda[83]. Vsa oprsja imajo roke strogo ob telesu, v komolcu uvite in položene na prsi oz. v naročje, oblikovana so neplastično, brez muskulature v nasprotju s spodnjim delom telesa, ki je oblikovan plastično, mnogo bolj kvalitetno. Tudi v tem primeru se mi zdi primerjava s srednjo Italijo odločilna. V nasprotju z Istro pa lahko srednjeitalsko plastiko zopet vključimo v domač razvoj, ki sega od preprostih kosov, kot je kip iz Atesse, do kvalitetnih primerkov iz Capistrana. Prav tako je v omenjenem prostoru izbor plastike številnejši in pestrejši.

Le malo drugače je z blokom s konjenikom in upodobitvijo doječe in rodeče žene. V tej kombinaciji je unicum. Prav isto pa velja tudi za sam ženski relief. Primerjave, ki jih avtorji navajajo iz kroga kurotrofov-mater, ki hranijo otroka-lahko le posredno primerjamo. Kurotrofi so pogostni v južni in centralni Italiji[84] (plastika iz Megare Hyblaee je posebno lep primer). Navedemo pa lahko tudi dotječo ženo iz Sparte, ki jo od Hoernesa dalje navajajo kot primerjavo za istrsko plastiko[85].

Tudi za upodobitve konjenika imamo paralele (čeprav ne direktne) v Srednji Italiji, od koder smo že omenili oba konjenika iz Triventa. Konjeniško plastiko dobimo tudi v Grčiji in Etruriji, kjer nastopajo tudi hipokampi[86].

[78] E. Brizio, Mon. ant. 5, 1895, 85 ss. Paralelno gradivo poznamo tudi iz Bolgarije: B. Hänsel, Germania 47, 1969, 62 ss.

[79] V. Cianfarani, *Antiche civiltà d'Abruzzo* (1969). Culture arcaiche dell' Italia medio-adriatica. Pop. e Civ. d. Italia ant. V (1976) 11 ss.

[80] V. Cianfarani, *o. c.* (1976) 83 s. tav. 91; 80, tav. 90; 85, tav. 96—97.

[81] M. L. Nava, Stele daunie 1 (1980).

[82] Meller-Padovani, *Le stelle villanoviane di Bologna* (1977).

[83] H. Zürn, Germania 42, 1964, 28 ss. Isti, *Hallstattforschungen in Nordwürttemberg* (1970) 67 ss. Taf. A.

[84] T. Hadzisteliou Price, *Kourotrophos. Cults and Representations of the Greek Nursing Deities* (1978). B. Neutal, AA 1954, 541 ss. J. Boardman, *The Greeks Overseas* (1980), 177.

[85] T. Hadziesteliou, *o. c.* 140 s. H. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst* (1925), 476. Pri nas R. Vasić, Živa antika 15, 1965, 151 ss.

[86] A. Hus, *Recherches sur la statuaire en pierre étrusque archaïque.* (1961), 176 ss. 333 ss. Pravi konjenik: A. Hus, *La statuaire en pierre arch. de Vulci.* La civiltà arcaica di Vulci (1977), 38 Nr. 2.

Grški konjeniki imajo noge izdelane v polni plastiki, etruščanski in seveda tudi nesakcijski polplastično. Grški konjeniki so oblečeni, srednjeitalski nosijo plašč. Etruščanski so goli, v Nesakciju je upodobljen poleg tega s falosom, kar ga povezuje s številno miniaturno plastiko vojščakov v alpskem prostoru. V drobni plastiki poznamo konjenika izdelanega iz kosti iz Nesakcija samega, in z Vač[87]. Primerjava je pomembna v toliko, kolikor kaže, da je bil motiv konjenika širše poznan. Znano je tudi, da so Etruščani drobno plastiko, ki nastopa v Grčiji le v drobni plastiki ali na vazah prenašali v veliko skulpturo (tako hipokampe in sfinge).

Dvojna ženska glava iz Istre ima svojo dobro paralelo predvsem v dvojni glavi iz Orvieta[88] — edini veliki plastični dvojni gavi iz arhajskega obdobja, kot ugotovlja J. Fischer. Tudi drugo primerjalno gradivo, ki ga v tej zvezi navaja J. Fischer, potrjuje povezavo istrske glave z etruscansko.

Tako smo s primerjalnim gradivom iz Italije — navajali smo ga le v izboru — dobili za istrske spomenike razmeroma solidno datacijo, kulturnohistorično uvrstitev in končno tudi razlago za njeno funkcijo.

Datacija. Eden izmed kamnitih spomenikov s spiralnim okrasom iz Novilare (grob 42)[89] je bil najden in situ. V spremnem gradivu je imel še kose poznega osmega stoletja (lunasto britev, bronast nož), pa tudi že železen ukrivljen meč in železno sulico, 4 kačaste fibule, kar kaže, da smo že v sedmem stoletju, vendar zanesljivo še pred horizontom s sestavljeno čelado, ki tako dobro povezuje Picenum z našim horizontom Stična 1 (konec sedmega stoletja). Tako je datacija, ki jo predlaga za grob 42 tudi K. W. Benhauer v svoji disertaciji (prva polovica 7. stol.) tudi iz vidika našega prostora razumljiva in sprejemljiva. V ta čas bi postavili tudi spomenike s spiralo in svastiko iz Nesakcija, pri čemer lahko računamo na izdelavo v času celotnega stoletja. Vsekakor je izdelava nesakcijskih spomenikov kvalitetnejša kot novilarskih. S tem dejstvom pa komaj lahko utemeljujemo starejšo ali mlajšo datacijo.

Plastika srednje Italije ne daje tako močne opore za datacijo, kot jo daje grob 42 za geometrično ornamentirane stele. Cianfarani jo stavlja v 6. stol., na konec tega stoletja predvsem že razvitejšo, polno plastiko (vojak iz Cappistrana) v nasprotju s starejšo v plitvem reliefu. Dvojna glava ima zaradi primerjav z Orvietom in Vulcijem zopet dosti zanesljivo datacijo v začetek 5. stoletja. Tako bi lahko zaključili: Skulptura nastopi v Nesakciju v sedmem stoletju (stele z geometrijsko ornamentiko) in se nadaljuje še v šesto. V tem stoletju lahko računamo tudi že s plastiko, ki sega, kakor dokazuje dvojna glava, kolikor je dejansko iz Istre, vse v čas okoli leta 500.

Kulturnohistorično uvrstitev smo nakazali ze s podanimi primerjavami. Plošče z geometrijskim ornamentom sodijo po svoji kvaliteti v sam vrh v svoji vrsti. V ornamentu svastike je tudi enkratna. Direktno povezavo z nagrobno stelo v Mikenah moramo odbiti. Že čisto tehnično je mikenska spirala izvedena plastično, medtem ko ko je istrska (pa tudi italska in bolgarska) vglobljena. Predvsem pa bi bil kamnit spomenik te vrste v prazgodovinski Srednji Evropi srednje oz. pozne bronaste dobe popolnoma tuj.

[87] A. Puschi, *Atti e mem.* 22, 1905, 149 Fig. 93. Starè, *Vače. Arh. kat. Slov.* 1, (1955), tab. 75, 23. E. T. Haevernick. JbRGZM 5, 1958, Taf. 4, 3—5.
[88] A. Hus, Recherches (1961) 84, pl. 37.
[89] E. Brizio, Mon. ant. 5, 1895, 299.

Do sedaj nimamo dokazanih nobenih mikenskih vplivov v Istri in na naši jadranski obali, čeprav vemo, kako intenzivni so bili vplivi mikenske kulture na prazgodovinsko Evropo vse do Podonavja na eni strani, v Italijo na drugi, pa celo vse do evropskega severa. Tako moramo razumeti tudi istrske kamnite spomenike v zvezi z že omenjenim pojavom nagrobnih stel v Italiji, posebno na jadranski strani srednje Italije. Pojav podobne plastike v Bolgariji[90] bi sicer lahko kazal v povezavi z Istro in Italijo na izvir v Mikenah. Seveda pa tudi v tem primeru ne gre za nobeno direktno povezavo, ampak za podoben odsev mikenske kulture, kot se kaže v maskah iz Kleinkleina in Trebeništa[91]. Problem, ki bi zahteval posebno obravnavo.

V plastiki je povezava s srednjo jadransko Italijo nedvomna. Ozka povezava v oblikovanju moške plastike s srednjo Italijo skoraj izključuje direktni kontakt z grškimi kurosi, kot so ga pogosto domnevali. Grški kuros je predvsem v legi svojih rok, ki gredo v prostor, svojih nog, ki težijo v korak, drugačen. Prav tako seveda odpade južnonemški prostor s Hirschlandom kot izvirni prostor. Dobro pa potrjue iz svoje strani domovino tega tipa v Italiji. V svoji disertaciji izključuje J. Fischer direktno povezavo z Grčijo tudi za jadranski srednjeitalski prostor in vidi v njej bolj vplive etruščanske plastike, predvsem za srednjeitalske kvalitetnejše kose. To velja predvsem tudi za dvojno glavo z neznanega najdišča v Istri, ki jo lahko razumemo iz direktnih kontaktov z etruščanskim prostorom, brez posredništva srednjeitalske obale.

In dotakniti se moramo končno še namena istrske plastike. Čemu je služila, del česa je bila? O tem so bila izrečena različna mnenja, običajno vidijo v njej ostanke svetišča. Razumljivo je, da se temu problemu ne moremo na tem mestu globlje posvetiti. Vendar imamo komaj zadostne dokaze za svetišče. Predvsem nam manjkajo vsake primerjave s svetišči v prostoru, s katerimi je imela, kot smo ugotovili, Istra najožje kontakte. Na podlagi primerjalnega gradiva se predvsem vsiljuje misel na grobno arhitekturo. To valja predvsem za plošče z geometričnim ornamentom. V svoji disertaciji pa sedaj J. Fischer dokazuje tudi za plastiko, tako italsko kot istrsko, funkcijo grobnih stel, funkcijo, ki jo v Italiji ohrani vse do razvite plastike, kot je npr. znameniti kip bojevnika iz Cappistrana. Tudi primerjalna plastika iz etruščanskega prostora je bila nagrobna. To velja tudi za konjenika — konjeniška plastika iz Vulcija je bila najdena v grobni kameri. Tudi kurotrofoikipi mater dojilk, ki jih lahko najboljše primerjamo z žensko reliefno plastiko v Nesakciju, so v južni Italiji del grobne arhitekture. Dvojna glava iz Orvieta, ki smo jo primerjali z istrsko in njene sorodnice, prav tako. V tem primeru lahko ugotovitve le navajam in se sklicujem na dokumentacijo, ki jo prinaša v svoji disertaciji J. Fischer. Kose ornamentiranih plošč z žlebiči rekonstruira J. Fischer kot grobne skrinje in navaja v svojem delu tudi primerjalno gradivo za ornamentirane grobne skrinje, ki so lahko po njeni rekonstrukciji ornamentirane tudi v notranjosti.

Tako smo skušali razložiti istrsko plastiko, glavno značilnost v umetnosti železne dobe Istre. Drugo umetnostno oblikovanje lahko omenimo le

[90] B. Hänsel, Germania 47, 1969, 62 ss.
[91] W. Schmid, Präh. Zeitschr, 34, 1933, 219 s. Abb. 32. Trebenište: Lahtov, *Problem trebeniške kulture* (1965), 76 ss., z nadaljnjo literaturo.

na kratko. V situlskih spomenikih je Istra najože povezana s Slovenijo in Este[92], v drobni plastiki, ki jo je pred kratkim objavil J. Mladin[93], pa je skoraj ože navezana na zahodni balkanski prostor, predvsem na Liko.

V osmem stoletju prevzame celotni prostor severne in severozahodne Jugoslavije, ki smo ga obravnavali, novo figuralno govorico, v kateri nastopajo sedaj nove živali (predvsem konj, jelen) in človek. Ta težnja je splošna in nastopi skoraj v enaki obliki na celotnem prostoru. To velja predvsem za risbe na keramiki, ki kažejo na grške poznogeometrijske vzorce. Podobno bo veljalo tudi za plastiko, posebno za konja, vendar zaradi slabe oz. neznačilne izdelave težko spoznamo pobude. W. Torbrügge[94] je s podrobno analizo zelo dobro dokazal grško poreklo za risarsko kot plastično oblikovanje podonavskega prostora, pokazal na grške vzorce, ki so prodirali po Donavi do Nižje Bavarske in Oberpfalza v dolino Naabe (halštatska plastika iz Fischbacha in Schirndorfa). Da moramo na zahodu računati tudi z grško geometriko v italskem modelu je razumljivo. Hänsel[95] je pri obravnavi bolgarskih jamskih upodobitev domneval tudi posebno balkansko pot za prodor figuralnega oblikovanja v podonavski prostor. Pri uveljavitvi nove živalske figuralike (konja, jelena) je gotovo pomagal tudi trakokimirejski fenomen, ki je uveljavil konja tudi kot znak statusa vodečega sloja.

V razvitem halštatskem obdobju (po l. 700) pride v nasprotju s prejšnjim umetniško enotnim prostorom do formiranja jasnih umetniških provinc, ki so hkrati tudi kulturne province oz. skupine. Vzhodni del (skupina Kleinklein-Martijanec, kalenderberška skupina) živi še naprej iz poznogeometričnih oz. arhaičnih grških vzorcev, orientalizirajoči vplivi so dosti šibkejši, zdi se, da tudi nekaj starejši, Italija ima v njih manjši vpliv. Vplivi so močni predvsem v sami vsebini pripovedi, tehnično pa so izvedeni v dokaj nebogljeni govorici, če izvzamemo vrhunsko plastiko. Nova pripovedna umetnost se uresniči v eni generaciji, boljše v eni kronološki stopnji in nato skoraj brez sledu izgine. Poznejše figuralno oblikovanje v panonsko-podonavskem prostoru (npr. zapestnice tipa Čurug[96] iz konca halštatskega obdobja) nastaja pod sodobnimi grškimi vplivi in nima s staro domačo tradicijo nobene zveze.

Popolnoma drugače je v dolenjski in čeprav manj izrazito tudi v svetolucijski skupini. Tu je prišla vzpodbuda tako za situlsko kot za plastično umetnost iz etruščanskega prostora, za časa orientalizirajočega stila. Umetnost, ki je iz tega kontakta nastala, je tudi ustvarila skoraj 200 let staro tradicijo. Rasla je iz tega prvega kontakta, dosti manj pa iz sodobnih povezav.

Drugačen je zopet kontaktni prostor Istre, ki je približno v istem času kot jugovzhodnoalpski prostor situlsko umetnost, začela ustvarjati svoje kamnite spomenike. Po našem sedanjem vedenju je Istra v svoji plastiki najože povezana s srednjo Italijo na jadranski strani, ki je imela s svoje strani povezavo z Etruščani. Kolika je bila povezava Istre z Etruščani tudi direktna, je za zgodnejši čas težko reči, nedvomno pa jo moramo videti

[92] W. Lucke-O.-H. Frey, *Die Situla of Providence*. Röm. Germ. Forsch. 26 (1962), 76 ss. O. H. Frey, *Situlenkunst* 57. 110.

[93] Diadora 9, 1980, 165 ss. Za povezavo z japodsko-liburnijskim krogom: F. Lo Schiavo, *Il gruppo liburnico-japodico* (1970) 466 s. Tav. 37.

[94] Op. 21.

[95] Op. 17.

[96] D. Garašanin, *Katalog metala* (1954) tab. 40, 28—31.

v dvojni glavi iz časa okrog 500. To pa hkrati dokazuje, da moramo v Istri v nasprotju z Dolenjsko računati tudi v petem stoletju z močnejšimi sodobnimi kontakti z Etruščani, kar potrjuje tudi druga materijalna kultura, npr. pahljače[97], črna atiška keramika iz groba 12[98]. Prav tako veže Istro s srednjo Italijo na jadranski strani še cela vrsta drugih elementov materialne kulture, npr. »apulska« keramika[99].

Vsi ti kulturni kontakti, ki smo jih ugotovili v svetu umetnosti, dobro kažejo in potrjujejo splošno kulturno podobo, s katero so opredeljene posamezne province. Tudi v oborožitvi smo lahko ugotovili podobne meje grških in italskih vplivov, kot jih kažejo umetnostni vplivi[100]. Prav tako je uporaba reoksidacijskega žganja keramike in uporaba počasnega vretena, ki je bilo prevzeto iz Italije, prevladalo prav na prostoru situlske umetnosti, ne pa drugod[101].

Nova figuralna govorica, v kateri dobi pomembno mesto tudi človek, je seveda le del sprememb, katerih rezultat je novo obdobje, začetek starejše železne dobe, v srednjeevropskem klišeju, halštatskega obdobja. Nova figuralna govorica je duhovni izraz novega, »halštatskega« fenomena. Nastala je, kakor smo videli, kot dvogovor prazgodovinskega sveta z grškim in italskim, ki v tem času postajata zgodovinska. Del tega novega dvogovora je tudi tako imenovani trakokimerijski pojav, ki v mnogočem dvogovor pospeši: na eni strani s tem, da razbije prejšnji enotni svet kulture žarnih grobišč, na drugi pa uvede nekatere elemente prednjeazijskih kultur, ki so mediteranskim skupni. Predvsem pa pospeši razvoj novega vodečega sloja in mu posreduje tudi znake njegovega statusa; konjska oprema je zunanji znak vodečega sloja nove družbe.

Nosilec stikov z mediteransko kulturo in pobudnik nove umetniške govorice je namreč vodeči sloj. Kako je novo govorico, novo umetnost uresničeval, na tem mestu ne moremo govoriti: gotovo je imel pri tem močno vlogo domači obrtnik pod njegovo zaščito, kot tudi potujoči umetni obrtniki, ki jih je lahko poklical k sebi, da so mu izvedli njegova naročila. Pri tem lahko zanesljivo suponiramo, da pomeni prevzem nove figuralne govorice tudi srečanje z njeno vsebino, za katero smo rekli, da je bila vezana na kultno-religiozno in mitično vsebino. Pripovedni in slikarski motivi niso potovali sami, ampak so potovali skupaj s svojo vsebino. Kakšno vsebino je imela ta govorica, v koliki meri so jo nova ljudstva razumela, kako je bila prevedena v domači jezik, so seveda vprašanja, na katera težje odgovarjamo. Vsekakor so sprejeli mediteransko govorico že v zelo omejenem ozkem izboru. Eno je gotovo: mitične govorice prazgodovinski svet na našem prostoru ni usvojil in je ni razvijal naprej. Podobe, ki jih dobimo predvsem v vzhodnoalpski skupini, v Kleinkleinu, Strettwegu, Sopronu so lahko iz mitičnega sveta, pripoved o herojih, kar tako odločno trdi H. Müller-Karpe, vprašanje

[97] K. Mihovilić, *Situla* 20/21, 1980, 279 ss.

[98] A. Puschi, *Atti e mem.* 22, 1905, 104 ss.

[99] Š. Batović, *Jadranska obala u protohistoriji* (1976), Karta 5.

[100] S. Gabrovec, *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und nachbarten Gebieten.* Materiali 19 (1981), 155 ss. Isti, *Der Beginn der Hallstattkultur und der Osten.* Die Hallstattkultur (1980), 30 ss. Karta na str. 48.

[101] J. Dular, *Halštatska keramika v Sloveniji* (1982), 147.

pa je že, koliko so bile razumljene v originalnem pomenu, vsekakor mitični svet ni postal nosilec nove duhovne zavesti. S tem pa tudi ne povezovalec širšega prostora, nadrodovnega gledanja, ni postal spremljevalec prehoda v urbano družbo, kakor se je to zgodilo v Grčiji in Italiji.

Le v dolenjski, delno v svetolucijski skupini je nova umetnost ustvarila tradicijo, pa tudi v njej ni prišlo do mitičnih upodobitev. Upodobljen je domač praznik, v katerem nastopa gospod in njegov konj, njegov služabnik, vojak, rapsod, dvobojevnik. Kossack[102] govori o »šifriranih« upodobitvah, ki so v svojih ponavljajočih se scenah le okrajšave, »šifre« za celotno praznično zgodbo[103]. Tako kot je mitična scena okrajšava, »šifra« za celotno mitično pripoved. Očitno pa zgodovinski spomin, ki ga je ustvarjala situlska umetnost, ni mogel preseči ozkih družinsko-rodovnih meja in ustvariti nadrodovno zavest, kar je v grško-etruščanskem svetu lahko doseglo mišljenje v kategorijah mita. V jugovzhodnih Alpah tudi ne poznamo svetišč, ki so prav tako združevala širše, nadrodovne skupnosti. V tem smislu ima tudi teza, da moramo v istrskih kamnitih spomenikih videti sepulkralno arhitekturo ne pa svetišča, svojo težo za naše gledanje na družbeno strukturo prebivalstva. Niti v dolenjsko-svetolucijski, niti v istrski skupnosti ni prišlo do formiranja urbane družbe.

Intenzivnost sprejetja nove umetnostne govorice, pa je bila v prostoru, ki ga obravnavamo, različna. Predvsem lahko ugotovimo, da se je novo figuralno oblikovanje najgloblje in najširše uveljavilo v dolenjsko-svetolucijski skupini, kjer so živalski in antropomorfni simboli postali splošna last in niso omejeni le na knežji horizont. Gotovo: le v njem dobimo situle, figuralno ornamentirane pasne spone; število živalskih fibul najrazličnejših vrst, živalskih in antropomorfnih obeskov, figuralnih steklenih jagod pa je izredno veliko in jih dobimo tudi v manj bogatih grobovih. V dolenjskem in soškem prostoru je prišlo do globljega prodora nove kulture med širše sloje, postala je splošna last in ustvarila, kot smo tolikokrat poudarili, domačo tradicijo. Tradicijo, iz katere je rasla tudi halštatska družba dolenjske skupine, njen vodeči sloj, ki se je v novi govorici situlske umetnosti najboljše izrazil. Te govorice pa ni razvijal naprej, ostala je zaprta, kot je ostala zaprta tudi družbena struktura in njen vodeči sloj. Zato ima peto stoletje manj importa, pa tudi manj sprejemanja sodobnih tokov.

Za naše vprašanje duhovne kulture, o kateri razpravlja naš simpozij, pa je predvsem pomembno dejstvo, da ni prišlo do formiranja širše nadrodovne zavesti kot kohezije večrodovne skupnosti. Skupni duhovni prostor je ozek, omejen na posamezne skupine. Predvsem pa ni vezan na ilirski svet. Novo duhovno prebujanje, ki se izraža v novi umetnosti, ne poglablja ilirske skupnosti. Skupnost je drugačna: severnoitalska-jugovzhodnoalpska, istrska-srednjeitalska. Če se naj bi z začetkom halštatskega obdobja v dolenjski skupini uveljavil ilirski jezik in so se nosilci dolenjske skupine razumeli s svojim ilirskim jedrom, je bilo to razumevanje na koncu halštatske kulture težavnejše.

---

[102] G. Kossack, *Gedanken zur Periodisierung der Hallstattzeit.* Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (1981) 35 ss.

[103] V tem smislu prizori na situlah ne sodijo le k grobnemu kultu, ampak so tudi del rodovnega praznika. Cfr. A. Eibner, *Darstellunginhalte in der Kunst der Hallstattkultur.* Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (1981), 261 ss.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KUNST DER ILLYRIER IM VORGESCHICHTLICHEN ZEITRAUM

Das Referat erörtert die illyrische Kunst im nordwestlichen und nördlichen Teil Jugoslawiens. In der Eisenzeit, die uns betreffs der Frage der vorgeschichtlichen illyrischen Kunst vor allem interessiert, umfasst das oben erwähnte Gebiet Istrien, die südostalpine Hallstattprovinz und den Bereich der Bosut- bzw. Basarabigruppe. Zwischen beiden lebt noch die von der Urnenfelderkultur geprägte Dalj-Kultur, die einzelne Hallstattelemente übernimmt, ohne ihre urnenfelderzeitliche Grundlage zu ändern.

Demnach umfasst dieses Gebiet den Raum, der (ausser Istrien) im Gegensatz zu den Balkanprovinzen noch im Rahmen der mitteleuropäischen Hallstattkultur behandelt wird. Zugleich ist dies jedoch auch das Gebiet, das wir im jugoslawischen Raum gerade nicht als illyrisch ansehen, nicht einmal in der Deutung der Illyrier in breiterem Sinne[4]. Eine Ausnahme gibt es auch in diesem Fall: der zentralslowenische Hallstattraum — der Kern der südostalpinen Hallstattkultur — die sogenannte Dolenjsko-Gruppe, darf den Illyriern zugeschrieben werden. Das hauptsächliche (und fast einzige) Argument dafür ist die Bestattungsweise in Familiengrabhugeln, die in sehr ähnlicher Form auf Glasinac und in Albanien anzutreffen sind, also im klassischen Gebiet der Illyrier. Bescheidener sind hingegen die anderen Verknüpfungen.

Im 8. Jahrhundert übernimmt der ganze eben erörterte Raum des nördlichen und nordwestlichen Jugoslawiens eine neue Figuralsprache, in der jetzt neue Tiere (vor allem das Pferd, der Hirsch) und der Mensch auftreten. Diese Tendenz ist allgemein und zeichnet sich nahezu in gleicher Form im gesamten Raum ab. Dies gilt vor allem für die Zeichnungen auf der Keramik, die auf griechische spätgeometrische Vorbilder hinweisen. Ähnliches wird wohl auch für die Plastik gelten, namentlich fürs Pferd, doch sind infolge der schlechten bzw. uncharakteristischen Ausführung die Anregungen schwer zu erkennen. W. Torbrügge[94] hat mit seiner eingehenden Analyse sehr gut die griechische Herkunft für das zeichnerische, wie auch das plastische Gestalten des Donauraumes bewiesen sowie auf die griechischen Vorbilder hingewiesen, die auf der Donau bis nach Niederbayern und in die Oberpfalz ins Naabetal drangen (Hallstattplastik aus Fischbach und Schirndorf). Dass im Westen auch mit der griechischen Geometrik im italischen Modell gerechnet werden muss, ist verständlich. Hänsel[95] hat bei seiner Besprechung der bulgarischen Höhlenabbildungen für das Eindringen des figuralen Gestaltens in den Donauraum auch einen Weg über die Balkanhalbinsel angenommen. Der neuen Tierfiguralik (dem Pferd, Hirsch) hat zweifellos auch das thrakokimmerische Phänomen zum Durchbruch verholfen, das überdies das Pferd als Statussymbol der führenden Schicht zur Geltung gebracht hat.

In der voll entwickelten Hallstattzeit (nach dem J. 700) kommt es im Gegensatz zum früher in kultureller Hinsicht einheitlichen Raum zum Formieren von sich deutlich abzeichnenden Kunstprovinzen, die zugleich auch Kulturprovinzen bzw. -gruppen darstellen.

Der östliche Teil (die Gruppe Kleinklein-Martijanec, die Kalenderberggruppe) lebt noch weiterhin von spätgeometrischen bzw. archaischen griechischen Vorbildern; die orientalisierenden Einflüsse sind bedeutend schwächer und scheinen auch etwas älter zu sein, während Italien darin einen kleineren Einfluss ausübt. Die Einflüsse kommen stark vor allem im Inhalt der Erzählung zum Ausdruck, wogegen sie künstlerisch recht unbeholfen ausgedrückt sind. Die neue narrative Kunst wird innerhalb einer Generation realisiert, oder besser gesagt, in einer chronologischen Stufe, um dann fast ohne Spuren zu hinterlassen zu verschwinden. Die spätere figurale Gestaltungsweise im pannonisch-donauländischen Raum (z. B. Armringe des Typs Čurug[96] aus der ausgehenden Hallstattzeit) verdankt ihre Entstehung zeitgenössischen griechischen Einwirkungen und steht mit der alten einheimischen Tradition in keinerlei Verbindung.

Völlig anders verhält es sich in der Dolenjsko- und, obwohl weniger ausgeprägt, auch in der Gruppe von Sv. Lucija. Her gelangte die Anregung sowohl

für die Situlen- als auch für die plastische Kunst aus dem etruskischen Raum, zur Zeit des orientalisierenden Stils. Die aus diesem Kontakt hervorgegangene Kunst hat auch eine fast 200 Jahre währende Tradition geschaffen. Sie wuchs auf der Grundlage dieses ersten Kontaktes, viel weniger dagegen aus zeitgenössischen Verbindungen.

Anders wieder ist der Kontaktraum Istriens, das ungefähr zur selben Zeit wie der südostalpine Raum seine Situlenkunst, seine Steindenkmäler[77] zu schaffen begann. Unserem gegenwärtigen Wissen nach ist Istrien in seiner Plastik am engsten mit Zentralitalien an der Adriaseite[79] verbunden, das seinerseits mit den Etruskern verknüpft war. In welchem Ausmass die Verbindung Istriens mit den Etruskern auch direkt war, lässt sich für die Frühzeit schwer sagen, ohne Zweifel muss sie jedoch im Doppelkopf aus der Zeit um das J. 500 gesehen werden[88]. Das beweist aber zugleich, dass in Istrien im Gegensatz zu Dolenjsko auch im 5. Jahrhundert mit stärkeren zeitgenössischen Kontakten mit den Etruskern zu rechnen ist, was auch die übrige materielle Kultur bestätigt z. B. die Fächer[97] und die schwarze attische Keramik aus Grab 12[98]. Ebenso ist Istrien mit Zentralitalien an der Adriaseite noch durch eine ganze Reihe anderer Elemente der materiellen Kultur verknüpft, z. B. durch die »apulische« Keramik[99].

Alle diese Kulturkontakte, die wir in der Welt der Kunst festgestellt haben, zeigen klar und bestätigen das allgemeine kulturelle Bild, durch welches die einzelnen Provinzen bestimmt sind. Auch in der Kriegeraustrüstung konnten ähnliche Zonen zwischen griechischen und italischen Einflüssen festgestellt werden[100], wie sie sich in den Kunsteinwirkungen zeigen. Desgleichen überwog das sog. Reoxydationsverfahren bei der Erzeugung der Keramik und die Verwendung der langsam drehenden handbetriebenen Töpferscheibe[101] eben im Raum der Situlenkunst, nicht jedoch andernorts.

Die neue Figuralsprache, in der auch dem Menschen ein bedeutsamer Platz zugeteilt wird, ist allerdings nur ein Teil jener Wandlungen, deren Resultat die neue Epoche ist, der Beginn der Alteisenzeit, im mitteleuropäischen Klischee Hallstattzeit genannt. Die neue Figuralsprache ist der geistige Ausdruck des neuen, »hallstättischen« Phänomens. Sie entstand, wie wir gesehen haben, als Zwiegespräch zwischen der vorgeschichtlichen Welt und der griechischen und italischen. Ein Teil dieses neuen Dialogs ist auch das sogenannte thrakokimmerische Phänomen, das den Dialog in mancherlei Hinsicht beschleunigt: einerseits indem es die frühere einheitliche Welt der Urnenfelderkultur zertrümmert, andererseits indem es einige elemente der vorderasiatischen Kulturen einführt, die den mediterranischen gemeinsam sind. Vor allem veranlasst es jedoch die beschleunigte Entwicklung der neuen führenden Schicht und vermittelt ihr überdies ihre Statussymbole; das Pferdegeschirr ist in der Grabausstattung das äussere Zeichen der führenden Schicht der neuen Gesellschaft.

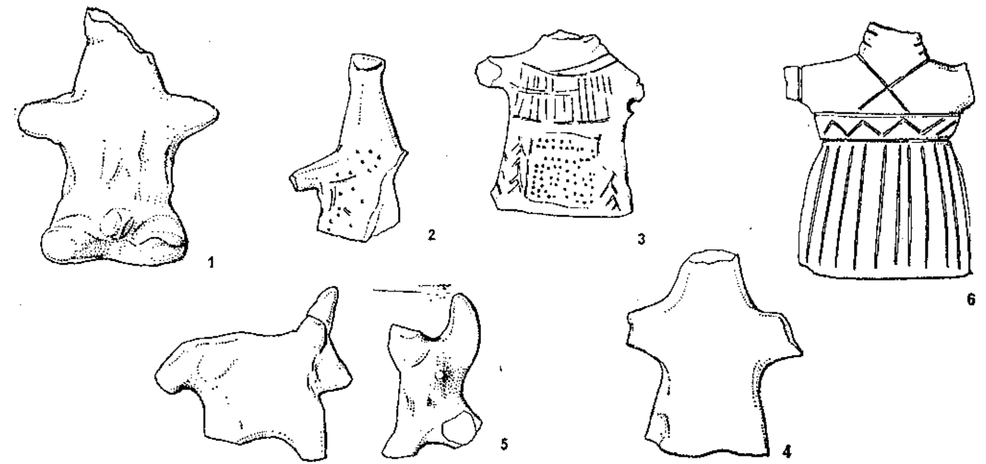
Der Träger der Kontakte mit der mediterranen Kultur und Anreger des neuen Kunstausdrucks ist nämlich die führende Schicht. Wie sie die neue Sprache, die neue Kunst realisierte, kann an dieser Stelle nicht besprochen werden: sicher spielte dabei eine wichtige Rolle der einheimische Handwerker unter ihrem Schutz, wie auch die wandernden Meister, welche die führende Schicht zu sich rufen konnte, damit sie ihre Aufträge ausführten. Dabei kann einwandfrei supponiert werden, dass die Übernahme der neuen Figuralsprache auch das Treffen mit ihrem Inhalt bedeutete, für den wir oben sagten, dass er an den kultreligiösen und mythischen Inhalt gebunden war. Die zeichnerischen Motive wanderten nicht allein, sondern zusammen mit ihrem Inhalt. Was für einen Inhalt diese Bilder hatten, in welchem Ausmass sie von den neuen Völkern verstanden wurden, wie ihr Inhalt in die heimische Sprache übersetzt wurde, sind allerdings Fragen, deren Beantwortung schwieriger ist. Jedenfalls wurde die mediterrane Bildwelt in einer bereits sehr begrenzten Auswahl übernommen. Eines steht fest: die vorgeschichtlichen Völker haben sich die mythiche Sprache nicht zu eigen gemacht und sie nicht weiter entwickelt. Die Darstellungen, die sich vor allem in der ostalpinen Gruppe finden, in Kleinklein, Strettweg, Sopron können der mythischen Welt, der Erzählung über Heroen entstammen, was mit solcher Entschiedenheit von H. Müller-Karpe behauptet wird, es ist jedoch schon fraglich, inwieweit sie im originalen Sinn verstanden wurden; jedenfalls wurde die mythische Welt nicht Träger des neuen geistigen Bewusstseins. Eines Bewusstseins, das die Grenzen

der Sippengesinnung überwinden, das mehrere Sippen in eine engere geistige und gesellschaftliche Gemeinschaft verbinden könnte. So kam es zu keinem politisch organisierten Gemeinwesen, wie bei den Griechen und Etruskern.

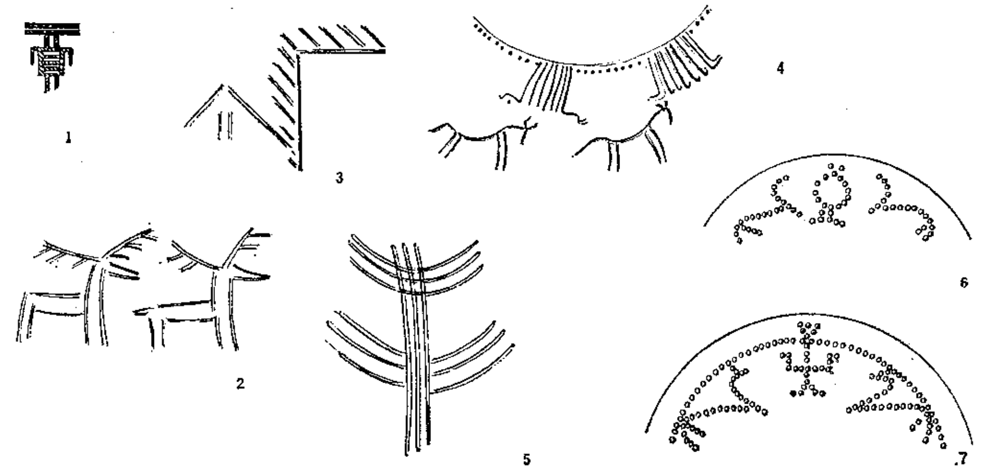
Lediglich in der Dolenjsko- und zum Teil in der Gruppe von Sv. Lucija brachte die neue Kunst eine Tradition hervor, doch auch darin kam es nicht zu mythischen Darstellungen. Dargestellt wurde das heimische Fest, wobei der Herr samt seinem Pferd, sein Diener, der Krieger, der Rhapsode, der Zweikämpfer auftreten. Kossack[102] spricht von »chiffrierten« Darstellungen, die mit ihren sich wiederholenden Szenen nur Abkürzungen sind, »Chiffren« für die ganze festliche Erzählung. So, wie die mythische Szene eine Abkürzung ist, eine »Chiffre« für die ganze mythische Erzählung. Offensichtlich war jedoch das durch die Situlenkunst geschaffene geschichtliche Gedächtnis nicht imstande, sich über die enggesteckten Grenzen von Familie und Stamm zu schwingen und ein über der Stammeszugehörigkeit stehendes Bewusstsein zu schaffen, was in der griechirch — etruskischen Welt durch das Denken in den Kategorien des Mythos ein Leichtes war. Desgleichen sind in den Südostalpen keine Heiligtümer erwiesen, welche ebenso breitere, über den Stämmen stehende Gemeinschaften vereinten. In diesem Sinn hat auch die These, dass in den istrischen Steindenkmälern eine Sepulkralarchitektur zu sehen ist und nicht Heiligtümer, bei unserer Auffassung der Gesellschaftsstruktur der damaligen Einwohnerschaft ein gewisses Gewicht. Weder in der Gemeinschaft von Dolenjsko — Sv. Lucija noch in der istrischen ist es zur Formierung einer städtischen Gesellschaft gekommen.

Die Intensität der Aufnahme der neuen künstlerischen Sprache war hingegen im erörterten Raum unterschiedlich. Vor allem lässt sich feststellen, dass die neue figurale Gestaltungsweise am tiefsten und breitesten in der Gruppe von Dolenjsko und Sv. Lucija zur Geltung gelangte, wo Tier- sowie anthropomorphe Symbole zum Allgemeingut wurden und sich nicht nur auf die Fürstengräber beschränkten. Es ist unbestreitbar: nur in diesen finden sich Situlen und figuralornamentierte Gürtelbeschläge; die Zahl von Tierfibeln der verschiedensten Gattungen, der Tier- sowie anthropomorphen Anhänger, der figuralen Glasperlen ist jedoch ausserordentlich gross und sie sind auch in den weniger reichen Gräbern anzutreffen. Im Raum von Dolenjsko und im Sočagebiet kam es zu einem tieferen Durchbruch der neuen Kultur unter die breiteren Schichten, sie wurde zum Allgemeingut und erschuf, die heimische Tradition. Die Tradition, aus der auch die hallstätische Gesselschaft der Dolenjsko-Gruppe wuchs, ihre führende Schich, die sich in der neuen Sprache der Situlenkunst am besten ausgedrückt hat. Diese Sprache entwickelte sie indes nicht weiter, sie blieb in sich geschlossen, so wie auch die Gesellschaftsstruktur und ihre führende Schicht in sich geschlossen verblieben. Infolgedessen weist das 5. Jahrhundert sowohl weniger Import als auch weniger Übernahme der zeitgenössischen Neuigkeiten auf.

Für unsere Frage der geistigen Kultur, welche in diesem Symposium erörtert wird, ist jedoch vornehmlich die Tatsache wichtig, dass es nicht zur Formierung eines breiteren, über den Stämmen stehenden Bewusstseins als einer Kohäsion einer mehrstämmigen Gesellschaft gekommen ist. Der gemeinsame geistige Raum ist schmal, auf einzelne Gruppen beschränkt. Vor allem ist er jedoch nicht an die illyrische Welt gebunden. Das neue, sich in der neuen Kunst äussernde geistige Erwachen vertieft die illyrische Gemeinschaft nicht. Die Gemeinschaft ist von anderer Art: norditalisch-südostalpin, istrisch-zentralitalisch. Falls am Beginn der Hallstattzeit in der Gruppe von Dolenjsko die illyrische Sprache zur Geltung gekommen sein sollte und sich die Träger der Dolenjsko-Gruppe mit ihrem illyrischen Kern verständigen konnten, war diese Verständigung am Ausgang der Hallstattkultur schwieriger.

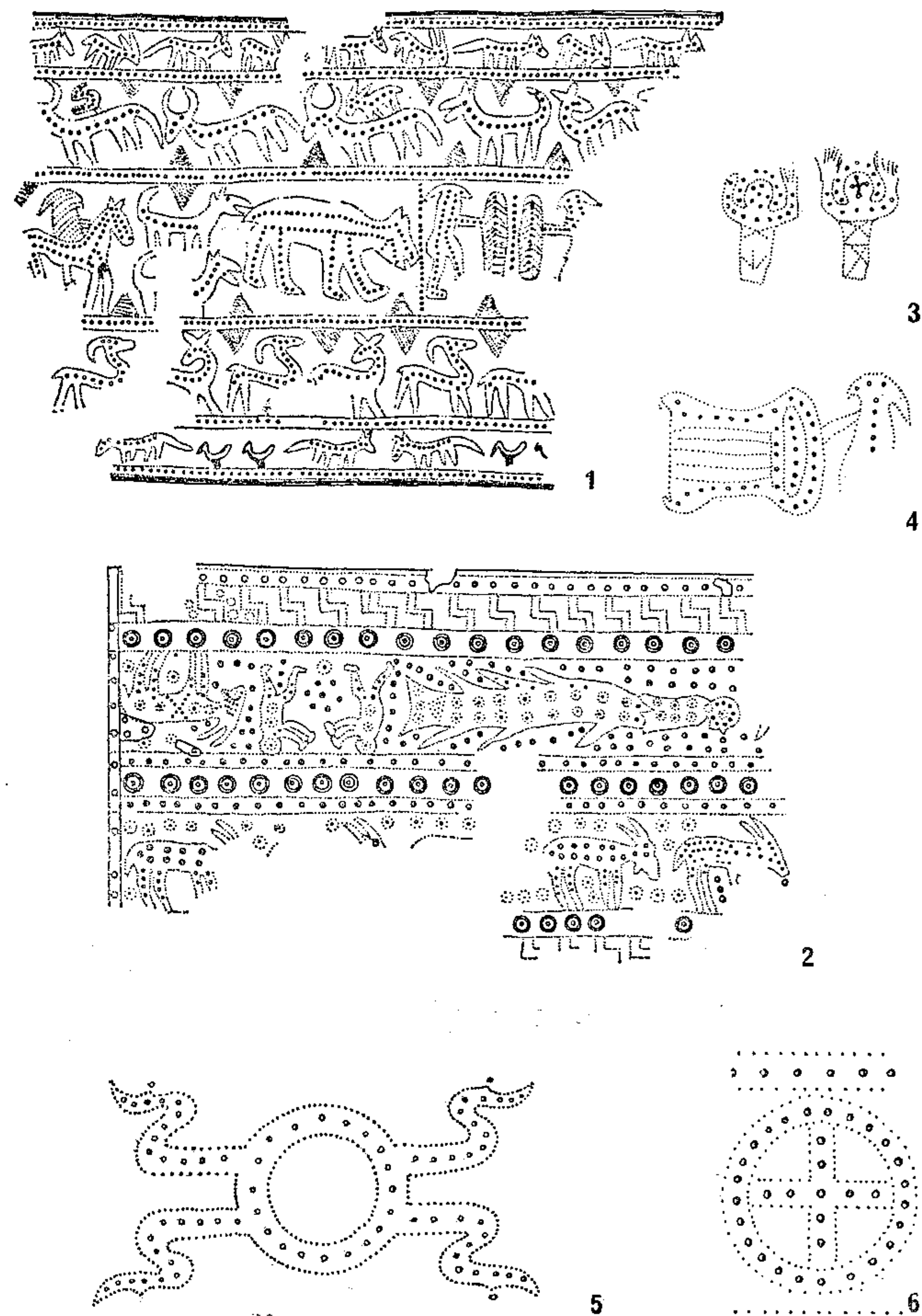

Sl. 1 — Glinasta plastika: 1—5: Ormož, 6: Maribor. M. 1:2
(Po B. Perc in H. Müller-Karpe; risba D. Grosman)

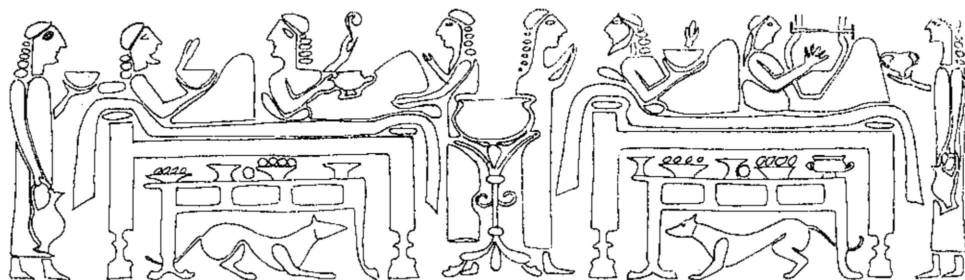

Sl. 2 — Figuralne upodobitve na keramiki: 1: Nesactium, 2: Picugi, 3: Kobarid, 4: Ljubljana, 5: Metlika, 6—7: Most na Soči (Sv. Lucija).
(Po A. Puschi, C. Marchesetti in J. Puš; risba D. Grosman)

Sl. 3 — Figuralne upodobitve v situlskem stilu: 1: Vače (iz pasne spone) 2: Bologna—Certosa (iz situle), 3: Magdalenska gora (detajl iz čelade), 4—9: Vače (detajli iz situle), 10: Kuffarn (detajl situle)
(Po O.-H. Frey, M. Egg, F. Stare; risba D. Grosman)

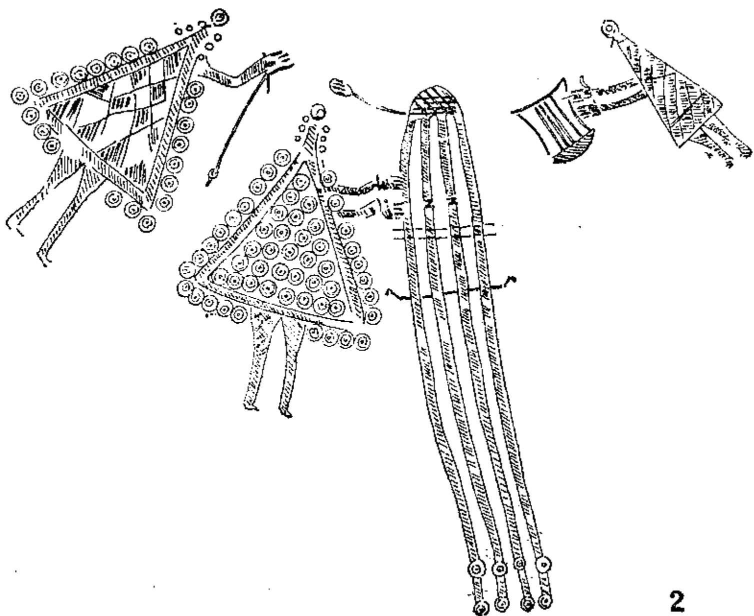

Sl. 4 — Kleinklein
(Po W. Schmidu in O.-H. Frey)

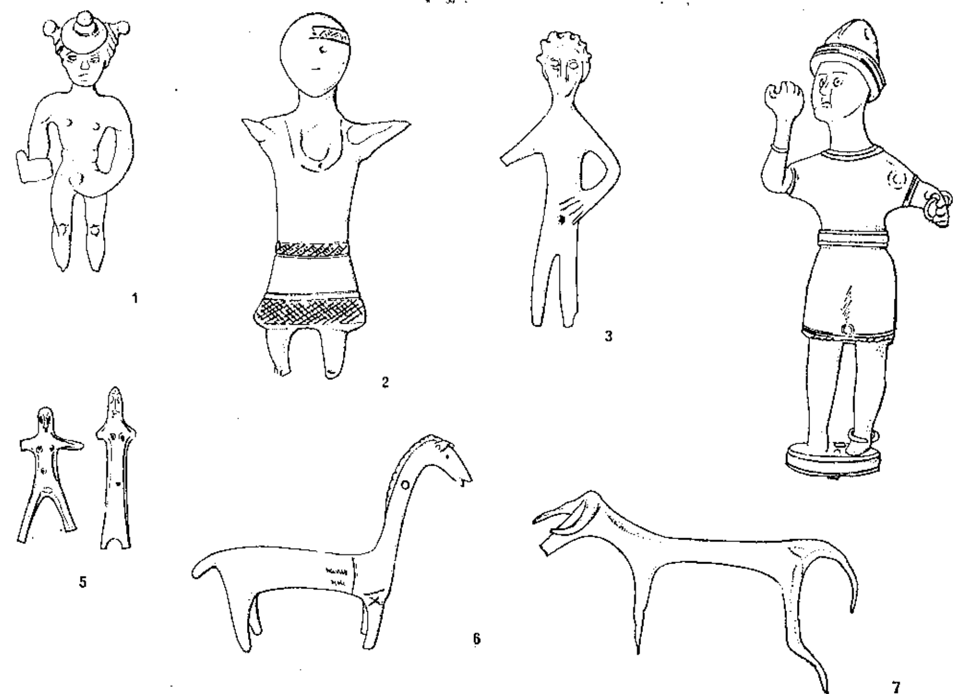

Sl. 5 — Sopron. Figuralne risbe na keramiki. 1: Tum. 28, 2: Tum. 27. (Po A. Eibner-Persy; risba D. Grosman)

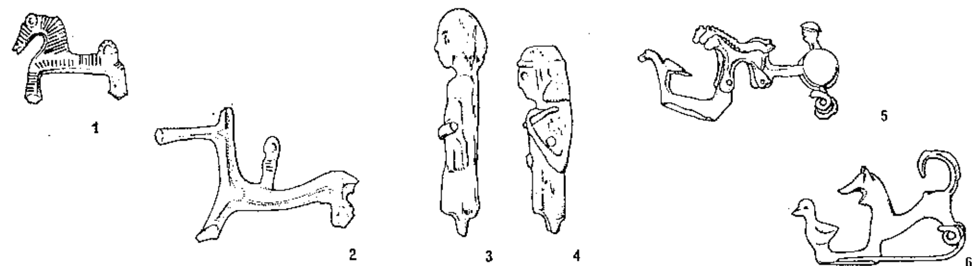

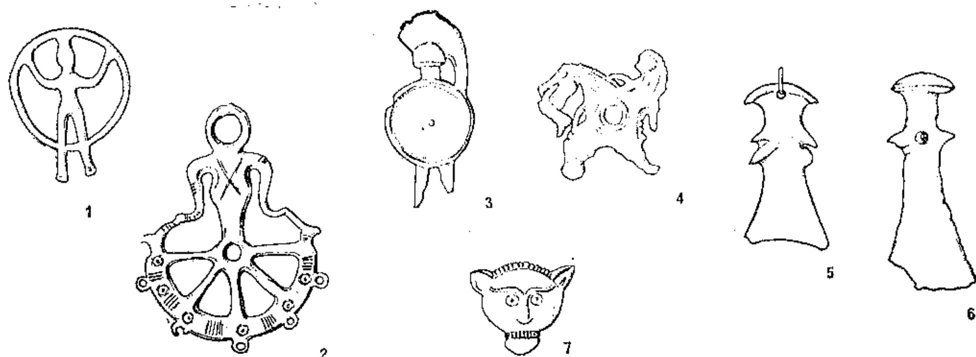
Sl. 6 — Murlo-Poggio Civitate. Friz iz terakote. (Po L. Bonfanti)

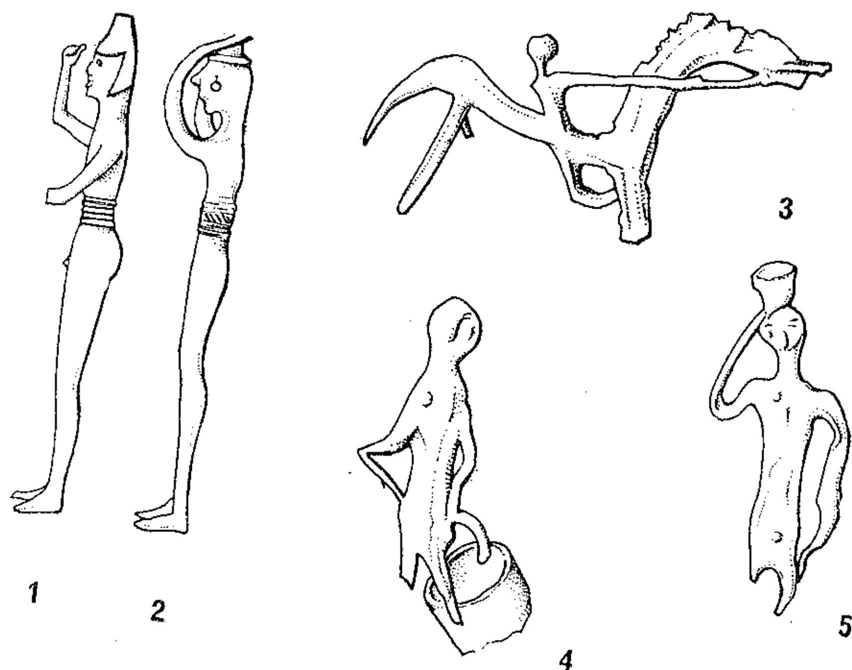
Sl. 7 — Bronasta plastika: 1: Vače, 2: Stična, 3: neznano najdišče Dolenjske, 4: Idrija pri Bači, 5: Šmarjeta (?), 6: Vinkov vrh, 7: Brežice. M. 1:2. (Po F. in V. Stare, P. S. Wells, M. Guštin in A. Dular; risba D. Grosman)

Sl. 8 — Figuralne fibule: 1: Boštanj, 2: Rifnik, 3—4: Vače (figurici na koščeni fibuli), 5: Magdalenska gora, 6: Zagorje. M. 1:2. (Po M. Guštin, F. Stare, S. Gabrovec; risba D. Grosman)

Sl. 9 — Figuralni obeski in našivki: 1, 7: Šmarjeta, 2: Vinkov vrh, 3,5: Podzemelj, 6: Tolmin. M. 1:2
(Po. V. in F. Starc, O.-H. Frey in D. Svoljšak; risba D. Grosman)

Sl. 10 — Figuralna plastika: 1: Olympia, 2: Strettweg, 3—5: Frög (Breg).
(Po N. K. Sandars in W. Modrijan; risba D. Grosman)

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

UMJETNOST ILIRA U ANTIČKO DOBA

Izlaganje o temi kako je definirana naslovom samo je nastavak izlaganja koje mu je prethodilo, a odnosi se na umjetničko stvaralaštvo istog subjekta kroz mnogo dublje, predantičko, razdoblje njegova života i kulturnog djelovanja, koje obilježava, uglavnom, protohistorijska (prapovijesna) faza davnih stanovnika istočnog Jadrana odnosno sjeverozapadnog dijela Balkana. Ipak, naslov ovoga priloga i ovih naših razmišljanja o spomenutoj temi treba, u obliku kako je dan, prihvatiti samo uvjetno, jer je već sama sintagma umjetnost Ilira dvostruko neprihvatljiva i u suprotnosti je s tezama na kojima se ono najbitnije, o čemu je i riječ u ovom prilogu, i temelji.

Neka nam bude dopušteno ukratko i pojasniti takav naš stav — a i ne samo naš — kad je riječ o Ilirima i o njihovoj umjetnosti. Danas, držimo, više nije potrebno dokazivati da etnonim »Iliri« suvremena znanost ne prihvaća ni u teritorijalnom ni u kronološkom pogledu kao definiranu etničku kategoriju, ponajmanje u značenju koje joj se htjelo, a i još uvijek pokušava, dati, a što se posebno odnosi na doba rimske antike, koja je već dosta temeljito razradila osnovna pitanja vezana uz ilirski etnos, kao i cjelokupan sustav tzv. ilirske etnonimije, a pojmu Ilir već poodavna dala sinonimno značenje pripadnika provincije koja je, kad je za to bilo još opravdanih povijesnih razloga, po njemu dobila ime (Ilirik, *Illyricum).* Uzimljući, dakle, etnonim Iliri, u vremenu o kojem govorimo, kao reminiscenciju na jedno ranije, davno prohujalo vrijeme, kad je on doista bio eponimnim nazivom jedne konkretne, uže, etničke zajednice (ne ulazimo ovdje u tako diskutabilno pitanje značenja sintagme *proprie dicti Illyrii,* koja još uvijek čeka bolja, ali i jednostavnija, rješenja, no očito je da se u njoj barem reflektiraju stanja kad je etnonim *Illyrii (Illyrioi)* imao svoju individualnu etničku vrijednost), ali i u značenju koje bi se u kasnijim, i danas još važećim, primjerima povijesne etnonimije mogao komparirati s pojmovima

Germani, Slaveni, Romani i sl., moramo ga u ovom našem kontekstu prvenstveno zamijeniti pojmovima-etnonimima povezanim s područjima koja ćemo pratiti, dakle s Histrima, Japodima, Liburnima, Delmatima, Ardijejima, Enhelejima, Dezitijatima, Autarijatima, Daorzima i dr. Tu se, dakako, otvaraju neka nova pitanja o pripadnosti svih tih, većih ili manjih, etničkih zajednica, naroda ili drugih plemenskih organizacija, zajedničkom »ilirskom« kulturnom, jezičnom i etničkom supstratu, koji su mnogi kasniji antički pisci povremeno nazivali ilirskim imenom, mada s nejasnim i nedovoljno objašnjenim koncepcijama o etničkim prilikama na već spomenutim prostorima Jadrana i Balkana. Ako već zbog određenog kontinuiteta u etnonimskoj terminologiji moramo i ovdje, u našem daljem raspravljanju, pa makar samo iz praktičnih i tehničkih razloga, rabiti termin Iliri (dakako samo u spomenutom skupnom značenju, tj. sa širom etnonimskom vrijednošću) — činit ćemo to stavljajući ga među navodne znakove — naše će se izlaganje ipak odnositi na uža regionalna i etnička područja, koja u spomenutim užim »ilirskim« etnonimima imaju svoje poznate i priznate eponime, uključujući tu i one kojima se danas, s jedne ili s druge strane, osporava i sama pripadnost široj »ilirskoj« zajednici (Histri, Liburni, Japodi i dr.).

Druga osporavana vrijednost u sintagmi umjetnost Ilira odnosi se na određeno prejudiciranje u vrednovanju i definiranju karaktera umjetničke baštine s tog širokog »ilirskog« područja i na nedokazano — po nama i neprihvatljivo — anticipiranje suda o nekakvoj ilirskoj umjetnosti kao posebnom nacionalnom (etničkom) izrazu koji je posve izdvaja ne samo iz cjelokupnosti klasične grčko-rimske umjetnosti već i iz kategorije posebnih vrijednosti tzv. provincijalne umjetnosti, u kojoj se — uza sve specifičnosti pojedinih područja-provincija — ona iskazuje kao djelomična sinteza klasičnih i autohtonih kulturnih i, posebno, umjetničkih tradicija. Kao što nije lako prihvatiti tezu o nekim posebnim suvremenim »nacionalnim« umjetnostima, a pogotovo ne kad je riječ o antici, čini nam se da je mnogo pravilnije i opravdanije govoriti o »umjetnosti u Ilira« nego o »umjetnosti Ilira«, što adekvatno, dakako, treba primijeniti i kod raspravljanja o umjetnosti u pojedinih naroda te »ilirske« šire etničke zajednice, dakle o umjetnosti u Delmata, u Japoda itd. Umjetnost, kao sfera koja pripada jednoj od najsuptilnijih općih duhovnih vrijednosti čovjeka, ne bi se smjela automatski poistovećivati s odgovarajućim duhovnim stvaralaštvom bilo kojega naroda, čije bi joj ime definiralo karakter i davalo etničku obojenost, ukoliko, dakako, ne postoje doista uvjerljivi razlozi i opravdanost za jednu takvu zaokruženu, homogeniziranu i samoniklu stvaralačku aktivnost i duhovnu tradiciju. Nema, međutim, nikakve sumnje da u stvaralaštvu ne samo pojedinih etnički različitih zajednica i njihovih područja već i užih njihovih dijelova postoje određene, veće ili manje, razlike i specifičnosti koje su manje rezultat etničke diferencijacije a više posebnih geografskih, društvenih, gospodarskih i, dakako, kulturnih prilika u kojima su živjele ili su se nalazile, a veoma često i osebujnih kulturnih tradicija na kojima se njihovo umjetničko stvaralaštvo, s individualnim karakteristikama, izgrađivalo ili, mnogo češće još, dograđivalo. Antika je posebno, kad je riječ o tzv. provincijalnoj umjetnosti, kao i kulturi uopće, veoma složeno razdoblje kako u pogledu njene materijalne tako i duhovne komponente, jer se u njoj stječu, nerijetko bez mogućnosti njihove točne diferencijacije, vrlo različite kulturne tradicije, koje se, grosso modo, svode na autohtone komponente kojima su temelj

prethistorijske i protohistorijske kulture određene regije, s jedne strane, a s druge strane antička klasična kultura u svojoj cjelovitosti kao jedinstveni univerzalni fenomen. Za područje koje je predmet ovog izlaganja ovom egzogenom adstratu barem jednim dijelom pripadaju oba poznata subjekta i eponimna faktora klasične civilizacije, i posebno njenog kulturno-umjetničkog aspekta, Grci i »Rimljani« (u tu kategoriju ide, dakako, široka lepeza pripadnika različitih narodnosti unutar rimske države, koji su i kao tek romanizirani nerimski element, svjesno ili nesvjesno, bili propagatori latinske, italske, jednom riječju rimske kulture). Potonji posvuda a prvi samo u širim zonama razvoja i utjecaja grčke kolonizacije, posebno samih grčkih gradova i stanovništva s jadranske obale. Kako, dakle, treba računati i s drugim, nerimskim, etničkim faktorima, osim Italaca i pravih Ramljana, u formiranju sloja koji je bio nosilac rimskih kulturnih tradicija, koje su imale snažan odraz i na razvoj umjetnosti, ne smije se nikako zanemariti ili potcijeniti uloga orijentalnog elementa u tim sredinama, koji je i tu, kao i drugdje, provincijalnoj kulturi, a umjetnosti posebno, davao sasvim originalna obilježja.

Ovdje će, dakle, biti riječi o umjetničkoj ostavštini s područja koja kasnija antička vrela, zahvaljujući postojanju provincije *Illyricum* — poslije nazvane *Dalmatia* — drže ilirskima, a stanovnike koji su tu živjeli, pretežno kao starosjedioci, Ilirima, koji bi — parafrazirajući poznatu povijesnu sintagmu *Illyrii proprie dicti* — mogli biti nazvani *Illyrii vulgo dicti*. Ovdje će, dakako, biti riječi i o razdobljima koja toj fazi u razvoju pojma »Iliri« prethode te će nam to dati prilike da nešto pokušamo kazati i o samom pitanju geneze te o vremenu javljanja i o prvim koracima hoda antike u tim prostorima, u kojima, nerijetko još, usporedo s Rimom i kulturnim manifestacijama što ih je on tu presađivao, živi i dalje se razvija autohtona protohistorija kao posljednje glasanje milenijske izuzetno bogate prethistorijske civilizacije. Time ćemo pokušati opravdati i nužnost uvođenja u znanstvenu povijesno-arheološku terminologiju i jednog novog pojma, koji nije samo kronologijske vrijednosti već je i svojevrstan fenomen koji se svrstava na pragu antike a odnosi se na još sasvim definirano razdoblje koje našoj rimskoj a i grčkoj (gdje je ona prisutna: kolonizacijska faza) antici prethodi — na protoantiku.

Ne ulazeći detaljnije u analizu pojedinačnih pojava klasične antičke spomeničke baštine u ilirskim zemljama (import), čini nam se opravdanim jače odjeke klasične antičke kulture — bilo da je riječ o izravnim bilo o posrednim utjecajima — vidjeti u postarhajskom periodu, posebno od 6. stoljeća dalje, kad se na velikim prostranstvima, koja predstavljaju istaknute punktove ilirskih etničkih teritorija, javljaju ili su barem sporadično zastupljeni, nalazi koji, više ili manje, čine određeni kulturno-kronološki horizont (6—5. st.), u koji bismo ponajprije uvrstili Nezakcij, Kompolje, Novi Pazar, Trebenište te poznate lokalitete u japodskom Pounju s bogatim inventarom specifičnih urni-osuarija. Ne osporavajući nalazima iz tih, pa i niza drugih, lokaliteta karakter koji ih — iako ne po unisonom sudu stručnjaka — svrstava u spomenuta završna razdoblja protohistorije, nije moguće u njima, kao izrazito novom kvalitetu, ne vidjeti početak ili rađanje jedne nove kulturne epohe, jednog novog umjetničkog htijenja, koje će se u okvirima antike i tu razvijati, na tim i takvim osnovama, svakako nadahnjivano suvremenim ili ponešto zakašnjelim utjecajima iz matica klasične kulture,

Grčke i Rima, gdje je razvojni proces antike već davno započeo i prošao svoj zenit, svoju umjetničku *akme*. Ako danas i nismo uvijek i sa sigurnošću u stanju odrediti ili razlikovati što je sve od onoga što obogaćuje našu domaću, posebno ilirsku, antiku import a što proizvod toga područja i njegova življa — mogli bi nas u tome ponekad pokolebati i tzv. polufabrikati koji su u te krajeve dospijevali očito s namjerom da svoj finalni oblik dobiju u sredini kojoj su bili namijenjeni (ne znamo ipak kome je taj zadatak bio povjeren, da li domaćem majstoru ili stranom, putujućem kakvom obrtniku koji je tome svakako bio vičniji) — čini nam se prihvatljivim poći od pretpostavke da je domaće, »ilirsko« stanovništvo bilo ako ne baš i naručiocem tog umjetničkog blaga a ono svakako njegovim konzumentom, a i to je značilo mnogo. To je potvrda da je na tim prostorima, i među življem koji ih je nastavao, postojala određena kulturna klima. Time je i u toj sredini počela jasno zračiti klasična antička kultura stvarajući tako prve i osnovne preduvjete za buduću još čvršću povezanost ilirskog tla s klasičnim antičkim svijetom, za još intenzivniji import i korištenje njime od strane »ilirskog« življa kao svakodnevnom mu potrebom, no isto tako i za njegovo vlastito umjetničko djelovanje i stvaralaštvo.

Analiza spomeničke baštine antičkog doba, koja se može dovesti u vezu s autohtonim življem ilirskih zemalja — osobito ako je ta veza izravno potvrđena kakvim zapisom (najčešće imenima ilirskog onomastičkog repertoara) — otkriva uočljivu genetsku višeslojnost. Ponekad je tu doista riječ o pravim remek-djelima umjetnosti poteklim iz uglednih majstorskih radionica, s jasnim obilježjima klasičnih tradicija, te im je domaći »ilirski« element mogao biti samo naručiteljem i korisnikom. Dakako, riječ je mogla biti samo o sloju »ilirskog« društva koji se uspio uzdići iznad razine sredine u kojoj je živio i koja ni u kakvom slučaju nije predstavljala prosjek tadašnjeg ilirskog društva. Mnogo češće su to ipak proizvodi osrednjih, no još uvijek prilično solidnih zanatskih radionica koje su i same radile po klasičnim predlošcima. Ove, ipak, nisu dostizale umjetničku razinu svojih uzora pa se njihovi proizvodi najčešće nisu izdizali iznad prosječnih ili nešto solidnijih z a n a t s k i h radova. Među stvaraocima takvih, ne manje vrijednih, zanatskih proizvoda — za razliku od prvih u kojima kao realizatore treba isključivo tražiti doseljene majstore iz jačih kulturnih sredina, koji su na ilirskom tržištu našli i te kako unosan posao i trajno zanimanje — bilo je ponajviše domaćih majstora, koji su ovladavši odgovarajućim zanatom, kao klesari, zlatari, mozaicisti, graditelji i slično, unosili u svoj rad i svoja djela i neka iskustva, kao i tehnička znanja i likovne interpretacije svoje »ilirske« sredine. Tu bi, čini nam se, kao izraziti primjer, i ponajprije, trebalo locirati i onog jedinog poimenično poznatog nam klesarskog majstora Maksimina[1], koji je ponosno signirao čak dva do nas doprla djela svoje radionice *(Maximinus sculpet)*, koja je, sudeći po mjestima njihova nalaza, morala biti negdje u okolici Imotskoga, svakako u zaleđu velikih radioničkih centara u koje moramo ubrojiti i Salonu i Naronu, a možda i pokoju klesarsku radionicu koje su djelovale u vojnim logorima u tim prostorima, poput onih utvrđenih u Tiluriju i Novama *(Novae)*. Maksiminova radionica, odnosno najvjerojatnije sam majstor Maksimin, kojega moramo smatrati romaniziranim

[1] O tome usp. D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, *Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina*, Arheol. radovi i rasprave JAZU, sv. 4—5, 1969, str. 339 i 2.

domorocem — »Ilirom« — uspješno se ogledala u oba onda vladajuća umjetničko-likovna žanra: kultnoj i sepulkralnoj tematici, kojoj je dala jednu solidnu, no ponešto ipak lokalnu, interpretaciju »klasične« Artemide u liku rimske — ili rimsko-ilirske — Dijane i jednu mnogo suptilniju no već čistu rimsku varijantu jednog profanog, djevojačkog lika, mlade rano umrle djevojčice Lupe. Oba su ženska lika izrađena u tradicionalnoj tehnici reljefa, koja odlikuje i sve druge spomenike antičke plastike kao proizvod ilirske sredine, ili pak njoj namijenjene. Misleći na nju, našu pažnju posebno privlači u vapnencu isklesan reljef Dijane (T. II, 2), u kojoj, uza sve ikonografsko-shematske karakteristike tog klasičnog grčko-rimskog božanstva, treba ipak prepoznati njegovu »ilirsku«, točnije d e l m a t s k u interpretaciju *(interpretatio Illyrica* odnosno *Delmatica)* mada je uzaludno u tom zanatski dobro izvedenom likovnom prikazu tražiti elemente tradicijske »ilirske« u m j e t n o s t i koja se prvobitno nesumnjivo dokazivala u lako obradivim materijalima kao što je drvo ili, da ostanemo kod kamene građe, muljika.

Iako je Maksiminova radionica jedina po imenu majstora poznata klesarska radnja na ilirskom području, ona nije i jedina čije postojanje na osnovi prepoznatljivih elemenata možemo već sada s velikom sigurnošću ustanoviti. Anticipirajući unekoliko ono na što u ovom času želimo posebno ukazati, kad su u pitanju domaće »ilirske« radionice, htjeli bismo skrenuti pažnju i na činjenicu da su u ovo posljednje vrijeme ustanovljene dvije sigurne klesarske radionice — a među proizvedenim likovnim spomenicima ističu se upravo reljefi kultne tematike — koje su djelovale u poznatim već dalmatinskim (delmatskim?) kamenolomima, na otoku Braču, kraj Škripa, i u trogirskoj okolici, poviše stare isejske potkolonije. Na neospornom delmatskom području, posebno onom njegovu dijelu koji se nalazi istočno od dinarskog masiva, kao i na njegovim padinama prema poznatim zapadnobosanskim poljima, Livanjskom, Glamočkom i Duvanjskom, djelovale su za nas samo formalno anonimne klesarske radionice, koje su, međutim, prepoznatljive po svojim kompozicijskim, tehničkim, stilskim i ikonografskim vrijednostima. Zasad se jasno može izdvojiti i identificirati radionica tzv. opačićkih reljefa odnosno majstora opačićkih prikaza »Dijane« (?) i Silvana, s Glamočkog polja, koju uz jedinstvenu ikonografiju spomenute ilirsko-delmatske božice u stilskom izrazu karakteriziraju neproporcionalno velike jajolike glave s isto tako izrazito velikim trokutasto oblikovanim očima. Ti anepigrafski relijefi, od kojih su sačuvana dva čitava (T. II, 1) i jedan fragmentarni[2], moraju se, ako ne zbog drugoga a ono svakako zbog antiklasične ikonografije Dijane (?), koja još nije prihvatila tradicionalne grčko-rimske sheme božice-lovkinje, svrstati među najranije prikaze tog toliko popularnog i karakterističnog božanstva za kult domorodačkog delmatskog stanovništva. Slične radionice, no svakako zrelijih majstora, koji su se znatno približili svojim klasičnim uzorima, barem što se tiče ikonografije, prepoznajemo i drugdje na Glamočkom polju kao i na Livanjskom polju, iako ih zasad još ne možemo uže locirati. Njihova je posebna karakteristika u tome što su im majstorske ruke znale uspješno spajati klasične ikonografske sheme s do-

[2] Oba sačuvana reljefa su iz Opačića (Glamoč) — jednoga od njih, s likom izvornog delmatskog božanstva, kasnije identificirana s Dijanom, i njenih pratilica, najvjerojatnije ženskih numina, silvanâ, donosimo ovdje na tab. II 1 — onaj pak fragmentarni je iz glamočke Podgradine (v. D. S e r g e j e v s k i, GZM LIV, sl. 24).

maćim, lokalnim likovnim izrazom i umjetničkim tradicijama, rimskog plastičnog reljefa s »ilirskim« tradicijama drvorezbarskog umijeća, a nadasve težnja da i nove, strane, preuzete kultne sheme osvježe i obogate kićenom domaćom nošnjom, koja je prikazanim likovima, bez obzira na njihovu genezu, dala nedvosmislen autohtoni pečat *(interpretatio Illyrica)*. Na pragu smo tu, kao i kod mnogih primjera što nam ih nude radionice s Glamočkog i Duvanjskog polja — a njima moramo pribrojiti i likovna ostvarenja što ih je dalo delmatsko područje s »primorske« strane Dinare, uz gornju Cetinu — jednom osebujnom, spontanom likovnom izrazu koji nećemo neopravdano nazvati »ilirskom naivom«, za koju ćemo naći vrlo karakterističnih primjera i izvan spomenutog područja, no još uvijek u ilirskoj, pa i samoj delmatskoj sredini. Jedan reljef s prikazom Silvana, koji potječe sa samog perifernog područja delmatskih susjeda Liburna (Sonkovići kraj Skradina), danas u Arheološkom muzeju u Splitu a nekada u privatnom posjedu (zbirka Lukanović; T. I, 2) najočitije izražava te kontaminacijske osobine, gdje je tradicionalnom rimskom konceptu božanskog lika paniziranog Silvana, uz puno respektiranje njegove ilirsko-delmatske ikonografije, radionički dan izraz irealnoga, gotovo beživotnog bića s hipertrofiranim rukama koje s ramenima čine masivno oblikovan luk na koji je, odozgo, jednostavno nasađena glava — jedini donekle realistično prikazan dio kozonogog boga, dosta bliz primjerima iz kruga keltske umjetničke i likovne tradicije. Da ta »naiva« nije posljedica samo nevještog klesara koji se, poput majstora duvanjskog lika istog boga isklesanog u litici — ni reljef ni grafitto — želio ogledati u nečemu, čemu je mogao dati samo svoju imaginiciju, bez posjedovanja klesarskog iskustva i zanatske vještine, pokazuje i još poneki sličan primjer iz iste domene likovnog stvaralaštva s još neromaniziranog ilirskog područja, unutar kojega su te antiklasične likovne tradicije najspontanije izražavali Delmati, pripadnici velikog i složenog ilirskog etnosa koji su se i u drugim oblicima duhovnog života (u kultnoj sferi, i antroponimiji posebno) najdulje i najdjelotvornije suprotstavljali klasičnim rimskim interpretacijama i mnogobrojnim drugim utjecajima standardizirane antike, baš kao što su svoje suprotstavljanje rimskom osvajaču izražavali puna dva stoljeća na bojnom polju, kako svjedoče višekratne pobjede rimskih vojskovođa nad njima proslavljene nizom zabilježenih trijumfa u literarnim i epigrafskim povijesnim vrelima. Iste, manirističke oblike i karakteristike te »ilirske naive« pokazuju i neke složenije ikonografske sheme kultne umjetnosti šireg »ilirskog« područja, što može biti i putokaz utvrđivanju konkretnih radioničkih središta, ne toliko u smislu nekih pravih klesarskih radionica koliko užeg lociranja realiziranih oblika barbariziranih rimskih ikonografskih shema, klasičnog obilježja, koje su se spontano javljale i širile u određenom miljeu, svakako pod utjecajem viđenoga i već prihvaćenog u drugim, posebno urbanim sredinama. Kao posebnu karakteristiku te naive, koja je, međutim, našla odraza i u pravim radioničkim središtima, kojima su na čelu nesumnjivo bili vješti i tehnički obrazovani klesari-majstori, istakli bismo naglašeno isticanje, zapravo hipertrofiranje nekih odabranih dijelova posebno ljudskog tijela, pri čemu ponajprije mislimo na reljef iz Dragnića (Glamoč; T. III, 1) d. ruka! — što živo podsjeća na slične primjere umjetnosti stećaka, gdje je ta likovna sloboda klesara također imala neko simbolično značenje i nosila neku autorovu poruku, barem u svojim prvim fazama odnosno počecima. Sasvim je pak drugog karaktera naiva koju predstavlja

poznati lik ribara na maloj, dosta originalno komponiranoj steli iz Bola na Braču (T. VI, 3), koja se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru, koja je inače jedinstvena kontaminacija zanatskoga (oblik i izvedba stele) i naive odnosno neukosti i nevještine osobe koja se tog dosta složenog zadatka prihvatila, i to posebno u koncipiranju glave, prikazane en face, kao i ruku, dok je, naprotiv, vrlo zrelo i realistički prikazan ribarov alat (osti), pa donekle i riba u koju su osti uperene.

Ovaj nas je posljednji spomenik i nehotice prebacio u sferu sepulkralne umjetnosti domaćeg ilirskog življa, iako niti izdaleka nismo iscrpili započetu temu o njihovoj kultnoj umjetnosti u kojoj kao prikazivane i omiljene subjekte uz već spomenute likove Silvana i njegove ženske alternacije, ili pratilice, Dijane nalazimo najčešće i druge ženske likove, koje ponajčešće interpretiramo kao nimfe ili naprosto božanstva (numina) šuma — silvane. O bogatstvu ikonografije u spletu spomenutih božanskih likova koji nam, uz pojavu i ponekog drugog, muškog, lika posuđena iz rimskog panteona, dočaravaju skromnu zajednicu likovno interpretiranih ilirskih — zapravo delmatskih u prvom redu — božanstava, a time i čitavu religijsko-kultnu situaciju spomenutih balkanskih područja, pisali smo na drugom mjestu[3] pa to ovdje nećemo ponavljati, iako bi detaljna ikonografska analiza, koju na ovom mjestu nije moguće primijeniti, dala izvanrednih podataka za temeljitije sagledavanje kako ilirske duhovne kulture uopće tako i posebno za poznavanje njihovih kultova, umjetničkih afiniteta i zrelosti, etnografsko-folklornih osobitosti (nošnja, ples[4]), a također i za praćenje postupnog ekonomskog preobražaja ilirskih krajeva, što je i te kako našlo odraza u interpretacijama (likovnim kao i epigrafskim) i ikonografiji prikazivanih likova kao duhovnoj nadgradnji povijesno-ekonomskih zbivanja i promjena (stočarstvo — zemljoradnja, tj. uzgoj žitarica te vinogradarstvo). Posebno u toj bogatoj ikonografskoj razradi treba spomenuti razne pojave i oblike kultnog i likovnog sinkretizma (Silvan s obilježjem Herkula i, još češće, Libera, tj. Dionisa, a da i ne spominjemo njegovu praiskonsku panovsku (Pan) interpretaciju koja je najvjerojatnije i dala osnovu za njegovo kasnije ikonografsko i kultno povezivanje s Dionisom).

Slijedeći trag spomenutog bolskog sepulkranog reljefa (stele) vratimo se ponovno sepulkralnoj umjetničkoj baštini šireg ilirskog područja, u kojemu će pored njegova delmatskog dijela, koji i u toj grani umjetnosti u njemu prednjači, posebno mjesto imati i limitrofno mu japodsko područje, posebno dio uz Unu, ali će i ostali dijelovi davnih ilirskih zemalja baš u toj oblasti stvaralaštva antici naših krajeva, kao i antici uopće, dati priloga koji zavređuju punu pažnju.

Kultnu umjetnost antičkih Ilira karakteriziraju likovi ili skupine likova autohtonih božanstava, prikazanih u donekle izvornim ikonografskim kon-

---

[3] *Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama sa područja Dalmata*, GZM, n. s. X, str. 5 i d.; *Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove »panonsko-ilirske« kultne zajednice*, Vjesnik AMZ, 3. ser. XII—XIII, str. 105 i d. — Ovdje bismo, ne spominjući ostalu obimnu literaturu o tome, morali svakako spomenuti i vrijedan sintetski rad D. Sergejevskoga: *Iz problematike ilirske umjetnosti*, Godišnjak Centra za balk. ispitiv., III/1, gdje je rezimirao svoja višegodišnja istraživanja i rezultate o toj materiji.

[4] Nesumnjivo najzanimljiviji i najdokumentarniji je u tom pogledu poznati reljef iz Suhače (Livno) — v. tab. IV 2 — koji, uz to, nosi i sve značajke izvorne, domaće »ilirske« umjetnosti s ekspresijom čiste naive.

cepcijama (Opačići) ili iliriziranim ikonografskim shemama klasičnih, rimskih kultnih koncepata. Kod sepulkralne umjetnosti te iste sredine moramo prije svega imati u vidu oblike spomenika — vezanih prvenstveno uz ritus sahranjivanja — koji su, ako donekle isključimo i najčešći oblik među njima — stelu — već i sami, svojom tektonikom, nešto osebujno u antičkoj sepulkralnoj umjetnosti. Mislimo tu ponajprije na onaj posebni oblik osuarija koji se javlja kod Japoda (tzv. japodske urne) te na isto tako osebujne nadgrobne spomenike, također iz faze incineracije, koji se, kao *hapax*-tip javljaju kod Liburna (tzv. liburnski cipus) odnosno, u jednoj sasvim drugoj koncepciji, na nekoliko punktova južnog dijela ilirskog područja, počevši s juga u Apoloniji, a osobito bogato zastupljene u Dirahiju, do kod nas u području Rizona *(Risinnium)* i Budve. Cilindrično oblikovan cipus s koničnim završetkom (krovom ?), koji, po našem sudu, slično steli, oponaša kultnu arhitekturu, no kružne osnove, iako je poznat samo na području koje su nastavali Liburni, sudeći po epigrafskim podacima, nije izravno povezan s liburnskim etničkim slojem, za razliku, na primjer, od velikih, monumentalnih stela izrađenih po klasičnim rimskim shemama, na kojima su, uza sve elemente započeta procesa romanizacije (osnovna koncepcija spomenika, dekorativni inventar, djelomično i obrada prikazanih likova u tradicionalnoj rimskoj shemi posebno bračnih parova), još uvijek prisutna domaća liburnska imena, mada već u romaniziranoj onomastičkoj formuli koja je, svakako jasan odraz civiteta. Tzv. južnoilirski cipus, oblika kocke ili kvadera nad kojim je najčešće visoki konični završetak, također kao spomenik stajao je nad grobom osoba koje su, barem kad je riječ o primjerima s našeg područja oko Bokokotorskog zaljeva, već bile u posjedu civiteta i izgubile kontinuitet sa starom ilirskom onomastičkom tradicijom, koja je, međutim, gotovo stalno prisutna na južnijim ilirskim područjima, odnosno spomenutim nalazištima u Dirahiju i Apoloniji (legende su na grčkom jeziku, a spomenici iz 3/2. st.). Treba upozoriti — o tome smo također nedavno posebno pisali — da taj tip spomenika, koji ne bez razloga, s obzirom na izuzetan broj poznat s područja naseljena ilirskim življem, nazivamo »ilirskim« odnosno »južnoilirskim cipusom«, ima analogija u mnogo širem mediteranskom arealu, posebno u južnoj Italiji (*Magna Graecia*, posebno na Salentinskom poluotoku), gdje ima i dosta varijanti.

Ipak, što se tiče umjetničkog i osobito likovnog oblikovanja te dekoracije, posebno mjesto u cjelokupnoj poznatoj nam spomeničkoj baštini sa šireg ilirskog područja pripada tzv. japodskim urnama — koje mi radije nazivamo osuarijima — a o kojima je i najviše do sada pisano i koje su predmetom kontinuiranog studija počevši od tridesetih godina kad ih je D. Sergejevski, malo nakon što su bile otkrivene, prikazao u berlinskoj publikaciji Prähistorische Zeitschrift (27, 1936). Nakon Sergejevskoga, koji je njihovu punu objavu dao nakon rata (u kojemu je najveći broj njih i stradao) u Glasniku Zemaljskog muzeja (n. s. 4—5, 1949—50) njima su se bavili i A. Stipčević, I. Čremošnik, R. Vasić, Z. Marić, B. Raunig, B. Čović, I. Šarić (novi nalazi iz Like), N. Cambi kao i potpisani, a ne smijemo, dakako, zanemariti ni M. Hoernesa, koji je, i ne znajući o kakvom se tipu spomenika radi, objavio prvi poznati ulomak jednog osuarija (urne) iz Jezerina.

Kad je riječ o japodskim osuarijima — jedan je »od njih« ipak po svojim dimenzijama prešao granice tipične japodske urne pa ga se opravdano smatra sarkofagom[5], što je od izuzetnog značenja za praćenje kontinuiteta tih spomenika, jer pokazuje (a i ne samo on) da je umjetnička tradicija japodskih sepulkralnih spomenika, započeta n e g d j e u predantičko, ili bolje protoantičko doba, trajala do u kasniju antiku kad je prevladao ritus inhumacije — imamo prije svega u vidu niz lokaliteta uz Unu oko Bihaća (stari *Raetinium ?)*, među kojima se ističu Jezerine, Ribić, Ripač, Doljani, Založje te u Lici (Široka kula, Komić). Osnovni problemi japodskih urna-osuarija (i sarkofaga !) kreću se oko interpretacije njihova osebujnog oblika — s varijantama — i vremena nastanka. Što se tiče prvog problema, većina autora pretpostavlja, kako je to pomišljao još Sergejevski, na postojeće arhitektonske uzore (trebat će i to, po našem sudu, vezati uz kultnu arhitekturu koja se i sama nadovezuje na tradicionalnu stambenu arhitekturu toga područja, u drvenoj građi), dok je R. Vasić, čini nam se sasvim nepotrebno, i neuvjerljivo, oblik japodskih osuarija dovodio u vezu s riječnim tipom male lađe, u čemu je vidio posebnu simboliku baziranu na mitološkoj tradiciji antičkog svijeta u vezi s putovanjem pokojnika u podzemni svijet. Pitanje vremena nastanka i upotrebe tih spomenika mnogo je složenije i izaziva kontinuiranu raspravu s obzirom na iznesena vrlo suprotna mišljenja, koja idu od 6. st. pr. n. e. (Stipčević, Raunig i dr.) do prvih stoljeća carskog doba (Sergejevski, Čović). Jasno je danas barem toliko, što većina autora i uočava, da nemamo pred sobom spomenik koji je, bez obzira na vrijeme njegova nastanka u našim krajevima, trajao samo kraće vrijeme, jer se očito radi o duljem kontinuitetu unutar kojega se jasno zapažaju i njegove razvojne faze, posebno što se tiče likovne interpretacije prikazanih kompozicija, repertoara dekorativnih elemenata, a ponajprije upotrebe pisma (epitafa), koje je izravno preuzeto, s odgovarajućim shemama pročelja spomenika — tip stele sa zabatom i stupićima — od rimskih stela i titulusa. I sami smo nekada pokrenuli diskusiju o neodrživosti teze Sergejevskoga da japodske urne (sve) treba datirati u rimski carski period, negdje od 1. do 3. stoljeća n. e.[6] Iako i danas vjerujemo da prvi takvi spomenici, rađeni tehnologijom koja nije bila u skladu s rimskom tradicijom obrade sepulkralnih spomenika (grafitto), nisu mogli nastati tek u rimsko vrijeme — svi poznati primjerci s epigrafskim blokom pokazivali su znatnu likovno-umjetničku regresiju, zanemarivanje dotada najkvalitetnijih dijelova spomenika s bogatom dekoracijom gotovo svih ploha, punom simbolike kao i reminiscencije na klasične grčke uzore — danas opravdano i sami postavljamo pitanje da li su i ti ponajbolji primjerci ilirske, japodske, sepulkralne umjetnosti, koja pokazuje određene likovno-ikonografske veze i sa situlskom umjetnošću, doista bili anepigrafski kako ih danas vidimo i nalazimo. Zaboravljena je ili mimoiđena činjenica da je u istim područjima nađen veći broj poklopaca osuarija toga tipa na kojima su sačuvani epitafi.[6a] Znači li to da su oni pripadali spomenutim tipovima, pa i poznatim nekim primjercima tih spomenika, jer je očito da su osuariji kojima su pripadali (na žalost, i jedni i drugi su danas uglavnom propali pa je mogućnost pobližeg

[5] O tome je na ovom istom znanstvenom skupu govorio N. Cambi (v. njegov prilog u ovom zborniku).

[6] O tome je pisac ovih redaka podnio znanstveno saopćenje na jednom od prvih stručnih sastanaka Antičke sekcije b. Arheološkog društva Jugoslavije u Prištini.

[6a] O tome raspravljamo u upravo izišlom radu: *O nekim zanemarenim komponentama kod »japodskih urni«*, Vjesnik AMZ, 3. ser., sv. XV, 1982, str. 1—10.

utvrđivanja praktično svedena na minimum) morali biti bez natpisa. No, da li su imali i dekoraciju ili figuralne grafitto-kompozicije kakve poznamo? Vjerojatno da jesu, iako je teško išta u vezi s time konkretno zaključiti, osim da su ti spomenici nastali i trajali u višestoljetnom rasponu, čiji bismo početak, iako ne fiksirajući ga, definirali protoantikom, a trajanje u kasnijoj antici gubi se, čini se, pretakanjem nekih njihovih elemenata u poznate tipove rimske dekoracije sarkofaga. Da izuzetan kvalitet crteža-grafitta sam po sebi i nije više odlučan elemenat za određivanje prioriteta ili rane geneze tih spomenika, pokazuje prije svega spomenuti sarkofag iz Založja, a također i epigrafska urna s vrlo dobrim i kvalitetnim prikazima dvoprega odnosno delfina iz Komića u Lici[7]. Da li za ranije početke ovog spomenika kao tipa i za njegovu ranu fazu figuralne dekoracije govori možda spomenik u obliku ženskog lika (T. VI,1; po Raunigovoj idol, po Cambiju grobni spomenik u obliku žene poput onoga, iz rimskog doba iz nekropole u Budvi (T. VI, 2), koji smo mi objavili govoreći o tipovima ilirsko-rimskog sepulkralnog spomenika s našeg područja[8]) teško je nešto sigurnije reći, iako je Raunigova upozorila na dekorativne elemente te figure — fibule — koje su tipične za 7—6. stoljeće, a osim toga prepoznala i neke ranije ukrasne elemente s tog lika koji su novijom njegovom verzijom bili eliminirani, no ne sasvim i izbrisani. Zaključili bismo razmatranje o ovom najvažnijem kompleksu ilirske spomeničke građe kod nas konstatacijom da su ti spomenici nepresušno vrelo za praćenje tipologije i razvoja sepulkralne umjetnosti ilirskog područja uopće i da, zasad jedinstveni na tim našim prostorima, opravdano očekuju nove potvrde i karike za tumačenje njihove pojave i razvoja, za koje za sada imamo određenih, no ne i pravih, analogija u malobrojnim stelama iz Novilare i ne tako davno otkrivenim antropomorfnim stelama iz okolice Manfredonie u južnoj Italiji (gdje se danas i čuvaju), poznatim kao »daunijske stele« (»stele daunie«[9]) koje se datiraju od kraja 7. do u 5. st.

Kontaminacijskim tipovima u ilirskoj sepulkralnoj umjetnosti antičkog, rimskog razdoblja, uz već spomenute primjerke japodskih osuarija (Komić; Jezerine, br. 7; Doljani, br. 10), uz brojne druge primjere s čitavog ilirskog područja, gdje to možda nije tako jasno izraženo, pribrojili bismo, iako s dužnim oprezom, i jedinstvenu za ta naša područja monumentalnu stelu iz Isakovaca na Glamočkom polju, koju je nedavno objavio I. Bojanovski (T. VII, 2), a gdje su likovi bračnih drugova *(Aelia Masso, P. Aelius Victor)* prikazani ne kao portreti u tradicionalnom smislu riječi već kao herme, na kojima je i odgovarajući natpis (epitaf) baš kao na spomenutom nadgrobnom spomeniku nepoznate žene iz Budve, na kojemu se natpis nije sačuvao (vjerojatno označen nekada samo bojom). Obje herme supružnika našle su tu mjesto u običnoj edikuli, pod kojom je natpis u profiliranom polju flankiranom tordiranim stupićima, koji inače, kako je poznato, redovito prate edikule s portretima. Tu je, dakle, sve dano u inverziji, možda i zato da se bolje istaknu same herme, a i da se dobije više prostora za njih, kao i za treću prikazanu osobu, njihova desetgodišnjeg sina, kojemu je posvećeno čitavo natpisno polje — a bio je valjda i povodom podizanju či-

[7] O ličkim primjercima i varijantama te japodske sepulkralne umjetnosti v. rad I. Šarića, *Japodske urne u Lici*, Vjesnik AMZ, 3. ser. IX, str. 23 i d.

[8] *La tombe illyro-romaine à la lumière des nouvelles fouilles et découvertes en Yougoslavie Atti.* VII Congr. Intern. Archeol. class, Roma 1961, vol. III, str. 143 i d.

[9] Usp. M. L. Nava, *Stele Daunie*, I. II, Firenze 1980.

tavog spomenika — iako je njegov lik (ne herma!) smješten u niši nastaloj između dviju spomenutih hermi, koja potpuno prati njegove obrise te se čini kao da je smješten u posebno izrađenoj žari. Zanimljiva je i dekorativna ispuna u praznini između triju glava grančicom loze s dva grozda (simbolika ali i određena asocijacija na gospodarski aspekt te imućne obitelji), što je rijedak primjer kod figuralne dekoracije sepulkralnih spomenika *(horror vacui)*, a ovdje je i u punom, no svjesnom, kontrastu sa shematiziranim likovima pokojnika, gdje je sve svedeno na golu formu s jedva naglašenim elementima odjeće. Delmatsko područje ostavilo je malo novih, autohtonih elemenata u umjetničkom oblikovanju i dekoraciji sepulkralnih stela. Veću pažnju takvi spomenici zavređuju time što nam često prikazuju domaću nošnju prikazanih pokojnika, posebno žena, koje su i tu, kao i u antroponimiji, bile i ostale znatno konzervativnije i više vezane uz stare, izvorne tradicije. Pri tome su od posebnog značenja prikazi ženskih likova s maramama na glavi, što uostalom već poznamo i s kultnih spomenika (Dijana, nimfe), na kojima se najčešće javljaju s tim tradicionalnim folklornim elementima. Nošnja žena karakteristično je obilježje sepulkralnih reljefa i s ostalih ilirskih područja. Već smo spomenuli monumentalne liburnske stele (T. VII, 1) u kojima je ženska nacionalna nošnja, kao i sačuvana liburnska imena uz prikazane likove, jedino epihorsko, liburnsko, obilježje tih rimskih nadgrobnih spomenika koji su se u domaćoj sredini, barem po tome, više afirmirali kao »liburnski« negoli spomenuti spomenici (cipusi), koji samo svojom isključivom pojavom na liburnskom području u znanosti nose epitet »liburnski«. Stele su i posebna odlika jednog izuzetno značajnog radioničkog središta, osobito u zrelijoj antici (da ne bismo upotrijebili izraz kasna antika, jer je još uvijek riječ o ritusu incineracije kojemu su ti spomenici služili), koji se afirmirao u području današnje Zenice. Ta je radionica morala dulje djelovati, jer uz portrete na sepulkralnim stelama, za koje se, čini se, specijalizirala, koji još pokazuju punu, ovalnu plastičnost likova (a vrlo su zanimljivi zbog izuzetno bogate i realno prikazane ženske nošnje, bogatijih slojeva — nakit), imamo tu čitavu gamu složenih portretnih kompozicija plošnog, antiklasičnog tretmana koji anticipira i tako reći već otvara seriju ranosrednjovjekovne plastike lišene treće dimenzije. Po tome ti spomenici nose obilježje zeničkog umjetničkog kruga, ili, drugim riječima, u stručnom su svijetu poznati kao »zeničke stele.« U južnoj Iliriji, današnjem albanskom području, sepulkralne stele imaju pretežno naglašeni figuralni karakter, i tu se ističu ženski portreti, mnogo češće prikazani sami, dakle ne u obiteljskim skupinama, a karakterizira ih izrazita plastičnost te obavezna narodna nošnja, koja posebno dolazi do izražaja u nekim glinenim skulpturama u živoj polihromiji.

Umjetnost ilirskog područja ne iscrpljuje se kamenom plastikom kojoj smo ovdje naznačili samo konture i akcentuirali neke više manje generičke oblike i primjere. No, ovdje nije moguće in extenso govoriti o svim granama te zanimljive umjetničke baštine čiji se proizvodi najvećim dijelom inspiriraju na klasičnim uzorcima, ali na domaćoj, ilirskoj tradiciji izgrađuju svoj posebni umjetnički izraz. Njega ćemo lako zapaziti na zlatnim (maske), srebrnim i brončanim (šljem s tauširanim srebrnim ukrasom) primjercima dragocjenosti iz Trebeništa, isto tako na zlatnim pektoralima i drugim ukrasnim predmetima iz Novog Pazara, pa u kasnijem, helenističkom, razdoblju na nakitu iz Gorice, koji (riječ je ponajviše o polufabrikatima) oponaša u

srebru figuralne, zoomorfne — teriomorfne i antropomorfne (negroidne) zlatne naušnice i drugi nakit tarentinskih i ostalih grčkih radionica. Zlatarskom tehnikom ovladali su i domaći, ilirski majstori, kako nam i izričito potvrđuje primjer majstora Messora, koji je signirao jednu kasnoantičku, križoliku i lukovičastu, fibulu nađenu u Saloni *(Messor fecit*[10]*)*. Tu je, svakako, još prisutna stara tradicija ilirskog područja u obradi metala, kojega je, pa i onoga najplemenitijega (usp. pirušćansku i delmatsku »koloniju« u rudarskom bazenu u Daciji u području grada Alburnusa *(Alburnus Maior)*, a također i povijesne izvore, među kojima su i pjesnici Stacije i Marcijal) u provinciji Dalmaciji moralo biti u izobilju, isto kao i u južnim ilirskim krajevima, posebno u još nelociranom damastijskom kraju *(Damastion)*. Metal je inače bio omiljena građa za razne ukrasne predmete, posebno dijelove (kopče, jezičci i dr.) pojasa koji su nosili ratnici ali i druge osobe, kako nam to ponajbolje ilustrira znameniti ulomak pojasa iz Donjih Selaca (Selcë; T. VIII, 3) u Albaniji, gdje vidimo prikaz borbe »ilirskih« ratnika (na glavi im ilirski šljem, u ruci štit makedonskog tipa), na konju, kao i pješaka, s nekim barbarskim vojnicima, koji bi, sudeći po načinu prikaza, mogli biti i Kelti. Drugi tip pasne spone, poznat već odavna iz Prozora u Lici (više primjeraka; T. VIII, 1, 2), a u novije vrijeme i iz Gostilja kod Skadarskog jezera i s Ošanića na donjoj Neretvi, čini već znatnu skupinu tih dragocjenih figuralno ukrašenih predmeta od bronce (možda nekada pozlaćenih?), koji i ako nisu proizvedeni na ilirskom području, čine baš kao i spomenuti nakit iz hercegovačke Gorice, poseban import, tj. proizvode vanilirskih radionica koje su radile, moglo bi se reći, isključivo za ilirsko tržište. I na njima najčešće vidimo prikazane ratnike, na kopnu ili na lađama (vidimo ih i kao konjanike, ukoliko u onom poznatom konjaničkom paru ne treba prepoznati braću Kastora i Poluksa), ali je preostala površina tih ukrasnih pločica — a to znači gotovo sva — ukrašena još dovoljno nerazjašnjenim simboličnim kompozicijama, u kojima prevladava krilata (ženska?) glava sa zrakastim »plaštem« okružena životinjskim likovima.

Na kraju, umjetnost ilirskog područja antičkog doba ne bi bila ni približno dobro prezentirana ako bismo ovaj sumarni prikaz lišili njenih posebnih vrijednosti koje nalazimo u prvoj pojavi povijesnog portreta vezana uz domaće, ilirske vladare, dakle osobe koje su u povijesti ilirskog etnosa verificirane kao stvarne i postojeće i koje su u povijesnim zbivanjima na jadranskim i balkanskim prostorima u trećem i drugom stoljeću prije naše ere imale zapaženu, pa i vodeću ulogu. Ilirski vladari koji su od petog do drugog stoljeća prije naše ere bili na čelu kraljevstvu što su ga formirali u tim južnim ilirskim prostorima nisu, kako smo na više mjesta pokazali, kovali novac koji bi trebalo smatrati novcem kraljevstva kojim su upravljali. Uostalom, veoma mali broj među njima ostavio je traga toj aktivnosti[11].

[10] Vidi L. Jelić—F. Pulić—S. Rutar, *Guida di Spalato e Salona* (Vođa po Spljetu i Solinu), Zadar 1894, str. 164 (muzejski katalog N 459): »fragmmento di fibula coll'iscrizione *Messor fecit. Utere felix.*«

[11] Najranije ilirske emisije, potekle iz grčkih kovnica u Issi, ostavile su nam izvanredne primjere »portretnog« likovnog stvaralaštva na tradicijama grčkog, posebno sirakuškog graverskog izraza (kovnice), pa tako ističemo izvanredno prikazan lik božanstva (!) — v. tab. IX 1 — na jednoj od serija ilirskog dinasta Jonija (njegove su emisije pretežno prekovi u kojima vidimo taj isti lik). To je, dakle, primjer klasične umjetnosti koja se rađala i razvijala na tlu Ilira te im nije bila ni nepoznata ni nedostupna, barem u urbanim sredinama u kojima je zračila helenska, kasnije rimska kultura i ponajviše, umjetnost.

Prvi je među njima bio tek Monunije, koji vlada na prijelazu četvrtog u treće stoljeće. No, ostavljajući po strani njegove emisije srebrnih statera, koje po tradicionalnoj tipologiji autonomna novca kuje s njegovim imenom kovnica u Dirahiju *(Epidamnos)*, za pitanje o kojemu raspravljamo zanimljiv je samo njegov novac (poznat kao unikat što se čuva u Cabinet des Médailles u Parizu) kovan u nepoznatoj kovnici s helenističkim, Aleksandrovim tipovima[12]. Ta veoma lijepo kovana srebrna tetradrahma ima u aversu, najvjerojatnije, Monunijev lik — glava prikazana u poznatoj ikonografiji Herakla — što bi bio, ako se ta pretpostavka bude mogla dokazati, prvi povijesni portret iz ilirske sredine. Njegov nešto kasniji nasljednik i posljednji zakoniti vladar ilirskog kraljevstva, Gencije, kuje novac u bronci, i to u kovnicama ilirskih gradova Lissosa i Skodre, koje su do tada imale autonomne serije novca. I tu je, po sudu većine (sumnju izražava samo H. Ceka), prikazan vladarev lik, portret s karakterističnom kapom (kausia) na glavi. Ipak, pravu portretnu vrijednost čuva lik jednog ilirskog kralja, koji vlada jednim samo dijelom bivšeg ilirskog kraljevstva, svakako pod okriljem Rima. Riječ je o kralju Baleju[13], koji je emitirao dvije serije novca sa svojim likom u aversu i likom Artemide u reversu. Njegova kovnica u Risnu emitirala je i srebrni kraljev novac s izvanredno graviranim njegovim portretom (najbolje sačuvani primjerci u muzejima u Londonu i u Berlinu) u kojemu ćemo svakako prepoznati izvorni kraljev lik. Primjerci novca u bronci iz iste kovnice tek se djelomično približavaju spomenutom liku, ali je nužno upozoriti na njihove barbarske imitacije, kod kojih je do izražaja došla sasvim druga likovna interpretacija i koncepcija portreta koja negira tradicionalne klasične vrijednosti ljudskoga lica (kosa!). Druga Balejeva kovnica djelovala je, čini se, na otoku Hvaru i na primjercima koje je ona emitirala lik vladara je znatno barbariziran, kao uostalom i lik Artemide na reversu, koji odaje, rekli bismo, spominjane već epihorske, ilirske, tradicije u umjetnosti uopće, a posebno u prikazivanju ljudskog lika i svih ikonografskih detalja na njemu (nošnja!)[14].

Tema nas je ponekad zavela pa smo više govorili o Ilirima u umjetnosti antike i protoantike negoli o umjetnosti u Ilira, što je bila i intencija ovoga prikaza. No, nije uvijek lako ni jednostavno dijeliti ta dva pojma niti

[12] Primjerak smo nedavno interpretirali u raspravi *O tipologiji novca »kralja Monunija« i pitanju njegova identiteta* (Godišnjak Centra za balk. ispitiv., XIX/17, str. 97 i d. i tab. IV 2).

[13] Najljepši primjerci njegova, u pravom smislu realističkog i vrlo kvalitetno rađenog portreta — zasigurno rad grčkih gravera — dani su na njegovu srebrnu novcu iz risanske kovnice (citiramo primjerke u British Museumu i u Državnom muzeju u Berlinu te njima odgovarajući, no znatno oštećeni, primjerak iz Arheološkog muzeja u Zagrebu — njegov revers donosimo ovdje na tab. III 2). Ovdje reproduciramo barbarizirane varijante Balejeva novca iz obiju kovnica, risanske (tab. IX 4) i hvarske (tab. IX 2) kod kojih je izostala ne samo svaka ikonografsko-portretna sličnost sa spomenutim likovima na srebrnom novcu toga vladara već i s mogućnošću identificiranja njegova lika samo na osnovi danih »portretnih« crta. Primjera radi, na tab. III 3 dajemo revers s novca jedne brončane emisije iz risanske kovnice da bi se dobila usporedba s citiranim već likom Artemide sa srebrna novca iste kovnice (tab. III 2).

[14] Ovdje ne prikazujemo lik s novca kralja Gencija, koji emitiraju ilirske kovnice u Skodri i Lissosu — karakterističan ikonografski elemenat je šešir izdužena oblika odnosno širokog oboda *(kausia)* — jer i u njegovim portretima (?) izostaju realističke crte, te su više manje šablonizirani.

u tom konglomeratu umjetničkih strujanja, prihvaćanja i davanja pred velebnom trpezom umjetnosti antike razlučivati kad su i gdje su »Iliri« bili subjektom a kad objektom tih tendencija. Činjenica je da su Iliri — nazovimo još jednom tim generičkim imenom, superetnonimom, i Histre (nezakcijska skulptura) i Japode (figuralni osuariji) i Liburne (tip cilindričnog cipusa) i Delmate (figuralni votivni spomenici) i sve druge brojne još i znatne etničke zajednice u južnoj Iliriji — u svoju duhovnu kulturu i stvaralaštvo ugradili i na zavidan pijedestal postavili umjetnost kao jedan od najizražajnijih vidova svoje duhovne a ne samo fizičke prisutnosti na tim prostorima gdje su u svom susjedstvu imali protagoniste antičke klasične kulture, Grke i Rimljane.*

RESUME

L'ART DES ILLYRIENS A L'EPOQUE ANTIQUE

Le syntagme »l'art des Illyriens« exige l'explication double: aujourd'hui nous ne pouvons pas parler des Illyriens comme d'une catégorie ethnique définie à l'époque antique (scientifiquement il est plus justifié parler des Iapodes, Liburnes, Histres, Delmates, Autariates, Ardiéens et des autres, comme des communautés ethniques déjà définies et des parties de l'ethnos éponyme »illyrien« situé dans les régions plus ou moins identifiées de l'Adriatique oriental et des Balkans), ni mettre en rapport l'art créateur de n'importe quelle de ces régions ou des communautés avec n'importe quel ethnos, lui attribuant de cette manière le caractère ethnique éponyme. Le thème dont on parle ici, est alors l'art chez les Illyriens, plus précisément encore l'art de la population autochtone »illyrienne« sur le territoire de l'*Illyricum* (plus tard la province *Dalmatia*), et des autres régions limitrophes (l'Istrie et une partie de la Pannonie), et surtout chez les Iapodes et les Delmates, auxquels, par rapport à l'héritage conservé historico-artistique, cette communication est avant tout consacrée.

Il s'agit, alors, de l'art provincial qui s'est développé et affirmé, avec quelques caractéristiques particulières, sur le sol des provinces et des régions mentionnées, mais, bien sûr, l'accent spécial est mis sur les composantes de cet art (comme partie intégrante de l'Antiquité), dont les indigènes »illyriens« sont avant tout les porteurs, à vraie dire, les créateurs et ensuite les usagers, consommateurs, parce que l'Antiquité — même par ses formes les plus classiques, étant formées sur les anciennes traditions grecques at romaines — devient d'une certaine manière leur propriété spirituelle, une partie de ce milieu. Par conséquent, il faut avoir an vue que lors de la formation de cet art antique provincial sur le sol »illyrien«, à côté du substrat autochtone, qui a fait la partie absolue de la population indigène, et, à côté de la présence des Grecs adriatiques, assez mal représentés, et des citoyens romains immigrés (peuplant surtout les centres urbanisés) y ont été présents les autres provinciaux et surtout les orientaux, en nombre qu'on ne peut pas négliger, qui ont tous contribué à la formation de cette culture illyro-romaine et avant tout à la formation de l'art fondant son identité provinciale sur les traditions classiques et préclassiques si hétérogènes.

Dans un tel héritage culturel et artistique de la période romaine, mais au point de vue ethnique de la population de l'Illyrie encore toujours liée à la période préantique, on peut remarquer assez visiblement deux tendances créatrices assez différentes, dont l'une, classique, suit le développement artistique de l'art hellénistique et romain (pour la plupart, mais pas généralement, l'importation) et l'autre qui démontre la tendance de résoudre les schémas classiques, les modèles et les thèmes — avant tout dans le domaine de l'art sépulcral et du culte — par les moyens pas conventionnels, anticlassiques, tand dans l'exécution technique (le relief peu profond, proche à la sculpture et la fabrication artistique en bois ou en pierre molle (marne), ce qui a été traditionnel pour les Illyriens, ainsi que dans la technique du graffite, presque inconnu de l'art classique de cette époque), que dans l'iconographie en guise de l'interprétation »moderne«, populaire des figures, surtout des femmes (costume!). Quoiqu'il est difficile aujourd'hui faire des conclusions bien fondées et surtout définitives dans ce sens, il semble pourtant que certaines régions »illyriennes«, c'est-à-dire leur population, ont démontré, par leur héritage de l'art très riche, qu'ils ont eu leurs propres traditions expressives et les prédilections pour l'expression artistique, la construction des monuments étant partie de la culture spirituelle commune, donnant plus d'attention à l'une ou l'autre catégorie, ainsi que plus de caractéristiques locales et plus de traditions propres. Dans ce contexte il faut embrasser les formes connues spécifiques des monuments sépulcraux, les ossuaires (urnes), cippes, stèles et autres, qui apparaissent avec les caractéristiques particulières, accompagnant surtout dans la décoration et la narration artistique dans les différentes régions du territoire »illyrien«. Il faut mentionner surtout le type de cippe cylindrique — cylindrico-conique — chez les Liburnes (soi-disant »cippe liburnien«), puis le cippe »sud-illyrien« qu'on trouve dans grande quantité à Dyrrhachium (dans les régions albanaises on le trouve même dans l'Appolonie lointaine), tandis que chez nous — mais de provenance plus récente que les précédents (continuité!) il apparaît aux environs de Risan et de Budva. Sa forme caractéristique est la base en cube, avec l'epitaphe, et la rallonge en forme du conus (le plus souvent rompu). L'autre monument sépulcral, encore plus caractéristique pour le milieu autochtone et de la phase d'incinération, est un ossuaire (urne) en pierre à la base quadrangulaire avec le couvercle adéquat (à deux pentes) apparaissant surtout chez les Iapodes et les Delmates, mais avec ses caractéristiques individuelles architectoniques et ornamentales. Il est surtout intéressant, par sa forme tectonique tout à fait isolé, le type d'ossuaire iapodique, qu'on trouve le long de la rivière Una (dans le dernier temps on l'a pu identifier dans la région iapodique »classique« à Lika). Jugeant par les nombreux éléments de développement il a la continuité de duré plus profonde, commençant déjà aux temps préantiques (c'est l'époque protoantique), jusqu'à Rome, ce que confirment les exemplaires avec inscriptions, epitaphes, s'adaptant aux types de monuments sépulcraux romains: ossuaire, stèle, titulus etc. Il est intéressant aussi mentionner un monument de la vallée d'Una (Založje), lequel bien qu'avec la décoration traditionnelle narative, appartient déjà à la catégorie des monuments du rite d'inhumation (sarcophage) et aussi un exemple du »cippe« figuratif ou le monument furéraire de la marne, construit par la même technique du graffite (autrefois interprété comme une partie d'urne-ossuaire et après comme terminus pour la datation de ces monuments sépulcraux particuliers). Les régions liburnienne et delmate ont présenté des variantes originales quant à la modification des schémas classiques (romains) des stèles sépulcrales, tant dans leur décoration que dans les compositions figurales et les portraits, où on peut bien remarquer une expression eclectique avec des traits évidents de l'interprétation de l'art plastique autochtone et de l'expression des modèles classiques. La basse Antiquité (IVème siècle) garde dans ce domaine ou mieux régénère ces schémas et tendences anticlassiques (le groupe connu des stèles de Zenica), étant présage d'une nouvelle époque de l'art postantique dans laquelle la caractéristique principale sera justement le traitement plat tant dans la présentation de la figure humaine que, encore plus, dans la décoration des surfaces des monuments (entrelacs).

L'art cultuel, spécialement dans la région des Delmates antiques, a laissé les exemples encore plus nombreux et plus expressifs de ces schèmes synthétiques illyro-romains, tant dans la présentation des figures individuelles que dans les compositions cultuelles plus compliquées. L'interprétation plastique du panthéon modeste delmate, dans lequel a l'avantage Silvain (la figure de Pan — interprétation romaine de la divinité autochtone, au début seulement le protecteur des

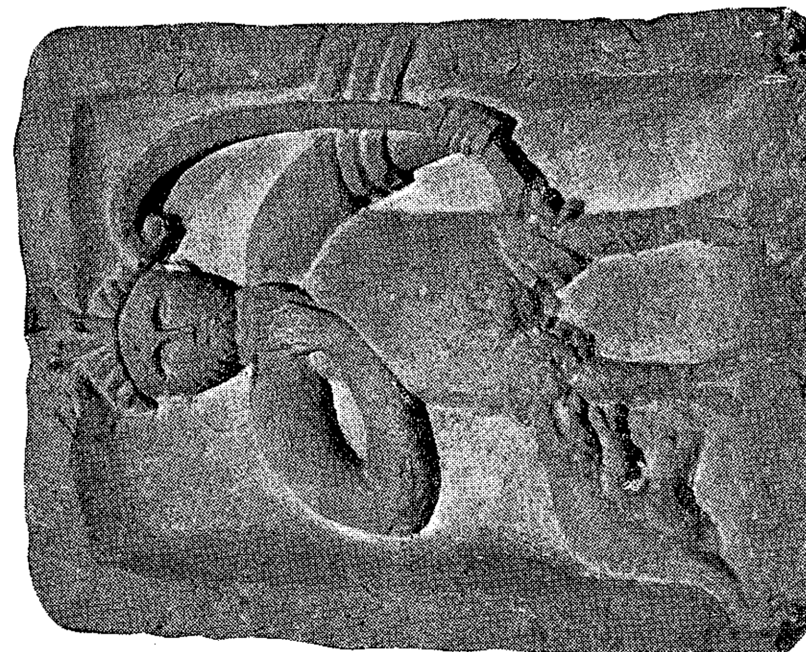
* Najvećem broju ovdje objavljenih fotografija (table I, II, III 1, IV 2, V 1, VI 2, VII 1) autor je A. Rendić-Miočević; ostale su već bile korištene u stručnoj literaturi pa ih posebno ne imenujemo. — Crteži na tabli VIII, 1—2 su od V. Mažuranića, a oni na tabli VI 1 od K. Rončevića. Svima se i ovdje posebno zahvaljujem.

forêts et des pâturages), puis Diana, divinité féminine que nous ne connaissons que sous le nom romanisé et les nymphes ou silvaines, quoiqu'avec l'iconographie traditionnelle gréco-romaine (l'exception en sont les reliefs du soi-disant atelier d'Opačići, c'est-à-dire de l'artisan d'Opačići; il s'agit des trouvailles d'Opačići sur la Plaine de Glamoč) démontrent beaucoup de solutions iconographiques additionnelles et en même temps manifestent une expression particulière anticlassique ayant que l'art sépulcral (cfr. la petite stèle provenant de Bol sur l'île de Brač) son équivalent dans l'art contemporain naïf. Il y faut, bien sûr, mentionner le petit relief de Silvain, provenant de Sonković, près de Skradin, aux confins delmato-liburniens et aussi le fameux relief provenant de Suhače (la Plaine de Livno), puis encore beaucoup d'autres monuments de la même Plaine comme des Plaines de Glamoč et de Duvno, ou bien de la zone adriatique de la région delmate avec de nombreuses autres compositions des mêmes divinités provenant des ateliers connus (*Maximinus sculpet*) ou inconnus, faites sur le niveau solide artisanal, mais pas toujours sur le niveau désirable de l'art.

Le pays qui a été déjà connu aux poètes romains et aux autres sources littéraires comme la région riche des mines d'or, d'argent, de fer etc. (mineurs delmates et pirustes dans les bassins miniers en Dacie !) a soigné et maintenu la tradition de décoration artistique du métal. Il faut mentionner l'affinité exceptionnelle de l'élément »illyrien« pour les produits en métal de destination utilitaire et décorative (situles de Nesactium), les fermoirs de ceinture, figurés, provenant de Prozor, de Ošanići, et de Gostilj — la place particulière occupe la petite plaque (fermoir de ceinture), provenant de Basse Selcë en Albanie avec les présentations des combats des Illyriens, c'est-à-dire des mercenaire illyriens dans les armées grecques avec les autres barbares — et aussi les bijoux en or provenant de Novo Brdo, Trebenište, Budva etc. (import) qui ont leurs variantes »locales« (?) dans les bojoux en argent provenant de Gorica en Herzégovine; il y faut ajouter aussi les objets de bijoux en ambre jaune (Prozor, Novo Brdo) étant seulement partiellement importation et partiellement produits locaux, ce que prouvent les demis-produits, découverts avec les produits mentionnés. Le métier d'orfèvre a en Illyrie des ateliers confirmés, ce que prouve aussi une fibule salonitaine avec le nom de l'artisan (*Messor fecit*).

Et encore quelques mots concernant une activité assez ancienne »du traitement du métal«. Il s'agit de la frappe des monnaies, emitées des milieux illyriens — communautés tribales, c'est-à dire leurs centres urbains, dynastes (le plus ancien Jonios, IVème siècle av. n. è.), rois (Monounios, Mytilos, Genthios, Ballaios — dernier après la chute du royaume illyrien) parmi lesquels Monounios, Genthios et Ballaios avec leurs portraits sur l'avers, ce qui présente la première apparition du portrait dans ce milieu, qui va continuer jusqu'à l'époque romaine, surtout dans l'art sépulcral (stèles).

T. I

2

1

1. Lik Silvana iz Županjca (Duvno) — Zem. muzej, Sarajevo; 2. Reljef Silvana iz Sonkovića kod Skradina — Arh. muzej, Split.

1

2

1. Dijana s pratilicama iz Opačića (Glamoč) — Zem. muzej, Sarajevo; 2. Reljef Dijane iz ok. Imotskoga s potpisom majstora Maksimina — Arh. muzej, Split.

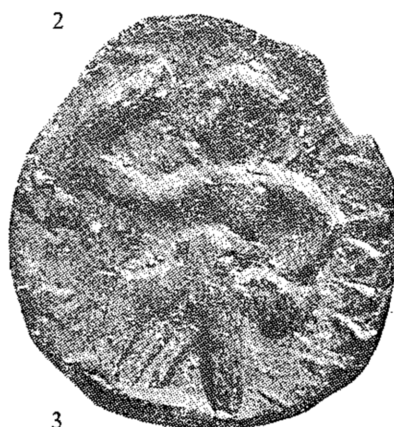
T. III

1

2

3

1. Reljef Dijane iz Dragnića (Glamoč) — samostan na Gorici, Livno; 2. Lik. Artemide na reversu Balejeva novca (srebro, kovnica Risan) — Arh. muzej, Zagreb. 3. Isto (bronca, kovnica Risan) — Arh. muzej, Zagreb.

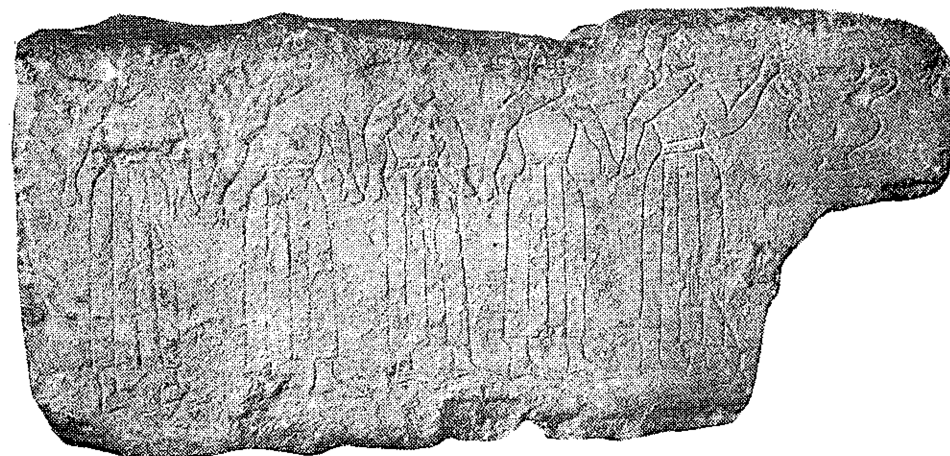

1

2

1. Reljef Silvana s nimfama iz Garduna — Arh. muzej, Split; 2. Reljef Silvana i Di-

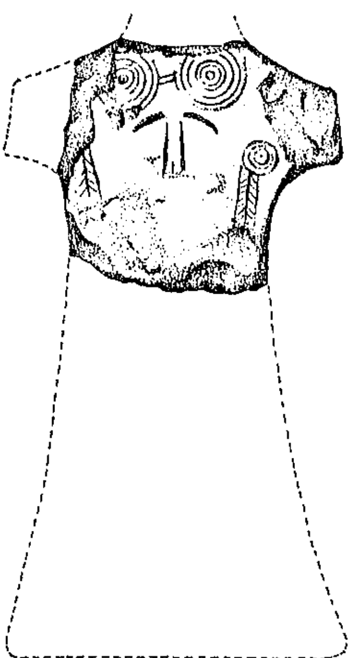
1

2

1. Bočna strana osuarija iz Ribića (Serg. br. 8) — Zem. muzej, Sarajevo; 2. Prednja (?) strana osuarija-sarkofaga iz Založja — Reg. muzej, Bihać.

T. VI

1

3

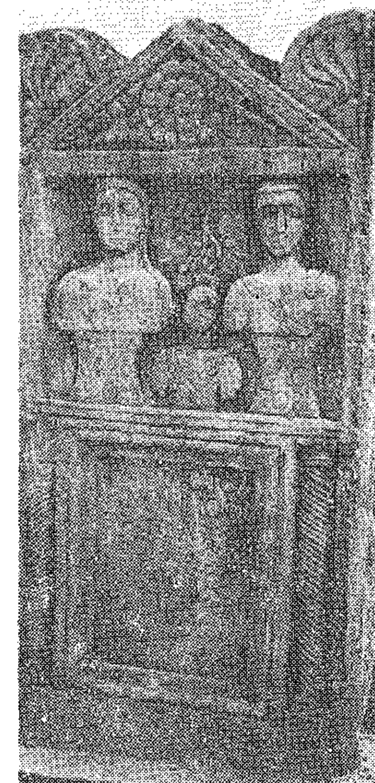

2

1. Fragmentarni antropomorfni nadgr. spomenik (idol?) iz Golubića — Reg. muzej, Bihać; 2. Antropomorfni nadgr. spomenik iz Budve — Muzej, Cetinje; 2. Nadgr. stela iz Bola na Braču — Arh. muzej, Zadar.

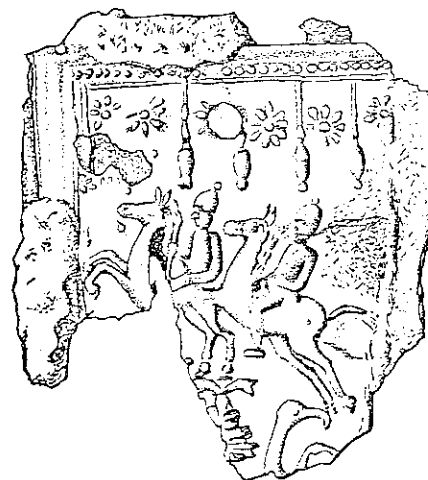

1

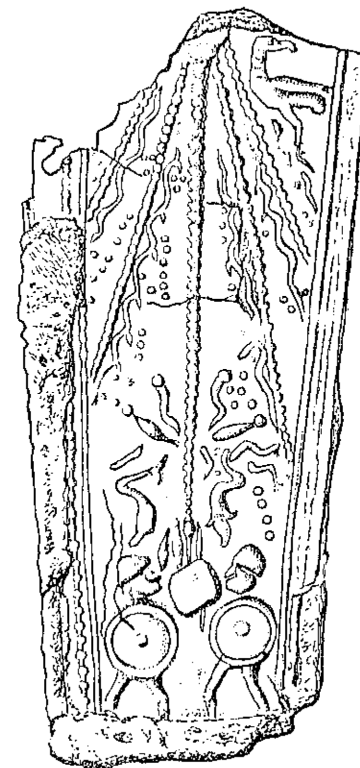

2

1. Gornji dio nadgr. stele iz Aserije — Arh. muzej, Zadar; 2. Nadgr. stela iz Isakovaca (Glamoč).

1

2

3

1. Fragment pojasne kopče iz Prozora (Lika) — Arh. muzej, Zagreb, 2. Isto (dio druge kopče) — Arh. muzej, Zagreb; 3. Detalj s pojasne kopče iz Albanije (Donje Selce — Selcë e Poshtme) — Arh. muzej, Tirana.

T. IX

1

2

4

3

1. Avers novca dinasta Jonija s likom božanstva — Arh. muzej, Zagreb; 2. Portret kralja Baleja (»hvarska« emisija) — Arh. muzej, Zagreb; 3. Lik božanstva s rudarskog (?) novca iz Japre — Zem. muzej, Sarajevo; 4. Portret kralja Baleja (»risanska« emisija) — Arh. muzej, Zagreb.

ČEDOMIR MARKOVIĆ

UKRASNI PREDMETI IZ KNEŽEVSKOG GROBA SA LOKALITETA LISIJEVO POLJE KOD IVANGRADA

Sredinom 1979. godine dospeo je u Polimski muzej u Ivangradu izuzetno zanimljiv i dragocen arheološki nalaz, slučajno otkriven pri kopanju temelja za kuću. Nalaz je brojao ukupno 96 predmeta, uglavnom nakita i delova nakita od bronze i ćilibara i samo dva primerka gvozdenog oružja i dva keramička suda.

Bronzani nakit se sastojao od jednog para narukvica sa prekrštenim krajevima sa ornamentima izvedenim urezivanjem i punktiranjem, jednog para širokih narukvica sa proširenim krajevima sa urezanim, geometrijskim, simetrično raspoređenim ornamentima, devet fragmentovanih lučnih fibula, četiri fragmentovane čunaste fibule, trideset privesaka (29 praporastih i jedan veći, lunulasti), jedne kalotaste aplike, jednog lanca načinjenog od karičica u obliku dvostruke osmice, pet perli različitog oblika i jednog salteleona.

Nakit od ćilibara je brojao šest većih, jezičastih privesaka, odnosno perli, čiji je gornji deo ukrašen kratkim, vertikalnim urezima, a kakve se javljaju među ćilibarskim predmetima iz Novog Pazara, gde su uslovno nazvane paletama za šminku, četiri priveska, odnosno ukrasna predmeta sa reljefnim predstavama (figuralna predstava konjanika u pratnji psa, predstava zeca, predstava vepra i predstava ljudske glave) i 27 perli različitog oblika i veličine (dinjaste, cilindrične, elipsoidne, srcolike i pločaste trougaonog i kvadratnog oblika) kakve se, takođe, javljaju među nalazima iz Novog Pazara.

Pored nakita, kako je već rečeno, nalaz je sadržavao i dva gvozdena, dugačka koplja i dva keramička suda — pehar, grublje fakture, priglačane površine, tamnosive, gotovo crne boje, sa dve drške koje znatno nadvisuju obod, ukrašen plitkim, vertikalnim kanelurama na ramenu i krčag, fine

fakture, svetložućkaste boje, sa trolisnim otvorom, ukrašen sa nekoliko horizontalnih traka izvedenih tamnocrvenom bojom. Oblik, faktura i način ukrašavanja krčaga upućuju na import.

Nalaz je, po pričanju donosioca, poticao iz jedne omanje humke koju je vlasnik zemljišta razorio kopajući temelj za gradnju kuće. Humka se nalazila na mestu zvano Lisijevo polje, između sela Donje Luge i Donje Ržanice, pored trase puta Ivangrad—Kaludre.

O uslovima nalaza gotovo se ništa pouzdano ne zna. Humka je, po kazivanju vlasnika zemljišta, bila visoka oko 0,80 m, sa prečnikom koji nije prelazio 4,50 m. Bila je konstruisana od zemlje, osim što se prilikom kopanja odmah ispod humusa pojavljivalo krupnije kamenje u jednom redu, što bi, eventualno, ukazivalo na postojanje kamenog plašta. Nalaz je, takođe po kazivanju vlasnika, ležao na približnoj dubini od 0,80 m, odnosno na samoj osnovi humke, ali se vlasnik nije sećao da li se radilo o kakvoj grobnoj konstrukciji, kao ni da li su svih 96 predmeta nađeni na jednom ili su pokupljeni sa više različitih mesta. Vlasnik se jedino sećao da je uz nalaze bilo i nešto ljudskih kostiju, te se može pretpostaviti da se radi o inhumiranom pokojniku.

Slika 1.

Na osnovu tipologije i načina ukrašavanja pojedinih primeraka bronzanog nakita i figuralne dekoracije ukrasnih predmeta od ćilibara koji se vremenski mogu uklopiti u kraj VI i početak V veka stare ere, može se zaključiti da je pod humkom na Lisijevom polju bio ukopan samo jedan grob. Humka je očigledno konstruisana kao centralna za sahranjivanje jednog pokojnika, o čemu dovoljno govore i njene skromne dimenzije.

Problematika koju pokreće ovaj nalaz veoma je složena. Na ovom mestu, međutim, neće biti govora o svim vrstama predmeta niti o njihovom datovanju, već samo o nekoliko objekata koji su značajni za upoznavanje duhovne kulture lokalnog ilirskog stanovništva, na prvom mestu njihove umetnosti.

Pet ukrasnih predmeta iz humke na Lisijevom polju, četiri od ćilibara i jedan od bronze, zaslužuju u tom smislu posebnu pažnju. Ovi predmeti, koji se hronološki vezuju za horizont kneževskih grobova iz poslednjih decenija VI i prvih decenija V veka stare ere, dokumentuju dve posebne stilske struje, dva umetnička pravca. U ćilibaru su u plitkom reljefu prikazani figuralni motivi — ljudska glava an fas, zec, jedna životinja, za koju se može pretpostaviti da predstavlja vepra, jer je predmet jako oštećen, i jedna složenija kompozicija, na kojoj je predstavljen nagi jahač na konju praćen velikim psom.

Ljudska glava, dimenzija 3,5 x 2,5 cm, delimično oštećena, sa licem na kome se izdvajaju krupne, blagim urezima oivičene, ispupčene oči, širok nos i pune usne razvučene u arhajski osmeh, odlikuje se finom, preciznom modelacijom (sl. 1). Glava je pri temenu po široj osi perforirana, tako je verovatno nošena kao neka vrsta priveska.

Na nepravilnom pravougaonom komadu ćilibara veličine 5 x 3 cm prikazana je u plitkom reljefu figura zeca u ležećem položaju sa ispruženim prednjim i podvijenim zadnjim nogama. Na glavi se jasno razaznaju dugačke uši. Predmet je prilično oštećen, tako da se teško razaznaju ostali detalji (sl. 2). I ovaj predmet je perforiran po dužoj osi, tako da je i on nošen obešen kao neka vrsta priveska.

Slika 2.

Ćilibarski predmet dimenzija 5,5 x 2,5 cm, za koji se pretpostavlja da predstavlja u plitkom reljefu modelovanu figuru vepra, jako je oštećen, tako da je veoma teško utvrditi o kojoj se zapravo životinji radi. Sudeći po jasno prikazanim uzdignutim čekinjama duž leđa i kratkom, savijenom repu, moglo bi se pretpostaviti da se radi o predstavi vepra u ležećem po-

ložaju (sl. 3). Kao i prethodna dva, i ovaj predmet je po dužoj osi probušen, te je verovatno i on služio kao privesak.

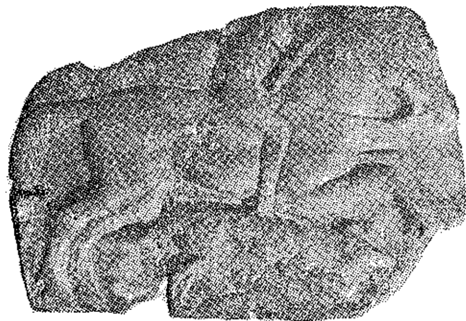
Na relativno velikoj ćilibarskoj ploči, dimenzija 7,5 x 4,5 cm, prikazan je u plitkom reljefu nagi jahač na konju u galopu, ispod koga se nalazi veliki pas u trku. Za razliku od jahača i psa, koji su relativno sumarno obrađeni, konj je prikazan potpuno realistički sa potenciranjem izvesnih detalja. Na glavi konja jasno se razaznaje ular sa uzdom, kratko podšišana griva na vratu, veliki kosmati rep, kopita i mišići, od kojih su neki naglašeni blagim urezima (sl. 4). Slično ostalim ćilibarskim predmetima, i ovaj je po

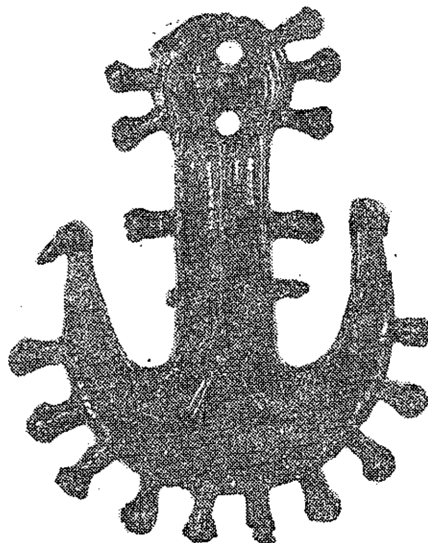
Slika 3.

dužoj osi pri vrhu perforiran, tako da je i on nošen kao privesak ili je sa ostalim ćilibarskim predmetima predstavljao veliku, svakako neobičnu ogrlicu.

Na bronzanom privesku, dimenzija 7,5 x 4,5 cm, takođe u plitkom reljefu, naznačene su na oba kraja lunulastog dela ptičje glave, dok je u središtu na visokom postolju postavljen disk (sl. 5).

Slika 4.

Slika 5.

Dok na ukrasnim predmetima od ćilibara dolazi do izražaja figuralnost i smisao za realističku opservaciju, dotle je na bronzanom privesku naglašena stilizacija i težnja ka apstrahovanju. Očigledno je da se u ovom slučaju radi o dve posebne stilske koncepcije, odnosno o predmetima koji potiču iz umetničkih radionica čija se proizvodnja temelji na različitim tradicijama.

Shematizam i apstrakcija su glavni atributi umetnosti koja se razvijala u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i srednjem Podunavlju u razdobljima poznog bronzanog i starijeg gvozdenog doba[1]. Bronzani privesak iz humke na Lisijevom polju zasniva se upravo na tradicijama te umetnosti, jer je on, u stvari, srodan motivu koji je bio veoma omiljen u prelaznom periodu iz bronzanog u gvozdeno doba — motivu sunčevog diska koji je flankiran ptičjim glavama[2].

S druge strane, figuralne predstave na predmetima od ćilibara nemaju uzora u lokalnim tradicionalnim kulturama kontinentalnih regija Balkanskog poluostrva i srednjeg Podunavlja, već jedino u grčkoj arhajskoj umetnosti, odnosno u umetnosti koja se pod grčkim uticajima uspostavila na Apeninskom poluostrvu[3]. Postavlja se, međutim, pitanje da li su i u kojoj meri predstave u ćilibaru sa Lisijevog polja zavisne i od umetničkih htenja zajednica nastanjenih u kontinentalnim delovima Balkanskog poluostrva.

Ako se posmatra karta rasprostranjenosti ukrasnih predmeta od ćilibara sa figuralnom dekoracijom, jasno se uočavaju tri oblasti njihove distribucije: 1. egejska oblast (Grčka i zapadna obala Male Azije sa egejskim ostrvima), 2. Apeninsko poluostrvo (posebno Etrurija, Picenum, južna Italija) i 3. kontinentalne oblasti Balkanskog poluostrva (Lika, Sandžak, zapadna Srbija i Polimlje). Primerci iz egejske oblasti su najstariji, ali kako proizvodnja ukrasnih predmeta sa figuralnim predstavama u ovoj oblasti zamire već oko 600. godine stare ere, to se ne može govoriti o neposrednom uticaju iz radionica na grčkom kopnu ili zapadnim obalama Male Azije[4]. Na apeninskom poluostrvu ćilibarski ukrasi sa figuralnom dekoracijom najpre se pojavljuju u Etruriji, ali se ova vrsta ukrasa proizvodi u velikom broju tek krajem VI i u prvim decenijama V veka stare ere, i to u više lokalnih radionica, od kojih su najznačajnije one u Picenumu i južnoj Italiji, posebno u Kampaniji i Apuliji[5]. Otuda se i pretpostavljalo da su primerci figuralno modelovanih ćilibarskih ukrasa nađeni u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva importovani iz neke od ovih radionica[6].

Predmeti ove vrste iz humke na Lisijevom polju, kao i oni otkriveni ispod Petrove crkve u Novom Pazaru, Atenici i u japodskim grobovima u Kompolju, nisu, međutim, u svemu podudarni sa sličnim predmetima iz

[1] O karakteristikama umetnosti poznog bronzanog i starijeg gvozdenog doba u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva vidi opširnije: A. Benac — B. Čović, *Glasinac I*, Sarajevo 1956; A. Benac — B. Čović, *Glasinac II*, Sarajevo 1957; D. Srejović, *Tri praistorijske ostave iz istočne Srbije*, Starinar n. s. XI, Beograd 1960; B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.

[2] G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder und Hallstattzeit Mitteleuropas*, Berlin 1954.

[3] D. E. Strong, *Catalogue of the Carved Amber*, London 1966.

[4] *Ibid.*, str. 9.

[5] *Ibid.*, str. 27 i dalje.

[6] R. Drechsler — Bižić, *Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955—1956*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu II, Zagreb 1961, str. 92 i dalje. Jedna analiza ćilibara, koja je izvršena u Kopenhagenu, ukazuje na njegovo južnoitalsko poreklo — Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Der Fund von Novi Pazar*, 50. Bericht der Römisch — Germanische Kommission 1969, Frankfurt a/M 1971, str. 204.

italskih radionica[7]. Osetne razlike u stilu i motivima opažaju se čak i pri poređenju ćilibarskih ukrasnih predmeta sa figuralnom dekoracijom iz Kompolja, Novog Pazara i Lisijevog polja. Dok se za ćilibarske glave iz Kompolja još i mogu naći analogije na Apeninskom poluostrvu, posebno u oblasti Bolonje[8], dotle ova vrsta nalaza iz Novog Pazara, a posebno iz Lisijevog polja, čini jednu posebnu grupu, koja izgleda nezavisna, i to kako od italskih tako i od egejskih primera[9]. Iz ovih razloga možda treba pomišljati i na postojanje jedne ili nekoliko lokalnih radionica u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. I ovi proizvodi su, svakako, inspirisani predlošcima iz grčke arhajske umetnosti, ali je na izbor tema i njihovu stilsku obradu mogao da utiče i osobeni duh domorodačke kulture.[10]

ZUSAMMENFASSUNG

SCHMUCKGEGENSTÄNDE AUS DEM FÜRSTENGRAB IN LISIJEVO POLJE BEI IVANGRAD

Mitte 1979 gelangte in das Polimski — Museum in Ivangrad ein wertvoller archäologischer Fund, der in Lisijevo Polje in der Nähe von Ivangrad zufällig in einem ziemlich kleinen zerstörten Grabhügel entdeckt wurde. Der Fund enthielt insgesamt 96 Gegenstände, davon 55 aus Bronze (4 Armbänder, 13 Fiebeln, 31 Anhänger, 1 Aplikation, 1 Kette, 5 Perlen und 1 Salteleon), 37 aus Bernstein (6 zungenförmige Anhänger, 4 Anhänger mit figuralen Darstellungen und 27 verschiedenförmige Perlen), zwei eiserne Lanzen sowie zwei keramische Behälter.

Auf Grund der Typologie, der Art der Dekoration und der stilistischen Merkmale der figuralen Darstellungen auf dem Bernstein gehört der Fund zu dem Horizont der Fürstengräber und reicht in die letzten Jahrzehnte des VI. Jh. und die ersten Jahrzehnte des V. Jh. vor Chr.

Für eine Kenntnis der geistigen Kultur der lokalen illyrischen Bevölkerung, vor allem ihrer Kunst, sind vier Schmuckgegenstände aus Bernstein mit figurativen Darstellungen (Bild 1, 2, 3 und 4) sowie ein als Einviertelmond geformter Angänger aus Bronze mit abstrakter schematischer Dekoration (Bild 5) von erstklassiger Bedeutung. Die stilistischen Merkmale dieser Gegenstände lassen deutlich erkennen dass es sich um zwei besondere stilistische Konzepte handelt; in dem einen wird ein Schematismus und eine Abstraktion vertreten und beruht auf den Kunsttraditionen, die sich im Innern der Balkanhalbinsel und des mittleren Donaugebietes in der späteren Bronze- und älteren Eisenzeit entwickelt haben in dem anderen handelt es sich um figurative Merkmale, deren Vorbilder in der griechischen archaischen Kunst zu finden sind.

Die Schmuckgegenstände aus Bernstein aus dem Lisijevo polje sowie diejenigen, die unterhalb der Petrov — Kirche in Novi Pazar, in Atenica und Kompolje entdeckt wurden, ebenfalls Schmuckgegenstände aus Bernstein, stimmen nicht in allen überein mit ähnlichen Gegenständen aus italischen Werkstätten, da bedeutende Unterschiede in Stil und Motiven auffallen, besonders bei Gegenständen aus Lisijevo Polje und aus Novi Pazar. Deshalb stellt diese Art des Fundes aus Novi Pazar und besonders aus Lisijevo Polje eine besondere Gruppe dar, die unabhängig sowohl von den italischen als auch ägäischen Beispielen zu sein scheint. Aus diesen Gründen sollte man vielleicht auch das Vorkommen einer oder mehrere lokaler Werkstätten im Innern der Balkanhalbinsel in Betracht ziehen, in denen solche Gegenstände hergestellt wurden, die natürlich durch die Vorbilder aus der griechisch-archaischen Kunst inspiriert waren, wobei jedoch die spezifischen Merkmale der einheimischen Kultur auf die Auswahl der Themen und ihre Bearbeitung eingewirkt haben.

---

[7] Uporedi: Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, op. cit. str. 204—206; M. Đuknić — B. Jovanović, *Illyrian princely necropolis at Atenica,* Archaelogia Iugoslavica 6, Beograd 1965, str. 16—20; R. Drechsler — Bižić, *op. cit.,* str. 92—95.

[8] R. Drechsler — Bižić, *ibid.* str. 92 i dalje.

[9] Uporedi: Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *op. cit.,* str. 206. U stručnoj literaturi ne postoji saglasnost o poreklu ćilibara otkrivenog na praistorijskim nalazištima u Jugoslaviji. Vidi: T. Malinowski, *Über den Bernsteinhandel zwischen den südöstlichen Baltischen Ufergebieten und dem Süden Europas in der frühen Eisenzeit,* Prähistorische Zeitschrift, 46/1971 H. 1. str. 102—110; C. W. Beck — T. Liu, *The origin of Archaelogical Amber Artifacts from Yugoslavia,* Bull. Acad. serbe, 1974, str. 115—118.

[10] Gotovo svi motivi prikazani na ćilibaru iz Lisijevog polja poznati su i zajednicama koje su u razdoblju starijeg gvozdenog doba naseljavale kontinentalne delove Balkanskog poluostrva. O značenju ovih motiva vidi: A. Stipčević, *Kultni simboli kod Ilira,* Sarajevo 1981, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja, LIX/10.

TONE KNEZ

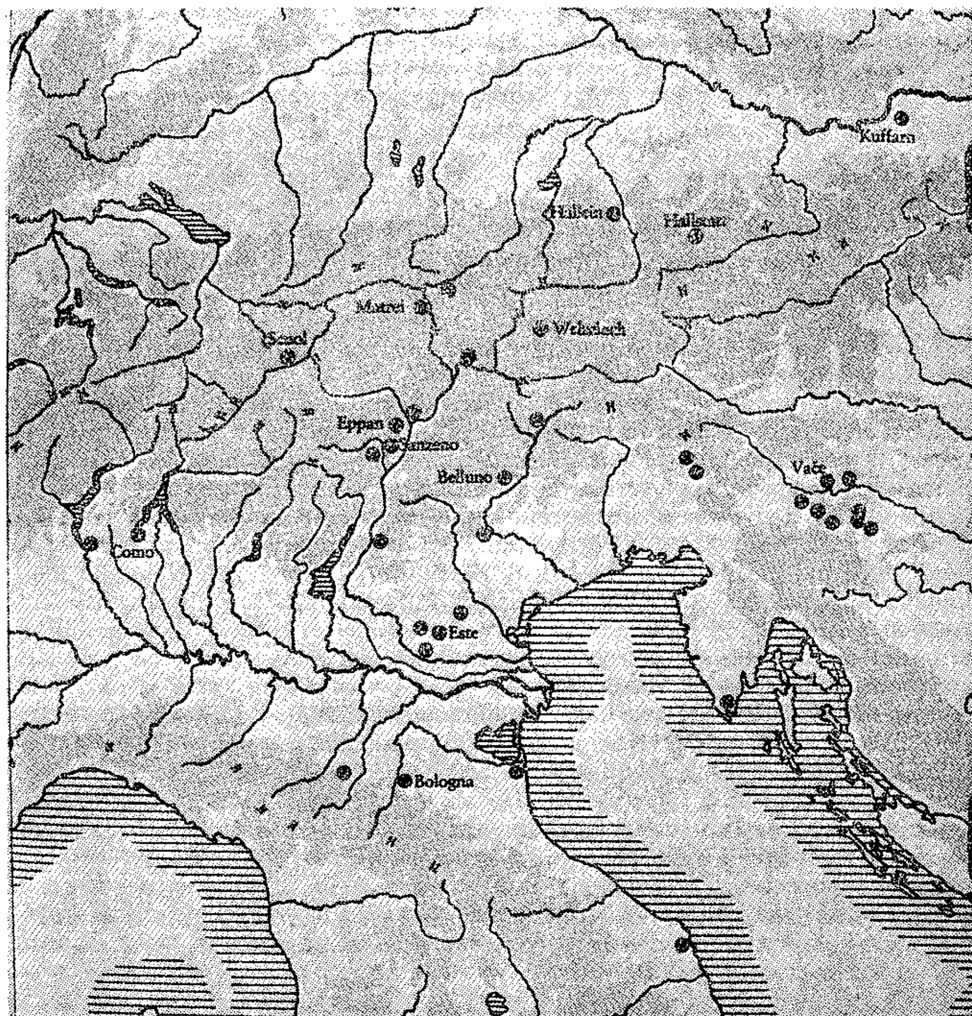
SITULSKA UMJETNOST U JUGOSLAVIJI

U okviru jugoistočnoalpske halštatske kulture[1] razvilo se jedno specifično toreutičko umjetničko stvaralaštvo, koje nazivamo »situlska umjetnost«. Ona predstavlja likovni fenomen evropske prethistorije sredinom prvog tisućljeća prije n. e., koji nije vezan samo za jedan etnos nego se javlja u više istovremenih kulturnih grupa starijeg željeznog doba na širokom evropskom prostoru, od Bologne i Padske nizine, preko masiva Istočnih Alpa, do Dunava u Donjoj Austriji, te Slovenije i Istre (sl. 1). Nalazišta spomenika situlske umjetnosti u Jugoslaviji predstavljaju krajnju jugoistočnu granicu rasprostranjenosti tih privlačnih prethistorijskih umjetnina. Pod pojmom situlske umjetnosti podrazumijevamo, prije svega, posude u obliku vedra-situle, izrađene i sastavljene od tankog brončanog lima, a ukrašene iskucanim figuralnim frizovima. Za stanovnike starijeg željeznog doba te figuralne situle, zacijelo, nisu predstavljale umjetničke spomenike u današnjem smislu. One su služile kao dragocjeno dekorativno posuđe za piće kod određenih rituala i svečanosti. Ti radovi prethistorijskih majstora-toreutičara bitan su sastavni dio halštatske kulture u Istočnim Alpama i njihovim južnim ograncima. Izrada posuda od brončanog lima i njihovo ukrašavanje pomoću iskucavanja je postupak koji se razvio već u mlađem brončanom dobu. Za vrijeme brončanog doba i kulture polja sa žarama ukrašavalo se gotovo isključivo u tehnici »Punkt-Buckel-Manier«, a dekoracija se ograni-

[1] O problemima halštatske kulture vidi publikacije: Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit (Steyr 1980). — Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981). — E. Lessing, *Hallstatt. Bilder aus der Frühzeit Europas,* (Wien-München 1980). — O rasprostranjenosti i granicama halštatske kulture cfr.: Krieger und Salzherren. Hallstattkultur im Ostalpenraum. Ausstellungskataloge RGZM Mainz 4 (1970) 14 ss, sl. 1. — Pregled o starijem željeznom dobu na tlu Jugoslavije daje: R. Vasić, *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji,* (Beograd 1973).

čavala na geometrijske motive i vrlo stilizirane životinjske likove. U halštatsko doba prodrla je figuralna kompozicija: u prvi plan stupa čovječji lik kod svečanih radnji. Porijeklo motivnih sadržaja i način izrade ovih svojstvenih spomenika moramo tražiti u tradiciji grčkog likovnog stvaranja (realistički predstavljene scene u obliku kružnog friza, slike na vazama), koje je posredstvom etruščansko-venetskog kulturnog kruga došlo u naše krajeve.

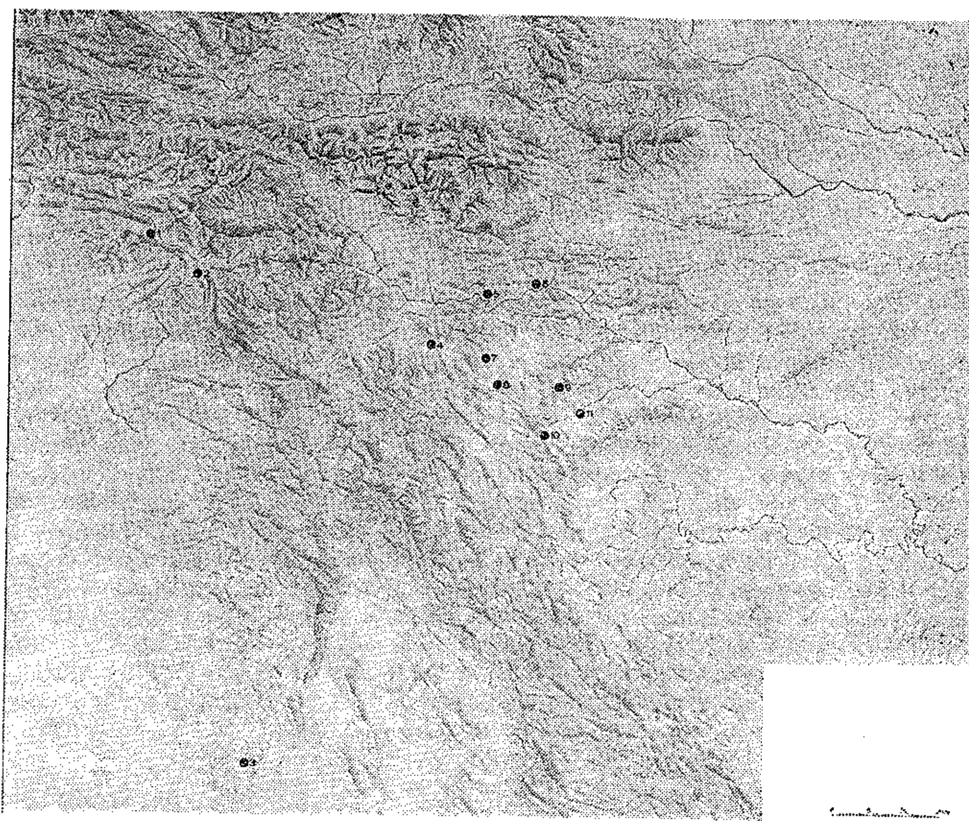
Spomenici situlske umjetnosti u Jugoslaviji (sl. 2) javljaju se na tri geografska područja:

Sl. 1: Rasprostranjenost situlske umjetnosti u Evropi (po Pauliju)

1. istarska grupa sa nalazištem Nezakcij,
2. grupa Posočje sa nalazištima Kobarid i Most na Soči,
3. dolenjska grupa sa nalazištima: Magdalenska gora, Vače, Zagorje, Stična, Valična vas, Brezje, Dolenjske Toplice, Novo Mesto.

Ti spomenici, čiji su nježni reljefi bili izrađeni hladnim postupkom sa minucioznim iskucavanjem i finom gravurom u tankom brončanom limu, a ponekad i u »Punkt-Buckel-Manier« tehnici (nalazi iz Klein-Kleina i Sesto Calende), posebno su karakteristični za sjevernoitalski i istočnoalpski prostor. Najreprezentativniji spomenici tog umjetničkog stvaranja su situle, male brončane vedrice ukrašene figuralnim frizovima, koje su služile kao luksuzno posuđe za piće. U sklop situlske umjetnosti ubrajamo i druge istom tehnikom izrađene i figurama ukrašene predmete od brončanog lima, kao, npr.: pojasne ploče, poklopce za brončane posude, nožnice, ciste, naušnice, šljemove i votivne ploče. Svi objekti situlske umjetnosti u osnovi su upotrebni predmeti korišteni, odnosno nošeni kod raznih svečanosti i obreda. Situle i ciste služile su kao posuđe za piće, pojasne ploče kao sastavni dio nošnje

Sl. 2: Nalazišta spomenika situlske umjetnosti u Jugoslaviji:
1 = Kobarid
2 = Most na Soči
3 = Nezakcij
4 = Magdalenska gora
5 = Vače
6 = Zagorje
7 = Stična
8 = Valična vas
9 = Brezje
10 = Dolenjske Toplice
11 = Novo mesto

(možda i kao statusni simboli?), naušnice kao ukras, nožnice i šljemovi kao paradno oružje, a votivne ploče su upotrebljavali kao apotropejske amulete ili kao devocionalije. Naše poznavanje i interpretiranje situlske umjetnosti se temelji, prije svega, na figuralno ukrašenim situlama, poklopcima i pojas-

nim pločama, jer su to najreprezentativniji i najizražajniji predmeti. Ukrašeno oružje (samo nožnica iz Vača-Cvetež i šljem iz Magdalenske gore) velika je rijetkost. Mnogobrojne su životinjskim figurama ukrašene naušnice, ali one zbog svojih malih dimenzija i stereotipnih motiva (najčešće lik zeca, ponekad i psa, medvjeda i pantere) u analizi situlske umjetnosti ne dolaze u obzir. Tu se radi o šablonski izrađenom nakitu bez individualne umjetničke kreativnosti. Lik zeca mogao bi imati i simboličko značenje (zec kao simbol plodnosti).

Dolazak gostiju na konjima i kolima, dvoboji atleta i ratnika, muzička natjecanja, lov i utrke na kolima, svečane gozbe i ples, ritualno žrtvovanje i erotično veselje, jesu scene koje se ponavljaju na situlama i pojasnim pločama. Da je u svim tim prizorima riječ o određenoj svečanosti sa određenim programom *(probatio equorum, epulum, ludi)* uz raskošnu gozbu, slažu se danas uglavnom svi interpreti. Predstave nam otkrivaju jedan izrazito muški svijet u kojem žene uvijek imaju podređenu ulogu. Možda smijemo pretpostaviti da su potentni muškarci (mislimo na itifalične gole borce i radožive koitante), dobri pivci (scena poznatog uživaoca pića na situli iz Kufferna) i iskusni borci u halštatskom društvu uživali visok ugled. Sadržaj svih tih predstava nije lako odgonetnuti. Postavlja se pitanje: da li se sadržaj tih scena odnosi na kultne ili profane događaje? Da li su to prizori uživalačkog gospodskog sloja ili, pak, moramo u njima gledati gozbe i igre sa određenim ritualima u čast uglednih pokojnika?

Za W. Luckeja[2] i K. Kromera[3] scene situlske umjetnosti predstavljaju profani život domaće aristokracije kod izvjesnih svečanosti. Nasuprot tome, H. Müller-Karpe[4] i G. Kossack[5] naglašavaju njihov grobni i kultni značaj. G. Kossack pretpostavlja da figuralno ukrašeno brončano posuđe sa ovim scenama treba shvatiti kao zamjenu za grobne svečanosti *(ekphora, prothesis)*. Činjenica je da svi spomenici situlske umjetnosti potječu iz grobova, dok odgovarajući nalazi iz istodobnih naselja nisu poznati. A. Eibner[6] tumači scene na figuralnim situlama kao plemenske svečanosti političko-religioznog karaktera i smatra da se u motivima primjećuje postepen preobražaj od kultnog ka profanaciji, koja završava u čisto natjecateljskim igrama. Pri tome se ona nadovezuje na interpretaciju O.-H. Freya[7], koji u scenama na situlama ne vidi samo jednostavne slike iz realnog života nego jedan uzvišeni, idealno zamišljeni svijet vladajućeg sloja. Ograničeni tematski krug sa ponavljanim scenama i motivima i prilično ujednačene, tako reći normirane dimenzije predmeta, daju naslutiti da su ti objekti bili namijenjeni ritualnim potrebama. Kome na čast, na kojim mjestima i u koje doba su se odigravale te svečanosti, koje neki autori[8] nazivaju »praznik situla«, ostaje još uvijek otvoreno pitanje.

[2] W. Lucke u. O.-H. Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island)*. Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962), 48 ss.

[3] K. Kromer, *Situla* 20/21 (1980), 225 ss.

[4] H. Müller-Karpe, *Das vorgeschichtliche Europa*, (1968), 143 ss.

[5] G. Kossak, *Varia archaeologica* (Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht). Deutsche Akademie d. Wiss. zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgesch. 16 (1964), 96 ss. — Isti, *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und Fränkischer Saale*. Material. z. Bayer. Vorgesch. 24 (1970), 160 ss.

[6] A. Eibner, *Darstellungsinhalte in der Kunst der Hallstattkultur*. U djelu: Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981), 261 ss.

[7] O.-H. Frey, Arheološki vestnik 24, 1973 (1975), 626. — isti, Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag, (1976), 584.

Kao što situlska umjetnost u jugoistočnim Alpama nije imala nikakvih prethodnika, tako ni poslije njenog nestanka u našim krajevima sličnih likovnih ostvarenja ili epigonstva — ako izuzmemo scene na japodskim kamenim urnama — nije bilo. Ona je vrlo rano preuzeta iz venetskog kulturnog kruga; kod nas se dalje samostalno razvijala i otprilike nakon dva stoljeća odjednom nestala. Zbog čega je tako brzo nestala, još nismo u stanju objasniti. Da li su to bili promijenjeni pogrebni rituali na osnovu neke nove religije ili nove vrijednosne predstave? Ili su to bile nove strukture vlasti, koje su namjerno srušile staru, tradicijom bogatu plemensku zajednicu sa vojničkom aristokracijom na čelu? Nije li možda taj prijelom posljedica Kelta i njihove premoći? Sve su to pitanja na koja mi danas još ne možemo dati jasan odgovor. Preskromni su još podaci iz 4. stolj. pr. n. e. kad je izvršen taj prijelom, koji u materijalnoj ostavštini znači kraj halštatske kulture i prijelaz u latensko doba.

Sto godina je prošlo (kao prva je otkrivena čuvena situla na Vačama godine 1882) otkako su pronađeni prvi situlski spomenici na našem tlu. Do danas je iskopano još mnogo predmeta tog halštatskog umjetničkog obrta. Tijekom vremena oni su doživjeli veoma različite, ponekad i sasvim suprotne interpretacije. Prvi koji se kod nas posvetio proučavanju situlske umjetnosti i objavio prve studije o najvažnijim objektima tog fenomena — pojasne ploče i posude — bio je F. Starè[9]. U njima je dao kulturnohistorijsku analizu i stilsko-kritičnu ocjenu tog likovnog stvaranja. Starè je objavio prvu studiju o svim prethistorijskim metalnim posudama u Sloveniji sa posebnim obzirom na situlsku umjetnost[10]. Prerana smrt spriječila je nastavak njegovog istraživanja na polju prethistorijske umjetnosti i objavu daljih radova o problematici halštatske umjetnosti uopće. Stareova kritična analiza situlskog stila bila je temelj za proučavanje prethistorijske toreutike kod nas. Njegove su teze kasnije prihvaćene od strane više istraživača i dalje razvijane. Sličan pregled brončanog posuđa u Istri objavio je J. Mladin[11]. Nove aspekte i podstreke o problemima situlske umjetnosti dala je međunarodna izložba situlske umjetnosti godine 1961/62. u Padovi, Ljubljani i Beču[12]. Ubrzo iza te izložbe izašle su dvije temeljne publikacije o cjelokupnoj problematici situlske umjetnosti autorâ W. Luckeja[13] i O. H. Freya[14]. Na velikoj izložbi o halštatskoj kulturi godine 1980. u Steyru[15] bila je prikazana i tehnika ovog kulturnog perioda. Suvremenim kopijama alata i materijala, na izložbi je zorno demonstrirano kako su u halštatsko

[8] K. Kromer, *Situla 20/21* (1980) 225 ss. — J. Kastelic, *Umetnost situl*, (Beograd—Ljubljana 1965), XVIII.

[9] F. Starè, Arheološki vestnik 3, 1952, 173 ss. — isti, Zbornik filozofske fakultete 2 (1955), 103 ss.

[10] F. Starè, Zbornik filozofske fakultete 2 (1955), 103 ss.

[11] J. Mladin, Diadora 7, 1974, 35 ss.

[12] Katalozi: Mostra dell'arte delle situle dal Po al Danubio (Padova 1961). — Umetnost alpskih Ilirov in Venetov (Ljubljana 1962). — Situlenkunst zwischen Po und Donau (Wien 1962).

[13] W. Lucke u. O.-H. Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island)*. Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962).

[14] O.-H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*. Röm.-Germ. Forsch. 31 (1969).

[15] Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit (Steyr 1980).

doba izrađivali različite oblike i predmete od drveta i metala, među njima i toreutički postupak kod izrađivanja i ukrašavanja situla[16].

U posljednje vrijeme je S. Gabrovec[17] sažeto predstavio nekoliko aktualnih problema situlske umjetnosti. Autor zastupa mišljenje da situlska umjetnost ne izražava samo novo shvaćanje umjetnosti u jugoistočnoalpskom prostoru nego i — barem djelomično — nove kultne i vrijednosne predstave. Time ova umjetnost pokazuje da je do susreta nosilaca jugoistočnoalpske halštatske kulture sa mediteranskim svijetom došlo veoma rano i intenzivno. To se primjećuje ne samo u preuzimanju materijalne kulture i vanjskog umjetničkog izraza juga nego osobito u vrijednosnim predstavama i duhovnoj svijesti halštatskih ljudi, iako oni helenski mitološki način mišljenja još nisu mogli potpuno preuzeti i dalje razviti.

U analizi stila i forme toreutičkih radova razlikujemo tri razvojna stupnja situlske umjetnosti na našem prostoru, koji se djelomično kronološki poklapaju:

1. Najranija djela u takozvanom »orijentalizirajućem« stilu, koja su nastala pod izravnim uplivom estenskog kruga. O.-H. Frey pri tom razlikuje još jednu stariju fazu (poklopci iz Stične, Mosta na Soči i Nezakcija, fragment šljema iz Magdalenske gore) i mlađu fazu (pojasne ploče iz Vača /kompozicija sa zečevima/ i Magdalenske gore /krilate životinje/). Fantastične krilate životinje, panterama slične zvijeri i stilizirani biljni motivi karakteristični su za ovaj stupanj.

2. U sljedeću fazu ubrajamo najznačajnija djela koja su nastala u domaćim radionicama i koja se smatraju vrhunskim proizvodima istočnoalpske toreutike. U tu grupu spadaju situle iz Vača, Magdalenske gore, Dolenjskih Toplica i ulomci situla iz Nezakcija, grob 12, kao i pojasne ploče iz Brezja, Vača (dvoboj konjanika) i Magdalenske gore (boksački dvoboj). Karakteristične za ovu skupinu su situle sa realističnim scenama koje u više zona (tri ili četiri) pripovijedaju o svečanim događajima halštatskih aristokrata.

3. U posljednju fazu spadaju kasni primjerci čiji stil je F. Starè označio kao »ornamentalni realizam«. Na situlama tog stupnja javlja se samo jedan figuralni friz. Na njemu su uglavnom predstavljene rogate životinje (Cervidae) u hodu, koje su uokvirene vrlo stiliziranim biljnim, odnosno cvjetnim motivom. U tu grupu ulaze situle iz Novog Mesta, Valične vasi, Vača (Oxford) i Nezakcija.

Situlska umjetnost kod nas traje od kraja 7. do prve polovine 4. stoljeća prije n. e. Najstarija djela jasno pokazuju direktan upliv iz estenskog kruga sa motivima orijentalizirajućeg stila. Slijede najznačajnija djela situlske umjetnosti koja su nastala u 6. i na prijelomu u 5. stoljeće. Spomenici iz tog vremena u svojoj scenskoj kompoziciji predstavljaju domaće svečanosti sa svim autentičnim manifestacijama (naoružanje, nošnja, oblik posuđa, namještaj). Pojedini događaji nisu samo ispričani nego imaju čak i

[16] H. Drescher, *Zur Technik der Hallstattzeit.* U djelu: Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit (Steyr 1980), 54 ss.

[17] S. Gabrovec, Traditiones 5—6, 1976—1977 (1979), 115 ss. — isti, *Der Beginn der Hallstattkultur und der Osten.* U djelu: Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit (Steyr 1980), 46 s., 51 s. — isti, *Alcuni problemi attuali dell'arte delle situle.* U djelu: Este e la civiltà paleoveneta a cento anni delle prime scoperte (Firenze 1980), 143 ss.

dramatične akcente (na primjer, dvoboj konjanika na pojasnoj ploči iz Vača). U drugoj polovini 5. stoljeća brzo opada stvaralačka moć halštatskih toreutičara. Oni se i dalje pridržavaju tradicionalne forme i tehničke izrade, dok se likovni sadržaj sve više reducira na simboličnu dekorativnost u jednoj figuralnoj zoni. Vrlo stilizirani biljni ukrasi uokviravaju samo još jedan jedini figuralni friz, koji je svoj narativni sadržaj izgubio u korist dekorativne linearnosti. Pri kraju 5. stoljeća i u početku 4. stoljeća nastali su posljednji primjerci ove umjetnosti. Ostvarenja iz ovog vremena očito zaostaju u stilu, sadržaju i umjetničkom izrazu za prethodnim majstorskim djelima. Halštatska kultura nije bila više u stanju napraviti korak ka racionalnom mišljenju, učiniti prijelaz u historijski svijet po uzoru sredozemnih zemalja.

Već je J. Kastelic[18] naglasio da je situlski stil u svojoj osnovnoj koncepciji i u svom umjetničkom htijenju tipično arhajski, pri čemu je patrijarhalni plemenski sistem odigrao bitnu ulogu. U to su vrijeme, doduše, postojala velika naselja — tu mislimo na dobro utvrđene gradine — ali o gradovima u klasičnom antičkom smislu ne možemo govoriti. Zbog toga i ne dolazi do izražaja tendencija ka demokratizaciji života, tj. ne dolazi do konsekventnog realizma i nema prijelaza od vezane arhaike do slobodne klasike.

Stilske karakteristike i motivi na spomenicima situlske umjetnosti u našim krajevima ukazuju na to da su ti radovi nastali u radionicama domaćih majstora. »Slovensko-istarska« grupa toreutičkih radova razlikuje se od italske i tirolske grupe[19], pa je, prema tome, autohtona. Jedinu iznimku predstavljaju najstariji primjerci koji su izrađeni u orijentalizirajućem stilu i koji su došli u naše krajeve bilo kao import bilo da su ih na našem tlu izradili putujući majstori iz estenskog kruga. Naručioci toreutičkih umjetničkih proizvoda bili su domaći aristokrati u čijim oblastima su, po svoj prilici, djelovale i radionice. Ostaje još uvijek otvoreno pitanje da li su radionice, odnosno majstori radili stalno na jednom mjestu ili su to bili putujući majstori koji su se selili od jednog centra do drugog i ispunjavali narudžbe pojedinih aristokrata. A. Stipčević[20] misli

> »... da su brončane situle i pasne spone izrađivane na ilirskom tlu, a da ikonografski sadržaj scena što se na njima nalaze u većini slučajeva ne odražava život sredine u kojoj su ti prikazi nastali, dolazimo do jedino mogućeg objašnjenja, a to je da su majstori što su izrađivali figuralne prikaze na metalnim predmetima to radili na ilirskom tlu, ali da nisu bili domaći ljudi, nego stranci koji su kao putujući majstori dolazili među Ilire i tu radili u službi obogaćenog sloja ilirske aristokracije.«

Ako su stvarno postojale stalne radionice, računamo da su na našem području u halštatsko doba radile barem tri radionice situlskih predmeta: jedna u Nezakciju, druga na Magdalenskoj gori i treća na Vačama, što je za posljednje dvije već pretpostavio F. Starè[21]. Eventualna četvrta radio-

[18] U katalogu: Umetnost alpskih Ilirov in Venetov (Ljubljana 1962) 38.

[19] L. Zemmer-Plank, *Situlenkunst in Tirol.* Veröffentl. d. Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum 56, 1976, 289 ss.

[20] A. Stipčević, *Iliri,* (1974), 196 s.

[21] F. Starè, Zbornik filozofske fakultete 2 (1955), 190.

nica, koja je radila oko godine 400. pr. n. e. i u kojoj su nastali najmlađi primjerci figuralnih situla, radila je možda u Novom Mestu[22].

Situlska umjetnost bitan je sastavni dio istočnoalpske halštatske kulture i važan doprinos stanovnika našeg prostora duhovnoj kulturi kontinentalne Evrope na pragu protohistorijskog vremena na rubu mediteranskih visokih kultura. Svojim figurativnim prikazima djela situlske umjetnosti predstavljaju specifično kulturno blago jugoistočnoalpske regije kojim su nam njeni tvorci prikazali svečane ritualne događaje halštatskih aristokrata. Predstave na situlama i pojasnim pločama, pored toga, prvorazredni su kulturnohistorijski izvori za proučavanje i tumačenje halštatskog plemstva i njegovog načina života. One nam u neku ruku nadomještaju pisane izvore halštatskog doba. Svojim slikovnim prikazom ti nam spomenici govore o »dvorskom« načinu života tadašnjih aristokrata u krugu istomišljenika i jednakih po položaju. Zbog toga bismo smjeli situlsku umjetnost s pravom označiti kao »dvorsku umjetnost« halštatskog doba u jugoistočnim Alpama.

U usporedbi sa istodobnim umjetničkim djelima u Grčkoj i Italiji, spomenici situlske umjetnosti su veoma skromni i djeluju »barbarski« naivno. Ovdje prethistorijske misaone kategorije, vezane za konzervativnu plemensku tradiciju, tamo nove vrijednosne predstave, drugačija mjerila i viši način mišljenja koji znači prijelaz u historiju. Ovdje kanonizirana produkcija prethistorijskih obrtnika i »dvorskih kroničara«, tamo slobodno razvijanje umjetnosti i svjesno stvaranje umjetničkih djela — to je bila ona sudbonosna duhovna barijera koju halštatsko društvo u Istočnim Alpama nije bilo u stanju prekoračiti.

U analizi situlske umjetnosti ne smijemo ispustiti iz vida još jedan aspekt. Broj do nas dospjelih djela situlske umjetnosti ni izdaleka ne odgovara broju u starije željezno doba izrađenih objekata. Iskustva modernih iskopavanja halštatskih grobova u našim krajevima pokazala su kako razorno djeluje oksidima bogata teška ilovača u Dolenjskoj ili vatra lomače u Istri na te nježne objekte iz tankog brončanog lima. U takvim nepovoljnim okolnostima jedino istančana zapažanja i dokumentacija na terenu, brižljiva konzervacija nalaza još na licu mjesta i tehnički dobro opremljene radionice mogu spasiti objekte situlske umjetnosti[23]. Danas možemo samo naslućivati koliko je predmeta tog umjetničkog zanata propalo i prilikom starijih iskopavanja bez potrebne pažnje uništeno ili neidentificirano.

Od vremena internacionalne izložbe situlske umjetnosti i izlaska temeljnih publikacija Luckeja, Freya i Kastelica iskopano je više novih objekata situlske umjetnosti u Sloveniji i Istri, a nekoliko njih identificirano je u starim muzejskim fundusima. Zbog toga nam se čini umjesno te slike davnine ponovo prizvati u našu svijest, pogotovo što njihov smisao i sadržaj do danas još nisu potpuno razjašnjeni. Da li su realna slika društvenog vrha koji je u halštatsko doba bio vladajući i odlučujući? Da li su, možda, slike koje uveličavaju njihova djela ili predstave-iluzije o radostima aristokratskog sloja u posmrtnom životu? Realnost ili mit? To su pitanja koja nas u djelima situlske umjetnosti još uvijek zaokupljaju i otvaraju žive diskusije.

---

[22] T. Knez, Arheološki vestnik 24, 1973 (1975), 321 s.

[23] O načinu i tehnici restauriranja figuralnih situla iz Novog Mesta vidi: H.-J. Hundt, Arheološki vestnik 24, 1973 (1975), 327 ss.

ZUSAMMENFASSUNG

SITULENKUNST IN JUGOSLAWIEN

Im Rahmen der südostalpinen Hallstattkultur entwickelte sich ein spezifisches toreutisches Kunstschaffen, das allgemein als »Situlenkunst« bezeichnet wird.[12—14] Dieses Phänomen der vorgeschichtlichen figurativen Bildkunst aus dem ersten Jahrtausend v. Chr. ist nicht ethnisch gebunden, sondern entwickelte sich gleichzeitig in verschiedenen Kulturgruppen der älteren Eisenzeit im weiten europäischen Raum vom Picenum und Bologna über die Poebene und das Ostalpenmassiv bis zur Donau in Niederösterreich und bis nach Slowenien und Istrien (Abb. 1). Dieser weitgespannte Bogen rund um das Caput Adriae ist die Heimat der Situlenkunst. Fundplätze in Jugoslawien sind die südöstlichsten Fundstellen dieser attraktiven vorgeschichtlichen Metallobjekte. In Jugoslawien findet man sie in drei Gebieten: in Südslowenien, im Soča—Tal und in Istrien (Nesactium) (Abb. 2). Die Situlenkunst ist eine Kulturerscheinung einer bestimmten Zeitspanne und eines bestimmten Raumes, wo die ethnischen Elemente eine untergeordnete Rolle spielen. Für die hallstattzeitlichen Bewohner der Südostalpen waren die figurengeschmückten Situlen bestimmt keine Kunstwerke im heutigen Sinn. Sie dienten vielmehr als wertvolles Trinkgeschirr bei festgelegten Riten oder Festen. Diese Werke vorgeschichtlicher Kunstschmiede bildeten einen wesentlichen Bestandteil der Hallstattkultur im Ostalpenraum und seinen südlichen Randgebieten.

Motivinhalt und Darstellungsweise dieser eigenartigen Denkmälergruppe müssen im griechischen Kunstempfinden — realistisch dargestellte Szenen in friesartigem Umlauf — gesucht werden, das durch den etruskisch-venetischen Kulturkreis in den Ostalpenraum vermittelt wurde. Etruskische und orientalische Anregungen und Einflüsse sind unverkennbar in den Werken der Situlenkunst. Die repräsentativsten Werke dieses Kunsthandwerks stellen die Situlen dar, kleine, als luxuriöse Getränkebehälter bestimmte Bronzeeimer, die mit geschlossenen figürlichen Friesen verziert sind. Zur sog. Situlenkunst zählen auch andere gleichartig verzierte Gegenstände aus Bronzeblech wie z. B. Gürtelbleche, Dolchscheiden, Gefäßdeckel, Ohrringe, Zisten, Helme und Votivbleche. Alle Werke der Situlenkunst sind im Grunde Gebrauchsgegenstände, die bei Festen oder feierlichen Riten gebraucht bzw. getragen wurden.

Aufzug der Gäste zu Roß und im Wagen, Zweikämpfe und musischer Wettstreit, Treibjagd und Wagenrennen, feierlicher Umtrunk und Tanz, rituelle Opferung und erotisches Vergnügen sind Szenen, die auf Situlen und Gürtelblechen wiederholt dargestellt wurden. Daß der Beweggrund dieser Szenen ein bestimmtes Fest mit feierlichem Gelage war, findet heute weitgehend Zustimmung. Die Darstellungen offenbaren uns eine ausgesprochene Männerwelt, in der die Frauen stets eine untergeordnete, dienende Rolle spielen. Der Inhalt aller dieser Darstellungen läßt sich nicht leicht ergründen. Es bleibt zu fragen, ob sich der Bildinhalt auf kultische oder auf profane Handlungen bezieht? Haben wir es mit Szenen aus dem genießerischen Herrenleben der Oberschicht zu tun, oder müssen wir darin Gelage und Spiele mit festgesetzten Riten zu Ehren eines hochgestellten Toten sehen? Realität oder Mythos?

Für W. Lucke[2] und K. Kromer[3] spiegeln die Szenen der Situlenkunst das profane einheimische Leben der führenden Schicht bei gewissen Festen wieder. Demgegenüber betonen H. Müller-Karpe[4] und G. Kossack[5] aber ihren Grab- und Kultcharakter. Für Kossack ist figurales Bronzegeschirr stellvertretend für Begräbnisfeierlichkeiten (Ekphora, Prothesis) aufzufassen. Tatsächlich stammen alle Denkmäler der Situlenkunst aus Gräbern; entsprechende Funde aus gleichzeitigen Wohnplätzen fehlen bisher. A. Eibner[6] deutet die Szenen auf figuralen Situlen als Stammeskultfeste mit politisch-religiösen Motiven und meint, daß sich in den Motiven allmählich ein Wandel von der Kulthandlung zur Verweltlichung vollzieht, die in reinen Wettkampfspielen ausklingt. Sie knüpft dabei an die Interpretation von O.-H. Frey an, der in den Situlenszenen nicht einfache Lebensbilder, sondern ein überhöhtes, erstrebtes und verklärtes Herrenleben sieht. Zuletzt versuchte S. Gabrovec,[17] einige aktuelle Probleme der Situlenkunst zusammenfassend darzulegen. Er vertritt die Meinung, die Situlenkunst verrate nicht nur eine neue Kunstauffassung im südöstlichen Alpenraum, sondern spiegele auch zumindest

teilweise neue Kult- und Wertvorstellungen. Damit zeigt die Situlenkunst, daß die Begegnung der Träger der südostalpinen Hallstattkultur mit der mediterranen Welt sehr früh erfolgte und intensiv verlief. Man erkennt das nicht nur an der Übernahme der materiellen Kultur und des äußeren Kunstausdruckes des Südens, sondern auch ganz besonders an den Wertvorstellungen und dem geistigen Bewußtsein der Hallstattleute, obwohl sie die mythologische Denkungsart noch nicht endgültig zu übernehmen und weiterzuentwickeln vermochten.

So wie die südostalpine Situlenkunst in ihrem Verbreitungsgebiet keine Vorgänger hatte, fand sie auch nach ihrem Ableben keinen Nachhall. Sie wurde aus dem venetischen Kulturkreis aufgegriffen, eigenständig geprägt und brach nach etwa zwei Jahrhunderten plötzlich wieder ab. Worauf ihr plötzliches Verschwinden zurückzuführen ist, läßt sich noch nicht mit Sicherheit sagen. Waren es veränderte Totenrituale, die in einer neuen Religion wurzelten, oder neue Wertvorstellungen, die bewußt das alte traditionsreiche Stammesgefüge mit herausragenden Adeligen (Fürsten) zerstörten? Ist der Abbruch mit dem Vorstoß der Kelten und ihrer Machtstellung zu erklären? Alles Fragen, auf die wir noch keine befriedigende Antwort wissen. Zu dürftig fließen archäologische Quellen aus dem 4. Jahrhundert v. Chr. in dem sich dieser Umbruch vollzogen hat.

Bei der Stil- und Formanalyse der toreutischen Werke unterscheiden wir drei einander folgende und teilweise überschneidende Entwicklungsstufen der Situlenkunst in Jugoslawien:

1. Die frühesten Werke im sog. orientalisierenden Stil, die direkt unter dem Einfluß des Este-Kreises entstanden sind. Geflügelte Fabelwesen, pantherartige Raubtiere und stilisierte Pflanzenmotive sind kennzeichnend für diese Stufe. Hierher gehören die Situlendeckel aus Stična, Most na Soči und aus Nesactium, das Helmfragment von Magdalenska gora und die Gürtelbleche aus Vače (Hasenkomposition) und Magdalenska gora (geflügelte Tierwesen).

2. Zur nächsten Phase zählen die reifen Werke, die in einheimischen Werkstätten entstanden und als Spitzenerzeugnisse der ostalpinen Toreutik gelten. Zu dieser Gruppe gehören die Situlen aus Vače, Magdalenska gora, Dolenjske Toplice und Situlenfragmente aus Nesactium Grab 12, sowie die Gürtelbleche aus Brezje, Vače (Reiterkampf) und Magdalenska gora (Boxkampf). Charakteristisch für diese Stilstufe sind Situlen mit realistischen Szenen, die in mehreren Zonen von feierlichen Handlungen hallstattzeitlicher Aristokraten erzählen.

3. Die späten Werke, von F. Starè als »ornamentaler Realismus« bezeichnet. Auf Situlen dieser Stufe ist nur ein Figurenfries dargestellt. Meist handelt es sich um hintereinander schreitende gehörnte Huftiere (Cervidae), die von einem stark stilisierten Pflanzen- oder Blütenmuster eingerahmt werden. Zu dieser Gruppe zählen die Situlen aus Novo mesto, Valična vas und Vače (Oxford), sowie Situlenfragmente aus Nesactium.

Die Situlenkunst dauerte in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 4. Jahrhunderts v. Chr. Die ältesten Werke zeigen unverkennbar einen direkten Einfluß aus dem Este-Kreis mit Motiven des orientalisierenden Stils. Es folgen die bedeutendsten Werke der Situlenkunst, die im 6. Jahrhundert und an der Wende zum 5. Jahrhundert entstanden. Die Denkmäler dieser Zeit geben in ihren szenischen Kompositionen das einheimische Fest mit allen seinen authentischen Manifestationen (Bewaffnung, Tracht, Gefäßformen, Mobiliar) wieder, manchmal sogar dramatische Akzente wie z. B. die Reiterkampfszene auf dem Gürtelblech von Vače. In der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts erstarrt die Schöpfungskraft der hallstattzeitlichen Toreuten. Sie halten an der überlieferten Form und Technik fest, während der Bildinhalt immer mehr auf das Symbolisch-Dekorative in einer Figurenzone reduziert wird, der seinen erzählenden Inhalt weitgehend zugunsten einer dekorativen Linearität verloren hat. Gegen Ende des 5. Jahrhunderts und zu Beginn des 4. Jahrhunderts entstanden die letzten Werke dieser Kunstrichtung. Die Schöpfungen dieser Zeit fallen jedoch im Stil und künstlerischen Vermögen gegenüber früheren Werken merklich ab.

Stilistische Merkmale und Motivinhalte auf Denkmälern der Situlenkunst aus Jugoslawien deuten darauf hin, daß diese Arbeiten in Werkstätten einheimischer Meister entstanden sind. Die »Slowenische« Gruppe toreutischer Werke läßt sich deutlich von der italischen und der Tiroler Gruppe unterscheiden, ist demnach also autochthon. Eine Ausnahme bilden die frühesten Werke, die entweder als Importgut in den Südostalpenraum gelangten oder aber von wandernden Meistern in Slowenien gefertigt wurden. Die Auftraggeber und Förderer des toreutischen Kunsthandwerks waren einheimische Adelsherren, in deren Machtbereich wohl auch die Werkstätten dieser Gegenstände tätig waren. Fraglich bleibt, ob die Werkstätten bzw. die Meister ständig seßhaft waren oder ob wandernde Meister von einem Herrensitz zum anderen zogen und die Wünsche der jeweiligen Auftraggeber erfüllten.

Die Situlenkunst ist ein fester Bestandteil der ostalpinen Hallstattkultur und ein wichtiger Beitrag unseres Raumes zur Kultur Kontinentaleuropas an der Schwelle zur protohistorischen Zeit am Rande mediterraner Hochkulturen. Mit ihren figürlichen Schilderungen stellen die Werke der Situlenkunst ein spezifisches Kulturgut des südostalpinen Raumes dar, mit dem uns ihre Schöpfer die festlichen oder rituellen Ereignisse der Hallstattaristokraten vor Augen führen. Die Darstellungen auf den Situlen und Gürtelblechen sind außerdem auch eine hervorragende kulturhistorische Quelle für die Auffassung und Deutung der hallstattzeitlichen Nobilität und ihrer Lebensformen. Sie ersetzen uns gewissermaßen die schriftlichen Quellen der Hallstattzeit. In ihrer Bildersprache schildern sie uns die höfische Lebensart der hallstattzeitlichen Aristokraten im Kreise Gleichgesinnter und Gleichgestellter. Deshalb dürfen wir die Situlenkunst mit Recht als »Hofkunst« der Hallstattzeit im Südostalpenraum bezeichnen.

BIBLIOGRAFIJA

Boardman, John:

— *A Southern View of Situla.* U: The European Community in Later Prehistory. Studies in Honor of C. F. C. Hawkes. Edited by J. Boardman (London 1971), 121 ss.

Bocci, Piera:

— *Motivi etruschi sui bronzi atestini e alpini.* Studi in onore di Luisa Banti (Roma 1965), 69 ss.

Bonfante, Larissa:

— *Out of Etruria. Etruscan Influence North and South.* Brit. Arch. Reports, Internat. Ser. 103 (Oxford 1981).

Deschmann, Karl:

— *Ein Kunstwerk altetruskischer Metall-Technik.* Mitt. Zentr. Komm. N. F. 9, 1883, 16 ss; 51 ss; 99 ss;

— *Prähistorische Nachgrabungen in Krain im Jahre 1882.* Mitt. Anthrop. Ges. Wien 13, 1883, 178 s; tab. 20.

Di Filippo, Elena:

— *Rapporti iconografici di alcuni monumenti dell'arte delle situle.* U: Venetia. Studi miscellanei di archeologia delle Venezie 1 (Padova 1967), 97 ss.

Drescher, Hans:

— *Zur Technik der Hallstattzeit.* U: Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit (Steyr 1980), 54 ss.

Duhn, Friedrich von — Messerschmidt, Franz:

— Italische Gräberkunde 2 (1939).

Egg, Markus:

— *Zum Helmfragment von Magdalenska gora.* Situla 20/21 (1980) 241 ss.

Eibner, Alexandrine:

— *Die Kunst des Osthallstattkreises und ihre Beziehungen zu den Nachbargebieten.* U: Rola oddziaływań kręgu halsztackiego w rozwoju społec-

zeństw epoki żelaza w Polsce zachodniej na tle środkowoeuropejskim (Wroclaw 1980), 195 ss; Isti:

— *Musikleben in der Hallstattzeit. Betrachtungen zur »mousike« anhand der bildlichen Darstellungen.* Mitt. Österr. Arbeitsgem. Ur- u. Frühgesch. 30, 1980, 121 ss.

— *Die »geistige Koinee« in der Kunst des 7. und 6. Jahrhunderts und ihre Auswirkungen im Osthallstattkreis.* U: Eisenzeit in Mitteleuropa. Forschungsber. Ur- u. Frühgesch. Wien 11 (1980), 18 ss.

— *Darstellungsinhalte in der Kunst der Hallstattkultur. Gedanken zum »überhöhten« Leben im Situlenbereich und Osthallstattkreis.* U: Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981), 261 ss.

Fogolari, Giulia:

— *Alcune note sull' »arte delle situle«. Aquileia e l'arco alpino orientale.* U: Antichità alto adriatiche 9 (Udine 1976), 61 ss.

Frey, Otto-Herman:

— *Der Beginn der Situlenkunst im Ostalpenraum.* Germania 40, 1962, 56 ss.

— *Ein verzierter Ohrring aus Stična.* Jahrb. RGZM 13, 1966, 44 ss.

— *Der Ostalpenraum und die antike Welt in der frühen Eisenzeit.* Germania 44, 1966, 48 ss.

— *Die Entstehung der Situlenkunst.* Röm.-Germ. Forsch. 31 (1969).

— *Figürlich verzierte Bronzeblecharbeiten aus Hallstatt und dem Südostalpengebiet.* U: Krieger und Salzherren. Hallstattkultur im Ostalpenraum. Ausstellungskataloge RGZM 4 (1970), 82 ss.

— *Die Kunst der Situlen. Metallarbeiten der Vorzeit im Südostalpenraum.* Ipek 23, 1970/1973, 41 ss.

— *Bemerkungen zur hallstättischen Bewaffnung im Südostalpenraum.* Arh. vestnik 24, 1973 (1975), 621 ss.

— *Bemerkungen zu figürlichen Darstellungen des Osthallstattkreises.* Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag (1976), 578 ss.

— *Werke der Situlenkunst.* U: Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit (Steyr 1980), 138 ss.

— *Situlenkunst.* U: E. Lessing, Hallstatt. Bilder aus der Frühzeit Europas (Wien-München 1980), 126 ss.

Gabrovec, Stane:

— Rec.: *Situla z Vač. Situla* 1 (1960), 132 ss.

— Rec.: *Die Situla in Providence* (Rhode Island). *Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises.* Aus dem Nachlass von Wolfgang Lucke, herausgegeben von Otto-Herman Frey. Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962). Jahrb. RGZM 9, 1962 (1964), 197 ss.

— *Najstarejša grobna celota z upodobitvijo v situlskem stilu.* Arh. vestnik 15—16, 1964—1965, 127 ss.

— Rec.: Wolfgang Lucke-Otto Herman Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island).* Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962). Arh. vestnik 15—16, 1964—1965, 343 ss.

— *Kronologija čelad negovskega tipa.* Situla 8 (1965) 177 ss.

— *Železnodobna nekropola v Kobaridu.* Goriški letnik 3, 1976, 44 ss; tab. 11.

— *Nekateri aktualni problemi situlske umetnosti.* Traditiones 5—6, 1976—1977 (1979), 115 ss.

— *Dolga pot stiških izkopanin.* Zbornik občine Grosuplje 10, 1978, 127 ss.

— *Alcuni problemi attuali dell'arte delle situle.* U: Este e la civiltà paleoveneta a cento anni delle prime scoperte (Firenze 1980), 143 ss.

Gampenrieder-Haller, Rita:

— *Magdalenska gora Hügel XIII.* Disertacija Innsbruck (tipkopis 1974) 260, tab. 51:3.

Geupel, Frauke:

— *Funde der späten Hallstattzeit aus Krajina,* Slovenija. Forsch. u. Berichte 14, 1972, 203 ss.

Hencken, Hugh:

— *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia.* (Mecklenburg Collection, Part 2). Bull. Am. School Prehist. Research 32, 1978, naslovna strana; sl. 130; 55:b-e; 111; 140:m; 141; 250; 334:j.

Hochstetter, Ferdinand von:

— *Die neuesten Gräberfunde von Watsch und St. Margarethen in Krain und der Culturkreis der Hallstätter-Periode.* Denkschr. d. Math. — Naturwiss. Cl. d. k. Akad. d. Wiss. Wien 47, 1883, 170 ss.

Hoernes, Moritz:

— *Über die Situla von Watsch und verwandte Denkmäler.* Verhandlungen der 42. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien v. 24.—27. Mai 1883 (Leipzig 1894) 300 ss.

— *Urgeschichte der bildenden Kunst* (1925) 542 ss.

Hundt, Hans-Jürgen:

— *Die Restaurierung der Funde aus den hallstattzeitlichen Fürstengräbern von Novo mesto.* Arh. vestnik 24, 1973 (1975), 327 ss.

Kastelic, Jože:

— *Figuralna dediščina arheoloških dob v Sloveniji.* Likovni svet (Ljubljana 1950), 177 ss.

— *Situla z Vač = Situla aus Vače* (Beograd 1956).

— *Conservatismo e nuove correnti nell'arte degli Illiri e dei Veneti.* Atti del primo simposio di protostoria italiana (Orvieto 1969), 19 ss.

Kastelic, Jože — Mansuelli, Guido — Kromer, Karl:

— *Umetnost situla* (Beograd 1964) = *Situlenkunst* (Wien-München 1964) = *Situla Art* (Beograd 1965) = *Umetnost situl* (Beograd—Ljubljana 1965).

Knez, Tone:

— *Arhitektura halštatskih gomil in umetnost situl.* Sinteza št. 17, 1970, 29 ss.

— *Prazgodovina Novega mesta-Novo mesto in der Vorgeschichte* (Novo mesto 1971), 21 ss; sl. 65—66, 68—70.

— *Novo mesto v davnini* (Maribor 1972), 43 ss.

— *Nove situlske umetnine.* Kronika 20, 1972, 65 ss.

— *Arheološko Novo mesto. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 48* (Ljubljana 1974), 8 ss.

— *Figurale Situlen aus Novo mesto.* Arh. vestnik 24, 1973 (1975), 309 ss.

— *Figural verzierte Situlen aus Novo mesto.* Antike Welt 7, 1976, H. 1, 32 ss.

— *Neue Werke der Situlenkunst aus Novo mesto.* Arch. Iugosl. 15, 1974 (1977), 13 ss.

— *Ein späthallstattzeitliches Fürstengrab von Novo mesto in Slowenien.* Germania 56, 1978, 125 ss.

— *Situlenkunst in Slowenien.* Antike Welt 11, 1980, H. 2, 52 ss.

— *Novo mesto in der Hallstattzeit.* U: Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981), 241 ss.

— *Situlska umetnost-izvirni prispevek slovenske prazgodovine.* Arh. vestnik 32, 1981, 547 ss.

— *L'art des situles en Slovénie.* Arch. Iugosl. 19, 1978 (1982), 19 ss.

Kossack, Georg:

— *Trinkgeschirr als Kultgerät der Hallstattzeit.* U: Varia archaeologica (Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht) (Berlin 1964), 96 ss.

— *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und Fränkischer Saale.* Materialh. zur Bayer. Vorgesch. 24 (1970), 160 ss.

Krieger und Salzherren:
— *Hallstattkultur im Ostalpenraum.* Ausstellungskataloge RGZM 4 (Mainz 1970) 82 ss.

Kromer, Karl:
— *Eine figural verzierte Situla von Magdalensberg bei St. Marein.* Veröffentl. Urgesch. Arbeitsgem. Anthrop. Ges. Wien 2, 1952, 53 ss.
— *Brezje.* Arheološki katalogi Slovenije 2 (1959) tab. 1:1a-b, 36:5.
— *Von frühem Eisen und reichen Salzherren* (Wien 1964), 69 ss.
— *Das Situlenfest. Versuch einer Interpretation der Darstellungen auf figural verzierten Situlen.* Situla 20/21 (1980), 225 ss.

Kromer, Karl — Gabrovec, Stane:
— *L'art des situles dans les sépultures hallstattiennes en Slovénie.* Inventaria Archaeologica Jugoslavija, fascicule 5 (1962).

Lenneis, Eva:
— *Die Frauentracht des Situlenstils, ein Rekonstruktionsversuch.* Arch. Austriaca 51, 1972, 16 ss.

Ložar, Rajko:
— *Situla iz Griž pri Stični.* Glasnik Muz. dr. Slov. 18, 1937, 1 ss.

Lucke, Wolfgang — Frey, Otto-Herman:
— *Die Situla in Providence* (Rhode Island). Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962).

Mansuelli, Guido Achille:
— *Arte delle situle.* Arte antica e moderna 18, 1962, 115 ss.
— *L'arte delle situle fra Mediterraneo ed Europa.* Atti del primo simposio internazionale di protostoria italiana (Orvieto 1969).
— *Ancora sui problemi dell' »Arte delle situle«.* Situla 14/15 (1974) 95 ss.

Marchesetti, Carlo:
— Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste 10, 1887, VI.
— *Relazione sugli scavi preistorici eseguiti nel 1899.* Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste 20, 1900, 26 s.

Megaw, John Vincent Stanley:
— *Art of the European Iron Age* (Bath 1970) Kat. Nr. 25; 53 (Vače); Kat. Nr. 28, 54 (Stična).

Mladin, Josip:
— *Brončane posude i šljemovi iz Istre.* Diadora 7, 1974, 35 ss.

Mole, Vojeslav:
— *Umetnost situle iz Vača.* Starinar 3. ser. 2, 1923, 79 ss.

Mostra dell'arte delle situle dal Po al Danubio (Padova 1961).

Mötefindt, Hugo:
— *Ein Thymiaterion auf der Situla von Watsch.* Mitt. Anthr. Ges. Wien 43 (3. Folge 13) 1913, Sitzungsberichte (60 ss).

Much, Matthäus:
— *Kunsthistorischer Atlas* (Wien 1899) tab. 53—55, 63.

Müller-Karpe, Hermann:
— *Das vorgeschichtliche Europa* (1968), 153 ss.

Müllner, Alfons:
— *Die Situla vom Gradišče am Magdalensberg bei St. Marein.* Argo 2, 1893, Nr. 7, 129.

— *Typische Formen aus den archäologischen Sammlungen des krainischen Landesmuseums »Rudolfinum« in Laibach in photographischen Reproductionen* (Laibach 1900), tab. 19:2; 20:2, 5, 7.

Muratti, S.:
— *Le raccolte preistoriche Marchesetti e la civiltà dei metalli nella Venezia Giulia.* La Panarie 9, 1932, Nr. 52, 251.

Naue, Julius:
— *Die figürlichen Darstellungen auf Gürtelblechen und Situlen von Bronze aus der Hallstattperiode.* Jahrb. Ver. Altertumsfr. im Rheinlande 1887, 14 ss.

Orsi, Paolo:
— *Cenni sulle necropoli carniche e sulla situla figurata di Watsch.* Atti mem. Deput. st. patr. Romagna 3. ser. 1, 1883, 342 ss.

Petru, Peter:
— *Zahodnoilirska družba po ugotovitvah na vaški in magdalenskogorski situli.* Arh. vestnik 24, 1973 (1975) 874 ss.

Puschi, Alberto:
— *Scavi di Nesazio. Atti mem.* Soc. istr. arch. st. patr. 19, 1903, 266 ss.
— *Il sepolcreto di tipo atestino di Nesazio nell'Istria.* U: Atti del Congresso internazionale di scienze storiche 5 (Roma 1904), 135 ss.
— *La necropoli preromana di Nesazio. Relazione degli scavi eseguiti negli anni 1901, 1903 e 1904.* Atti mem. Soc. istr. arch. st. patr. 21, 1905, 3 ss.

Reinach, Salomon:
— *Fouilles dans les nécropoles de Watsch et Sanct-Margarethen en Carniole.* Rev. Arch. 3. ser. 1, 1883, 265 ss.

Reitinger, Josef:
— *Die Hallstattkultur Mitteleuropas.* U: Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981) 27 ss.

Righi, Giuliano:
— *Frammenti di una situla figurata da Caporetto.* Atti Civ. mus. stor. art. Trieste 6, 1969/70, 91 s.

Situlenkunst zwischen Po und Donau. Verzierte Bronzearbeiten aus dem ersten ersten Jahrtausend v. Chr. (Wien 1962).

Starè, France:
— *Dekoracija pravokotnih pasnih spon na Kranjskem.* Arh. vestnik 3, 1952, 173 ss.
— *Meč z okrašeno nožnico s Cveteža.* Arh. vestnik 4, 1953, 203 ss.
— *Vače.* Arheološki katalogi Slovenije 1 (1955) tab. 1; 44; 45; 59; 101—104; priloga.
— *Prazgodovinske kovinske posode iz Slovenije.* Zbornik filozofske fakultete Ljubljana 2, 1955, 103 ss.
— *Ob razstavi neznanih avtorjev.* Naša sodobnost 10, 1962, 639 ss.
— *Kipec ilirskega bojevnika z Vač.* Arh. vestnik 13—14, 1962—1963, 389 ss.
— *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor.* Razprave 1. razreda SAZU IX/3 (Ljubljana 1975) 193 ss.

Sticotti, Pietro:
— *Relazione preliminare sugli scavi di Nesazio.* Atti mem. Soc. istr. arch. st. patr. 18, 1902, 121 ss.

Stipčević, Aleksandar:
— *Elementi greci nell'arte degli Illiri.* Arte antica e moderna 9, 1960, 40 ss.
— *Arte degli Illiri* (Milano 1963) = The Art of the Illyrians (Milano 1963).
— *Gli Illiri* (Milano 1966).
— *Iliri* (Zagreb 1974), 191 ss.
— *The Illyrians. History and Culture* (New Jersey 1977), 197 ss.

Strohmeyer, Hannes:
— *Die Leibesübungen in der Situlenkunst. Die Leibeserziehung* (Schorndorf), H. 5, 1969, 144 ss.

Szombathy, Josef:
— Mitt. Anthr. Ges. Wien 21, 1891 (84).
— *Neue figural verzierte Gürtelbleche aus Krain.* Mitt. Anthr. Ges. Wien (N. F. 14) 1894, 227 ss.

Teržan, Biba:
— *Valična vas.* Arh. vestnik 24, 1973 (1975) tab. 29; 30.
— *Certoška fibula* (Katalog Dolenjskih Toplic). Arh. vestnik 27, 1976, priloga 3; tab. 12; 69:6.

Tischler, Otto:
— *Die Situla von Waatsch.* Correspondenzbl. der deutsch. Ges. f. Anthrop., Ethnol. u. Urgesch. 13, 1882, Nr. 12, 231 ss.

Treasures of Carniola. *American Art Association,* **Anderson Galleries inc. (New. York 1934) naslovna strana, tab. 4; 5; 8.**

Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. **Situle od Pada do Donave (Ljubljana 1962).**

Vasić, Rastko:
— *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji* (Beograd 1973), 32 s.
— *Figural Elements in the Iron Age Art in Yugoslavia.* Balcanica 8, 1977, 43 ss.

Vuga, Davorin:
— *Ob stoletnici odkritja situle z Vač.* Arheo 2, 1981, 71 s.
— *Železnodobne Vače.* Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 100 (1982).

Wells, Peter:
— *Magdalenska gora: Ein Siedlungsplatz in Slowenien aus der Eisenzeit.* Antike Welt 11, 1980, H. 3, 47 ss.

Wurmbrandt, Gundaker von:
— *Über ein Gürtelblech aus Watsch.* Mitt. Anthr. Ges. Wien 14, 1884 (40 ss).

NENAD CAMBI

SEPULKRALNI SPOMENICI ANTROPOMORFNOG KARAKTERA KOD ILIRA

Da li je postojala autentična ilirska umjetnost u protohistorijsko i historijsko doba, teško je utvrditi, usprkos toga što nam je preostala relativno bogata kulturna baština. Što je, međutim, u toj baštini autentično i specifično, a što posuđeno ili pak tuđe provenijencije, vrlo je nezahvalno pokušati razlučivati. Tome je razlog što su područja naseljena Ilirima i srodnim plemenima bila u sferi kulturne radijacije Grčke, Etrurije, a i drugih regija u kojima je likovna umjetnost vrlo rano dosegla visoku razinu. Još snažniju penetraciju likovnih forma, ideja, načina oblikovanja, materijala i ikonografije donosi rimsko doba, pa je tada još teže izdvojiti istinsku ilirsku komponentu u razvoju umjetnosti ovih naših geografskih prostora. Umjetnost i kulturu tog doba bi, stoga, trebalo nazivati ilirsko-rimskom, na način kao što Francuzi upotrebljavaju termin gallo-romain.

Na čitavom širem ilirskom području monumentalna skulptura u predrimsko doba javlja se u dvije regije: u Istri, osobito oko Nezakcija[1], te u zapadnoj Bosni, uglavnom oko Bihaća[2]. Nije isključeno da će se takve

[1] Prilikom rada na skulpturama iz Nezakcija služio sam se sljedećom literaturom: P. Sticotti, *Relazione preliminare sugli scavi di Nesazio.* Atti e memorie XVIII, 1902.; P. Sticotti, *Scavi di Nesazio.* Atti e memorie XIX, 1903.; A. Puschi, *Nesazio Pola.* Atti e memorie XXI, 1905.; A. Puschi, *Nesazio, Scavi degli anni 1906, 1907 e 1908.* Atti e memorie XXX, 1914. A. Gnirs, *Sakrale Denkmale und Heiligtümer Kastellierkultur in Stüdistrien, Istria Praeromana.* Karlsbad 1925.; B. Tamaro, *A proposito di alcune sculture di Nesazio.* Bulletino di paletnologia italiana XLVIII, 1925.; J. Mladin. *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija.* Pula 1964. Osim gore navedenih, koristio sam se i brojnim drugim radovima spomenutih, a i nekih drugih autora.

[2] Prilikom rada na japodskim kamenim spomenicima služio sam se sljedećom osnovnom literaturom: M. Hoernes, *Vorrömische Grabstein von Jezerine.*

skulpture još pronaći i u drugim područjima koja su naseljavali Iliri, ali je ipak gotovo sigurno da je u mnogim ilirskim krajevima nikad nije ni bilo. Očito je da su za nastajanje i razvoj ove skulpture bili nužni odgovarajući uvjeti u društvu, u prvom redu prava kulturna klima i dobra materijalna baza. Sam kontakt s regijama u kojima je postojala razvijena antička umjetnost nije, naravno, u tom pogledu bio dovoljan, iako se ne može zanijekati značenje takvih dodira. I prije tih kontakata na ilirskom tlu je bilo skulpture, samo su oni potakli upotrebu kamena i djelovali na formiranje umjetničkih vizija. Prema tome, još smo daleko od pouzdanih i kompleksnih odgovora na pitanje o razlozima pojave velike kamene skulpture kod Ilira i u tom pravcu treba još dalje istraživati.

Skulptura Histra i Japoda, u znatno manjem opsegu i Ilira drugdje na Balkanu uglavnom je sepulkralnog karaktera. Za skulpturu kod Japoda to se može reći bez rezerve, jer se ona nalazi na urnama kojih je sepulkralni karakter izvan sumnje. Namjena dva ili tri spomenika, doduše, nije potpuno sigurna, ali uvjeren sam da je i u tim slučajevima sepulkralni karakter ipak jasan, a o tome će još biti riječi kasnije. S druge strane, nezakcijska grupa spomenika je pronađena na nekropoli tog histarskog utvrđenog naselja i sva je prilika da je, barem u većem dijelu, treba promatrati kao sepulkralnu[3]. Šteta je što se za primjerke skulpture iz drugih lokaliteta u Istri ne znaju okolnosti nalaza[4].

U ovom prilogu ne mogu se, na žalost, osvrnuti na čitav kompleks skulpture i općenito umjetnosti koja se javlja na Balkanu, jer bi za to trebalo znatno više prostora nego što predviđa jedan koreferat. Nadam se ipak da ću jednom drugom prilikom imati više mogućnosti da iznesem neke svoje poglede na cjelokupnu kamenu skulpturu ilirskog područja. Ovdje ću se, stoga, pozabaviti samo problemom najavljenim u naslovu, koji je marginalan u odnosu na čitav raspoloživi materijal.

Kod Histra i Japoda pojavljuju se vrlo rano, čini mi se možda već pri samoj pojavi skulpture u te dvije oblasti, primjerci nadgrobnih stela antropomorfnog karaktera. Ti se tipovi stela, doduše, međusobno dosta razlikuju po formi, ali su ipak, po mom mišljenju, nastali na temelju identičnog poimanja nadgrobnog spomenika kao lika heroiziranog pokojnika.

Među fragmentima koji su se nalazili u Regionalnom muzeju u Bihaću, B. Raunig je otkrila jedan zanimljiv fragment (T. I, 1)[5]. On je po obliku podsjećao na urnu, a kako nije imao neke osobito atraktivne ukrase, ostao je do tada gotovo neuočen. B. Raunig je zapazila da je fragment obrađen s obje strane: na prednjoj strani je nakit, a na stražnjoj pletenica pružena

WMBH III, 1895; M. Hoernes, *Bruchstück eines zweiten vorrömischen Grabstein aus Gegend von Bihać.* WMBH V, 1897; D. Sergejevski, *Neue Aschekisten aus Ribić.* Prähist. Zeitschrift XXVII, 3—4, 1936; D. Sergejevski, *Japodske urne.* GZM N. S. IV—V, 1949—50; I. Čremošnik, *Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaća.* GZM. N. S. XIV, 1959. R. Vasić, *Hronološka podjela japodskih urni.* Živa antika XVI, 1967.; B. Raunig, *Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici.* Starinar XXIII, 1972. Osim gore navedenih, koristio sam se i brojnim drugim radovima spomenutih, a i nekih drugih autora.

3 Usp. J. Mladin, o. c. str. 8 i d.

4 Kao što je slučaj s dvostrukom glavom (Usp. J. Mladin, *o. c.* str. 31, Tab. XVII, 1, 1a, XX, 1), te fragmentima iz Poreča i Buja (usp. J. Mladin, *o. c.* str. 23, Tab. IX, 3, 4).

5 B. Raunig, *o. c.* str. 29 i d., Tab. I, 1a—c.

niz leđa, tako da je s pravom zaključila da se radi o stiliziranoj ženskoj figuri sličnoj poznatom idolu iz Dalja[6]. Na temelju toga, ona je, nadalje, pretpostavila da se i u ovom slučaju također radi o idolu[7]. Na identičan način interpretirala je još jedan fragment, koji je, međutim, znatno više oštećen, a i sam je po sebi manje jasan[8]. Te nejasnoće pripisala je naknadnoj preradi[9]. Nema sumnje da je B. Raunig vrlo dobro zapazila da fragmenti nisu inače uobičajene urne i da pokazuju odlike stilizirane ljudske figure, ali ipak ne bih se mogao složiti s njenom pretpostavkom da su u pitanju idoli, tj. neka vrsta kultnih statua. Protiv interpretacije fragmenata kao kultnih statua govori već i sama činjenica što je sva ostala japodska skulptura sepulkralnog karaktera. Mislim, stoga, da u okviru kategorije nadgrobnih spomenika treba potražiti prihvatljivije rješenje. Koliko je to barem meni poznato, iz tog su perioda, u koji B. Raunig datira spomenute skulpture (8/7. st.)[10], vrlo rijetki monumentalni kameni kultni kipovi[11]. U Grčkoj su tada u kultnim mjestima drvene, mješovite, glinene, često i amorfne statue[12], a sepulkralne skulpture gotovo da i nema[13]. Stoga sam mišljenja da te fragmente treba ubrojiti u sepulkralnu umjetnost i datirati ih nešto kasnije. Oba se fragmenta, naime, mogu interpretirati kao antropomorfne stele koje su, za razliku od kultne skulpture, vrlo popularne u mnogim dijelovima Sredozemlja, kao što je, na primjer, slučaj u Italiji (Monte Gargano[14], Emilija[15], Abruzzi[16] itd.). Ako se, pak, uzme u obzir da se od protohistorijskog perioda pa sve do penetracije Rima u mnogim oblastima Balkana očuvala antropomorfna vizija nadgrobnog spomenika, što ću ovdje pokušati i dokazati, čini mi se opravdanim da se na temelju toga i gore spomenuti fragmenti s japodskog područja pripišu toj grupi. Zanimljivo je da je ta stela zadržala formu koja je na Balkanu bila prisutna još od kasnijeg neolitičkog razdoblja[17], a koja je svoj najizrazitiji oblik dobila u vučedolskoj[18] i daljskoj kulturi[19]. Ta je forma, dakle, kontinuirala sve do protohistorijskog doba, a tada se nepovratno gubi.

6 B. Raunig, *l. c.*

7 B. Raunig, *l. c.*

8 B. Raunig, *o. c.* str. 30, Vab. I, 1e.

9 B Raunig, *l. c.*

10 B. Raunig, *o. c.* str. 43.

11 Prve muške kamene statue u Grčkoj javljaju se u drugoj polovici 7. st. prije n. e. Usp. E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge.* München 1950, str. 10 i d.

12 Usp. G. Lippold, *Die griechische Plastik.* Handbuch der Archäologie. München 1950, str. 14 i d.

13 Kurosi sepulkralnog karaktera počinju se pojavljivati već na početku serije monumentalne kamene plastike.

14 Usp. M. L. Nava, *Stele Daunie.* Firenze 1980.

15 Usp. G. A. Mansuelli — R. Scarani, *L' Emilia prima dei Romani.* Milano 1961, Tab. 57—60.

16 V. Cianfarani, *Antiche civiltá d' Abruzzo.* Roma 1969, str. 31. Tab. LXXXIV—V; LXXXVI—VII; LXXXVIII; LXXXIX—XCIV; XCV.

17 Usp. idole iz Vinče: M. M. Vasić, *Preistorijska Vinča III.* Plastika. Beograd 1936, T. 101 i d. S. Dimitrijević, *Idoloplastika u lasinjskoj kulturi.* Godišnjak XIII, knj. 11, 1976, Tab. I—III.

18 R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol.* Zagreb 1945, Tab. 29.; T. Težak, *Vučedoler Kultgeräte aus Vinkovci.* Archaeol. Jugoslavica XVI, 1979, sl. 1—5.

19 V. Hoffiler, *Idol od ilovače iz Dalja.* VHAD XV, 1928, str. 249 i d, Tab. VI.

I kod Histra se pojavio antropomorfni tip stele koji je samo u formalnom pogledu bitno različit od gore spomenutih primjeraka s područja Japoda. Histarski primjerci su, na žalost, dosta skromni fragmenti. Nije, stoga, neobično što se oni do sada kao stele nisu interpretirali. Oni su se utopili u velikoj masi raznih fragmenata ploča slično išaranih ornamentalnim motivima. Nisam, doduše, imao prilike pregledati sve te fragmente, pa sam se oslonio samo na one koje sam mogao jasno raspoznati među publiciranim materijalom, te bi, čini mi se, vrijedilo truda jednom drugom zgodom pokušati izdvojiti sve fragmente koji bi se mogli uvrstiti u grupu antropomorfnih stela. Pretpostavljam da takvih fragmenata mora još postojati. Na histarskom području pojavljuju se, po mom mišljenju, dva tipa antropomorfnih stela. Identifikaciju oba ta tipa omogućuju samo komparacije sa stelama na daunijskom području.

Prvi tip histarske antropomorfne stele izrađen je u formi ploče s polukružnim urezom na gornjoj strani, te poput ramena izvučenim kutovima. Tome tipu pripadaju dva fragmenta: jedan iz Poreča[20], a drugi iz Buja (T. I, 2, 3)[21]. Oba su fragmenta dosta slična, a odvojene spirale koje se nalaze na prednjoj strani izgledaju više kao ukras odjeće nego kao povezane spirale brojnih ukrasnih ploča iz Nezakcija, kojih je funkcija još nedefinirana[22]. Polukružno urezana gornja strana stele javlja se i na području Dauna, i to u vrlo velikom broju primjeraka, samo se na njima u sredini ureza pojavljuje izdanak koji prikazuje glavu (T. I, 4)[23]. Nije isključeno da se takav izdanak nalazio i na istarskim fragmentima, ali je propao.

Drugi tip antopomorfne stele nezakcijskog kompleksa skulpture sačuvao se, čini mi se, u nekoliko primjeraka, prispjelih do naših dana također u fragmentarnom stanju[24]. Ta se stela sastoji od tijela s izvučenim ramenima i istaknutim vratom (T. II, 1)[25]. Vrat ima jedan ispust na koji se mogla nasaditi glava. Vrlo je indikativno što svi ti fragmenti imaju izrađenu prednju i stražnju stranu[26]. I ta se forma može identificirati pomoću srodnih forma prisutnih na daunijskom području[27]. U formalnom pogledu, između tih i daunijskih stela postoji frapantna sličnost i vjerujem da već letimični pogled na primjerke iz Italije opravdava našu pretpostavku (T. II, 2). Osim formalnih razloga, za predloženu interpretaciju govorili bi i ornamenti koji se na njima javljaju, jer oni pokazuju, usprkos priličnе shematičnosti, da su mogli derivirati od ukrasa odjeće. Sličan izdanak koji služi kao glava drugog tipa antropomorfnih stela javlja se na jednoj širokoj bazi na kojoj se nalazio i jedan figuralni prikaz (preostala su samo stopala jedne figure)[28]. To bi

[20] J. Mladin, *o. c.* str. 23. Tab. IX, sl. 3.

[21] J. Mladin, *o. c.* str. 23, Tab. IX, sl. 4.

[22] O tome usporedi lit. navedenu u bilj. 1.

[22] O tome usporedi lit. navedenu u bilj. 1.

[23] M. L. Nava, o. c. Tab. LXXVI, 255; LXXXVIII, 295, CLXIV, 580 itd.

[24] J. Mladin, *o. c.* str. 25, Tab. IX, 2; str. 25, Tab. XII, 1, 2; str. 25, Tab. XIII, 1 itd.

[25] Taj se oblik osobito dobro uočavao na slici koju donosi A. Stipčević, *Arte degli Iliri.* Milano 1963, sl. 23, desno.

[26] J. Mladin, *o. c.* Tab. XII, 1, 1a.

[27] M. L. Nava, *o. c.* Tab LXXV, 254.

[28] P. Sticotti, *Atti e memorie XVIII*, str. 143, Tab. IV, 10; J. Mladin, *o. c.* str. 24, Tab. X, 2, 2a; XI, 1.

ukazivalo da on nije bio specifičan samo za stele nego i za neke druge spomenike nesakcijske grupe. U jednom dosta ograničenom repertoaru ukrasnih motiva nije isključeno da se pojavi i jedan koji može biti polivalentan u svom likovnom značenju. Ako je on na steli jasan zbog mjesta i karaktera spomenika kojem pripada, na bazi je njegovo značenje potpuno nesigurno, pa čak i pomalo besmisleno upravo zbog pojave figuralnog motiva nad njim, ali, usprkos toga, to ne mora zbunjivati i dovoditi u pitanje njegovu interpretaciju na navedenim stelama.

Na temelju svega gore iznesenog, smatram da je opravdano pretpostaviti da se na nezakcijskom području također javila ideja u antropomorfnom nadgrobnom spomeniku i da je živjela u različitim likovnim izričajima, više ili manje shematiziranim. Vjerujem da je antropomorfni nadgrobni spomenik u svojoj ideji vrlo drevan i da se u nekim nama danas nepoznatim vidovima pojavio vrlo davno, ali kada se manifestirao u monumentalnoj skulpturi u kamenu, vrlo je teško utvrditi. U formi u kojoj smo ga identificirali kod Japoda i Histra živio je vjerojatno do samog kraja arhajskog perioda, tj. do početka 5. st. prije n. e., a kasnije, po svoj prilici, dobija neke druge oblike, o kojima će ovdje još biti riječi. Na Balkanu je taj tip spomenika daleko slabije rasprostranjen nego u Italiji, ali to ipak ne znači da je poticaj za takvu koncepciju nadgrobnog spomenika nužno morao doći iz tog kraja starog svijeta.

Shematizirane stele nisu jedini oblik antropomorfnog nadgrobnog spomenika u Histra. Razvoj antropomorfne stele ide dalje u pravcu pretvaranja shematiziranih ljudskih forma u realne ljudske figure. Sljedeću stepenicu u razvoju predstavljaju ploče na kojima se u reljefu u en facè položaju pojavljuju ljudske figure. Svi do sada očuvani primjerci su, na žalost, vrlo fragmentarni, tako da je njihovu cjelinu dosta teško rekonstruirati, ali se ipak osnovna tendencija jasno razaznaje.

Najzanimljiviji primjerak takve stele je fragment donjeg dijela nagog muškog tijela (T. II, 3)[29]. Iako falus nije čitav sačuvan, ipak nema dvojbe da je bio u erekciji. Desno od nogu zapaža se jedan širi ornamentalni dio koji je odvojen od figure jednim vertikalnim obrubom u obliku zig-zag-trake, dok se desno vide ostaci spirale. Najvjerojatnije je i na lijevoj strani figure bio identičan ukrasni obrub, tako da simetrija bude potpuna. Gornji dio stele, na žalost, u ovakvom stanju sačuvanosti fragmenta nije moguće rekonstruirati.

Nešto modificirana stela s reljefnom ljudskom figurom je fragment nagih, najvjerojatnije, muških nogu[30]. Sa strana nogu nema nikakvog obruba, ali s obzirom da je stražnja površina ravna, osim vertikalnih žljebova, očito je da se ne radi o punoj plastici muške ljudske figure, pa bih je, stoga, radije svrstao među nadgrobne stele. Ona je nešto razvijenija forma od gore spomenute stele.

Dalji razvoj nadgrobnih spomenika kod Histra označava pojava nagih muških likova, sličnih grčkim ili radije etrurskim kurosima (T. II, 4; T. III, 1, 2). Takvih je figura bilo barem nekoliko, ali ipak je teško odrediti broj jer

[29] A. Puschi, *Nesazio*, str. 47, br. 27/124, sl. 11; J. Mladin, *o. c.* str. 26. Tab. XIV, 1.

[30] A. Puschi, *Nesazio*, str. 58 i d., sl. 19—21; J. Mladin, *o. c.* str. 27, Tab. XIV, 4; XI, 3.

su neki mogli pripadati istim figurama[31]. Nije moguće, naravno, tvrditi da je taj dosta realno i vrlo vješto prikazani ljudski lik derivirao od antropomorfne shematizirane stele, jer je njegova pojava, bez sumnje, rezultat dodira Histra s arhajskim civilizacijama, ali prihvatanje takvih skulptura sigurno je u vezi s neprekidno prisutnom likovnom idejom o ljudskoj figuri kao nadgrobnom spomeniku, bez obzira u kakvoj se formi ostvaruje (shematiziranoj ili, pak, realnoj). Ako je ta ideja neprekidno živjela u svijesti spomenutog naroda, sama forma u kojoj se ostvaruje nije bitna, pa su se razlike u likovnoj koncepciji relativno lako mogle premošćivati.

Nezakcijski kurosi, kako to meni izgleda, pokazuju značajke oblikovanja tijela i detalja arhajske skulpture prve polovice 6. st. prije n. e[32]. Ne tvrdim da su i nezakcijski likovi iz tog doba, jer sve periferne kulture zaostaju po svojim likovnim manifestacijama za centrima radijacije, ali je ipak očito da su oni morali nastati na temelju nekih predložaka koje su slijedili. Treba naglasiti da sigurno nije postojao direktni kontakt Istre i Grčke ili, pak, grčke južne Italije, ali su arhajski utjecaji mogli pristići preko etrurske umjetnosti zbog geografske blizine. Budući da je etrurska arhaika mnogo posudila od grčke, stanovite sličnosti istarske i grčke arhaike lako su shvatljive. Utjecaj Etrurije, odnosno Italije pokazuju i neki detalji položaja ruku, nogu itd. Kurosi u grčkom svijetu imaju obično ruke pružene niz tijelo, dok su kod nezakcijskih obje ruke pregibljene u laktu i položene na grudi (T. II, 4; T. III, 3). Nije mi poznat ni jedan jedini slučaj tako položenih ruku na figurama muškaraca u Grka. Ipak treba navesti da se na taj način položene ruke pojavljuju kod nekih ženskih likova iz arhaike, kao što su, na primjer, onaj iz Samosa[33] ili, pak, dama iz Auxerra[34]. S druge strane, navedena gesta ruku susreće se i kod muškaraca i kod žena na etrurskom i italskom području. Tako imamo već bista na poklopcima etrurskih kanopa[35], pa zatim na nizu monumentalnih likova[36]. Izgleda da se, međutim, na nezakcijskim muškim likovima nije osobito vodilo računa o položaju pojedine ruke, te se na jednom torzu desna ruka nalazi više, a lijeva niže, dok je na drugom to obrnuto[37]. Smisao te geste je problematičan. Čini mi da bi se možda mogao protumačiti kao izraz stanovite pietas ili, pak, neke geste iz sepulkralnog rituala. U tom pogledu je indikativan jedan etrurski reljef sepulkralnog karaktera iz Camucia kod Cortone, na kojem se pojavljuju figure u žalobnoj povorci s takvim stavom ruku na grudima[38]. Osobito je važno što identičan položaj ruku imaju antropomorfne daunijske stele, a što mi se čini kao potvrda navedene pretpostavke[39].

---

31 A. Puschi, *Nesazio*, str. 57, br. 37/170, sl. 18; str. 56, sl. 18; J. Mladin, *o. c.* str. 26 i d. Tab. XIV, 2; str. 27, Tab. XV, 1, 1a; XV, 2, 2a.

32 Usp., na primjer, nadgrobni stup iz Tanagre s prikazom dva pokojnika, zatim kuros Aktaion I itd.; E. Buschor, *o. c.* str. 32, sl. 37, 38; str. 34, sl. 45—7.

33 G. Lippold, *o. c.* Tab. 14, 1.

34 G. Lippold, *o. c.* Tab. 2, 3.

35 Tako, na primjer, na kanopi iz Chiusija ili, pak, vazi iz Betolle kod Chiusija. Usp. O. W. von Vacano, *Die Etrusker*. Hamburg 1955, Tab. 26 i 28.

36 Tako, na primjer, na bisti iz Pietrera kod Vetulonije. Usp. R. Bianchi Bandinelli, s. v. *Etrusca Arte EAA III*, str. 472, sl. 569, ratnik iz Capestrana, te stelu iz Bellante. Usp. V. Cianfarani, *o. c.* str. 31 Tab. LXXXIX—XCIV; XCV.

37 Usp. J. Mladin, *o. c.* Tab. XIV, 2, te XV, 1.

38 P. Ducati, *La scultura Etrusca*. Firenca 1934, sl. na str. 5.

39 M. L. Nava, *o. c.* str. 21 i d., sl. 19.

Uz etrursku zonu utjecaja čini mi se da je povezan i položaj nogu. Izgleda da su i ove slobodne muške statue jednako kao i one u reljefu imale noge paralelno jednu do druge (T. II, 3). Na arhajskim grčkim statuama jedna je noga redovno pružena, pa je očito da u tom pogledu nisu mogle biti uzor nezakcijskim skulpturama. Identičan položaj nogu kao na našim kipovima imaju oni s etrurskog ili, pak, italskog područja[40].

Jedan fragment muške figure pokazuje penis u erigiranom položaju (T. III, 1). Vrlo je vjerojatno da je to način na koji je na ovom području bilo prikazivano muško spolno udo. To potvrđuju reljefi muškaraca na nezakcijskim stelama, o kojima je već bilo riječi. Muški likovi iz Grčke, Etrurije i drugih krajeva u kojima se pojavljuju takvi likovi, nemaju, koliko je to barem meni poznato, udo u takvom stavu. Jedini meni do sada poznati primjer u monumentalnoj plastici je na statui iz Hirschlandena, koja je sličnog karaktera kao nezakcijska, ali je dosta primitivnija[41]. Na taj problem navratit ću se još kasnije.

Kakav je karakter i funkcija istarskih kurosa? Mišljenja sam da oni ne predstavljaju božanstva, kao što to pretpostavljaju neki istraživači[42]. Koji me razlozi na to navode? Ni velika većina kurosa, osobito onih iz 6. st. prije n. e., nisu kultne prirode. Oni su uglavnom stajali nad grobovima kao monumentalna nadgrobna skulptura, sama nad grobom[43]. Dovoljno je prisjetiti se statua Kleobisa i Bitonta, te brojnih drugih kojima nadgrobni karakter potvrđuje natpis[44]. Malo je općenito kurosa za koje se može kazati da pripadaju kultnoj plastici. S druge strane, postoji relativno veliki broj kurosa koji su stajali kao ex voto figure u peribolima hramova, svetišta itd., kao što je slučaj s kipovima otkrivenim na atenskoj Akropoli[45]. Oni su, dakle, obično intencionalni likovi realnih ljudi, najčešće njihovi nadgrobni spomenici. Takvog su karaktera obično i skulpture iz etrurskog ili, pak, italskog kulturnog kruga sepulkralnog karaktera[46]. Prema tome, s obzirom na spomenute analogije, kao i okolnosti nalaza naše skulpture na nekropoli Nezakcija, neodoljivo se nameće misao da su i one stajale u obliku slobodne ljudske figure nad grobovima kao biljeg. Što su predstavljali ljudski likovi nad grobovima? Mislim da oni predstavljaju isto ono što i u Grčkoj, Etruriji i Italiji: heroiziranog pokojnika[47].

Tako je završen proces razvoja antropomorfnog nadgrobnog spomenika. Drevna koncepcija biljega nad grobom u vidu samog pokojnika dostigla je u kontaktu s arhajskim kulturama svoju krajnju razvojnu formu, preobrazivši se od vrlo shematizirane antropomorfne stele u slobodne i go-

---

40 Usp. spomenuti lik ratnika iz Capestrana (V. Cianfarani, *o. c.* str. 31, Tab. LXXXIX—XCIV).

41 H. Zürn, *Eine hallstattzeitliche Stele von Hirschlanden Kr. Leonberg (Würtbg)*. Germania 42, 1964, str. 27 i d. Tab. 3—5.

42 Pregled tih mišljenja usp. kod J. Mladin, *o. c.* str. 36 i d.

43 O okolnostima nalaza usp. literaturu navedenu u bilj. 1.

44 Usp. M. Collignon, *Les statues funéraires dans l'art grec*. Paris. 1911, str. 47 i d.

45 Na primjer, statua nosača teleta, zavjetni dar nekog Rhombosa u vidu njegova lika. Usp. R. Lullies, *Griechische Plastik*. München 1956, str. 40, sl. 22, 23.

46 Nema sumnje da su sve skulpture spomenute u bilj. 36 sepulkralnog karaktera.

47 M. Collignon, *o. c.* str. 75.

tovo realne ljudske figure. Takav tipološki razvoj antropomorfnog spomenika nije morao imati veliki odraz u kronološkom pogledu, jer su sva tri tipa nadgrobnih spomenika o kojima je gore bilo riječi mogla dosta dugo paralelno postojati, tako da ne treba pretpostavljati velike međusobne kronološke razlike.

Dosegavši krajnji tipološki razvoj, tj. slobodnu i realnu ljudsku figuru, ponovno se moglo prići određenoj stilizaciji i pojednostavljivanju. Svjedočanstava takvog razvoja nemamo na histarskom području, ali se ipak stilizirane forme pojavljuju u nekim drugim ilirskim regijama. O tome će, međutim, biti niže riječi.

Na nekropoli u Nezakciju otkrivena je i jedna konjska glava koja po svojoj čistoći i superiornoj jednostavnosti, usprkos znatne oštećenosti, predstavlja svjedočanstvo velikog majstorstva histarskih kipara[48]. Taj fragment, kao i još neki fragmenti konjanika[49], ukazuje da valja računati i na pojavu slobodnih konjaničkih statua koje su također mogle biti vrlo luksuzni nadgrobni spomenici ili pak ex-voto figure. I u tom pogledu postoji paralelizam s arhajskim skulpturama[50]. Konjaničke figure mogu se, po mom mišljenju, također smatrati kao jedan specifični vid prikaza heroiziranog pokojnika nad grobom.

Nakon gornjih razmišljanja treba se vratiti pitanju itifaličnosti nezakcijskih spomenika koji imaju penis u erekciji. Jedan prikaz među japodskim spomenicima pokazuje nagog muškarca s uzdignutim muškim udom. Taj se prikaz nalazi na bočnoj strani »ploče« iz Založja (T. III, 3)[51]. Erekcija se javlja i na jednoj figuri koja je po svojim stilskim obilježjima dosta slična onima na zaloškoj ploči. Ta se figura nalazi na jednoj kopči iz Jezerina[52]. Erekcija je prisutna i na nekim figurama iz Vača te prikazima na situlama[53]. To bi ukazivalo da je erekcija imala neko značenje u području sjeveroistočno od Italije. Čini mi se da je malo vjerojatno da je izrazita itifaličnost slučajnost ili, pak, puka vizija nagog muškarca. U simboličkom likovnom jeziku erekcija gotovo uvijek ima smisao plodnosti, na što osobito ukazuju prikazi božanstava plodnosti, koja često imaju falus u erigiranom položaju (Prijap, ilirski Silvan itd.). Možda bi se, stoga, i u slučaju nadgrobne skulpture moglo pomišljati na neku sličnu interpretaciju. Prikaz heroiziranog pokojnika kojeg prikazuje nadgrobna statua ili, pak, reljef s erigiranim spolnim udom, mogao bi ukazivati na njegov silazak u podzemlje i prihvatanje u krug božanstava plodnosti koji utječu na rast vegetacije. Ovakva slobodna interpretacija ima za cilj samo da istakne problem, bez pretenzije na potpunu preciznost.

[48] J. Mladin, *o. c.* str. 30, Tab. XVIII, 1.

[49] A. Puschi, *Nesazio*, str. 50 i d. br. 32/225; 34/138, sl. 14—16.; J. Mladin, o. c. str. 28 i d. Tab. XVI, 1, 1a.

[50] Takvi su, na primjer, konjanici s Akropole u Ateni i Rampin jahač. Usp. G. Lippold, *o. c.*, Tab. 22, 3 i 4. O jahačima na nadgrobnim spomenicima usp. i M. Collignon, str. 62 i d.

[51] I. Čremošnik, *o. c.* str. 103 i d., sl. 3.

[52] Z. Marić, *Japodske nekropole u dolini Une.* GZM N. S. XXIII, 1968, str. 21 i d., Tab. III, 23.

[53] F. Starè, *Kipec ilirskega bojovnika z Vač.* Arheol. Vestnik XIII—XIV, 1962—3, str. 384 i d., sl. 1—2, Tab. I—III. Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. Ljubljana 1962, Tab. 30, 31, 36, 41 itd.

Spomenuvši gore »ploču« iz Založja, želio bih se samo u najkraćim crtama osvrnuti na problem karaktera tog spomenika (T. III, 4). Po svojoj formi taj spomenik, dug nešto malo manje od 2 m, nema tipičnu i daleko najčešću formu urne, koja je osobito omiljena na području Japoda. Spomenik iz Založja u literaturi se obično naziva velika urna[54] ili, pak, jednostavno »ploča«[55]. Oba naziva nisu dobra i precizna. Rekao bih da je prvi i neosnovan, jer velikih urna nema nigdje. Nije, naime, funkcionalno za malo nagorenih kostiju i pepela raditi toliki recipijent. Ni osteoteke nisu veće, jer za složene ljudske kosti također ne treba mnogo prostora. Prema tome, veličina ploče ne govori u prilog jednoj takvoj interpretaciji. Isto tako, ta ploča nije mogla biti ni friz nekog hrama ili slično, jer ima i ostatke bočnih strana s reljefnim prikazima. Stoga, u obzir dolaze samo dvije interpretacije: ili je u pitanju baza za neku slobodnu skulpturu, kao što je bilo popularno u Ateni (jedna takva baza ima čak i vrlo slično koncipiranu povorku konjanika kao u Založju)[56], ili je to sarkofag. U prilog prvom rješenju ne govori činjenica što postoje dijelovi bočnih strana, jer su atenske baze obično sastavljene od ploča koje se međusobno jednostavno spajaju, pa nemaju bočnih strana. Zbog toga je mnogo prihvatljivija pretpostavka da se radi o sarkofagu[57]. S obzirom da su Japodi paralelno upotrebljavali ritus incineracije i inhumacije, kako su to nedvojbeno pokazala istraživanja na tom području[58], sasvim je logično da se za imućne pokojnike koji su prakticirali skeletno pokapanje pojavio sarkofag, tada već davno poznati tip spomenika na Mediteranu[59]. Nadam se da će novi nalazi na japodskom području potvrditi postojanje najranijih do sada poznatih sarkofaga na balkanskom području.

Nakon ekskursa o ploči iz Založja, vratimo se ponovno antropomorfnom tipu nadgrobnog spomenika. Iza japodskih i nezakcijskih primjeraka zadugo nema nadgrobnih spomenika ovog karaktera[60]. Nalazi s delmatskog područja, pronađeni pred desetak godina na nekropoli u Ruduši u Sinju[61], pokazuju da je koncepcija tog tipa nadgrobnog spomenika prisutna u duhovnoj sferi i likovnoj viziji Ilira i nekoliko stoljeća kasnije. Ti dosta skromni spomenici na prvi pogled imaju izgled jednostavnih rimskih stela, ali, ako se analiziraju forme i detalji, jasno se pokazuje, kako je to B. Gabri-

[54] D. Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti.* Centar za balkanološka ispitivanja knj. 1, 1965, str. 123; B. Raunig, *o. c.* str. 30.

[55] I. Čremošnik, *o. c.* str. 103 i d.

[56] M. Robertson, *A History of Greek Art.* Cambridge 1975, str. 109, Tab. 31, c.

[57] To je kao jednu od mogućnosti iznio D. Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti.* U Herceg-Novom prilikom održavanja ovog simpozija rekao mi je B. Čović da i on misli da se radi o sarkofagu i da je o tome ranije pisao. Za to mišljenje do tada nisam znao. Usp. B. Čović, *Od Butmira do Ilira.* Sarajevo 1976, str. 165 i d.

[58] Usp. Z. Marić, *o. c.* str. 42 i d. Isto i B. Čović, *o. c.* str. 164 i d.

[59] Sarkofag se kao forma theke za tijelo i nadgrobnog spomenika pojavljuje već od Egipćana.

[60] Pristalica sam ranijeg datiranja dijela kompleksa japodske skulpture. O razlozima za takvo mišljenje ovdje mi nije moguće raspravljati.

[61] Nekropola je otkrivena 1970. godine prilikom proširenja hale ciglane. Ostatke nekropole istražio je B. Gabričević. Rezultati tih istraživanja nisu još objavljeni.

čević utvrdio, prisutnost antropomorfnih znakova[62]. Stela Paio Totius (T. IV, 1) ima rozetu kao glavu a oko nje ogrlicu, zatim fibule približno na visini ramena. Na dnu ploče je, pak, predstavljen friz naspramno izrađenih trokuta koji simboliziraju ukras na haljini žene. Drugi spomenik, koji pripada nekom Verzu (T. IV, 2), ima izvučena ramena poput onih na daunijskim i nezakcijskim primjercima, te među njima polukružnu glavu s rozetom. Treba, međutim, naglasiti da se na obje te stele osjeća i utjecaj tipičnih rimskih stela, koji je početkom 1. st. n. e. bio jako proširen u Dalmaciji. Vrlo brzo će potpuno prevladati rimske forme nadgrobnih spomenika. Stela više nikad neće imati antropomorfnu koncepciju nego će biti oblikovana kao pročelje naiskosa sa zabatom i ostalim arhitektonskim elementima. Novi tip nadgrobnog spomenika je drugačiji, iako je i on pradavan. On proističe, naime, iz koncepcije groba kao kuće pokojnika.

Vrlo je zanimljiv primjer antropomorfnog nadgrobnog spomenika iz Budve (T. IV, 3)[63]. Na vrhu približno piramidalnog cipusa izrađena je glava pokojnika, a sam vrh je lagano zaobljen. Po svojoj formi taj spomenik izgleda poput izduženog čunja koji se obično u paru nalazio pred grobnom komorom nekropole u Budvi i predstavlja njegovu dalju razradu. Očito je da on predstavlja lik pokojnika. Nije isključeno da i u čunju bez glave (T. IV, 4) tj. u toj jednostavnoj formi tipa cipusa treba vidjeti ljudsku figuru[64]. Šteta je što je na čunju s glavom portret toliko izlizan da je o njegovim karakteristikama praktično nemoguće govoriti. Ipak mi se čini da način tretmana glave i njena forma prije ukazuju na rimski likovni postupak, pa bi to bila indicija da je primjerak s glavom mlađi od onog prostog čunja i da predstavlja njegovu razradu.

Na temelju svega onoga što sam gore iznio, proizlazilo bi da je sve do rimskog doba kod naroda na Balkanu živjela drevna forma nadgrobnog spomenika. Antropomorfni nadgrobni spomenik nije bio specifičan za Ilire ili bilo koji drugi narod u Sredozemlju u posljednjem tisućljeću prije n. e. On je bio prisutan praktično svuda, samo negdje više, a negdje manje. On, dakle, nije isključivo ilirski, ali je i ilirski. Forme antropomorfnog spomenika se mijenjaju, ali ideja ostaje i traje duži vremenski period. Tek će rimske forme stela, ara, cipusa itd., koje su drugačijeg nastanka, istisnuti drevni antropomorfni tip nadgrobnog spomenika.

RESUME

MONUMENTS SEPULCRAUX DU CARACTERE ANTHROPOMORPHE CHEZ LES ILLYRIENS

La sculpture chez les Histres et les Iapodes, et un peu moins chez les Illyries ailleurs dans les Balkans est en général du caractère sépulcral. On peut dire cela sans réserve pour la sculpture des Iapodes, parce qu'elle apparaît sur les urnes dont le caractère sépulcral est hors de doute. Deux ou trois monuments provenant de cette région sont problématiques quant à la destination, mais selon toute apparence leur caractère sépulcral est tout à fait probable. Le groupe de monuments provenant de Nesactium a été découvert sur la nécropole de cette agglomération fortifiée histrienne et il faut le considérer probablement, au moins dans sa plus grande partie, comme sépulcral. Il est dammage qu'on ne connaît pas les circonstances de trouvaille des exemples de la sculpture provenant des autres localités en Istrie.

Dans cette contribution l'auteur ne peut pas prendre en considération tout le complexe de la sculpture apparaissant dans les Balkans, parce qu'il faudrait avoir beaucoup plus d'espace que ce rend possible une communication. Pour cette raison, il y s'occupera seulement d'un problème — mentionné dans le titre — étant marginal par rapport à tout le matériel disponible.

B. Raunig a découvert, parmi les fragments au Musée régional à Bihać, un fragment rappellant à l'urne, mais il a eu sur le côté antérieur présentés les bijoux, et de derrière la tresse s'étendant par le dos. Elle a conclu par conséquent qu'il y s'agit d'une figure féminine stylisée rappellant à l'idole de Dalj, et que ce fragment est aussi un idole. Il n'y a pas de doute que B. Raunig a bien conclu que ce fragment et encore un autre, moin clair ne sont pas les urnes et qu'ils représentent les figures humaines stylisées. Mais, l'auteur de ces lignes n'est pas d'accord avec elle qu'il les faut interpréter comme les idoles. Il supposer qu'il les faut ranger parmi les trouvailles de l'art sépulcral et les expliquer comme stèles du caractère anthropomorphe, étant populaires partout par la Méditerranée, et surtout sur la côte orientale italique (Monte Gargano, Emilia, Abruzzi etc.). Etant donné que cette idée cencernant le monument anthropomorphe sépulcral est présente dans les Balkans même jusqu'à l'arrivée des Romains, il est alors tout à fait probable qu'il faut attribuer les monuments iapodiens à ce groupe. La forme de stèle iapodienne de Golubić est connue dans les Balkans encore au néolithique récent (Vinča, Vučedol), et ensuite plus tard (Dalj). Elle a eu sa continuité même jusqu'à la période protohistorique quand elle disparaît sans retour.

Aussi chez les Histres apparaît le type de stèle anthropomorphe étant seulement au sens formel essentiellement différent des exemples déjà mentionnés provenant de la région des Iapodes. Les exemples histriens sont, malheureusement, assez modestes, et il n'est pas étonnant qu'ils n'étaient pas interprétés comme les stèles.

Le premier type de stèle anthropomorphe histrienne est fait en forme de dalle avec l'incision semi-circulaire sur le côté supérieur, et les angles tirées que épauels. A ce type appartiennent deux fragments: l'un provenant de Poreč, et l'autre de Buje. Ces deux fragments sont assez semblables, et les spiralles séparées se trouvant sur le côté antérieur semblent plutôt que la décoration du costume, que les spiralles anchaînées de nombreuses plaques ornamentales de Nesactium. La fin supérieur est presque identique que sur les stèles de la région daunienne, et sur la base d'une telle comparaison l'auteur l'attribue au groupe des stèles.

L'autre type de stèle anthropomorphe appartenant au complexe des sculptures de Nesactium est conservé dans quelques exemples étant assez fragmentaires. Ce type consiste du corps aux épaules tirées et le coup marqué. Il est très indicatif le fait que tous ces fragments ont le côté antérieure et postérieure orné. Cette forme peut être identifiée sur la base des analogies dauniennes.

Sur la base des faits ci mentionnés, l'auteur suppose qu'il est justifié conclure qu'il a existé aussi sur la région de Nesactium une idée concernat le monument sépulcral anthropomorphe et que cette idée a vécu dans les différentes formes plastiques plus ou moins shématisées.

Les stèles shématisées ne sont pas la seule forme du monument sépulcral en Histrie. Le développement s'étend de la forme shématisée vers la figure humaine réelle. La marche suivante dans le développement représentent les stèles sur lesquelles apparaît la figure humaine réelle en face. Un tel exemple le plus intéressant est une dalle sur laquelle ont été conservées les jambes d'un homme et les testis ,tandis que le phalos, n'étant pas conservé, a été en erection. Du côté droit a éte une bande ornamentale. La bande identique a été probablement sur le côté auche, mais elle n'est pas conservée. Il n'y avait pas de bordure ornamental, mais la figure en était dans la position identique.

[62] Odmah nakon pronalaska stela B. Gabričević je utvrdio elemente antropomorfizma na nekim primjercima.

[63] D. Rendić-Miočević, *La tombe illyro-romaine à la lumière des nouvelles fouilles et découvertes en Yougoslavie*. Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica. Rim 1961, str. 147 i d., sl. 2.

[64] D. Rendić-Miočević, *o. c.* sl. 4.

Le développement ultérieur de l'idée concernant le monument sépulcral anthropomorphe chez les Histres présente l'apparition des hommes nus, semblables aux curos grecs archaïques on encore mieux étrusques. Il n'est pas possible prétendre que cette figure humaine assez réellement et adroitement présentée avait dérivé de la stèle anthropomorphe parce qu'on peut expliquer leur apparition seulement par les contacts étroits avec ces civilisations archaïques, mais leur acceptation a été assez facilitée par l'idée, continuellement présente, concernant la figure humaine sur le monument sépulcral.

On sent aussi dans quelques détails l'influence de l'Etrurie, c'est-à-dire de l'Italie, sur les figures humaines nues istriennes. Les mains posées sur la poitrine ne sont pas caractéristiques pour la Grèce, mais au conntraire pour l'Etrurie et l'Italie, où on peut citer plusieurs analogies. La signification de ce geste est problématique. Il semble qu'on pourrait l'expliquer comme l'expression d'une certaine piété ou d,un geste ayant rapport au rite funéraire. Dans ce sens l'auteur démontre le relief provenant de Camucio près de Chiusi, sur lequel plusieurs hommes, probablement participants à la procession funéraire, ont les mains dans la même position. Le même indice dans ce sens est la position des mains sur les stèles dauniennes anthropomorphes.

Ces figures sont liées à la zone etrusque aussi par la position des jambes étant parallèle mutuellement. Il est évident que la jambe allongée des curos archaïques n'y est pas présente. Cette position est connue seulement sur la péninsule italique.

Sur toutes les présentations des hommes sur les monuments de Nesactium le pénis est en érection. On ne peut remarquer une telle position ni sur les monuments en Grèce ni en Etrurie. L'auteur connaît un seul exemple, c'est la statue provenant de Hirschlanden, étant ithyphallique et du caractère semblable que celle à Nesactium, mais beaucoup plus primitive.

Quel est le caractère et la fonction des curos istriens? Sur la base de circontance de trouvaille, ainsi que sur la base des analogies provenant d'Etrurie et de Grèce, l'auteur suppose qu'il s'agit des présentations du défunt héroïsé, posé comme le sème au — dessus de la tombe. L'ancienne conception de marquer la tombe par la figure du défunt a atteignit sa forme de développement extrême, se transformant de stèle, très shématisée et anthropomorphe dans les figures humaines presque réelles. Arrivant jusqu'au développement typologique extrême, les recherches formelles ont pu de nouveau aller de la forme humaine réelle vers une certaine stilisation. Il n'y avait pas un tel développement sur la région histrienne, mais les formes stylisées apparaîssent dans quelques autres régions illyriennes.

On a découvert sur la nécropole à Nesactium aussi une tête de cheval de très bonne qualité. Peut-être que telles sculptures aussi ont présenté les monuments sépulcraux de luxe anthropomorphes.

L'auteur retourne sur le problème ithyphallique. Il démontre sa présence dans les régions au nord et à l'est de l'Italie. Il suppose le fait qu'il pourrait s'agir d'un symbole de fertilité, c'est-à-dire de descente du défunt dans le sous-sol et de son influence sur la croissance. Mais, il tient, pourtant, qu'il n'y a assez d'arguments pour une telle supposition.

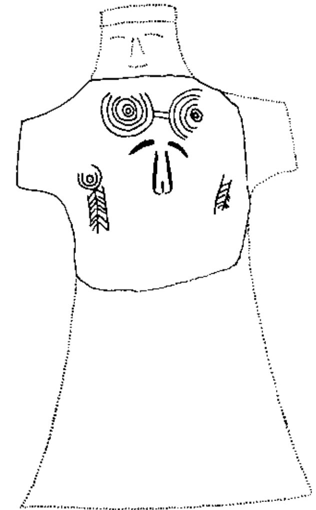
Il n'y avais pas longtemps après les exemples iapodiens et de Nesactium, de monuments sépulcraux du caractère anthropomorphe. Les stèles provenant de la région delmate (Ruduša-Sinj) démontrent que cette idée a vécu encore quelques siècles plus tard dans la sphère spirituelle et la vision plastique des Illyriens. Le premier exemple est la stèle Paio Totius, ayant sur le sommet une rosette autour de laquelle e été un collier et à droite une fibule avec les pendentifs. L'autre stèle d'un certain Verzo ayant les épaules tirées, ainsi que sur les stèles dans la région daunienne ou de Nesactium. Ces deux stèles provienнet du Ier siècle de n. è.

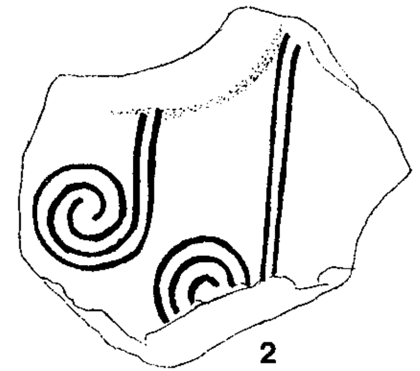
Les formes romaines vont bientôt prédominer et repousser complètement la stèle anthropomorphe. La stèle romaine, concipée architectoniquement, provient d'une autre idée de monument sépulcral (la tombe comme la maison du défunt).

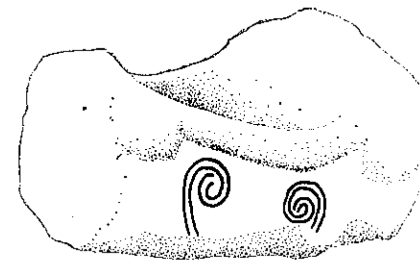
Un type anthropomorphe de monument sépulcral a été connu aussi à Budva. Au sommet d'un cippe conique a été présentée la tête humaine. Peut-être qu'un

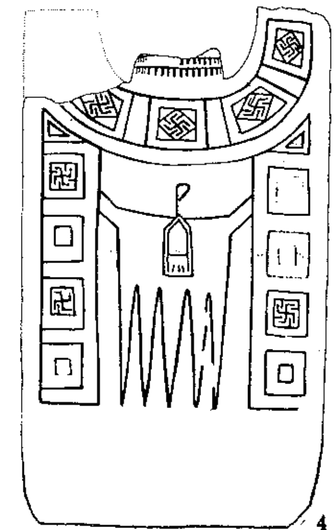
tel cippe conique sans tête, étant assez populaire dans cette région adriatique, a aussi caché cette idée anthropomorphe.

Sur la base de tout ce qu'on a présenté ici on pourrait conclure, que même jusqu'au temps romain, a vécu chez les peuples balkaniques l'ancienne forme de monument sépulcral anthropomorphe. Ce monument n'a pas été spécifique pour les Illyriens ou pour n'importe quel autre peuple sur la Méditerranée dans le dernier millénaire av. n. è. Il a été connu pourtant, quelque part plus et quelque part moins populaire. Il n'est pas alors exclusivement illyrien, mais il est aussi illyrien. Les formes de monument anthropomorphe changent, mais l'idée reste et dure dans une période plus longue. Ainsi les stèles romaines, arès et cippes, étant d'origine formel différente, auront supplanter le type antique anthropomorphe de monument sépulcral.

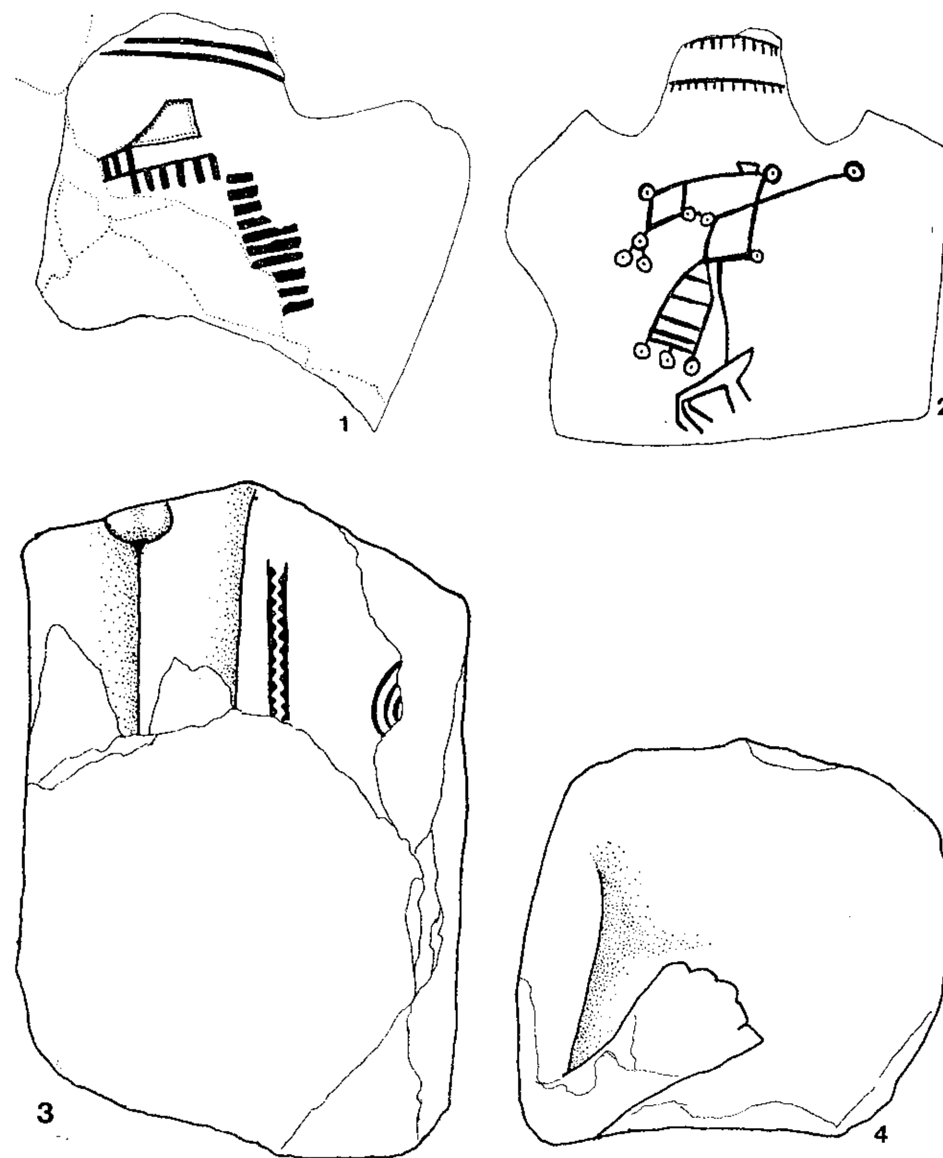

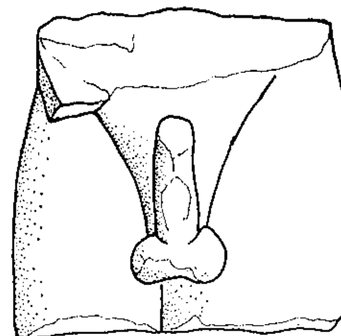

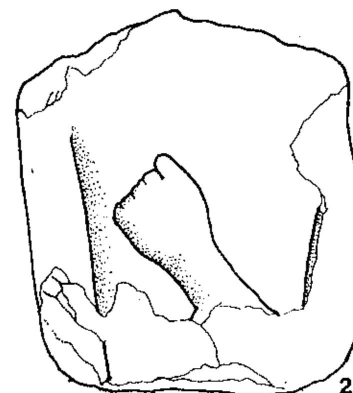
1. — Fragment antropomorfne stele iz Golubića kod Bihaća, Regionalni muzej Bihać (prema B. Raunig); 2. — Fragment antropomorfne stele iz Poreča (?) Zavičajni muzej Poreč (prema J. Mladin); 3. — Fragment antropomorfne stele iz Buja (?) (prema J. Mladin); 4. — Antropomorfna stela iz Monte Gargana, Museo del castello di Manfredonia (prema M. L. Nava)

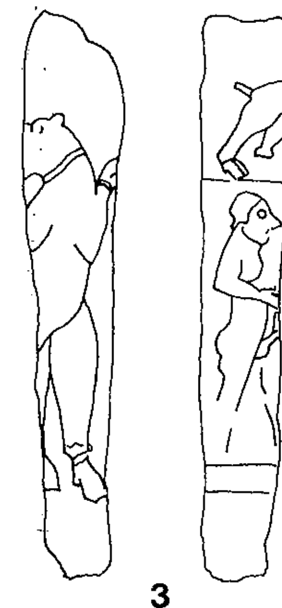

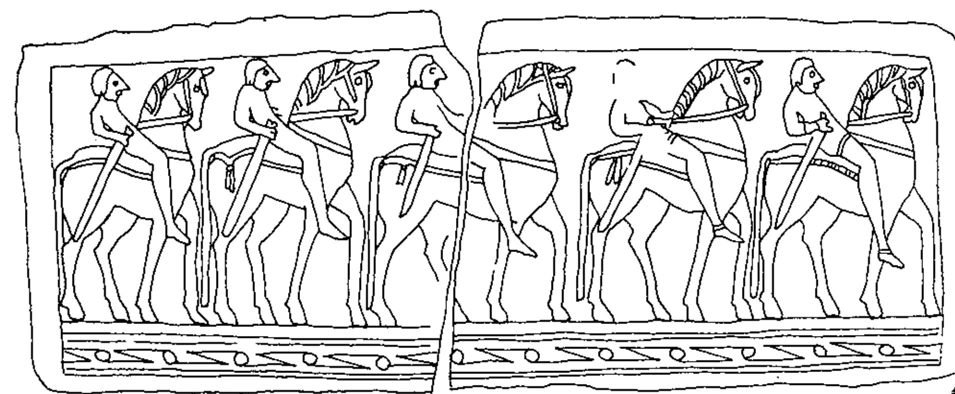
1. — Fragment antropomorfne stele iz Nezakcija, Arheološki muzej Istre Pula (prema A. Stipčević); 2. — Antropomorfna stela iz Monte Gargana, Museo del castello di Manfredonia (prema M. L. Nava); 3. — Stela iz Nezakcija, Arheološki muzej Istre Pula (prema J. Mladin); 4. — Statua muškarca (grudi) iz Nezakcija, Arheološki muzej Istre Pula (prema A. Stipčević)

T. III

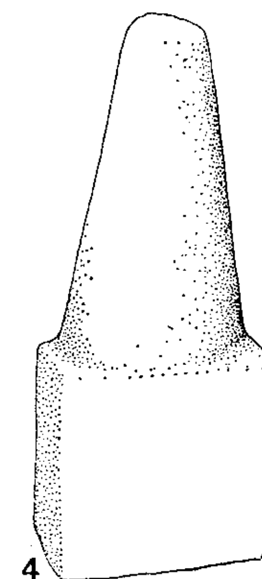
1. — Statua muškarca (spolni organ) iz Nezakcija, Arheološki muzej Istre Pula (prema A. Stipčević); 2. — Statua (grudi) iz Nezakcija, Arheološki muzej Istre Pula (prema A. Stipčević); 3. — Bočne strane sarkofaga iz Založja, Zemaljski muzej Sarajevo (prema I. Čremošnik); 4. — Prednja strana sarkofaga iz Založja, Zemaljski muzej Sarajevo (prema I. Čremošnik)

T. IV

1. — Stela Paio Totius iz Ruduše (Sinj), Muzej Cetinske krajine Sinj; 2. — Stela Verza iz Ruduše (Sinj), Muzej Cetinjske krajine Sinj; 3. — Cipus s glavom iz Budve (prema D. Rendić-Miočević); 4. — Cipus bez glave iz Budve (prema D. Rendić-Miočević)

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

PODRUČJE RIDITA U ILIRSKOJ KULTNOJ PLASTICI
(s posebnim obzirom na neobjavljene spomenike)

Nekadašnji teritorij plemenske zajednice Ridita, današnja Šibenska zagora s pitomim Danilskim poljem, bogat je tragovima kontinuiranog života od prapovijesti do naših dana. Antičko doba dokumentirano je brojnim i raznolikim spomenicima koji su najvećim dijelom otkriveni zahvaljujući višegodišnjim sustavnim iskopavanjima što su obuhvatila veći broj danilskih lokaliteta. Među njima posebno treba izdvojiti iskopavanja na danilskoj Gradini, lokalitetu na kojemu je ubicirano nekadašnje riditsko središte koje se pod imenom *Rider* spominje u antičkim literarnim i epigrafskim izvorima, kao i iskopavanja na položaju oko današnjeg groblja i eponimne crkvice sv. Danijela (»Stari Šematorij«), gdje su sačuvani ostaci novijeg rimskog naselja koje se imenom, kao »*Municipium Riditarum*«, spominje i na nekim danilskim natpisima[1]. Potrebno je s tim u vezi naglasiti da među spomenicima antičkog doba najveću pažnju privlači upravo izuzetno bogata epigrafska građa — većinom pronađena sekundarno upotrebljena u funkciji kasnije grobne arhitekture — i to osobito oni natpisi na kojima su se sačuvali tragovi predantičkog, autohtonog, etničkog supstrata, a oni su prepoznatljivi po sačuvanim imenima što vuku porijeklo iz delmatskog onomastika[2]. Za našu temu osobito su zanimljivi natpisi votivnog karaktera, u prvom redu oni koji se odnose na božanstva domaćeg, epihorskog, po-

---

[1] Usp. radove D. Rendić-Miočevića, *Princeps municipi Riditarum*, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962, str. 315—334 i *Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja V, knjiga 2 — Simpozij o Ilirima u antičko doba — Sarajevo 1967, str. 143—144.

[2] Od niza radova istog pisca posvećenih ovoj problematici izdvajamo jedan kraći rad sintetskog karaktera, *Le Municipium Riditarum en Dalmatie, son patrimoine épigraphique et l'onomastique illyrienne*, Studia Albanica 2, Tirana 1972, str. 229—234.

rijekla, jer su to najbolji indikatori specifične duhovne klime, koja sve donedavna nije mogla biti cjelovito sagledana, dobrim dijelom zahvaljujući malom broju evidentiranih figuralnih kultnih spomenika.

Već na osnovi epigrafskog materijala moguće je zaključiti da se riditsko stanovništvo najčešće obraća najpopularnijem ilirskom božanstvu Silvanu, a posebno treba naglasiti činjenicu da se na tim spomenicima kao dedikanti javljaju većinom ljudi domaćeg, ilirskog porijekla. Isti je slučaj i sa spomenicima srodnih karakteristika iz drugih krajeva u unutrašnjosti delmatskog teritorija[3]. Prema podacima kojima raspolažemo, do sada je na riditskom području registrirano jedanaest natpisa posvećenih tom vodećem domaćem božanstvu. Čak osam ih je poznato od ranije[4], dva još nisu objelodanjena — jedan od tih nalazi se na kultnoj slici Silvana o kojoj će kasnije biti više riječi —dok je jedan natpis — on je također ispisan na kultnoj slici — poznat iz starije literature, ali nije bilo poznato njegovo riditsko porijeklo. U najvećem broju slučajeva, u pet navrata, Silvan nosi epitet *Silvester* odnosno *Silvestris (Silvano Silvestri)*, a dva puta dvostruki epiklesis *Silvester i Messor (Silvestri Messori)*. Na tri spomenika Silvanovom imenu nije pridodan nikakav epitet, dok je posljednji, jedanaesti natpis tek nedavno otkriven i još nije publiciran, tako da u ovoj prilici možemo samo istaknuti da se na tom natpisu uz Silvanovo ime nalazi epitet koji ranije nije zabilježen na spomenicima iz tog kraja[5]. Epigrafski spomenici nisu, međutim, jedini izvor iz kojega je moguće crpsti saznanja o duhovnoj ostavštini Ridita, ali su još uvijek, zahvaljujući činjenici što su temeljito prostudirani, najcjelovitiji pokazatelj prožimanja autohtonih tradicija s duhovnim i kulturnim nasljeđem antike. U usporedbi s drugim istaknutim delmatskim središtima, kako u zaleđu tako i u primorskim područjima, gdje je omjer epigrafskih i likovnih potvrda štovanja epihorskih božanstava u većoj ili manjoj mjeri ujednačen, riditsko područje — takav je bio dojam — bilo je izrazito deficitarno spomenicima kultno-votivne plastike s prikazima poznatih protagonista specifične epihorske kultne zajednice, Silvanom, Dijanom i nimfama[6]. Novootkriveni ili do sada neobjavljeni spomenici, kao i oni kojima je naknadno utvrđeno riditsko porijeklo, sasvim će isključiti moguće pretpostavke o riditskom kraju kao izdvojenom fenomenu u okviru šire delmatske zajednice, sa specifičnim odnosom prema domaćoj figuralnoj kultnoj baštini. Pokazalo se, štoviše, da se riditsko područje može uvrstiti u red najbogatijih nalazišta reljefne kultne plastike s prikazima božanstava epihorskog porijekla na čitavom delmatskom teritoriju. U ovom radu obuhvatit ćemo svu odgovarajuću građu — pretežno su to prikazi božanstava Silvanove kultne zajednice — uključujući i reljefe sačuvane samo u ulomcima, a bit će riječi i o spomenicima koji su u različitim vidovima obrađeni ili samo spomenuti u stručnoj literaturi. Na taj način moći će se sagledati sva šarolikost ikonografskih rješenja i likovnih dostignuća, koja su vrlo neujednačena i variraju od potpuno rustične obrade do zrelih likovnih interpretacija koje slijede tragove poznatih antičkih uzora.

---

[3] Usp. raspravu M. Zaninovića, *Ilirsko pleme Delmati, II dio — Materijalna i duhovna kultura* — Godišnjak V Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga 3, Sarajevo 1967, str. 39 i d.

[4] Isti, *sp. djelo*, str. 49.

[5] Natpis je pohranjen u Muzeju grada Šibenika.

[6] Usp. M. Zaninović, sp. mjesta.

O prvom reljefu koji prikazuje lik Silvana (T. I, 1) dovoljno je naglasiti da ga je pred kratko vrijeme objelodanio Z. Gunjača, označivši ga kao jedinu figuralnu potvrdu kulta Silvana Žeteoca *(Silvanus Messor)* na delmatskom tlu[7]. Njegove epigrafske potvrde su, naprotiv, relativno česte, a neke — kako smo već naglasili — potječu i s područja Ridita[8]. Taj reljef je vrlo rustične obrade i prvi je objavljeni figuralni spomenik s likom Silvana ili bilo kojeg drugog božanstva iz njegove kultne zajednice za koji se znalo da potječe iz riditskog kraja. Nije, naime, bilo poznato da jedan neobičan i više puta objavljivan reljef, koji se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, a na kojemu su prikazani zajedno Dijana, Silvan i Merkur — po ikonografskoj obradi i specifičnom obliku kultnog sinkretizma jedan od najzanimljivijih reljefa Silvanove kultne zajednice — također potječe iz danilskog kraja (T. I, 2)[9].

U Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju čuva se vrlo zanimljiv reljef s likom Silvana, koji je u tu zbirku dospio još 1928. god., ali do sada nije znanstveno obrađen (T. II)[10]. Spomenik je načinjen od domaćeg sivkastog vapnenca, pravokutnog je oblika, a dimenzije su mu 35 x 19 x 8 cm. Gornji, veći dio kultne slike zaprema figuralni prikaz Silvana s psom i jaretom, dok donji, uži dio nosi natpis koji je, na žalost, jednim dijelom oštećen, pa je njegovo čitanje dosta otežano. Silvanov lik smješten je u edikuli, koja, čini se, u gornjem dijelu ima oblik polukruga, što na mnogim reljefnim prikazima tog božanstva sugerira obli svod ulaza u pećinu gdje Silvan (Pan), prema pisanoj tradiciji, najradije boravi. Božanstvo je prikazano u poznatoj ikonografskoj shemi, s runjavim kozjim nogama i nevelikim kozjim rogovima. Tijelo odaje zrelog muškarca s jakom muskulatu-

---

[7] Z. Gunjača, *Reljef Silvana Messora iz Ridera*, VAHD, LXX—LXXI, 1968—1969, Split 1977, str. 177—184. Na tom reljefu, koji se čuva u šibenskom Muzeju, Silvan je prikazan s nizom karakterističnih atributa, ali također — prema piščevoj interpretaciji — i sa srpom, koji je ispunio slobodan prostor u desnom gornjem uglu kultne slike.

[8] M. Zaninović, sp. mjesto.

[9] Reljef je prvi put objavljen u radu M. Abramića, *Nekoliko skulptura antiknih božanstava*, VAHD, L, 1928—29, str. 49—52, tab. IV sl. 1. Znajući da je reljef ranije pripadao zbirci A. Lukanovića, Abramić je pretpostavio da bi reljef mogao potjecati iz Narone, budući da je Lukanović, kao financijski službenik, više godina službovao u tom kraju. Međutim, sam Abramić u jednom kasnijem radu *(Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte I* — Festschrift für Rudolf Egger — Klagenfurt 1952, str. 9) korigira svoje ranije mišljenje, ističući da reljef potječe iz okolice Šibenika. Pregledajući arhivsku građu iz ostavštine L. Jelića u splitskom Arheološkom muzeju, Z. Gunjača je našao podatak iz kojega proizlazi da je reljef nađen u Danilu Birnju nedaleko lokve Biraštice, te je na taj način pitanje provenijencije ovog spomenika definitivno riješeno (usp. spomenuti Gunjačin prilog o Silvanu Messoru, str. 183—184). Detaljnu ikonografsku analizu ovog osebujnog reljefa dao je D. Rendić-Miočević u studiji *Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama sa područja Dalmata*, GZM, n. s. sv. X, Sarajevo 1955, str. 32—34.

[10] Kratki opis ovog spomenika nalazi se u djelu K. Stošića, *Sela Šibenskog kotara*, Šibenik 1941, str. 94. Taj opis glasi: »God. 1928. našast je lijepi reljef boga Pana koji drži ulovljenu patku, a uza nj je pas i koza. (Sad u franjev. muzeju u Sinju).« Na stranicama kataloga-bilježnice samostanske zbirke što nam je stavljen na uvid ljubaznošću voditelja zbirke fra N. Gabrića — kojemu dugujemo zahvalnost za pomoć pruženu prilikom prikupljanja podataka o spomenicima koji su pobudili naš interes — zabilježeno je da je spomenik prenio iz Danila u Sinj A. Jadrijević 1928. god., ali, na žalost, nema riječi o mjestu i okolnostima nalaza.

rom i naglašenim genitalijama, a na glavi se ocrtavaju dugački pramenovi kose koji zastiru uši, te karakteristična šiljata brada. Način obrade glave, usprkos izlizanosti i površinskim oštećenjima lica, daje naslutiti da je riječ o tipu Silvana koji se susreće u primorskim delmatskim oblastima[11]. Desna ruka spuštena je do lakta, a dalje je uglavnom otučena. Njome je, čini se dosta nespretno, Silvan pridržavao svoju omiljenu pastirsku sviralu, siringu, čiji se trapezoidalni oblik plastično ocrtava uz sam rub kultne slike. Lijeva ruka je na sličan način spuštena niz tijelo, a zatim je savijena u laktu i ispružena prema desnom rubu kultne slike, koja je u tom dijelu znatno oštećena. Zanimljiv ikonografski detalj predstavlja nebrida, ovijena poput ogrtača oko vrata i prebačena preko desnog ramena i lakta lijeve ruke, s naborima koji slobodno padaju niz tijelo. Likovno rješenje ovog ikonografskog detalja, što ga poznajemo s različitih prikaza Satira[12], mladolikog Libera[13], ili italskog Silvana[14], podsjeća — na prvi pogled — na prikaz nebride ispunjene različitim plodovima prirode, koji se sačuvao na poznatom Silvanovom reljefu iz zagrebačkog Arheološkog muzeja[15]. Drugi karakteristični Silvanov atribut, njegov pastirski štap, *pedum*, prikazan je — barem mi tako vidimo — uz lijevo Silvanovo rame. Položaj i oblik štapa, bez uobičajenog svinutog završetka, podsjećaju na slična rješenja primijenjena na dvije nestale Silvanove kultne slike, koje su u crtežu objavili Zaccaria i Schneider[16]. Blago svinuti kratki štap na danilskom reljefu dodiruje lice Silvana, pa treba pretpostaviti da je želja klesara bila da sugerira završetak štapa iza glave, u »stražnjem planu«, ali je sve to izvedeno dosta nevješto, što je donekle potencirano i oštećenjem u predjelu šake, kojom je Silvan očito pridržavao donji kraj štapa. U donjem lijevom uglu reljefa, uz desnu Silvanovu nogu, prikazan je pas, odnosno prednji dio njegovog tijela, s uzdignutom šiljatom njuškom usmjerenom prema licu svog gospodara. S druge strane, u desnom uglu, ocrtava se prednji dio jarčeva lika, prikazan u poluprofilu i u klečećem stavu, s donjim djelovima prednjih nogu podvučenim pod tijelo, dok se na velikoj glavi razabiru visoki rogovi, uši, oči i usta. I u prikazu ovih Silvanovih atributa očituje se želja klesara da likovno oblikuje sliku u više planova, u čemu, dakako, ne uspijeva u dovoljnoj mjeri, ali ipak pokazuje zreliji stupanj likovne vještine za što oslonce pronalazi u nje-

---

[11] O karakteristikama »primorskog« tipa Silvana i razlikama u odnosu na tip koji se javlja u zadinarskim krajevima vidi D. Rendić-Miočević, *sp. djelo,* str. 13.

[12] Usp., na primjer, brončanu figuricu Satira iz zadarskog Arheološkog muzeja (J. Medini, *Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru,* Diadora 4, Zadar 1968, str. 144—145, tab. I, 1).

[13] S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine II,* vol. I, Paris 1908, str. 125, 5.

[14] J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu,* Zagreb 1904—1911, str. 31, br. 54.

[15] Isti, *sp. djelo,* str. 66, br. 128; usp. također D. Rendić-Miočević, *sp. djelo,* str. 16. Reljef je inače prvi objelodanio R. Schneider, donijevši njegov crtež *(Ueber die bildlichen Denkmäler Dalmatiens, Bericht über eine Reise in Dalmatien,* I, Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, Band IX, Wien 1885, str. 41).

[16] R. Schneider, *sp. djelo,* sl. na str. 39 i gornja sl. na str. 40.

mu dostupnim djelima kvalitetnije antičke plastike[17]. Ovaj reljef je, prema tome, očito proizveden u nekoj od uhodanih radionica (isto vrijedi i za ranije spomenuti reljef na kojemu su prikazani Dijana, Silvan i Merkur), čiji smještaj možda treba tražiti i izvan riditskog područja, gdje se u jačoj mjeri manifestiraju utjecaji izvorne antičke umjetnosti. Na kraju još nekoliko riječi i o natpisu kojemu je lijeva polovica potpuno otučena, a nekoliko prvih slova na desnom sačuvanom dijelu natpisnog polja nedovoljno čitljivo zbog izlizanosti. Tekst natpisa raspoređen je samo u jednom redu, a njegova najvjerojatnija restitucija glasi ... *[S]EVER(us)*[18] *S(ilvano) S(ilvestri).* Tako restituirani kognomen pretpostavlja punu formulu, s gentilnim imenom i prenomenom. To gentilno ime moglo je biti, zbog ograničenog prostora, samo neko od poznatih *nomina* koja su se mogla pokratiti, dakle, neko od carskih imena. U svakom slučaju valja računati s tim da je dedikant bila osoba koja je već posjedovala civitet. Ako pretpostavimo da je riječ o domorocu, što ima osnova vjerovati s obzirom na epihorski karakter Silvanovog kulta, onda se može zaključiti da je njegova čitava onomastička formula bila već potpuno romanizirana[19]. Prema tome, riječ je o relativno kasnom vremenu, kraju 2. ili početku 3. st. n. e., razdoblju u kojemu je proces romaniziranja epihorskih imena već bio uznapredovao[20]. Manja je vjerojatnost da se u sačuvanom dijelu legende ... *EVER (?)* krije oznaka ropskog statusa zavjetodavca ...]*e ver(na ?),* što je slučaj s nekim natpisima iz šibenske okolice, od kojih je jedan nađen upravo u Rideru, a posvećen je »šumskom« Silvanu[21]. Također je vjerojatnija restitucija posvetne formule u *S(ilvano) S(ilvestri)* nego u *S(ilvano) S(acrum),* jer se ova posljednja obično stavlja na sam početak natpisa.

U Muzeju grada Šibenika čuvaju se, uz ranije spomenuti reljef Silvana sa srpom, još dva reljefa koja prikazuju isto božanstvo. Jedan od njih sačuvan je samo fragmentarno, a nađen je prilikom početnih arheoloških radova 1951. god. na lokalitetu »Stari Šematorij« u Danilu Gornjem[22]. Načinjen je od vapnenca, oblika je — s obzirom da je riječ o ulomku — nepravilnog pravokutnika, dimenzija 17,5x33,5x7,5 cm (T. III, 1). Sačuvan je gornji lijevi ugao reljefa sa Silvanovom glavom prikazanom en face i stiliziranom krošnjom nekog drveta, koju s dvije strane dotiče jednostavna rubna profilacija. Prema detaljima glave, visokim, simetričnim, ponešto razmaknutim kozjim rogovima, gustoj kosi s jedva primjetljivim razdjeljkom po sredini, brkovima i, čini se, bradi, može se zaključiti da je i u ovom slučaju Silvan

---

[17] Takvih je karakteristika, na primjer, poznati Silvanov reljef nađen na Libovcu nedaleko Solina, na kojemu je prikaz jarca u profilu realiziran u stražnjem planu kultne slike, iza Silvanovih nogu (usp. naš rad Tri brončane statuete Silvana s područja Delmata, VAMZ, 3. serija-sv. VIII, 1974, Zagreb 1976, str. 34, tab. VIII, sl. 3).

[18] *[S]EVER(inus ?).*

[19] O procesu romaniziranja domaćih imena i prilagođavanju ilirskih onomastičkih formula rimskom onomastičkom sustavu, posebno u Rideru, usp. D. Rendić-Miočević, *Problemi romanizacije Ilira...,* str. 149 i d.

[20] Sličan razvojni put obilježio je i druge vidove života, pa tako i kultove (usp. D. Rendić-Miočević, *sp. djelo).*

[21] A. Ratković, *Nekoliko novih ilirskih epigrafičkih spomenika iz Ridera,* Diadora 2, Zadar 1961—62, str. 232—233; isto i G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia,* Heidelberg 1969, str. 324 */Vern(a) [Tu]ran[i] Sil(vano) Silv[(estri)]/.*

[22] Reljef se spominje u sp. radu Z. Gunjače, str. 177, bilješka 1.

prikazan u karakterističnoj ikonografskoj shemi koju poznajemo sa spomenika iz delmatskog priobalja[23]. Nema, međutim, elemenata po kojima bi se moglo odrediti da li je Silvan bio prikazan sam ili u društvu s drugim srodnim božanstvima. Ako je suditi prema nekim bliskim analogijama — da spomenemo samo dvije koje su po našem sudu najizrazitije: poznati solinski reljef Silvana s lavljom kožom u jednoj i grozdom u drugoj ruci, atributima Herkula i Libera, iz splitskog Arheološkog muzeja[24], te ulomak gornjeg dijela Silvanova reljefa iz Svirča na Hvaru[25] — za očekivati je da je i na danilskom reljefu, kao i u dva navedena primjera, Silvan bio prikazan sam. Tome u prilog govori i niz drugih sličnih reljefa[26] koji mahom potječu iz Salone i njezine okolice, što može biti indicij da se porijeklo danilskom reljefu, kao što je već učinjeno u slučaju spomenutog hvarskog reljefa[27], pokuša tražiti u nekoj salonitanskoj radionici, ili da se barem ocijeni presudnim utjecaj tih radionica.

Treći riditski reljef Silvana iz šibenskog Muzeja toliko je neobičan da potiče dileme čak i kada je u pitanju atribuiranje prikazanog lika tom božanstvu (T. IV, 1). Nema čak niti provjerenih podataka o lokalitetu s kojega potječe, ali se drži da je porijeklom iz Danila. Reljef je isklesan na ploči od bijelo-sivkastog vapnenca, približne su mu dimenzije 25x27x10 cm i sa svih strana je otučen, a kako je znatno oštećena i površina kultne slike, vrlo je teško do u tančine determinirati njezin ikonografski sadržaj. Na tom vrlo dubokom reljefu Silvan je prvi put prikazan čitavim likom u profilu[28] i u energičnom pokretu. Usmjeren je prema desnom rubu reljefa, prema kojemu najprije kroče lijeva noga i desna ruka, dok su desna noga i lijeva ruka ostale sasvim otraga. Osim snažnog tijela i debelih runjavih bedara (nedostaje donji dio spomenika od koljena naniže) nijedan detalj nije dovoljno jasno čitljiv. To podjednako vrijedi za lice kao i za slobodnu površinu kultne slike, iako se kosa i brada na licu, a možda i rogovi nad čelom, mogu — po našem mišljenju — naslutiti u amorfnim zadebljanjima teško oštećenog i izlizanog spomenika. Zanimljivo je naglasiti da ima još spomenika koji Silvana prikazuju u hodu, ali je u takvim prilikama gornji dio tijela prikazan uvijek en face, a kretanje se predočuje prekriženim nogama, kao što je, na primjer, slučaj s likom tog božanstva na više puta spominjanoj danilskoj kultnoj slici, gdje je on prikazan u društvu s Dijanom i Merkurom[29]. Upravo na toj kultnoj slici, koja također odiše naglašenom dina-

---

[23] Usp. bilješku 11.

[24] Sinkretistička povezanost s Herkulom na ovom je reljefu naglašena i neobično snažnom tjelesnom građom (vidi R. Schneider, *sp. djelo,* str. 43—44 i D. Rendić-Miočević, *Ilirske pretstave Silvana,* str. 16—17, tab. I, sl. 1).

[25] Usp. M. Zaninović, *Tri antička reljefa sa Hvara,* Opuscula archaeologica VI, Zagreb 1966, str. 17—18, tab. II. Sličnost s danilskim reljefom osobito se očituje u oblikovanju brade, te donekle stabla.

[26] Na primjer, reljef iz Peruče kod Klisa (D. Rendić-Miočević, *sp. djelo,* tab. III, sl. 1) i već spomenuti solinski reljef iz zagrebačkog Arheološkog muzeja (J. Brunšmid, *sp. djelo,* str. 66, br. 128).

[27] Usp. M. Zaninović, *sp. djelo,* str. 18.

[28] Ovu činjenicu vrijedi naglasiti jer se na svim poznatim kultnim slikama Silvan redovito prikazuje s glavom i gornjim dijelom tijela en face, pa čak i onda kada se donji dio tijela, uključujući i noge, nalazi u drugačijem položaju, iz kojega bi trebao proizaći stav čitavog lika u profilu. Očigledno, domaći klesari Silvanovih spomenika, sadržajno oponašajući antičke uzore, nisu uspijevali uhvatiti korak i s likovnim vrijednostima spomenika koji su ih inspirirali.

[29] Usp. bilješku 9.

mikom kako Silvanova, tako i Dijanina lika, neki detalji Silvanovog lika — snažna muskulatura, zatim kosa, brada, uzdignuta ruka i sl. — neobično podsjećaju na lik koji nam se, pomalo nejasno, ocrtava na našem reljefu. Najviše ipak zbunjuje prikaz čitavog lika u profilu, što je svakako rijetkost, ali ne i izuzetak među prikazima tog božanstva. Vrlo slična kompozicijska shema može se, naime, vidjeti na jednom neobjavljenom reljefu koji je uzidan u fasadu jedne obiteljske kuće u Solinu, a prikazuje Silvana u pokretu, okrenutog prema suprotnom, lijevom, rubu kultne slike. Danilski reljef — pod pretpostavkom da doista prikazuje Silvana — dokazuje sklonost Ridita prema raznolikim tipološko-ikonografskim rješenjima, što nije u tolikoj mjeri izraženo na srodnom materijalu iz nekih drugih istaknutih delmatskih oblasti.

Kad je riječ o spomenicima sa Silvanovim likom, treba obratiti pažnju i na jedan reljef koji je, na žalost, odavno uništen, a njegovi dijelovi ugrađeni u prozorske pragove i crkveno groblje. Opis tog zanimljivog reljefa sačuvao se u tekstu izvještaja o rimskim spomenicima iz Danila što ga je S. Zlatović dao objaviti u Viestniku Hrvatskoga arkeologičkoga družtva[30]. On, naime, spominje da je pred danilskom crkvom, na njivi M. Raka, kao jedna od ploča krune bunara stajao reljef na kojemu je bio prikazan »satir s kozjim nogama«, koji se lijevom rukom »naslanjao na čobanski štap, a desnom držao jare za glavu«. Dalje se kaže da su do »satira« stajale »tri kao ženske ovijenimi rukama u dugih haljinah«. Iz ovog kratkog opisa jasno proizlazi da je riječ o prikazu Silvana koji predvodi kolo nimfa, što je veoma zanimljivo, jer bi to bio prvi spomenik takvog ikonografskog sadržaja s riditskog područja.

U šibenskom Muzeju čuva se i manji ulomak reljefa, pronađen 1954. god. na lokalitetu Brkića Provo u Danilu, na kojemu su djelomično ostale sačuvane dvije ženske glave, a između njih stilizirana grana ili krošnja nekog drveta vretenastog oblika (T. III, 2). Reljef je načinjen od sivkasto-bijelog vapnenca, dimenzije su mu otprilike 9x15x3,3 cm i očigledno je da predstavlja samo manji dio jednog većeg i sadržajno bogatijeg kultnog spomenika. Sadržaj reljefa je sa svih strana bio omeđen jednostavnom rubnom profilacijom, od koje se sačuvao samo manji dio gornjeg ruba. Po svemu sudeći, na reljefu su bile prikazane tri nimfe, od kojih je jednoj sačuvano lice sa svim detaljima, očima, nosom, ustima i kosom, dok se drugoj nimfi, sasvim do desnog ruba ulomka, naziru samo horizontalno profilirani pramenovi kose. Analizirajući ikonografske aspekte pojedinih detalja čini nam se da pažnju treba posebno obratiti na način prikazivanja stabljike, koja u ikonografiji nimfa, personifikacija voda *(Nymphae fontanae),* najčešće ima

---

[30] Usp. S. Zlatović, *Latinske starine u Danilu,* Viestnik Hrvatskoga arkeologičkoga družtva, god. VI, br. 3, Zagreb 1884, str. 69. U vezi s ovim reljefom zanimljivo je istaknuti da smo listajući nedavno dokumentaciju iz arhiva L. Jelića u splitskom Arheološkom muzeju naišli na zabiljške koje se, po svemu sudeći, odnose na isti spomenik o kojemu izvještava i Zlatović. Jelić je, naime, zabilježio podatak da je na mjestu zasutog bunara, »Rakovog bunara« kako ga on naziva po imenu vlasnika parcele na kojoj se bunar nalazio — a riječ je najvjerojatnije o istom bunaru što ga spominje i Zlatović opisujući položaj Silvanove kultne slike — nađen veći broj ulomaka nekog mramornog (!?) reljefa (nije li on pri tom mislio na istu Silvanovu kultnu sliku ?), kao i ulomaka nekog natpisa (»veliko pismo«) koji je vlasnik zemljišta raskomadao, a njegove dijelove odnio zatim svojoj kući.

simboličko značenje. Poznato je, naime, da se nimfe vrlo često prikazuju s riječnom trstikom ili cvijetom, te nerijetko s otvorenom školjkom, kao karakterističnim simbolima vode[31]. Na danilskom reljefu, čak i uz pretpostavku potpuno shematizirane ili nevješte obrade tog motiva, ne može se on dovesti u vezu s bilo kojim tipom riječne ili florealne vegetacije. Čini se, dapače, da oblik stabljike vrlo jasno asocira sasvim određeni tip šumske crnogorične vegetacije, sa stilizaranom, zbijenom, i pri vrhu zašiljenom krošnjom, koja je veoma nalik krošnji čempresa ili omorike[32]. Uvjereni smo da je klesar takvim postupkom želio skrenuti pažnju upravo na šumski karakter svojih nimfi. Ako je ova interpretacija točna, ovaj bismo tip nimfa mogli označiti epitetom *»silvestres«* ili *»silvanae« (Nymphae silvestres* ili *Nymphae silvanae)*[33], a to bi također bio argument u prilog pretpostavci da je i na ovom reljefu, kao i u mnogim sličnim prilikama kad je u pitanju kultna plastika s delmatskog područja, uz još jedan, treći, lik nimfe bio prikazan i Silvanov lik[34]. U skladu s tezom koju smo pokušali obrazložiti na temelju ikonografskog detalja koji se nama čini signifikantnim, logično bi bilo zaključiti da je riječ o »šumskoj« specifikaciji nimfa — izraženoj ovog puta likovnim jezikom — koju su nimfe naslijedile družeći se sa Silvanom.

U Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju čuva se sasvim mali ulomak tanke mramorne reljefne ploče nepravilnog oblika (sl. 1 u tekstu), za koju se u popisu spomenika te zbirke navodi da je porijeklom iz Danila (dimenzije ulomka su približno 7x5x1,8 cm). Na ulomku je prikazana ženska glava s frizurom oblikovanom od pramenova kose koji po sredini, iznad čela, završavaju s dva slikovita okrugla uvojka. Zbog fragmentarnosti spomenika i nedostatka bilo kakvih karakterističnih detalja nije moguće pouzdano pripisati ovaj lik nekom iz kruga domaćih ženskih božanstava, a niti mramor od kojega je spomenik izrađen ne ide u prilog takvoj atribuciji[35]. Ne opredjeljujući se, stoga, za rješenje koje bi imalo definitivni

[31] Na reljefnoj plastici uvijek su zajedno prikazane po tri nimfe odjevene u potpasane hitone ili u domaću, ilirsku, nošnju (usp. D. Rendić-Miočević, *sp. djelo*, str. 21—28).

[32] Možda je na reljefu umjesto čitave krošnje prikazana samo stilizirana grana, što, međutim, bitno ne mijenja pretpostavljeni sadržaj ovog motiva.

[33] Oba oblika, *»silvestres«* kao epitet, a *»silvanae«* kao vjerojatno alternativno ime za nimfe ili neka njima srodna ženska *numina*, sačuvala su se na nekim natpisima (o tome opširnije vidi D. Rendić-Miočević, *sp. djelo*, str. 22; usp. također noviji rad istog pisca, *Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove »panonsko-iliričke« kultne zajednice*, VAMZ, 3. serija-sv. XII—XIII, Zagreb 1979—80, str. 105—123).

[34] U većini slučajeva na kultnim slikama Silvana i nimfa Silvan je promatrač kola što ga izvode nimfe držeći se za ruke ili je, pak, aktivni sudionik koji svirkom iz svoje svirale daje muzičku kulisu tom osebujnom plesnom ritualu. Sličnog ikonografskog sadržaja vjerojatno je bio i uništeni danilski reljef uzidan nekoć u krunu bunara što ga je tako slikovito opisao S. Zlatović.

[35] Da sadržaj kultne slike ne mora nužno ovisiti o vrsti materijala, uvjerio nas je jedan novi nalaz iz Danila, o kojemu smo dobili informaciju posrednim putem, u vrijeme kada smo tekst ovog priloga već bili priveli kraju. U toku sanacijskih radova na crkvici sv. Danijela pronađen je, naime, ulomak donjeg dijela mramornog reljefa, koji je kao *spolia* bio uzidan u južnu fasadu crkve, a na njemu je — prema obavijesti koju nismo imali prilike osobno provjeravati — također bio prikazan lik Dijane, interpretiran na način blizak interpretaciji njezinog lika na poznatoj kultnoj slici Dijane, Silvana i Merkura. Činjenica da je riječ o mramornom reljefu samo nas ohrabruje u pretpostavci da bi i mali ulomak iz sinjske zbirke mogao prikazivati isto božanstvo ili jednu od nimfa u sklopu šire kompozicije s likovima božanstava Silvanove kultne zajednice. Ranije smo to isto pretpostavljali, ali s manjom dozom uvjerenosti nego što je sada slučaj, budući da nismo mogli potpuno isključiti naglašeni »konzervativizam« ovog područja i otpor njegova stanovništva prema raznim oblicima stranih utjecaja.

karakter, skloni smo ipak vjerovati — imajući prvenstveno u vidu sklonost riditskog stanovništva prema božanstvima domaće kultne baštine — da je i u ovoj prilici riječ o jednom od ženskih likova epihorskog porijekla, Dijani ili, možda, nimfi.

Posljednji u nizu reljefa iz ove skupine spomenika ne odnosi se na prikaz nekog od poznatih božanstava Silvanove kultne zajednice, ali se po mnogim obilježjima može, po našem mišljenju, smatrati dijelom ilirske kultne i likovne baštine. Riječ je o ulomku reljefa uzidanom u sjeverni zid

Slika 1. Ulomak reljefa: glava ženskog božanstva (?), Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

obiteljske kuće S. Kljajića u Danilu Gornjem, nasuprot današnjoj školi, na kojemu je prikazan Liber i uz njega ženski lik koji nesumnjivo pripada tijasu tog u svim sredinama popularnog božanstva (sl. 2 u tekstu i T. IV, 2)[36]. Reljef je načinjen od domaćeg vapnenca sivkasto-bijele boje. Sačuvan je donji desni ugao reljefa (dimenzije su mu 28x42 cm), koji je s donje i desne strane omeđen jednostavnom rubnom profilacijom. Sasvim lijevo prikazan je trs s grozdovima i lišćem, a odmah do njega je spomenuti ženski lik koji je sačuvan od prsiju naniže, bez glave, vrata i desne ruke. Lijeva ruka sačuvana je samo djelomično i usmjerena je prema ramenu susjednog Liberovog lika, a čitavo tijelo prekriva dugačka haljina profilirana valovitim vertikalnim naborima. Naglašena razigranost draperije, kao i nespretno prekrižene noge s uzdignutim, bosim i prevelikim stopalima, na kojima se jasno ocrtavaju izduženi plastično oblikovani nožni prsti, nesumnjivo su znak želje klesara da ovaj lik prikaže u punom zamahu plesne igre. U toj igri učestvuje i sam Liber, čiji se lik sačuvao od vrata naniže, a koji je desnom rukom, kao partner u plesu, obujmio svoju partnericu oko struka, dok je lijevom rukom, svinutom u laktu, prihvatio tirs sa stiliziranim

[36] Kratki opis ovog spomenika dao je M. Zaninović, potaknut prvenstveno prikazom Liberove nošnje *(Ilirsko pleme Delmati*, str. 39, bilješka 127).

okruglim češerom na donjem kraju štapa. Gornji dio Liberove odjeće nije, zbog izlizanosti, dovoljno prepoznatljiv, ali se zato bolje razabiru donji dijelovi odjeće, kratke hlače koje jedva da sežu do koljena i koje, možda zbog površinskih oštećenja, gotovo da više nalikuju ženskoj suknji[37]. Na stopalima se primjećuju tragovi sandala, dok su noge, do malo ispod koljena, ovijene karakterističnim kožnatim omotačima *(fasciae crurales)* koji zaštićuju noge prilikom poljskih radova, a inače se redovito javljaju kod sudionika različitih prizora bukoličkog karaktera. Razrješavajući pitanje atribucije ženskog lika na ovom danilskom reljefu, skloniji smo u njemu prepoznati lik bakantice ili menade koje plešući uz muziku učestvuju u Liberovom ritualu, nego lik Liberovog paredra Libere, koja se na likovnim spomenicima obično prikazuje u činu kultnog žrtvovanja[38]. Imajući u vidu rustičnost i stanovitu »naivnost« u oblikovanju likova, kao i tip Liberove odjeće za koju je na drugom mjestu već rečeno da možda prikazuje tip domaće muške nošnje[39], za vjerovati je da je reljef djelo ruku nekog lokalnog klesara. Uzevši također u obzir činjenicu da su neke osobine Liberovog kulta specifičnim oblikom kultnog sinkretizma postale, na izvjestan način, sastavni dio Silvanove ikonografije[40], može se — barem u širem smislu — i ovaj spomenik svrstati u kategoriju spomenika koju običavamo nazivati ilirskom kultnom plastikom, odnosno može se i njega smatrati dijelom ilirske kultne i likovne baštine[41]. Istovremeno ovaj spomenik može poslužiti kao dokument o gajenju vinove loze u antičko vrijeme na tom i danas vinorodnom području, što, uostalom, nije nikakva novost, već potvrda onoga što se i ranije naslućivalo na temelju sačuvane spomeničke građe s odgovarajućim figuralno-ornamentalnim motivima. Najznačajniji spomenik takve vrsti je

[37] U ovom detalju Liberove odjeće Zaninović prepoznaje »domaćeg čovjeka obučenog u hlače« kakve je nosilo ilirsko stanovništvo u kontinentalnim krajevima, gdje je vladala nešto oštrija klima nego na obali (usp. sp. mjesto).

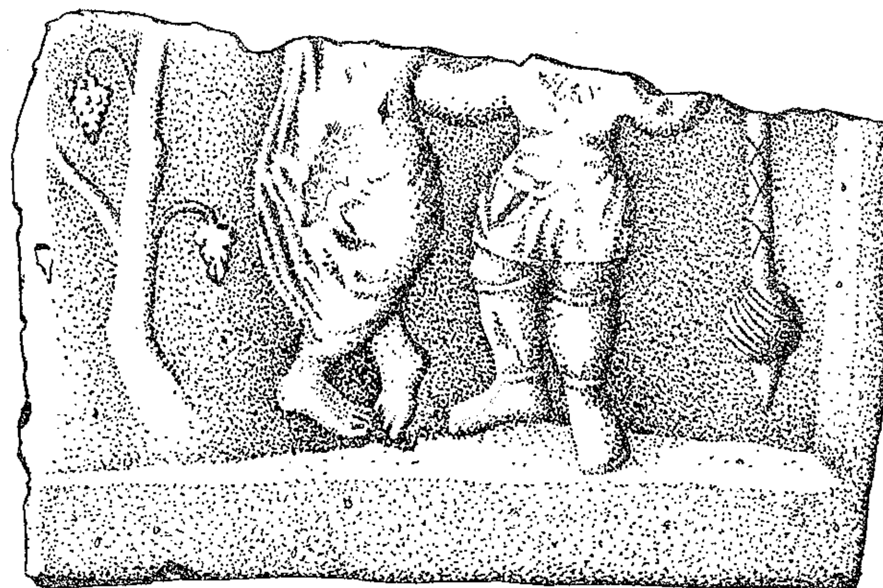
[38] Usp. M. Zaninović, *Tri antička reljefa ...*, str. 19. Na figuralnim spomenicima Libera obično vrši obred libacije, po čemu je njezin lik moguće razlikovati od drugih ženskih likova iz Liberovog tijasa. Osim toga i broj natpisa s područja Dalmacije, u odnosu, na primjer, na broj natpisa iz susjednih provincija Panonije ili Dacije, govori u prilog činjenici da kult Libere u Dalmaciji nije bio osobito raširen (o tome vidi A. Bruhl, *Liber Pater, origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris 1953, str. 220).

[39] M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, sp. mjesto; usp. također naše bilješke 38. i 39. Prema Zaninoviću, Liber je odjeven u hlače poput onih što su prikazane na liku zarobljenika s gardunskog »tropeja«, a to su *braccae*, koje također nose i nepoznati geniji na brojnim reljefima s Glamočkog polja.

[40] Usp. D. Rendić-Miočević, *Ilirske pretstave Silvana ...*, str. 16. Na nizu reljefa Silvan je prikazan zaogrnut nebridom ili s grozdom u ruci, karakterističnim Liberovim atributima, čime je naglašena sinkretistička kultna veza tih dvaju božanstava.

[41] Neki autori, na primjer Patsch i Zaninović, zastupaju mišljenje da se u štovanju Libera kriju tragovi štovanja nekog domaćeg božanstva, koje je *interpretatione Romana* s njim poistovećeno. Naš reljef jedan je od dokaza da je i riditsko stanovništvo njegovalo kult tog popularnog božanstva, iskazujući mu svoju privrženost podizanjem odgovarajućih spomenika. Po mišljenju A. Bruhla (*sp. djelo*, str. 223), u Dalmaciji se pod imenom Liber možda štovalo više božanstava različitog porijekla, a njihova asimilacija s Liberom mogla je uzeti maha u relativno kasnom razdoblju.

poznati danilski cipus, sada izložen u šibenskom Muzeju, na kojemu se uz dekorativno koncipirane motive berbe grožđa nalazi i natpis na kojemu se spominje »*princeps municipi Riditarum*«[42]. *

Slika 2. Ulomak reljefa: Liber i bakantica (menada ?), Danilo Gornje

[42] Vidi bilješku 1.

ZAHVALA:

* Koristimo se ovom prilikom da se srdačno zahvalimo kolektivu Muzeja grada Šibenika, te napose kolegama Z. Gunjači i I. Pedišiću, na pomoći koju su mi u različitim vidovima pružili prilikom obrade materijala koji je pohranjen u Muzeju. Jednaku zahvalnost dugujemo i voditeljima istraživanja u Danilu, istraživačkoj ekipi nekadašnjeg Arheološkog instituta Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koji su — vodeći višegodišnja iskopavanja na tom lokalitetu — otkrili više spomenika o kojima je ovdje riječ. Zahvaljujemo se također kolegi K. Rončeviću (Centar za povijesne znanosti u Zagrebu), koji je izradio crtež ulomka s prikazom ženske glave iz Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju. Naša zahvalnost pripada i pok. prof. S. Dimitrijeviću, čijim smo se davno izrađenim crtežom ulomka reljefa s dionizijačkim motivom koristili kako u toku izlaganja na hercegnovskom simpoziju tako i u slikovnoj dokumentaciji koja je priložena uz ovaj rad.

RESUME

LA REGION DES RIDITES DANS LA PLASTIQUE CULTUELLE ILLYRIENNE
(avec un regard particulier sur les monuments non publiés)

La région appartenant d'autrefois à la communauté tribale des Ridites, aujourd'hui Šibenska zagora avec la plaine fertile de Danilo, est riche en traces de vie continuée depuis la préhistoire jusqu'à nos jours. Parmi les monuments de l'époque antique l'attention particulière attire le matériel épigraphique, surtout les nombreuses inscriptions avec les traces du supstrat préantique, autochtone ethnique, étant conservé dans les noms appartenant à l'onomastique delmate. Sur la base des inscriptions du caractère cultuel-votif on peut conclure que les *Riditae* vénéraient le plus souvent la divinité delmate (et illyrienne) Silvain, et il est intéressant accentuer que les dedicants sur ces monuments sont pour la plupart les personnes autochtones. En comparaison avec les inscriptions, relativement nombreuses, dont la plupart est déjà publiée, les représentations figurales des protagonistes de la communauté cultuelle spécifique de Silvain ne sont pas suffisamment connues, parce que seulement deux reliefs, dont l'un d'eux dans le dernier temps, sont publiés et scientifiquement valorisés. Quelques reliefs récemment découverts, n'étant pas encore publiés, provenant de cette région, pourraient donner plus d'éléments pour mieux étudier la vie spirituelle des Ridites à l'époque antique. Le nombre des exemplaires conservés des reliefs cultuels indique la conclusion que la région des Ridites n'est pas seulement déficitaire en monuments de cette sorte, mais elle est, au surplus, l'une des régions plus riches en reliefs des divinités d'origine épichorique sur le territoire delmate. Dans cette communication est ramassé et interprété tout le matériel étant à la disposition, donnant d'un côté la possibilité de remarquer la choix variée de solutions iconographiques, tandis que de l'autre côté ce matériel présent un traitement plastique très varié, entre les réalisations rustiques et les interprétations pénétrées par les influences plus fortes de la plastique (reliefs) antique authentique.

Le premier relief de Silvain, provenant de Rider et déjà publié, est un tableau cultuel rustique, se trouvant au Musée de la ville de Šibenik, sur lequel est interprété plastiquement Silvain Moissonneur *(Silvanus Messor)*, d'après l'interprétation de Z. Gunjača. Une telle constatation est basée sur la faucille, située dans le coin droit supérieur du relief et on a présenté aussi les autres attributs caractéristiques de Silvain. C'est en même temps la seule présentation figurale de Silvain Moissonneur sur le sol delmate. On a écrit déjà plusieurs fois sur l'autre relief de Danilo (Rider); c'est un tableau cultuel avec les figures de Diane, de Silvain et de Mercure, se trouvant dans le Musée Archéologique à Split, mais sa provenance de Danilo a été prouvée à peine récemment. Ce relief est unique parmi les monuments de communauté cultuelle de Silvain, tant à cause de l'apparition de Mercure ensemble avec deux représentants le plus éminents du panthéon cultuel autochtone, qu'à cause de la forme intéressante du syncrétisme cultuel par lequel le culte de Diane est-il pénétré.

Parmi les monuments publiés nous désirons mettre en évidence un relief avec la figure de Silvain et l'inscription dédicatoire, située au fond du tableau cultuel, qu'on garde aujourd'hui dans la Collection archéologique du couvent franciscain à Sinj. La divinité est présentée comme Pan grec, avec les jambes de chèvre et les cornes, et aussi les organes génitaux accentués. Le corps robuste et la figure barbue s'insèrent dans la typologie des monuments de Silvain de la côte delmate. La partie inférieure du corps est couverte partiellement par la nébride, dont le bout pend jeté par la main gauche. Il y sont présents tous les attributs caractéristiques, la syrinx et le pédum, le chien et le bouc présentés seulement dans le semi-profil près des pieds de Silvain. Seulement la moitié droite de l'inscription est conservée, ainsi que la restitution la plus probable de la partie conservée du

texte peut être conçu: ... *SEVER(us) S(ilvano) S(ilvestri)*. Il s'agit probablement d'un dedicant d'origine indigène, dont la formule onomastique est presque complètement romanisée. D'après notre opinion, ce relief est fait dans un atelier, étant peut-être actif hors du territoire des Ridites et étant sous l'influence plus forte de l'art antique classique.

Au Musée de la ville de Šibenik se trouvent deux reliefs avec la figure de Silvain n'étant pas publiés. L'un de ces deux reliefs est conservé sur un petit fragment sur lequel on peut remarquer la tête de Silvain — avec la barbe, les moustaches et les cheveux — surpassée par deux hautes cornes et on peut aussi remarquer une partie de la couronne d'un arbre limitée de deux côtés par une large profilation de bord. Ce relief aussi est typologiquement semblable aux reliefs provenant de la côte delmate, et dans plusieurs détails il est semblable aux certains reliefs de la production salonitaine. L'autre relief présente Silvain dans un mouvement énergique et il est l'un des rares sur lequel cette divinité est présentée par toute sa figure en profil. Quoiqu'il n'est pas possible découvrir des détails iconographiques caractéristiques parce qu'il est gravement endomagé superficiellement, ce relief est pourtant intéressant comme la confirmation de disposition des Ridites pour les différentes solutions iconographico-typologiques, qui ne sont pas tellement exprimées dans les autres centres delmates avec la plus grande production de plastique cultuelle autochtone. S'attachant au problème de différentes présentations de Silvain dans la région des Ridites il est intéressant se rappeler de donnée concernant un tableau cultuel de Silvain, étant, avant d'être détruit, employé comme la margelle de puits, dans la proximité de l'église à Danilo. Sur la base de l'information de S. Zlatović, publiée dans Viestnik Hrvatskoga Arkeologičkoga družtva 1884, sur ce relief a été présenté Silvain avec le bouc et du côté trois nymphes qui dansent la ronde. Les tableaux cultuels de ce type chez les Delmates sont surtout nombreux dans les régions côtières, et considérant de cet aspect la note concernant le relief de Danilo, on peut conclure que ce serait le chaînon liant plus fortement la région des Ridites — quant il s'agit des monuments cultuels figuraux — avec les régions côtières qu'avec les parties continentales du territoire delmate.

Au Musée de la ville de Šibenik se trouve un fragment du relief ayant les caractéristiques iconographiques semblables. Il s'agit du fragment découvert sur la localité Brkića Provo à Danilo, sur lequel sont conservées les têtes de deux nymphes et entre elles est une branche ou une couronne stylisée d'un arbre. Croyant à l'intension du tailleur des pierres d'accentuer par la forme fuselée une sorte de végétation tout à fait déterminée à ce cas-là de conifères forestière, au lieu de celle fluviale usitée ou floréale, nous sommes d'opinion qu'il y faut voir le désir de mettre en relief le caractère »forestier« des nymphes, auquel, par conséquent, convient l'epithète *»silvestres«* ou *»silvanae« (Nymphae silvestres* ou *Nymphae silvanae)*, que nous déjà connaissons de certaines inscriptions dédicatoires. Il faut, de même, supposer que sur ce relief a été présenté aussi, exceptant la troisième nymphe, Silvain, duquel les nymphes ont-elles assumé sans doute les epithètes de divinité forestière.

Dans le groupe des monuments appartenant à la communauté cultuelle de Silvain nous avons rangé un petit fragment du relief en marbre de la collection archéologique du couvent franciscain à Sinj sur lequel est conservé seulement une figure féminine, sans détails iconographiques caractéristiques. Ayant en vue la tradition de vénérer les divinités d'origine indigène dans la région des Ridites, nous croyons qu'il faut lier la tête sur ce fragment avec la figure de certaine divinité féminine autochtone, concrètement avec la figure de Diane ou nymphe. Par conséquent, il est intéressant attirer l'attention sur le fait qu'on a découvert, il y a peu de temps, lors des travaux de sanation sur la petite église de st. Daniel à Danilo, un fragment d'un autre relief en marbre sur lequel est présentée, comme il semble, Diane. Ce relief, que nous mentionnons seulement en passant, démontre néanmoins, que le marbre, en effet rarement a été employé comme le matériel pour la production des reliefs cultules avec les traditions épichoriques.

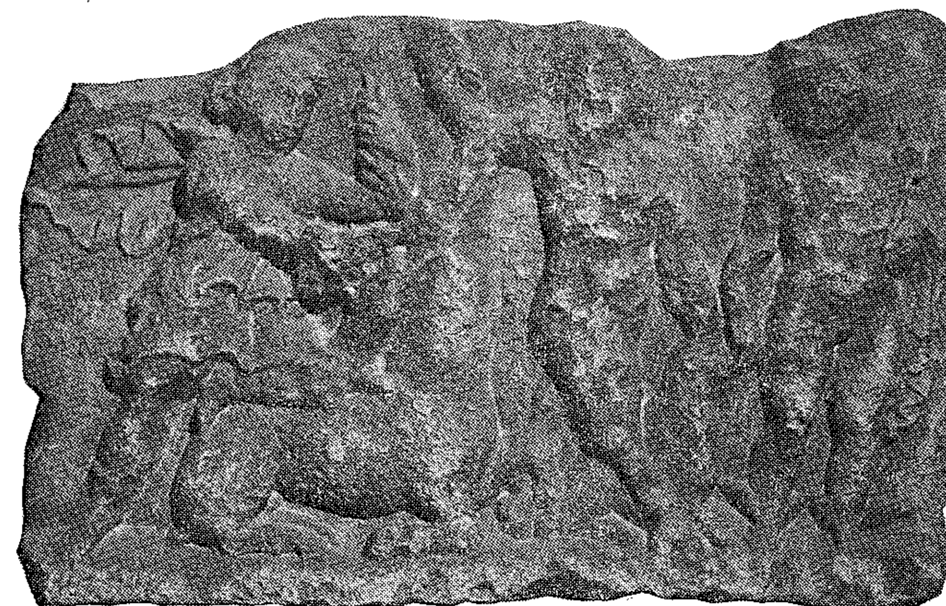
Le dernier dans ce groupe des monuments est scellé dans la façade d'une maison familiale à Danilo, mais sur ce relief ne sont pas présentés, que c'était le cas sur les autres, les protagonistes de communauté cultuelle de Silvain. Il s'agit d'un fragment du relief sur lequel est présenté Liber, un tirse dans la main, avec une figure féminine de sa tiase — probablement une Bacchante ou

Ménade — qui participe dansant dans son rituel. L'atmosphère bachique sur ce monument complète la représentation de vigne cultivée avec les feuilles et les grappes. Ayant en vue la rusticité et »la naïveté« dans la formation de plusieurs détails, entre lesquels il faut ranger aussi la présentation du vêtement de Liber rappellant le type de court pantalon dans le costume autochtone masculin, tenant compte surtout de pénétration syncrétique de différents éléments de l'iconographie de Liber et de Silvain sur les monuments d'origine épichorique. Ce monument, peut être donc considéré — au moins au sens plus large — comme partie de l'héritage illyrien cultuel et artistique. En même temps, ce monument peut servir d'une confirmation de plus — avec les autres connues auparavant — pour ce qui concerne la culture de la vigne à l'époque antique dans cette région, connue aujourd'hui même comme une région vinifère.

1

2

1: Reljef Silvana Messora, Muzej grada Šibenika; 2: Reljef s prikazom Dijane, Silvana i Merkura, Arheološki muzej u Splitu

Reljef Silvana, Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

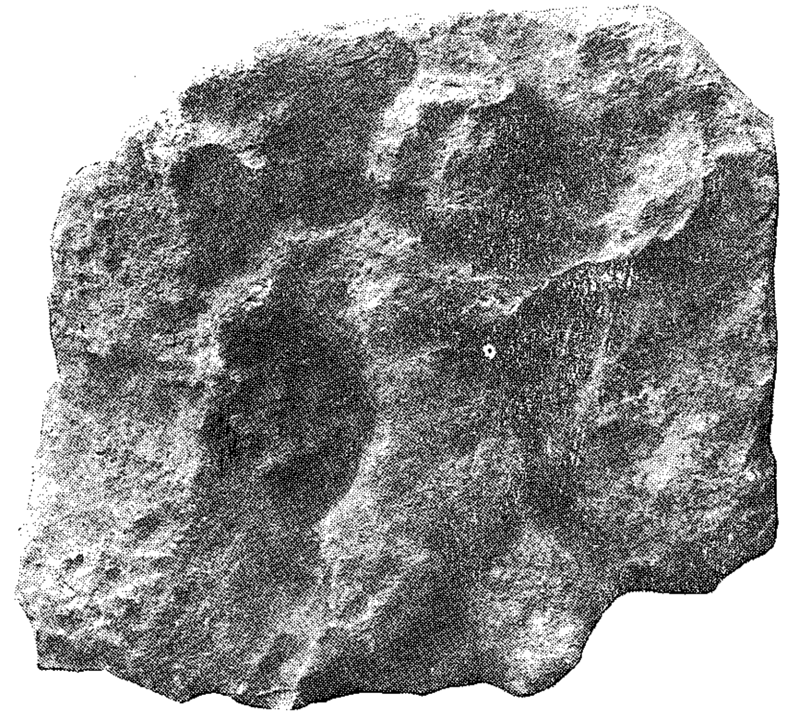

1

2

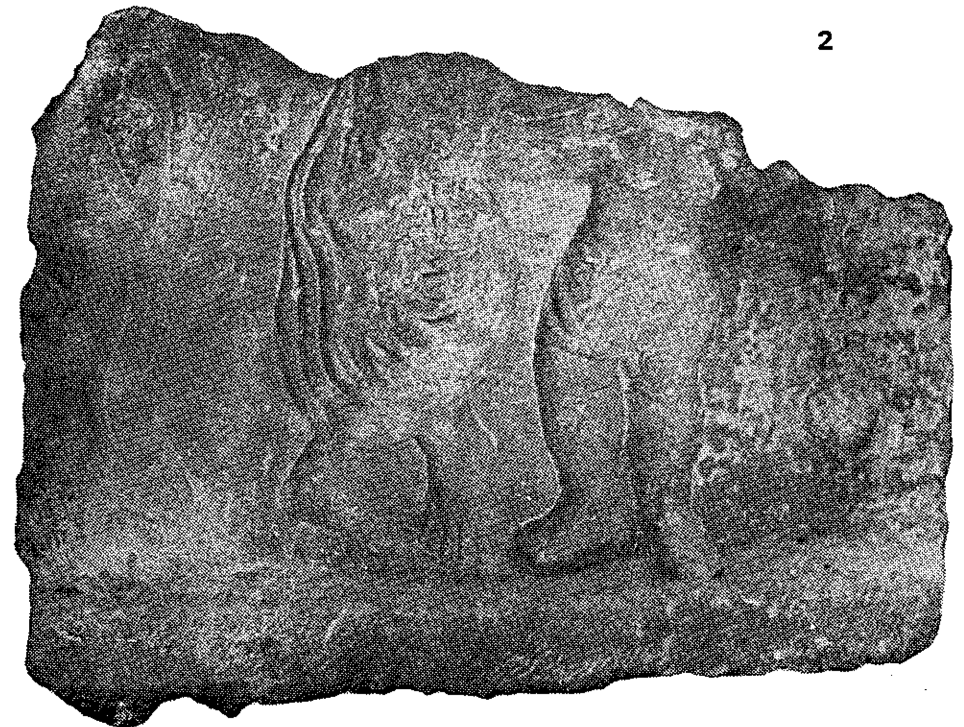

1: Ulomak reljefa: Silvan, Muzej grada Šibenika; 2: Ulomak reljefa: dvije nimfe (dio šire kompozicije), Muzej grada Šibenika

1

2

1: Reljef Silvana, Muzej grada Šibenika; 2: Ulomak reljefa: Liber i bakantica (menada ?), Danilo Gornje

ALOJZ BENAC

KULT MRTVIH NA ILIRSKOM PODRUČJU U PRAISTORIJSKOM DOBU

Danas je nešto lakše pisati o kultu mrtvih kod ilirskih plemenskih zajednica, jer je poslije II svjetskog rata napisan veći broj sintetičkih radova i pregleda koji tretiraju ovaj problem. Ovdje bismo mogli spomenuti samo neke od njih:

a) *Sahranjivanje kod Ilira* (materijal sa simpozija na Zlatiboru), Balkanološki institut SANU, Beograd 1979;

b) Bep Jubani, *Traits communs dans les rites d'inhumation chez les Illyriens de la région de l' Albanie. Les Illyriens et la genèse des Albanais,* Tirana 1971; isti, *Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est,* Studia albanica IX, 2, Tirana 1972;

c) Aleksandar Stipčević, *Iliri,* Zagreb 1974, 218 ff;

d) Milutin Garašanin, *Praistorija Srbije,* Beograd 1973;

e) Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira,* Sarajevo 1976; isti, *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja,* GZM, N. S. XVIII, Sarajevo 1963;

f) Frano Prendi, *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie,* Iliria III, Tirana 1975;

g) Milica Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja,* Tuzla, 1976;

h) Zdravko Marić, *Die japodischen Nekropolen im Unatal,* WMBH, Bd. I, Heft A, Sarajevo 1971;

i) Maja Parović-Pešikan, *Najnovija istraživanja u Boki Kotorskoj s posebnim osvrtom na probleme ilirskih i predilirskih veza sa Egejom,* Materijal XII, Zadar 1976;

j) Draga Garašanin, *Les tombes tumulaires préhistoriques de la Péninsule balkanique et leur attribution ethnique et chronologique*, Iliria IV/1, Tirana 1976.

Uz ovo je, u istom periodu, objavljen čitav niz monografskih obrada nekropola, određenih užih regija i pojedinačnih grobnih nalaza. Na taj način je literatura o kultu mrtvih kod Ilira silno porasla, iako još ne postoji jedna opća sinteza o ovom problemu.

U obradi naše teme iskrsavaju dva — da ih tako nazovemo — okvirna pitanja: prvo se odnosi na hronološki okvir, a drugo na područje koje bi se moglo uključiti u naša razmatranja.

Ako uzmemo kao neospornu činjenicu da je geneza (etnogeneza) ilirskih zajednica počela poslije indoevropske seobe, onda će naš hronološki okvir, uz željezno, obuhvatiti i čitavo bronzano doba, a to znači i vrijeme u kojem su se razvijale protoilirske, prailirske i ilirske zajednice. U tom smislu već je M. Garašanin na Zlataru naglasio da najstarije sahrane vezane za proces etnogeneze Ilira polaze od ranog bronzanog doba (Br A-1, početak II mil. pr. n. e.)[1]. Tipična je, dalje, u tom pogledu situacija na glasinačkom području, na kojem je ustanovljen kontinuitet sahranjivanja od ranog bronzanog do mlađeg željeznog doba i ta situacija predstavlja, zapravo, jedinstven primjer kontinuiteta u razvoju materijalne i duhovne kulture kod ilirskih zajednica[2]. Slična je situacija i u Albaniji, posebno u sjevernijim dijelovima ove zemlje[3]. Prema tome, pogrešno bi bilo da u ovom pogledu uzmemo u obzir samo vrijeme od VI vijeka pr. n. e., odnosno samo vrijeme od kada se Iliri spominju u antičkim izvorima. Mi ćemo ovdje tretirati odgovarajuće pojave iz oba metalna doba (bronzano i željezno doba).

Kada je riječ o *teritorijalnom razgraničenju*, problem je nešto teži jer ni danas ne postoje ni jedinstven stav ni jedinstveno mišljenje o teritoriji koju su nastanjivale ilirske plemenske zajednice. Iako su u današnje vrijeme potpuno splasnule panilirske teorije, ipak se još uvijek javljaju teze o rasprostiranju ilirskih zajednica na široj teritoriji nego što bi se to interpretacijom činjenica zaista moglo opravdati[4]. Mi ćemo, naravno, uzeti u razmatranje centralno ilirsko područje, kako ga je izdvojio Borivoj Čović[5], ali i jednu širu teritoriju, na kojoj su mogle živjeti ilirske plemenske zajednice ili su njeni stanovnici dolazili u određene kontakte sa »pravim« ilirskim zajednicama. Ovo znači da ćemo se, barem marginalno, osvrnuti i na područje južne Albanije, na područja plemenskih zajednica Dardanaca, Japoda, Histra i Liburna, na područje Dolenjske i sl. Nećemo se, međutim, uopće zadržavati na teritoriji Panonije (Posavlje i sjevernija područja od Posavlja), jer je danas postalo očito da se tamošnji stanovnici nikako ne bi mogli ubrojiti među ilirske zajednice.

[1] M. Garašanin, *Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji sahranjivanja pod tumulima na ilirskom području.* Sahranjivanje kod Ilira, 2 (u daljem tekstu »Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji«).

[2] B. Čović, *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja, l. c.* 43 ff (u daljem tekstu »Pogrebni običaji«).

[3] B. Jubani, *Traits communs dans les rites d'inhumation chez les Illyriens de la région de l'Albanie, l. c.* 90 (u daljem tekstu »Traits communs«).

[4] Vidi, npr.: Zh. Andrea, *Liens culturels et ethniques entre la* ***Macédoine*** *de l'ouest et l'Illyrie du sud-est durant le bronze récent*, Les Illyriens et la genèsé des Albanais, Tirana 1971, 77—82.

[5] B. Čović, *Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području*, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, CBI IV/1, Sarajevo 1964, karta II (u daljem tekstu »Osnovne karakteristike«).

Kada se govori o načinu sahranjivanja kod Ilira, odmah se pomišlja na *pokopavanje mrtvih pod tumulima* i to bi trebalo da bude osnovni vid kulta mrtvih kod ilirskih zajednica. U tom smislu bi se mogla navesti mišljenja mnogih autora, a mi ćemo ovdje spomenuti samo nekoliko primjera:

— Aleksandar Stipčević: kod većine ilirskih plemena je pokopavanje pod humkom (gromilom, tumulom) najčešća pojava[6];

— Milutin Garašanin: sahrana pod humkama je najtipičniji oblik sahranjivanja kod Ilira (iako ne i jedini)[7];

— Borivoj Čović: najmarkantniji oblici praistorijskih grobova na čitavom centralnom ilirskom području su grobne humke-tumuli, evidentirani u velikom broju na ovom području u VI i V vijeku pr. n. e.[8];

— Bep Jubani: ritus vezan za tumule je »le plus commun« kod ilirske populacije u Albaniji[9];

— Alojz Benac: pokopavanje pod tumulima je u ranom bronzanom dobu uhvatilo dublji korijen u određenim dijelovima Balkana[10];

— Frano Prendi: tumulski pogrebni ritus je u Albaniji poznat od srednjeg heladskog doba, traje za vrijeme poznog heladskog doba, ali je naročito karakterističan za starije željezno doba[11] itd.

Kako izgleda, takve konstatacije su uglavnom tačne, međutim, tačno je i to da ovo nije jedini način kulta mrtvih kod ilirskih zajednica. Tako Bep Jubani navodi da u drugoj polovini posljednjeg milenija pr. n. e. u Albaniji postaju sve prisutniji i ravni grobovi *(Kukës, Mati, Vlore, Djirokastër)*[12]. U srednjoj Dalmaciji se nekropole sa ravnim grobovima javljaju već u kasnom bronzanom dobu, a ravni grobovi su zabilježeni u južnoj Dalmaciji, zapadnoj Hercegovini i jugozapadnoj Bosni (Kačanj kod Bileće, Trcela kod Vranjica, Vučija Luka na Braču, Postranje kod Imotskog, Crvenica kod Duvna, Grude, Rudna kosa kod Posušja, Petrovići na Rakitnom, Veliki Ston itd.), kao i u nekropolama u sjevernoj Albaniji — Maladži, Dušmani, Komani, Ungrej[13]. Kod Desitijata prevagu imaju ravni grobovi nad onim u tumulima[14], da i ne govorimo o Japodima, Liburnima itd. Dragan Srejović čak smatra da isključivo pokopavanje pod tumulima jedva pokriva teritoriju dva do tri ilirska plemena — možda područja Autarijata i Ardijeja[15].

[6] A. Stipčević, *o. c.*, 219.

[7] M. Garašanin, *Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji*, 1.

[8] B. Čović, *Osnovne karakteristike*, 98.

[9] B. Jubani, *Traits communs*, 94.

[10] A. Benac, *Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji.* Sahranjivanje kod Ilira, 24.

[11] F. Prendi, *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie, l. c.* 111 (u daljem tekstu »Un aperçu«).

[12] B. Jubani, *Traits communs*, 93, 94.

[13] I. Bulić, *Prethistorički brončani nalaz na Trceli pokraj Vranjica*, VHAD, XLIII, Split 1962, 114—115; Z. Marić, *Kačanj kod Bileće*, GZM NS. XIV, Sarajevo 1959; B. Čović, *Osnovne karakteristike*, 100; vidi i WMBH VIII, XI, XII.

[14] B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 209.

[15] D. Srejović, *Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja.* Sahranjivanje kod Ilira, 82.

Premda je, ipak, pokopavanje pod tumulima bilo važna karakteristika kulta mrtvih kod Protoilira, Prailira i praistorijskih Ilira, ostaje otvoreno pitanje da li se ovaj oblik sahranjivanja može smatrati nekom posebnošću Ilira. Čini mi se da tako nešto ne bi bilo naučno osnovano, iako ima autora koji takvu ocjenu uzimaju u obzir. Tako, npr., Zef Mirdita smatra da Devoli grupa u južnoj Albaniji pripada ilirskom etnokulturnom kompleksu, jer je tamo uobičajeno sahranjivanje pod tumulima, što je vezano za metalno doba i za duhovnu kulturu Ilira[16]. Sahranjivanje pod tumulima je zaista vezano i za duhovnu kulturu Ilira, ali je sasvim evidentno da se taj običaj ne može upotrijebiti za »etničko« poredjeljivanje određenih oblasti. Dovoljno je u tom smislu spomenuti poznatu »Hügelgräberkultur«, koja je bila raširena u znatnom dijelu Evrope a nema nikakve veze sa protoilirskim ili prailirskim »etničkim« zajednicama. Ili, još bliže »i teritorijalno i hronološki«: velike tumule na Maratonu i nekim drugim krajevima Grčke[17] bi, po tom principu, ovdje takođe trebalo uzeti u razmatranje. No, to bi već vodilo jednoj novoj panilirskoj tezi.

Na ovom mjestu bih podsjetio na brojne tumule u kavkasko-kubanskom prostoru, posebno na one iz II milenija pr. n. e. koji pripadaju majkopskoj kulturi. Oni su po svojoj konstrukciji sasvim bliski ovim balkanskim (i ilirskim!): imaju centralne grobne konstrukcije, jedan ili više kamenih prstenova, pa i kamene pokrove[18]. Sve su to osobine koje su poznate i na ilirskim teritorijama, osobine o kojima ćemo u daljem tekstu i nešto više reći. Kada uzmemo u obzir da su grobne humke za sahranjivanje svojih mrtvih koristili i neki pripadnici vučedolske i kostolačke kulture, da su tumuli značajno obilježje kulture grobnih jama u Vojvodini, odnosno Panoniji[19], da ih, konačno, srećemo u svim dijelovima svijeta, nije teško doći do zaključka da su tumuli kao grobna konstrukcija i grobno obilježje neobično raširena pojava (teritorijalno i hronološki prilično neodređena) i da su taj običaj sahranjivanja usvojile i protoilirske, prailirske i ilirske zajednice. Samo u tom smislu ovaj običaj je postao sastavni dio njihove duhovne kulture.

N. G. L. Hammond pojavu grobnih tumula ranog bronzanog doba na području Albanije pripisuje selenju »Kurgan-peoples« preko centralnog Balkana i duž obala Jonskog mora do zapadnog Balkana[20]. Ne ulazeći ovdje detaljnije u raspravu o tom pitanju, podsjećamo opet na tumule sa kavkasko-kubanskog područja i na tezu da je početak ilirske geneze vezan za indoevropsku seobu sa Istoka[21]. U tom okviru bi se pojava tumula na kasni-

[16] Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture.* Sahranjivanje kod Ilira, 132.
[17] N. G. L. Hammond, *Tumulus-burial in Albania and problems of Ethnogenesis,* Iliria IV/1, Tirana 1976, 127—132.
[18] R. M. Munčaev, *Kavkaz na zare bronzovogo veka,* izd. »Nauka«, Moskva 1975, 228—238.
[19] N. Tasić, *Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji,* Dissertationes IV, Beograd 1967, 19—20; B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, *Praistorija Vojvodine,* Novi Sad 1974, 345; I. Ecsedy, *The people of the pit-grave kurgans in Eastern Hungary,* Akad. Kiadó, Budapest 1979.
[20] N. G. L. Hammond, *Grave circles in Albania and Macedonia, Bronze Age migrations in the Aegean,* I Intern. Colloq. on Aegean Prehistory, Sheffield, London 1974, 190—191.
[21] Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorisko doba, Sarajevo 1964, 62—65, 72.

jim ilirskim teritorijama realno mogla vezati za selenje pojedinih grupa sa Istoka. Ovdje napominjem da D. Garašanin njihovu pojavu dovodi izričito u vezu sa pokretom stepskih pastira i smatra da su ove pogrebne običaje na Balkan uvele pojedine indoevropske grupe (običaj sahranjivanja pod tumulima trajao je, onda, na Balkanu najmanje dva milenija)[21a].

Oblikovanje tumula na teritoriji koju ovdje razmatramo bilo je izvedeno na tri osnovna načina: nasipanjem zemlje, nasipanjem zemlje i kamena, i nasipanjem kamena. Sve unutarnje konstrukcije (vijenac, grobna konstrukcija, pokrov, spalište i sl.) uglavnom su izvedene upotrebom kamenih ploča, oblutaka iil šljunka. Primjera radi navodimo da na teritoriji Albanije nema tumula koji su izvedeni samo od kamena; tamo su uobičajeni zemljani tumuli, a kamen služi za formiranje unutarnjih konstrukcija[22]. Naprotiv, u Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori (dakle, u kraškim predjelima) uobičajeni su pravi kameni tumuli[23], dok su na glasinačkom području većinom izgrađeni od zemlje i kamena[24].

Ovdje bi možda bilo od interesa spomenuti neke detalje o *broju sahrana* u pojedinom tumulu i o *rasporedu grobova* unutar tumula. Može se odmah reći da tu ne postoji neki princip koji bi važio za sve ilirske teritorije ili bar za neke šire rejone. Tako, npr., na glasinačkom području nema masovnih pokopa pod tumulima. U bronzanom dobu su to uglavnom tumuli sa jednim grobom, dok su iz željeznog doba poznati i tumuli sa nekoliko sahrana (ali nikada masovna groblja, jer to nije dozvoljavala ni veličina tumula)[25]. Na području Rađevine, u zapadnoj Srbiji, sreću se i pojedinačne i višestruke sahrane u tumulima, dok je u tumulima u Pilatovićima kod Užičke Požege redovno otkopan veći broj sahrana u jednom tumulu[26], kao što su i u Romaji ispod Paštrika zabilježene vrlo brojne sahrane u svakom tumulu (u Velikoj ratničkoj humci — 38 grobova)[27]. Na području Dolenjske u Sloveniji, gdje je ustanovljeno više od 1000 gromila, u pojedinim tumulima je obično ukopano 5—20 pokojnika, ali ima tumula sa jednom i onih sa 200 sahrana[28]. U starijem željeznom dobu Albanije, prema podacima koje je dao Frano Prendi, tumuli otkopani do 1975. godine sadržavali su — osim nekih izuzetaka — više od jednog groba[29]. Međutim, u pojedinim slučajevima, posebno u južnoj Albaniji, broj ukopa u nekim tumulima je prelazio cifru i od 100 ukopa[30]. Prema tome, na ilirskim teritorijama treba računati sa pojedinačnom sahranom, ali i sa čitavim grobljima pod nekim velikim

[21a] D. Garašanin, *l. c.,* 251.
[22] F. Prendi, *Un aperçu,* 112.
[23] Vidi, npr.: I. Marović, *Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953/1954, 1966 i 1968,* Materijali XII, Zadar 1976, 69.
[24] B. Čović, *Pogrebni običaji,* 46 ff.
[25] Ibid., 43—58; isti, *Glasinac 1957,* GZM NS XIV, Sarajevo 1957, 56 ff.
[26] M. Garašanin, *Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji,* 2; M. Zotović, *Nekropola u Pilatovićima kod Požege i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika,* Sahranjivanje kod Ilira, 41.
[27] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *Praistorijska Romaja,* Dissertationes et monographiae XVII, Beograd 1975, 21 ff.
[28] T. Knez, *Novo Mesto v davnini,* Maribor 1972, 60.
[29] F. Prendi, *Un aperçu,* 112.
[30] Zh. Andrea, *La civilisation des tumuli du bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du Sud-Est,* Studia albanica IX/2, Tirana 1972, 187 (u daljem tekstu »La civilisation des tumuli«).

tumulima. Ovaj drugi slučaj se uglavnom odnosi na mlađe praistorijske periode (željezno doba).

Kod tumula sa većim brojem ukopa često se izdvaja *centralna konstrukcija* — centralni grob, spalište u središtu tumula ili nešto slično. U nekoliko slučajeva bi se moglo govoriti o nekoj vrsti malog, unutarnjeg tumula. Tako je nešto konstatovano u humci 15 u Belotiću (ovdje je mali tumul nasut crvenom zemljom)[31] ili u Velikoj ratničkoj humci u Romaji (ovdje je on formiran od busenja i barske gline)[32]. U drugim slučajevima se radi o popločanom centralnom dijelu tumula, koji neki nazivaju unutarnjim tolosom[33], ili je centralni grob u cjelini opkoljen brižljivo složenim kamenom[34]. — Kada postoji centralni grob, ostali grobovi su obično poredani u krugu oko tog groba.

Ima, naravno, i drugačijih situacija. U Pilatovićima kod Užičke Požege je centralno mjesto kod tri humke korišteno za veliko vatrište, na kojem je obavljan pogrebni ritual. Oko ovakvog centra grobovi su kružno poredani. Posebno je zanimljiva humka III u kojoj su otkrivena tri prstena ovakvih grobova. Mihajlo Zotović smatra da se u ovom tumulu sahranjivanje vršilo od periferije ka njegovom centru[35]. U Pilatovićima se većinom radi o starijem željeznom dobu. Na lokalitetu Kandiji kod Novog Mesta središte tumula u četiri otkopane gomile, je bilo prazno, a grobovi su bili prstenasto raspoređeni na rubu samih tumula[36]. Konačno, da spomenemo i nalaz jednog tumula u Patosu kod Apolonije u Albaniji. Tamo je u drugoj fazi sahrane (starije željezno doba) središte tumula ostavljeno za veliko spalište kao i u Pilatovićima[37].

Naveli smo ovdje samo nekoliko primjera kako bi se vidjelo koliki je dijapazon varijanti i u ovom sektoru kulta mrtvih na ilirskim područjima.

Grobne konstrukcije u tumulima — kao i u ravnim grobovima — dosta se razlikuju u pojedinim oblastima i nekropolama; u tom pogledu, također nema nekih ustaljenih pravila.

Kada je riječ o Albaniji, Frano Prendi u starijem željeznom dobu razlikuje dva osnovna tipa grobne konstrukcije: grobove okružene i pokrivene kamenom i grobove u kamenim cistama[38]. Na području Albanije postoje, međutim, i sahrane u dubokim jamama (ponekad ispunjenim posebnom vrstom gline ili zemljom i sijenom)[39], dok se urne spaljenih pokojnika polažu

[31] D. Garašanin, *Tumuli na području Rađevine,* Sahranjivanje kod Ilira, 51.

[32] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.,* 16.

[33] Npr.: B. Čović, *Glasinac 1957, l. c.,* 62; B. Jubani, *Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est, l. c.,* 205; D. Srejović, Karagač-Kosovska Mitrovica-Nekropola, Arheološki pregled 2, Beograd 1960, 74.

[34] Vidi, npr.: M. Garašanin, *Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji, 8;* B. Govedarica, *Neki rezultati revizionih iskopavanja glasinačkih tumula 1974. i 1975. godine,* Sahranjivanje kod Ilira, 175; B. Čović, *Glasinac 1957, l. c.,* 56; isti, *Orah kod Bileće — tumuli bronzanog doba,* Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 26.

[35] M. Zotović, *Nekropola u Pilatovićima..., l. c.,* 32—34, 42.

[36] T. Knez, *Halštatske gomile v Novem Mestu,* Materijali XII, Beograd 1971, 123—124.

[37] M. Korkuti, *Les tumulus de Patos,* Iliria 1, Tirana 1981, 35.

[38] F. Prendi, *Un aperçu,* 112.

[39] B. Jubani, *Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est, l. c.,* 207; E. Shukriu-Hoti, *Sličnosti sahranjivanja kod Ilira u Metohiji i sjeveroistočnoj Albaniji,* Sahranjivanje kod Ilira, 116.

u golu jamu, u jamu obloženu kamenom iil na neki drugi način[40]. Zef Mirdita s pravom navodi da se grobovi tipa ciste sreću u Albaniji duž morske obale (npr., Bajkaj kod Sarande), a izvan toga na kraškim područjima Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije[41]. Na glasinačkom području se pokojnici pretežno polažu na golu zemlju ili na podlogu od nasutog kamena, ali ima i složenijih kamenih konstrukcija[42]. Koliko je teško pronaći neki princip kod polaganja mrtvaca ili njihovog pepela, vidi se lijepo u nekropolama bosanskog Podrinja ili u Romajskoj nekropoli, u kojim se u istoj nekropoli sreće po nekoliko vrsta grobnih konstrukcija[43] itd.

Inače, pokojnici su sahranjivani u ispruženom položaju, u zgrčenom položaju (naročito u kraškim područjima i u grobovima-cistama) ili u sjedećem položaju. Spaljivanje pokojnika je vršeno na spalištu u samom tumulu ili na spalištu izvan kruga grobova; mrtvaci su spaljivani sa opremom i popudbinom ili je ona kasnije prilagana u sam grob. Ima i raznih drugih varijanti, a sve zavisi od područja, hronološkog mjesta nekropole, uticaja sa strane i tome slično. Samo nabrajanje i razmatranje svih varijanti i kod inhumacije i kod incineracije zahtijevalo bi posebnu raspravu, a podaci o tome se mogu naći u ovdje citiranoj literaturi.

Za našu temu je od osobitog značaja pitanje odnosa *inhumacije* i *incineracije* kod sahranjivanja na ilirskim teritorijama. Dragan Srejović je ove običaje uzeo kao pokazatelj za određena »etnička« odvajanja, pa je zaključio da se od sredine VIII vijeka na Balkanskom poluostrvu razlikuju tri etnokulturna područja: područje Tračana sa biritualnim načinom sahranjivanja, područje Ilira sa skeletnim sahranjivanjem (inhumacijom) i područje Dardanaca, Tribala, Meza i Dačana sa spaljivanjem pokojnika (incineracijom)[44]. Naravno, ovo je samo jedna vrlo globalna skica, jer detaljniji pregled rezultata istraživanja na ilirskim teritorijama pokazuje da i tu — u manjoj ili većoj mjeri — također mora da se računa na biritualnost. Ovdje ćemo navesti jedan broj primjera koji to ilustruju:

— Na području Rađevine (područje kulture Belotić-Bela Crkva) u starijem bronzanom dobu je u upotrebi i skeletno sahranjivanje i kremacija, a takav običaj u ovom dijelu zapadne Srbije[45] nastavlja se i u srednjem bronzanom dobu. U tumulu 11 u Belotiću se čak istovremeno, u istom tumulu, koriste oba načina sahranjivanja[46].

— Na glasinačkom području do VI vijeka dominira inhumacija, a onda se u većem broju pojavljuju i grobovi sa spaljenim pokojnicima[47]. U

[40] Vidi npr.: Zh. Andrea, *La civilisation des tumuli,* 188.

[41] Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture, l. c.,* 133—135; I. Marović, *Prahistorijska istraživanja u okolici Narone,* Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980, 46.

[42] B. Čović, *Pogrebni običaji,* 43 ff; B. Govedarica, *l. c.,* 175—176.

[43] M. Kosorić, *Način sahranjivanja na nekropolama srednjeg i donjeg Podrinja,* Sahranjivanje kod Ilira, 183; ista, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja, l. c.,* 20—21.

[44] D. Srejović, *Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja... l. c.,* 80—81.

[45] M. Garašanin — D. Garašanin, *O problemu ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji i Bosni,* GZM NS XIII, Sarajevo 1958, 7; M. Garašanin, *Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji,* 3.

[46] D. Garašanin, *Tumuli na području Rađevine, l. c.,* 59—60.

[47] B. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja,* Sahranjivanje kod Ilira, 163.

čitavom bronzanom dobu grobovi sa spaljenim pokojnicima su izuzetno rijetki (svega 5 grobova), dok su u starijem željeznom dobu od 479 otkopanih grobova 98 sa spaljenim pokojnicima, a u mlađem željeznom dobu od 140 istraženih grobova 82 groba pripadaju incineraciji[48].

— U oblasti bosanskog Podrinja u tumulima je, od rane bronze do starijeg željeznog doba, zastupljena biritualnost. Pri tome je u nekim nekropolama zastupljena samo inhumacija, a u drugim oba načina sahranjivanja[49].

— U Novom naselju na Karaburmi je otkriveno pet ilirskih rodovskih nekropola sa spaljenim pokojnicima (u svakoj nekropoli 30—40 grobova — od kasne bronze do ranog željeznog doba)[50].

— Biritualnost je poznata i u grupi Ražana-Kriva Reka, u kojoj se, inače, sahranjivanje vršilo pod tumulima[51].

— Nekropole sa urnama (dakle sa incineracijom) poznate su u grupi Donja Brnjica (Karagač kod Kosovske Mitrovice, Badovac kod Gladnica, Varoš kod Uroševca — sa ispranim izgorjelim kostima u urnama)[52], zatim u Gornjoj Stražavi u Prokuplju[53], suvorečkoj grupi (Široko—Dibičak)[54], u Dojeviću na području Novi Pazar — Tutin[55], u Atenici kod Čačka[56]. Sve su to uglavnom nekropole iz starijeg željeznog doba.

S obzirom na ovakvu situaciju, sasvim je na mjestu konstatacija Aleksandra Stipčevića da se, pored inhumacije, u mnogim ilirskim krajevima sreće i incineracija i da je u ovom pogledu teško ustanoviti neku zakonitost[57]. Vjerovatno je tačna i konstatacija Borislava Jovanovića da spaljivanje mrtvih ima korijen još u srednjem bronzanom dobu u Pomoravlju i da je odatle ovaj ritus mogao da se raširi, u kasnijem vremenu, i na glasinačko područje[58]. Zbog toga je i autor ovih redova mogao da zaključi dá je u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni biritualnost imala jedan duži kontinuitet u praistorijskom dobu[59]. Ako svemu ovom dodamo da delmatske plemenske zajednice nisu nikada spaljivale svoje mrtve, postaje sasvim jasno koliko je zaista nezahvalno tražiti neku zakonitost u ovom pogledu.

Što se tiče područja Albanije, izgleda — prema dosadašnjim rezultatima istraživanja — da je inhumacija bila dominantna pojava kod sahranjivanja mrtvih, iako se i tamo, posebno u sjevernoj Albaniji, sreću i grobovi sa spaljenim pokojnicima[60] To je i razumljivo ako kulturni kompleks Glasinac — Mati posmatramo kao realnu činjenicu u kasnom bronzanom i željeznom dobu.

[48] B. Čović, *Pogrebni običaji*, 43—58.
[49] M. Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja, l. c.*, 20—22.
[50] J. Todorović, *Novo naselje-Karaburma-Beograd-Nekropole*, Arheološki pregled 2, Beograd 1960, 72.
[51] M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, Beograd 1973, 471—472.
[52] *Ibid.*, 439—440; vidi i: D. Srejović, *Karagač-Kosovska Mitrovica-Nekropola, l. c.*, 73—74.
[53] M. Garašanin, *ibid.*, 443.
[54] *Ibid*, 481—484.
[55] Z. Letica, *Ilirski grobovi u Dojeviću*, Sahranjivanje kod Ilira, 74—76.
[56] B. Jovanović, *Atenica — grobovi ilirskih kneževa*, Velika arheološka nalazišta u Srbiji, Beograd 1974, 31.
[57] A. Stipčević, *Iliri, o. c.*, 219.
[58] B. Jovanović, *Atenica i kneževski grobovi na Glasincu*, Sahranjivanje kod Ilira, 69.
[59] A. Benac, *Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji, l. c.*, 26.
[60] Vidi: F. Prendi, *Un aperçu*, 112; B. Jubani, *Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est, l. c.*, 204 ff; Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture, l. c.*, 132—136.

Pitanje inhumacije i incineracije je, dakle, jedan od važnih problema u oblasti kulta mrtvih kod ilirskih zajednica. Čini se da je inhumacija sve dominantnija što se ide prema zapadnim dijelovima Balkana — i obratno. Sasvim je moguće da se običaj spaljivanja mrtvih širio na ilirske teritorije sa sjevera (iz područja UK) ili iz Pomoravlja (gdje je ovakav običaj uhvatio korijen još u ranijim razdobljima bronzanog doba). Ostaje ipak, bar za sada, otvoreno pitanje kako je došlo do jasne biritualnosti u grupi Belotić-Bela Crkva, jer se tamo radi o ranom bronzanom dobu. Naravno, ne radi se samo o ovoj grupi, a tek će dalja komparativna istraživanja pružiti osnovu za neki definitivniji zaključak.

Do danas je još uvijek nedovoljno razjašnjeno i pitanje kamenog *vijenca*, odnosno *prstena*, u tumulima ili oko pojedinih grobova. A i to je, sigurno, jedan od bitnih elemenata u kultu mrtvih ovih zajednica.

Prema prikupljenim podacima, izgleda da se kameni prsten javlja prvenstveno u velikim tumulima, a postavljen je na rubu tumula ili opkoljava jedan manji unutarnji prostor. Klasičan primjer rubnog prstena je otkrio Mihajlo Zotović na ogromnom tumulu iz mlađeg željeznog doba u Pilatovićima kod Užičke Požege. Svojom širinom, masivnošću i ravnom gornjom površinom taj prsten liči na pravi kružni dromos oko grobova[61]. Prema podacima Borivoja Čovića, na glasinačkom području kameni prsten se javlja samo na većim tumulima iz starijeg željeznog doba[62]. Dva kamena vijenca od velikih kamenih blokova su konstatovana na tumulu sa lokaliteta Milovića lokve kod Tivta[63], kameni vijenac opasuje kneževski tumul iz starijeg željeznog doba u Stični (Slovenija)[64] itd. Svakako je zanimljivo da je kameni prsten česta pojava na tumulima u okolini Metkovića[65], dok je, opet, rijedak na tumulima oko vrela Cetine[66].

Na području Albanije, i sjeverne i južne, prisustvo rubnog kamenog prstena je relativno uobičajena pojava, a tamo se on pogotovu ističe jer su tumuli pretežno građeni od zemlje[67].

Tipičan primjer opasivanja unutarnjeg manjeg prostora (u ovom slučaju spališta i grobne konstrukcije) vidimo kod kneževe humke u Atenici kod Čačka (humka II). Pored unutarnjeg prstena, ova kneževa humka je imala i vanjski, rubni prsten od kamena, koji nije neposredno vezan za onaj unutarnji[68].

Ovdje se mora istaći još jedna činjenica. Neki grobovi u ravnim nekropolama sa inhumiranim pokojnicima i neki grobovi sa urnama spaljenih

[61] Zahvaljujem dru M. Zotoviću što mi je omogućio da na licu mjesta upoznam otkopani objekat.
[62] B. Čović, *Pogrebni običaji*, 51.
[63] M. Parović-Pešikan, *Milovića lokve, Tivat-ilirska nekropola*, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 34.
[64] S. Gabrovec, *Stična*, Arheološki pregled 2, Beograd 1960, 75.
[65] R. Jurić, *Prilog arheološkoj karti okolice Metkovića*, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980, 120.
[66] I. Marović, vidi nap. 23, 69.
[67] E. Shukriu-Hoti, vidi nap. 39, 117; F. Prendi, *Un aperçu*, 112; Zh. Andrea, *La civilisation des tumuli*, 187, 190 i dr.
[68] B. Jovanović, *Atenica-grobovi ilirskih ratnika, l. c.*, 29.

pokojnika na ovim područjima bili su pojedinačno opkoljeni kamenim prstenom. Takav je, npr., slučaj u Crvenici kod Duvna (skeletni grobovi)[69] ili u nekropolama grupe Donja Brnjica — Gornja Stražava (nekropole sa urnama)[70]. Prema tome, sasvim je jasno da kameni prsten nije vezan isključivo za rub tumula.

U objašnjenju ove pojave na ilirskim teritorijama treba uzeti u obzir dvije osnovne činjenice:

a) Prisustvo kamenog prstena u grobnim tumulima nije, također, neka osobenost protoilirskih, prailirskih i ilirskih zajednica. Već smo istakli da je ta pojava svojstvena tumulima u kubansko-kavkaskom prostoru, a nije nepoznata ni u pojedinim evropskim krajevima. Samo primjera radi spomenimo jedan tumul iz ranog bronzanog doba sa područja Neuenbekena kod Paderborna, SR Njemačka, na čijem je rubu bio načinjen vijenac od kamenih ploča[71]. Dakle, ovaj običaj se u Srednjoj Evropi javlja već u ranom bronzanom dobu.

b) Pošto se kamenim prstenom ograđuju i pojedini grobovi (kod inhumiranih i kod kremiranih pokojnika), očito je da kameni prsten — vijenac ne služi samo — ili ne služi uopće — u konstruktivne svrhe. U objašnjenju kamenog vijenca u tumulima u Dolenjskoj, odnosno oko Novog Mesta, Tone Knez smatra da je vijencem zacrtan opseg tumula, ali je naznačen i posvećen prostor na koji nepozvani nisu imali pristup[72]. Čini mi se da je ova druga funkcija kamenog prstena-vijenca daleko važnija od one prve. Tome u prilog, naročito, govore kameni vijenci oko pojedinih grobova. Pitanje je samo da li se na taj način ograničava »posvećeni prostor« ili se ograđuje pokojnik, odnosno njegovi zemni ostaci, od dodira sa vanjskim svijetom. Bila bi to zaštita od negativnog htonskog djejstva. A, možda su sve te funkcije međusobno ukrštene kada je u svijesti ljudi izblijedjela prvobitna funkcija zaštite od negativnih uticaja podzemlja[73].

Očito je, isto tako, da je kameni plašt koji pokriva čitav tumul ili je postavljen iznad centralne grobne konstrukcije (što je, također, zapažena pojava kod većih tumula) imao konstruktivnu funkciju. Isti je slučaj i sa pokrivanjem urni kamenim pločama. Zbog toga se ovdje tim pitanjem nećemo posebno baviti.

Teško je reći da li su na ilirskim teritorijama postojali i pravi *kenotafi*. Ivan Marović izričito naglašava da neki kameni tumuli oko vrela Cetine označavaju kenotafe, jer su u njima nađeni samo fragmenti praistorijske keramike[74]. Šime Batović takođe navodi da su među osam humki u Dobropoljcima u četiri otkriveni samo ulomci zemljanog posuđa[75]. Ima još nekih pojedinačnih primjera (npr. Romaja), ali nam nijedan slučaj ne potvrđuje eksplicitno da je u nekom tumulu postojao pravi kenotaf, sa odgovarajućim prilozima. Zato ovo pitanje ostaje otvoreno za buduća istraživanja[76].

[69] B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, 249.

[70] M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, 440, 443.

[71] A. Doms, *Landschaftverband Westfalen-Lipe*. Neujahrgruss 1982, 22.

[72] T. Knez, *Novo Mesto v davnini*, Maribor 1972, 62.

[73] Bilo bi, svakako, interesantno napraviti jednu komparativnu studiju o odnosu ove pojave kod Ilira i već davno poznatih velikih nekropola sa kružnim kamenim vijencem ili dromosom. Pri tome pomišljamo na Stoneheng i nekropolu u Mikeni, kao i druge slične pojave.

[74] I. Marović, vidi nap. 23, 69.

[75] Š. Batović, *Kompleks Dobropoljci-Benkovac-Nin-Humke*. Arheološki pregled 2, Beograd 1960, 83.

Sljedeći problem, relevantan za razmatranje kulta mrtvih kod Ilira, predstavljaju *obredne radnje* koje su obavljane prilikom sahrane mrtvih ili u vremenu poslije same sahrane. Pri tome mislimo na: a) životinjske žrtve, b) ljudske žrtve, c) razbijanje posuda, odnosno libaciju i prilaganje hrane i d) specijalne kultne obrede.

a) U mnogim tumulima se, pored ostalog, nađu kosti nekih životinja ili njihovi čitavi kosturi. Tako su u Atenici kod Čačka, u humci II (kraj VI vijeka pr. n.), zatečene kosti dva vepra, tri tura i jednog psa, koje predstavljaju ostatke velike životinjske žrtve izvršene prije podizanja samog tumula[77]. U tumulu I iz Čitluka, sa glasinačkog područja, nađene su u nasipu konjske i pseće kosti[78], a u Ararevoj gromili (isto područje) izgorjele životinjske kosti[79]. Milutin Garašanin saopštava da su u grupi Ražana (Kriva Reka) prilikom polaganja pokojnika u grobove pod humkama, a i kasnije, praktikovane životinjske žrtve[80] itd. Ovakav običaj se sreće i na teritoriji Albanije; poznat je, npr., u tumulima iz Pazhoka, kao i na nekim drugim lokalitetima[81]. — Iako se ne može reći da je žrtvovanje životinja bilo opća pojava, ipak izgleda da je ovaj običaj praktikovan na većini ilirskih teritorija.

b) Prave ljudske žrtve su zasvjedočene sigurno u naseljima Gajtan i Tren u Albaniji. U Gajtanu (željezno doba) nađeno je nekoliko urni u unutrašnjosti utvrdnog zida. Te urne su bile okružene kamenjem, a sadržavale su kosti male djece[82]. Isti je slučaj u Trenu (starije bronzano doba), samo što ovdje urne sadrže i kosti mamifera[83]. Bep Jubani s pravom kaže da se ovdje radi o žrtvama kultnog karaktera; to su žrtve radi postojanosti utvrdnih zidova[84]. I to su, vjerovatno, jedine sigurno utvrđene ljudske žrtve.

Borivoj Čović navodi da bi jedan kostur uz kneževski grob u tumulu XIII na Ilijaku, sa glasinačkog područja, mogao da predstavlja ostatke žrtvovanog roba ili sluge[85], a Nikola Tasić iznosi pretpostavku da bi veći broj centralnih grobova u nekropoli Boka u Prčevu mogao označavati žrtvene grobove[86]. Ova posljednja pretpostavka je, naravno, malo vjerovatna. Prema tome, ako izuzmemo žrtvovanu djecu u Gajtanu i Trenu, nemamo sigurnijih podataka o ljudskim žrtvama u kultu mrtvih kod Ilira.

[76] Možda će istraživanje zemljanih tumula na Kupreškom polju dati neki decidniji odgovor na ovo pitanje.

[77] B. Jovanović, vidi nap. 58, 64.

[78] B. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja, l. c.*, 158.

[79] B. Čović, *Pogrebni običaji*, 54.

[80] M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, 471.

[81] Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture, l. c.*, 133.

[82] S. Islami — H. Ceka, *Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne dans le territoire de l'Albanie*. I Conférence des études albanologiques, Tirana 1965; B. Jubani, *Traits communs*, 94.

[83] M. Korkuti, *L'agglomération préhistorique de Tren*. II Conférence des études albanologiques, Tirana 1966. B. Jubani, *Traits communs*, 94.

[84] B. Jubani, *Traits communs*, 94.

[85] B. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja, l. c.*, 149.

[86] N. Tasić, *Sahranjivanje na nekropoli Boka u Prčevu kod Kline (Kosovo)*, Sahranjivanje kod Ilira, 97; u tumulu 14 je otkriven i skelet psa.

Možda je ovdje interesantnija pojava zakopavanja samih ljudskih glava u pojedinim tumulima. Najmarkantniji primjer u tom pogledu je evidentiran u Romajskoj nekropoli, u tamošnjem tipu III grobnih konstrukcija (možda IV vijek pr. n. e.)[87]. Jedna lubanja je, dalje, nađena uz centralni grob u otkopanom tumulu na Milovića gumnu kod Tivta[88], a Ivan Marović ističe da je u tumulima oko vrela Cetine bilo i parcijalnih zakopavanja, odnosno sahranjivanja dijelova glave. Ovaj autor smatra da bi to možda nagovještavalo kult lubanje[89].

Na osnovu ovih nekoliko primjera ne bi se mogao izvesti neki definitivan zaključak. Karakterističan je, čini mi se primjer sa Milovića gumna, gdje je glava zakopana uz pokojnika u zgrčenom položaju. Da li se ovdje radi o glavi pobijeđenog neprijatelja? U svakom slučaju, kult lubanje i sahrana glave nekog neprijatelja ostaju moguća rješenja ove pojave. Ovo drugo rješenje je možda i vjerovatnije.

c) Neosporno je, izgleda, da je razbijanje keramičkih posuda prilikom sahrane pokojnika bio općenito poznat i prihvaćen običaj kod protoilirskih, prailirskih i ilirskih zajednica. Dijelovi keramičkih posuda, a naročito njihovi fragmenti se gotovo redovno sreću u nasipima tumula, oko grobova ili u samim grobovima. Aleksandar Stipčević i Borivoj Čović su, npr., došli do zaključka da je razbijanje posuda u vrijeme sahrane ili poslije sahrane na glasinačkom području bilo vrlo široko praktikovano[90]. Bep Jubani je u općem pregledu posmrtnog ritusa kod Ilira na području Albanije decidirano ustvrdio da je razbijanje posuda u sjevernijim dijelovima ove zemlje vršeno poslije izgradnje centralnog jezgra tumula, dok je to u južnijim dijelovima vršeno u samom jezgru. Inače, taj običaj je općenito poznat na ovim područjima[91]. Zef Mirdita, opet, kaže da je tradicija razbijanja posuda u sjevernijim albanskim dijelovima (Mati-Kukës) praktikovana pri zatrpavanju pokojnika, dok je to na jugu izvođeno nad centralnim grobom[92]. Očito da su to samo varijante jednog ustaljenog običaja.

Svi autori se slažu u tome da se ovdje radi o obrednom razbijanju posuđa. Prilikom iskopavanja tumula B u Podilijaku, Borivoj Čović je ustanovio sljedeći red obreda: razbijanje posuda prije podizanja centralnog groba, razbijanje posuda nad grobom i razbijanje posuda na površini tumula[93]. Na drugom mjestu je ovaj autor iznio mišljenje da se kod razbijanja posuda radi o obredu daće[94]. Ako ovome dodamo mišljenje istraživača praistorijske Romaje da je razbijanje posuda znak libacije ili ostavljanja hrane (popudbina pokojniku za drugi svijet)[95], došli smo do pravog tumačenja ovog obreda. Radilo se, dakle, o jednom vidu daće, u kojoj je libacija ili ostavljanje hrane praćeno razbijanjem posude u kojoj se ona nalazila.

[87] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.*, 26; vidi i: J. Todorović, *Neke specifičnosti grobnih i žrtvenih konstrukcija na Romajskoj nekropoli*. Sahranjivanje kod Ilira, 102.
[88] M. Parović-Pešikan, *Milovića gumna, Tivat-ilirske humke, l. c.* 33.
[89] I. Marović, vidi nap. 23, 69.
[90] A. Stipčević, *o. c.*, 220; B. Čović, *Pogrebni običaji*, 53.
[91] B. Jubani, *Traits communs*, 92, 94.
[92] Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture, l. c.*, 134.
[93] B. Čović, *Glasinac* 1957, *l. c.*, 79.
[94] B. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja, l. c.*, 149.
[95] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.*, 31.

d) Među posebne kultne obrede spada, sigurno, žrtvena konstrukcija u humci II iz Atenice kod Čačka. Sastojala se od dvije pravougaone površine i jednog ograničenog dodatka. Na istočnoj pravougaonoj površini su bile poredane po tri žrtvene konstrukcije uz svaku stranu i jedna konstrukcija u samoj sredini, a na zapadnoj površini po pet konstrukcija na dužim, po tri na širim stranama i jednom konstrukcijom u sredini te površine. Ove konstrukcije su, u stvari, bile manje jame pokrivene bjelutkom ili ljevkasta udubljenja ispunjena ugljenisanim drvetom, fragmentima keramike i izgorjelim kostima. Treba spomenuti da se ova kompleksna žrtvena konstrukcija nalazila izvan unutarnjeg kamenog prstena i da su pored nje zatečene još dvije kružne površine pokrivene bjelutkom[96]. Da li se u ovom slučaju radi o imitaciji neke sakralne građevine, da li je to možda specijalan magijski uređaj ili neka druga religiozna manifestacija, ostaje otvoreno pitanje, ali ova dva posljednja rješenja će, vjerovatno, biti bliža istini.

Nije bez interesa napomenuti da su u velikom tumulu u Maloj Grudi kod Tivta konstatovane također kamene konstrukcije u obliku plitkih jama, čije je dno bilo obloženo većim kamenjem[97]. Iako kneževa humka u Atenici spada u posljednju četvrtinu VI vijeka pr. n. e., a tumul u Maloj Grudi u rano bronzano doba, ipak se ovdje vidi neka tradicija, koja možda (s obzirom na karakter sahrane u Maloj Grudi) vuče svoje porijeklo sa grčkog juga. Maja Parović-Pešikan pominje i legendu o bijegu Kadma i Harmonije u zemlju Enhelejaca[98].

Konačno, u ovu kategoriju bi se moglo ubrojiti i »simbolično polaganje« mača glasinačkog tipa u Velikoj humci u Romajskoj nekropoli. Ovaj mač, umotan u dvonitnu tkaninu (umotavanje mačeva u tkaninu je, inače, poznato u kneževskim grobovima Glasinca), bio je položen na pravougaonu drvenu podlogu i ležao u najdonjem sloju ovog tumula. Kako kažu istraživači, to polaganje bi trebalo predstavljati akt posvećenja budućeg »svetog mjesta«[99]. Kasnije ukopani grobovi pripadaju pokojnicima-ratnicima pa je, onda, ovakav ratnički simbol na dnu tumula i razumljiv. U svakom slučaju, ovo je dosta izolovana pojava na ilirskim teritorijama.

Inače, u starijem željeznom dobu sve više su dolazili do izražaja tzv. kneževski i ratnički grobovi. Na glasinačkom području ovakvi grobovi se javljaju od kraja VIII, odnosno početka VII vijeka do kraja VI vijeka pr. n. e.[100]. Već smo spomenuli kneževske grobove u Atenici; takav je vjerovatno bio i grob pod Petrovom crkvom kod Novog Pazara, takvi su bili grobovi u Trebeništu kod Ohrida, u Stični i Novom Mestu[101]. Borislav Jovanović naglašava da se horizont bogatih kneževskih grobova pruža od Trakije do Francuske (npr., Vix) i da je u njima uvijek sličan sastav priloga: skupocjeni predmeti, importirani iz Grčke ili iz Italije, veće količine zlatnog i srebrenog nakita domaće izrade, oružje, konjska oprema i razne druge dragocjenosti[102].

[96] M. Đuknić, B. Jovanović, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, Čačak 1966, 11.
[97] M. Parović-Pešikan, *Najnovija istraživanja u Boki kotorskoj, l. c.*, 78.
[98] *Ibid.*, 83.
[99] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.*, 15—16.
[100] B. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja, l. c.*, 145.
[101] Vidi: A. Stipčević, *Iliri, o. c.*, 220—223; T. Knez, *Halštatske gomile v Novem Mestu, l. c.*, 126.
[102] B. Jovanović, *Atenica-grobovi ilirskih kneževa, l. c.*, 35.

Takav zaključak potvrđuju i kneževski grobovi sa teritorija o kojima je ovdje bilo riječi, a oni su detaljno obrađeni u ovdje citiranoj literaturi. Kao što se vidi, proučavanje kulta mrtvih služi ponekad odlično i za proučavanje društvenih kretanja kod Ilira.

Ima danas dosta pokušaja da se na osnovu pogrebnog ritusa izdvoje neke ilirske plemenske zajednice. Kada je, npr., riječ o Delmatima, onda nam već sama činjenica da nikada nisu spaljivali svoje mrtve i da su u I mileniju pr. n. e. prešli pretežno na ravne grobove daje za pravo da po tim indicijama tražimo i granice njihove teritorije. Nešto je teže sa izdvajanjem područja Autarijata, koji su odigrali vrlo značajnu ulogu u starijem i mlađem željeznom dobu (kada su ušli i u pisanu istoriju). Danas se, npr. glasinački kulturni kompleks pripisuje Autarijatima, iako se ranije smatralo da je to bilo područje Desitijata[103]. Ako sada uzmemo u obzir činjenicu da je u nauci kulturni kompleks Glasinac-Mati prihvaćen kao realnost, onda bi se područje Autarijata pružalo od Glasinca do sjeverne Albanije. Za plemensku zajednicu Autarijata veže se, međutim, i tzv. Drilon grupa, sa nizom nekropola od Metohije do Skadarskog jezera[104] (doduše, Natalija Đurić misli da bi ova grupa mogla pripadati i Dardancima[105]). Čini se da je ovdje prihvatljiva konstatacija Borislava Jovanovića da su Autarijati vjerovatno bili plemenski savez bez tačno ograničene teritorije[106] i da je u zapadnoj Srbiji bilo granično područje između Dardanaca i Autarijata[107]. Izvjesnu varijantu ovog tumačenja iznijeli su i istraživači Romajske nekropole za područje Metohije[108]. Prema obilježjima materijalne kulture, pa i kulta mrtvih, izgleda da će dijelovi kompleksa Glasinac-Mati zaista pripadati plemenskom savezu Autarijata, a dodiri i sukobi sa Dardancima, odnosno promjena teritorijalnog razmještaja ove dvije plemenske zajednice, vjerovatno su se odvijale u IV vijeku pr. n. e., odnosno u mlađem željeznom dobu. Tako se rezultati arheoloških istraživanja postepeno usklađuju sa pisanim izvorima koji se odnose na pomjeranje Autarijata[109].

Mislim, s druge strane, da dosadašnja arheološka istraživanja nisu još došla do tačke sa koje bi se mogla nešto preciznije sagledati područja dodira Dardanaca i Tribala u Srbiji. Tu će trebati još dosta terenskih radova, pa i daljeg proučavanja kulta mrtvih na odgovarajućim područjima.

Još je neizvjesnije, čini mi se, pitanje tzv. Devoli grupe na jugu Albanije (nazvane po rijeci Devol). U toj oblasti se sreću brojni tumuli, koji tamo čine bitnu karakteristiku kulta mrtvih, ali se u materijalnoj kulturi (prilozima u grobovima) ističe bojena keramika, koja nije svojstvena ilirskoj kulturi u cjelini. Albanski istraživači redom zastupaju tezu da je i ova grupa integralni dio ilirskog svijeta, a Zhaneta Andrea Devol grupu naziva južnoilirskom grupom željeznog doba[110]. Ta kulturna grupa bi trebalo da pripada Dasarećanima. U taj okvir ulazi, dalje, i epirotsko pitanje. Neki albanski arheolozi i Epirote, odnosno njihov teritorij, pripisuju ilirskoj etnokulturnoj zajednici[111]. N. G. L. Hammond ne dijeli ovakvo mišljenje, nego prednost daje grčkim uticajima u južnoj Albaniji[112]. Zbog ovakve situacije bi trebalo vrlo oprezno prilaziti tzv. južnoilirskoj grupi željeznog doba; zbog toga smo i mi u ovom referatu ostali rezervisani prema tom području.

Ovdje ćemo još nekoliko riječi posvetiti kultu mrtvih kod Japoda, Liburna i Histra; nekoliko riječi zbog toga što se ovdje također ne radi o ilirskim zajednicama — ni u užem ni u širem smislu.

Zdravko Marić je napisao pred desetak godina posljednju i vrlo cjelovitu sintezu o *japodskim* nekropolama u dolini rijeke Une, važnom japodskom području. Ovdje ćemo spomenuti samo nekoliko relevantnih činjenica:

a) U dolini Une se u svih šest tamošnjih faza (od 800. g. pr. n. e. do 110. g. n. e.) javljaju samo nekropole sa ravnim grobovima — nema tumula.

b) U prvoj fazi potpuno preovlađuju skeletni grobovi, a dalje se sve više množe grobovi sa spaljenim pokojnicima i sahrane u urnama, da bi na kraju dobili punu prevagu.

c) U ovom japodskom području nema kneževskih grobova, a prilaganje oružja je izuzetno rijetko.

d) Zdravko Marić pretpostavlja da je ovo područje (kao i japodsko područje u Lici) prvobitno nastanjavao jedan prailirski supstrat (zbog čega u početku i preovlađuje inhumacija u kultu mrtvih), a onda je došlo do infiltracije iz zapadnopanonskog prostora (pa i sve veće uloge incineracije u kultu mrtvih)[113]. Prema tome, ovo japodsko područje bi se samo vrlo uslovno moglo uzeti u obzir pri razmatranju kulta mrtvih kod Ilira. Pri tome mislimo isključivo na onaj pretpostavljeni supstrat.

Posebnu manifestaciju u dolini Une predstavljaju grobovi sa tzv. japodskim urnama, na kojima se mnoge predstave odnose na kult mrtvih. No, ovo je predmet drugog referata.

Na japodskom području u Lici posebno se izdvajaju nekropole u pećinama. Za veliku nekropolu u pećini Bezdanjači kod Vrhovina interesantno je nekoliko sljedećih detalja:

a) Pećina je teško pristupačna, a njena dva glavna kraka su ležala u potpunoj tami (neka vrsta katakombi). Manji krak je služio za pripremu pokopa a duži za sam pokop.

b) U pećini se radi isključivo o skeletnim grobovima pri čemu su mrtvaci polagani pored bočnih zidova, obično u manjim udubljenjima.

---

[103] B. Čović, *Od Butmira do Ilira,* 284—290.

[104] Vidi o tome: N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.,* 126.

[105] N. Đurić, *Redeterminacija nekropole u Dibičaku kod Suve Reke.* Sahranjivanje kod Ilira, 108.

[106] B. Jovanović, *Atenica i kneževski grobovi na Glasincu, l. c.,* 68.

[107] B. Jovanović, *Atenica-grobovi ilirskih kneževa, l. c.,* 34.

[108] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *l. c.,* 138.

[109] B. Čović, *O izvorima za istoriju Autarijata.* Godišnjak CBI V/3, Sarajevo 1967, 103 ff.

[110] Zh. Andrea, *La civilisation des tumuli,* 196; vidi i: F. Prendi, *Un aperçu,* 128; M. Korkuti, *La céramique peinte du bronze récent et du fer ancien et le caractère illyrien de ses porteurs, Les Illyriens et la genèse des Albanais,* Tirana 1971, 63; Z. Mirdita, *Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture, l. c.,* 136; Zh. Andrea ide i dalje pa, uzimajući u obzir rasprostranjenost ove vrste bojene keramike, dolazi do zaključka da i zapadna Makedonija pripada ilirskom etnokulturnom kompleksu, odnosno da je ilirski uticaj vidan i u nekim dijelovima Tesalije (Zh. Andrea, *Les liens culturels et ethniques... l. c.,* 80—81).

[111] Vidi, npr.: S. Anamali — M. Korkuti, *Les Illyriens et la genèse des Albanais à la lumière des recherches archéologiques albanaises,* Tirana 1971, 19 ff.

[112] N. G. L. Hammond, *Epirus,* Oxford 1967, 329—424.

[113] Z. Marić, *Die japodischen Nekropolen im Unatal,* WMBH, Bd. I, Heft A, Sarajevo 1971, posebno str. 68—78.

c) Pokojnika su kod sahrane bojili crvenom bojom, uz glavu mu je stavljana zemljana posuda sa zrnastom ili tečnom hranom, a istovremeno je na posebnom žrtvištu prinošena mesna žrtva — spaljivano je meso divlje ili domaće životinje.

d) Uz dva groba su zatečeni kompletni kosturi jelena i srne; to su nosioci solarnog kulta, imaju apotropejsku moć i označavaju jedan htonski kult u Bezdanjači.

e) Ovo katakombno pokopavanje u Bezdanjači pripada hronološki srednjem (Br C i dio Br D — I faza) i kasnom bronzanom dobu (Br D — Ha A — II faza). U starijoj fazi kao da i ovdje preovlađuju neki autohtoni kulturni elementi, a u mlađoj elementi vezani za Transdanubiju i zapadnu karpatsku kotlinu[114]. Prema tome, opet situacija slična onoj u dolini Une.

Druge pećinske nekropole na području Japoda su locirane u nešto plićim pećinama, kao što su: Jankuša u Oštroj kod Gospića, Šarića pećina u Studencima, Petrovićeva pećina u Donjem Kosinju, pećina u Ličkom Lešću, Donja špilja u Cerovcu i sl. Sve te nekropole su uglavnom paralelne sa mlađom fazom u Bezdanjači.

Inače, istovetnosti i razlike između nekropola u dolini Une i na području Like detaljno je obradio Zdravko Marić, pa se iz te obrade vidi da se radi o jedinstvenom japodskom području, sa izvjesnim varijacijama. Ostaje jedino otvoreno pitanje da li se pomenuti autohtoni elementi mogu pripisati nekoj protoilirskoj grani. Čini se da bi vjerovatniji bio negativan odgovor na ovo pitanje.

Zdravko Marić je u obradi japodskih nekropola u dolini Une, odnosno u okviru komparativnih razmatranja vezanih za te nekropole, došao do zaključka da bi se moglo pomišljati na neki dosta jedinstven, ali ne i homogen, liburnsko-japodsko-histarski kulturni kompleks. On to pretežno bazira na nedostatku oružja u grobovima na ovim područjima (izuzev nekih grobova iz ranog željeznog doba na području Liburna)[115].

Pa ipak, ovdje treba naglasiti da su L i b u r n i u toku željeznog doba (dakle, u vrijeme njihovog najvećeg uspona) svoje mrtve sahranjivali isključivo u zgrčenom položaju, obično u kamenim cistama[116]. Prema ovim elementima, kult mrtvih kod Liburna bi bio nešto bliži odgovarajućim elementima na području Delmata nego onima kod Japoda. Naravno, tu postoje velike razlike u grobnim prilozima, u očitoj konzervativnosti kod Liburna i sl. Ravne nekropole kod Liburna su locirane uz sama naselja, dok su oni rjeđi grobni tumuli rasuti po uzvišenjima i visoravnima[117].

Na području H i s t r a također su uglavnom konstatovane nekropole sa ravnim grobovima, iako je i tamo u starijim periodima bilo i nešto grobnih tumula. U ravnim grobovima (iz mlađeg bronzanog i starijeg željeznog

[114] R. D r e c h s l e r - B i ž i ć, *Nekropole brončanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina,* Vjesnik Arheol. muzeja u Zagrebu, 3. serija, Sv. XII—XIII, Zagreb 1979—80, 28—43; vidi od istog autora i: *Istraživanja nekropole praistoriskih Japoda u Kompolju,* Arheološki radovi i rasprave I, Zagreb 1959; *Naselje i grobovi praistoriskih Japoda u Vrepcu,* Vjesnik Arheol. muzeja u Zagrebu, 3. serija, Sv. I, Zagreb 1958. i dr.

[115] Z. M a r i ć, *l. c.,* 68—69.

[116] Š. B a t o v i ć, *Die Eisenzeit auf dem Gebiet der Liburnen,* Archaeologia Iugoslavica VI, Beograd, 1965, 57.

[117] *Ibid.*

doba) pretežno su sahranjeni ostaci spaljenih pokojnika, a samo sporadično skeletni zgrčenci[118]. Preovlađuje, dakle, incineracija, što je posljedica prodora i uticaja iz područja kultura sa žarnim poljima.

S obzirom na činjenicu da se danas »liburnsko-japodsko-histarski« kompleks ne smatra nekim sastavnim dijelom ni šire ilirske etnokulturne zajednice, u našim razmatranjima ta područja nismo ni uzimali u obzir. Samo smo se marginalno — i na kraju — dotakli nekih osnovnih osobina kulta mrtvih kod ovih plemenskih zajednica.

Na kraju, a umjesto zaključka, evo nekoliko osnovnih rezultata do kojih smo došli u ovim našim razmatranjima:

1) Sahrana pod tumulima je jedna od važnih karakteristika kulta mrtvih kod praistorijskih zajednica na ilirskim teritorijama. To, međutim, nije ni izdaleka jedina forma pogrebnog ritusa, pošto je u nekim krajevima, u nekim praistorijskim razdobljima, kod nekih protoilirskih, prailirskih i ilirskih zajednica praktikovan i pogreb u ravnim grobovima. S obzirom na ovu konstataciju, a pogotovo s obzirom na činjenicu da je sahranjivanje pod humkama-tumulima bilo praktikovano u mnogim evropskim i drugim oblastima (i u raznim periodima), ovaj pogrebni običaj se ne bi mogao označavati kao indikator nekog užeg etničkog opredjeljivanja. Protoilirske, prailirske i ilirske zajednice su ga usvojile i njegovale — u većoj ili manjoj mjeri — na svom području. Za porijeklo samog običaja su posebno značajna komparativna izučavanja tumula na ilirskim područjima i onih na kubansko-kavkaskom prostoru.

2) Inhumacija, odnosno skeletno sahranjivanje u raznim varijantama, također je jedna važna osobina kulta mrtvih kod Ilira. Ni ovdje se, međutim, ne može govoriti o nekoj isključivosti. Na mnogim područjima (npr. na glasinačkom području, u Podrinju ili u zapadnoj Srbiji) biritualnost je jedna od vrlo zapaženih osobina kulta mrtvih. Na drugim mjestima je spaljivanje mrtvih, odnosno incineracija, bio osnovni vid kulta mrtvih (klasičan je primjer Atenica kod Čačka). Spaljivanje mrtvih je poznato i na području Albanije. Prema tome, a zahvaljujući, vjerovatno, uticajima iz centralnog Balkana i Podunavlja, incineracija je i kod Ilira — u ovom ili onom području, u ovom ili onom praistorijskom periodu — igrala vidnu ulogu u kultu mrtvih. Svako jednosmjerno tumačenje bi i u ovom pogledu vodilo pogrešnim zaključcima.

3) Mnogi tumuli, naročito oni veći, obilježeni su kamenim vijencem — prstenom. Ta pojava je zabilježena na svim ilirskim područjima i treba je smatrati jednom od bitnih osobina — da tako kažemo — tumulskog sahranjivanja kod Ilira. Mora se, ipak, naglasiti da ni ova pojava nije svojstvena samo protoilirskim, prailirskim i ilirskim zajednicama nego je poznata u svim područjima u kojima je praktikovano sahranjivanje pod tumulima. Kada se uzme u obzir da je kameni vijenac upotrebljavan i za opkoljavanje centralnog groba u tumulima ili za opkoljavanje pojedinačnih urni sa pepelom pokojnika, vjerovatno je da je kameni vijenac — prsten daleko više služio za zaštitu posvećenog mjesta na kojem počivaju pokojnici ili za zaštitu živog svijeta od negativnog uticaja zagrobnog svijeta nego u neke konstruktivne svrhe.

[118] Podatke i odgovarajuću literaturu vidi kod Z. M a r i ć a, *l. c.,* 69.

4) Kod obrednih radnji prilikom sahranjivanja ili kasnije, na mjestu sahrane, dominantno mjesto zauzima razbijanje zemljanih posuda u grobu, pored groba ili na površini tumula. To je, svakako, pokazatelj jedne vrste pogrebne daće, koja je praktikovana na svim ilirskim teritorijama i u odgovarajućim praistorijskim periodima. — Dosta su česte i životinjske žrtve, žrtvovanje čitavih životinja ili njihovih dijelova nad grobom pokojnika ili pored njegovog groba. I to je jedna vrsta popudbine pokojnika u njegovom zagrobnom životu, a možda je ovo žrtvovanje namijenjeno i udobrovoljavanju htonskih božanstava i onih snaga u onostranom životu sa kojima bi pokojnik trebalo da se sretne. Ljudske žrtve na ilirskim teritorijama, u praistorijskim periodima, nisu vidnije praktikovane. Određen izuzetak čine dječije žrtve u kamenim zidinama Gajtana i Trena u Albaniji, koje su svakako trebale poslužiti postojanosti zidova i utvrđenog naselja. (Koliko nas samo ova pojava podsjeća na »zidanje Skadra na Bojani«!) Izvjesnu posebnost predstavlja pokopavanje samih glava pokojnika. Ostaje, naravno, još uvijek otvoreno pitanje da li se ovdje radi o kultu lubanje ili o pokopavanju glave pobijeđenog neprijatelja.

5) Zapaženo je da su se u starijem željeznom dobu, naročito u mlađim fazama ovog doba, na ilirskim teritorijama naglo umnožili tzv. kneževski grobovi. Ova pojava se lijepo uklapa u odgovarajuće pojave na širim evropskim područjima i pada u vrijeme uspona plemenske aristokratije.

6) Konačno, proučavanje kulta mrtvih se može prilično iskoristiti i za izdvajanje pojedinih plemenskih područja na ilirskom životnom prostoru. U tom pogledu su već postignuti određeni rezultati, a dalji napredak ovakvih studija će, sigurno, u budućnosti biti glavni oslonac za razgraničavanje — naročito većih i povijesno zabilježenih — ilirskih plemenskih zajednica.

RESUME

LE CULTE DES MORTS DANS LA REGION ILLYRIENNE A L'EPOQUE PREHISTORIQUE

Ayant en vue le fait que le processus de l'ethnogenèse des Illyriens commence déjà dès l'âge de bronze ancien, le culte des morts est traité dans cette communication dans le cadre chronologique plus large; on a embrassé l'âge de bronze et de fer. En même temps, à côté de la région illyrienne centrale, on a embrassé aussi les régions dont la population a eu certains contacts avec les Illyriens ou ces régions ont été incorporées plus tard à l'Illyricum romain (la région des Histriens, des Liburniens, des Japodes, des Dardaniens, la région de Dolenjska en Slovénie, la région de l'Albanie du sud etc.). Il y est intéressant accentuer quelques faits fondamentaux:

1) L'inhumation sous les tumulus est l'une des caractéristiques très importante du culte des morts chez les communautés préhistoriques sur les régions illyriennes. Ce jugement est déjà exprimé par nombreux auteurs s'occupant de ce problème (Aleksandar Stipčević, Milutin Garašanin, Borivoj Čović, Frano Prendi, Bep Jubani, Alojz Benac et les autres[6—11]). Mais, ce n'est aucunement la seule forme du rite funéraire, parce qu'on a pratiqué aussi l'inhumation dans les

tombes plates dans certaines régions, à certaines époques préhistoriques, chez quelques communautés protoillyriennes, praillyriennes et illyriennes.

Ainsi, Bep Jubani démontre que dans la deuxième moitié du dernier millénaire av. n. è., en Albanie sont de plus en plus présentes les tombes plates (Kukës, Mati, Vlore, Djerokastër)[12]. En Dalmatie centrale apparaissent les nécropoles avec les tombes plates déjà à l'âge de bronze récent; on a mentionné ces tombes en Dalmatie du sud, en Herzégovine occidentale et en Bosnie du sud-ouest (Kačanj près de Bileća, Trcela près de Vranjic, Vučija Luka sur l'île de Brač, Postranje près d'Imotski, Crvenica près de Duvno, Grude, Rudna kosa aux environs de Posušje, Petrovići sur Rakitno, Veliki Ston etc.), ainsi que dans les nécropoles en Albanie du nord — Maladži, Dušmani, Komani, Ungrej[13]. Chez les Désitiates, les tombes plates sont plus nombreuses que celles dans les tumulus[14], et de ne pas parler des Japodes, des Liburnes etc. Dragan Srejović tient même que l'inhumation sous les tumulus exclusivement couvre à peine le territoire de deux ou trois tribus illyriennes — peut-être le territoire des Autariates et des Ardiéens[15].

Autrement, l'inhumation sous les tumulus est un phénomène très élargi.

— Il y faut rappeler aux nombreux tumulus sur le territoire caucasien-cubain, surtout à ceux provenant du IIème millénaire av. n. è., appartenant à la culture de Majkop. Ils sont par leur construction très proches à ceux balkaniques (et illyriens!). Ils ont les constructions tombales centrales, une ou plusieures ceintures en pierre et même les couvercles en pierre[18]. Ce sont les caractéristiques qui sont connues aussi sur les territoires illyriens, les caractéristiques dont nous parlerons plus dans le texte qui suit. Quand on prend en considération qu'on a pratiqué l'inhumation sous les tumulus chez certains représentants de la culture de Vučedol et de Kostolac, que les tumulus sont un phénomène important de la culture des fosses tombales en Voïvodine, c'est-à-dire en Pannonie[19], que l'on les rencontre dans toutes les régions du monde, alors il n'est pas difficile formuler la conclusion que les tumulus sont, comme la construction tombale et la marque tombale, un phénomène très élargi (territorialement et chronologiquement assez indéfini) et que ce rite funéraire a été adopté aussi par les communautés proto-illyriennes, praillyriennes et illyriennes. Seulement dans ce sens ce rite est devenu la partie intégrante de leur culture spirituelle.

2) L'inhumation, c'est-à-dire l'enterrement squelettique dans les différentes variantes, est aussi une caractéristique très importante du culte des morts chez les Illyriens. On ne peut pas, ici non plus, parler de l'exclusivité. Dans nombreuses régions (par ex. dans la région de Glasinac, à Podrinje ou en Serbie occidentale etc)[44—51], les coutumes birituelles sont l'une des caractéristiques très accentuée du culte des morts. Dans quelques autres régions, l'aspect fondamental du culte des morts a été l'incinération (un exemple classique est Atenica près de Čačak). L'incinération est connue aussi sur la région d'Albanie[60]. Par conséquent, et probablement grâce aux influences provenant des Balkans centraux et du Bassin danubien[58—59], l'incinération chez les Illyriens — dans l'une ou l'autre région, dans une période préhistorique ou l'autre — a eu un rôle important dans le culte des morts. Chaque interprétation linéaire aurait dans ce sens mener aux conclusions fausses.

3) Nombreux tumulus, surtout ceux plus grands, sont marqué par la ceinture en pierre. — Ce phénomène a été constaté sur toutes les régions illyriennes et il le faut comprendre comme l'une des caractéristiques essentielle — pour ainsi dire — de l'inhumation tumulaire chez les Illyriens[61—67]. Il faut, pourtant, accentuer que ce phénomène aussi n'est pas particulier seulement pour les communautés protoillyriennes, praillyriennes et illyriennes, mais il est connu sur toutes les régions dans lesquelles été pratiquée l'inhumation sous les tumulus. Quand on prend en considération que la ceinture en pierre a été construite aussi pour entourer la tombe centrale dans le tumulus ou pour entourer l'urne à part avec le cendre du défunt[68—70], alors il est probable que la ceinture en pierre avait plutôt servi pour la protection du lieu sacré sur lequel reposent les défunts ou pour la défense de la population vivante de l'influence négative du monde au-delà, qu'elle a eu l'importance de construction.

4) Lors des rites funéraires, ou plus tard, sur le lieu d'inhumation, la place dominante occupe la coutume du brisement des pots en céramique dans la tombe,

à côté de la tombe ou sur la surface du tumulus. C'est bien sûr l'indice d'une sorte du repas funèbre, pratiqué sur tous les territoires illyriens et dans les périodes préhistoriques correspondantes[90—95]. On a pratiqué souvent les sacrifices des animaux, c'est-à-dire la sacrifice des animaux complets ou de leurs parties du corps sur la tombe du défunt ou à côté de la tombe. C'est aussi une sorte du viatique du défunt dans sa vie d'autre-tombe, et, peut-être, ce sacrifice est destiné de contenter les divinités chtoniques et les forces d'autre-tombes avec lesquelles le défunt devrait se rencontrer[77—81]. — Les sacrifices humains sur les territoires illyriens, dans les périodes préhistoriques, ne sont pas pratiqués plus visiblement. Une certaine exception font les sacrifices enfantins dans les remparts en pierre à Gajtan et Tren en Albanie, qui devraient servir de fermeté des murs et de l'agglomération fortifiée[82—84]. (Combien ce phénomène nous rappèle-t-il à la »construction de Skadar sur Bojana«!). Une certaine particularité représente l'inhumation des têtes seules des défunts. Il reste naturellement, encore toujours ouverte la question s'il y s'agit du culte de crâne ou de l'inhumation de la tête de l'ennemi vaincu.

5) On a remarqué qu'à l'âge de fer ancien, surtout dans ses phases récentes, sur les territoires illyriens ont été brusquement multipliées les soi-disantes tombes des princes. Ce phénomène s'insère bien dans les phénomènes semblables apparaissant sur les régions européennes plus vastes et il est remarqué au temps de montée de l'aristocratie tribunale.

6) A la fin de cette communication on a démontré certaines caractéristiques essentielles du culte des morts chez les Japodes, Histres et Liburnes.

Sur la région des Japodes dans la vallée de la rivière Una, depuis le VIIIème siècle av. n. è. jusqu'à la fin du I siècle de n. è., apparaissent exclusivement les nécropoles avec les tombes plates. Il n'y a pas de tumulus. Dans les premières phases prédominent les tombes squelettiques (à inhumation), et dans les suivantes apparaissent de plus en plus les tombes à incinération, pour qu'elles soient à la fin prédominantes[113]. Pour la région des Japodes à Lika sont surtout caractéristiques les nécropoles dans les grottes, parmi lesquelles est surtout marquée la grande nécropole dans la grotte de Bezdanjača près de Vrhovine avec un grand nombre de détails très intéressants[114].

Les Liburnes ont, au cours de l'âge de fer (alors au temps de leur apogée la plus grande) enterré leurs défunts exclusivement dans la position contractée, le plus souvent dans les cistes en pierre[116]. D'après ces éléments, le culte des morts chez les Liburnes serait un peu plus proche aux éléments semblables sur la région des Delmates qu'aux ceux chez les Japodes. Naturellement, il y existent de grandes différences quand il s'agit des dons tombales, du conservatisme évident chez les Liburnes etc. Les nécropoles plates chez les Liburnes sont situées aux environs immédiates des agglomérations, tandis que les tumulus plus rares sont dispersés sur les élévations et les plateaux[117].

Sur la région des Histres ont été constatées surtout les nécropoles avec les tombes plates, quoiqu'il y avait aussi dans les périodes plus anciennes quelques tumulus tombales. Dans les tombes plates (provenant de l'âge de bronze récent et de l'âge de fer ancien) sont enterrés surtout les restes des défunts incerés et, seulement sporadiquement les squelettes contractés[118]. L'incinération est alors prépondérante, ce qui est la conséquence de l'irruption et de l'influence provenant de la région de la culture des champs d'urnes.

7) Enfin, l'étude du culte des morts peut être assez bien utilisée pour séparer certaines régions tribales sur le territoire illyrien. En ce sens ont été effectués certains résultats[103—112], et l'avancement de ces études sera à l'avenir l'un des appuis principal pour la délimitation — surtout celles plus grandes et notées historiquement — des communautés des tribus illyriennes.

MILUTIN GARAŠANIN

POGREBNI OBIČAJI KOD ILIRA U RIMSKO DOBA

Na današnjem stepenu istraživanja i znanja o prošlosti naše zemlje u rimsko doba, ne malo razočarenje predstavlja skroman broj koliko-toliko pouzdanih podataka o pogrebnim običajima autohtonog stanovništva. Tim više što se kult mrtvih, s obzirom na svoj izraziti konzervatizam, s pravom smatra jednim od osnovnih pokazatelja kulturnog i etničkog kontinuiteta. Razlozi za ovakvu situaciju ne leže toliko u »nedovoljnim proučavanjima«, na koja se arheolozi po pravilu uvek pozivaju kada u svojim pokušajima sinteza dođu do odgovora »non liquet«, koliko u složenosti, kompleksnosti problema i neravnomernoj raspoređenosti proučavanja kako prostorno tako i tematski. Iako nema sumnje da je domorodačko stanovništvo Balkana, među njima i Iliri, u doba rimske dominacije sačuvalo, makar i u nešto izmenjenoj formi, deo svoje individualnosti, ipak je sigurno da je širenje vojne i administrativne uprave Carstva dovelo do bitnih promena u njihovoj socijalnoj, kulturnoj, pa i etničkoj strukturi. Osnivanje rimskih gradova, sa njihovim gradskim teritorijama, povuklo je za sobom i znatan priliv novog stanovništva, rimskih građana ili peregrina, iz raznih krajeva Carstva. Slično je i sa uvođenjem vojnih posada, osobito u ranije vreme. Otuda je i slika koju o prisustvu i ulozi domorodaca stičemo proučavanjem u velikim gradskim centrima i njihovim nekropolama u znatnoj meri zamagljena. Mnogo više valja očekivati od proučavanja domorodačkih opština, civitates peregrinae sa odgovarajućim naseljima, vici i pagi, i njihovim nekropolama, kao i od radova u nekim zabačenim municipalnim centrima provinicije, npr. municipijima kod Komina, Skelana ili Visibabe. Na iskopavanjima ovakvih naselja, na žalost, nije učinjeno mnogo. Bolja je situacija sa nekropolama, iako su rezultati radova nekad i većeg obima, ostali po pravilu objavljeni samo u kratkim prethodnim izveštajima ili prilozima[1].

[1] Opšti osvrt na sahranjivanje u rimskom periodu u Jugoslaviji dao je D. Srejović, Starinar N. S. XIII—XIV, 1962—1963, 49—85. Celokupni materijal detaljno je obrađen i razmatran u nedavno odbranjenoj disertaciji A. Jovanovića, *Oblici sahranjivanja u doba Rimskog Carstva na teritoriji Jugoslavije* (Beograd 1982), gde je data i celokupna literatura vezana za ove probleme.

U takvoj situaciji će i naše izlaganje na ovom mestu nužno biti usmereno na izvesne relativno sigurne podatke, više na isticanje i postavljanje problema nego na njihovo konačno rešavanje.

Pre prelaska na samu postavljenu temu potrebno je podsetiti na neke rezultate jugoslovenske nauke koji su od bitnog značaja za njeno pravilno sagledavanje. To su:

1. pitanje teritorijalnog razgraničenja Ilira;

2. pogrebni običaji kod Ilira u praistorijsko doba, a posebno u vreme rimskih osvajanja.

Prvom problemu bila su posvećena tri simpozija koja je organizovao Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine[2]. Interdisciplinarni pristup ovim pitanjima u znatnoj meri je doprineo njihovom potpunijem i pravilnijem sagledavanju. Tako se danas iz šireg okvira Ilira imaju izdvojiti, prvenstveno na osnovu arheoloških i lingvističkih istraživanja, Liburni na zapadu, a na severu Panoni sa širokim pribrežnim pojasom na desnoj obali Save, uprkos srodnosti njihove onomastike sa jednim delom ilirske (srednjedalmatinska oblast)[3]. Situacija Japoda takođe je manje jasna otkada su nova iskopavanja na nekropolama Like pokazala, u vreme prelaza iz bronzanog u gvozdeno doba, najpre jak uticaj panonskog područja, a nešto kasnije i gubljenje sahrane pod tumulima i prelaz na grobove sa urnama, čiji je ritual blizak onome u velikom kompleksu kulture polja sa urnama (žarnih polja, Urnenfelderzeit)[4]. Što se pak tiče Dardanaca na istoku, arheologija je pokazala da, tokom celog bronzanog doba i na prelasku u gvozdeno, njihova kultura pripada jednom velikom kompleksu koji obuhvata područje centralnog Balkana i donje Padunavlje (današnju severnu Bugarsku i Rumuniju), a koje se, u lingvističkom smislu, takođe vezuje za jednu posebnu grupaciju, Dako-Mizijce V. Georgijeva. Tek u razvijeno gvozdeno doba, u jednom delu ove teritorije (Kosovo, severna Makedonija) oseća se jače prisustvo ilirskog elementa. U rimskoj onomastici Dardanije uočljiv je i znatan udeo tračkih imena[5].

Sahranjivanje kod Ilira u praistorijsko doba takođe je bilo tema jednog naučnog skupa koji su organizovali Srpska akademija nauka i umetnosti

---

[2] Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo 1964; Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Sarajevo (1966) 1976; Simpozijum: Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, Sarajevo — Mostar 1969 (Skr. Simpozijum I—III).

[3] Za Panone: Z. Marić, Simpozijum I, 177 i d. Za jezičke probleme i onomastiku R. Katičić, *ibid.* 9 i d. Ovim pitanjima posvetio je Katičić veći broj studija, ali se sintetička predstava o problemima najbolje dobija iz navedenog rada.

[4] R. Bižić-Drechsler u: Sahranjivanje kod Ilira, Srpska akademija nauka i umetnosti i Balkanološki institut — Naučni skupovi VIII, 1976 (1979), 277 i d.

[5] Up. posebno M. Garašanin u Cambridge Ancient history 2Ed., 1982, Chapt. 4, 163 i d., posebno 175 i d., Chapt. 14, 593 i d. Ova pitanja detaljno je obradio isti autor u svojim prilozima za *Praistoriju jugoslavenskih zemalja, Tom IV-bronzano doba.* Za jezički aspekt problema V. Georgiev u *l'Ethnogenèse des peuples balkaniques.* Symposium Plovdiv 1969, Studia balcanica V, 1971 155 i d., osobito 166 i d. Za dardansku onomastiku: F. Papazoglu, *Srednjebalkanska plemena u predrimsko doba,* Sarajevo, 1969.

i Balkanološki institut u Beogradu[6]. Pogrebnim običajima Ilira u praistorijsko doba posvećen je na današnjem skupu i referat A. Benca. Stoga će biti dovoljno da podsetimo samo na neke bitne momente. Tokom celog bronzanog doba, na najvećem delu šire ilirske teritorije glavni oblik sahranjivanja predstavlja sahrana u tumulima, a na jednom delu te teritorije, osobito u jugoistočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji, u znatnoj je meri prisutan i ritual kremacije. Pri tome je značajno da je spaljivanje vršeno na lomači koja se nalazi na mestu sahrane (bustum), bez obzira na to da li su spaljeni ostaci pokojnika sa darovima ostavljani na lomači (grupa Belotić-Bela Crkva), ili su po izvršenom obredu sakupljeni u urnu (zapadnosrpska varijanta vatinske grupe)[7]. Od momenta prelaska iz bronzanog u gvozdeno doba oseća se sve jača prevlast skeletnog sahranjivanja nad kremacijom. Takav je slučaj u glasinačkoj grupi i severnoj Albaniji. Na području Dalmata potpuno je preovladalo skeletno sahranjivanje u ravnim grobovima[8]. Pri tome su zanimljivi statistički podaci koje, za grobove na Glasincu, iznosi B. Čović: u periodu V—IV veka odnos kremacije i inhumacije iznosi 64%:36%, dok je u IV—III veku upravo obrnut: 35%:65%[9]. U vreme rimskog osvajanja podaci, na žalost ne sa iste teritorije, pokazuju potpuno preovladavanje skeletnih grobova. Takav je slučaj u velikoj nekropoli u Gostilju kod Titograda na teritoriji Labiata, koja sa svoje tri faze pripada vremenu kasne ilirske države (Gencije) i do prve polovine I veka a u kojoj od 131 groba nalazimo svega jedan sa kremacijom, kao i u kasnim grobovima u Hercegovini, i Viru kod Posušja (oblast Daorsa?) ili Ljubomiru, gdje je jedan od kasnih skeletnih grobova datiran novcem Balajosa[10].

Treba, međutim, posebno istaći da se u gvozdeno doba ritual kremacije bitno izmenio. Spaljivanje je vršeno na izdvojenoj lomači-ustrini, sa koje su ostaci, zajedno sa kremiranim delovima pokojnikovog tela preneti u grob i tu položeni u zemlju, sa darovima i bez urne. Sem u užem području glasinačke grupe, ovakav oblik kremacije potvrđen je u monumentalnijem obliku u kneževskoj humci u Atenici[11]. Na nekropoli u Romaji, koja se, po mišljenju nekih autora, može vezati za Autarijate, svakako samo u smislu njihovog šireg plemenskog saveza, na ovaj način su kremirani ostaci mahom prenošeni u kamene konstrukcije, koje oblikom i veličinom odgovaraju skeletnim grobovima i stoje u tradiciji kamenih grobnih konstrukcija bron-

---

[6] Up. nap. 4 (Skraćeno: Sahranjivanje).

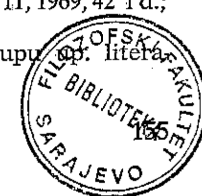
[7] Za ova pitanja generalno A. Benac, u: Sahranjivanje, 15 i d.; Za zapadnu Srbiju: M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije,* 253 i d.; 359 i dr.; D. Garašanin, *Sahranjivanje,* 49 i d.

[8] M. Garašanin, *op. cit.,* 470 i d.; B. Čović, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. XVIII, 1963, 42 i d. (sve za glasinačku grupu). Za Delmate: Isti, *Od Butmira do Ilira,* 1976, 249 i d. Podatke o sahranjivanju daje ovaj autor i kod obrade duhovne kulture drugih plemena *(Ibid.* s. v. imena pojedinih plemena). Za severnu Albaniju: F. Prendi *Iliria III,* 1975, 111; E. Shukriu-Hoti, Sahranjivanje, 115 i d.

[9] B. Čović, Glasn. Zem. muz., loc. cit. 54 i d.

[10] M. Garašanin, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja (skr. God. C.B.I.) XI, 1973, 5 i d. (Gostilj). Za Vir kod Posušja: Z. Marić, Glasn. Zem. muz. N. S. XVII/1962, 63—72; za Ljubomir: Isti, Arheološki pregled 11, 1969, 42 i d.; V. Atanacković-Salčić, Tribunia 3 1977, 19 i d.

[11] B. Jovanović, Sahranjivanje, 63 i d.; za glasinačku grupu op. literaturu u nap. 8.

zanog doba u delu šire ilirske teritorije[12]. Konačno, u humci na Podilijaku, konstatovano je svakako ritualno paljenje vatre pored skeletnog groba. U humci je utvrđeno postojanje nekoliko takvih vatri, kao i zasipanje groba zemljom sa ostacima ovakvih ognjišta[13].

Dok je, videli smo, u momentu rimskog osvajanja na široj ilirskoj teritoriji, prema dosadašnjim, svakako još uvek nepotpunim podacima, skeletno sahranjivanje u potpunosti dominantno, kratko vreme zatim, već početkom I veka n. e. ova je situacija bitno izmenjena. U ovo vreme opet, sa manjim i svakako uže regionalnim izuzecima, kremacija je gotovo isključiv oblik sahranjivanja, kako u velikim gradskim centrima, tako i tamo gde se još uvek sigurno može računati sa daljim životom domorodačkog stanovništva. Uprkos nesumnjivoj toleranciji koju su u momentu pokoravanja Ilira i rušenja ilirske države Rimljani pokazali prema ilirskom življu, uspostavljanjem rimske vlasti očigledno je ozbiljno dirnuto u jednu od najosetljivijih formi duhovnog života autohtonih[14]. Na ovom mestu nećemo se bliže zadržavati na uzrocima ovih promena. Nužno je konstatovati da promene u osnovnom obliku pogrebnih običaja i rituala, u znatnoj meri otežavaju praćenje tih običaja kod Ilira u rimskom periodu. Otuda se za njihovo utvrđivanje i osvetljavanje moramo poslužiti u izvesnom smislu propratnim pojavama pogrebnog rituala, a posebno:

1. karakterom grobnog inventara i njegovim odlikama;

2. tipovima nadgrobnih spomenika, njihovom dekoracijom i ikonografijom, kao i stilom umetničkih predstava;

3. izvesnim specifičnostima u ritualu kremacije koje se sa dovoljno sigurnosti mogu povezati sa Ilirima.

1) Svuda tamo gde se sa sigurnošću može računati sa daljim životom domorodačkog stanovništva, deo pokretnog inventara pokazuje sigurnu tradiciju domorodaca. Tako se u grobovima na vrelu Cetine i municipiju kod Komina pojavljuju urne rađene slobodnom rukom ili na sporo rotirajućem vitlu, koje stoje u tradiciji predrimskog grnčarstva. Takođe je zanimljivo prisustvo oružja u muškim grobovima, što predstavlja jednu od osnovnih karakteristika pogrebnog rituala gvozdenog doba na široj ilirskoj teritoriji[15]. U nekim slučajevima i raspored i broj predmeta ukazuju na staru tradiciju. Tako su u Vidošima pored urne nađena dva koplja zabodena u zemlju, što stoji u vezi sa čestim običajem stavljanja po dva koplja u ranije ilirske grobove[16]. Ovih nekoliko primera, kojima se, naravno, ni približno ne iscrpljuje lista ovakvih pojava, želim samo ukazati na neke elemente pogrebnog rituala čije dalje proučavanje može biti od koristi za praćenje pogrebnih običaja Ilira u rimskom periodu.

2) Proučavanje oblika nadgrobnih spomenika, uz odgovarajuće praćenje njihovih varijanata i njihovo kartiranje, predstavlja široko polje rada za praćenje kontinuiteta ilirskog stanovništva i njegovih običaja sahranjivanja. Na tome polju učinjeni su već izvesni, delom i značajni koraci. Tako je osobito zanimljiva česta upotreba cipusa u raznim varijantama u celom ilirskom priobalskom području, kojom se posebno pozabavio D. Rendić-Miočević[17]. Iako je sigurno da se poreklo ovog tipa spomenika ne može tražiti kod Ilira, sam fakat njihove omiljenosti na delu ilirske teritorije ukazuje na posebnu dublju povezanost, čije razloge zasada još ne bismo mogli objasniti. Izvesne podatke pružila su, takođe, i detaljnija proučavanja oblika nadgrobnih spomenika u unutrašnjosti, na teritoriji provincije Dalmacije[18]. Ipak se mora istaći da se ovakvi radovi nalaze tek na početku. Njihovo intenziviranje je nužno i iziskuje poseban metodološki pristup. Svakako su ovde nužna usko regionalna istraživanja na teritorijama koje se sa izvesnom sigurnošću mogu vezati za pojedina istorijski poznata plemena, no isto tako i usko mikroregionalni pristup, kako bi se propratile sve specifičnosti i karakteristike ovakvih spomenika, njihova teritorijalna rasprostranjenost, delovanje pojedinih radionica, uzajamni uticaji i kako bi se izdvojilo ono što je sigurno lokalno i svojstveno domorocima od onog što je u potpunosti strano ili preuzeto sa strane i prilagođeno domorodačkom ukusu i shvatanjima. Isti je problem i kod ornamentike, ikonografije i stila umetničkih predstava. Dovoljno je podsetiti na ukras i motive na nadgrobnim stelama u pojedinim uže izdvojenim regijama, kao, samo primera radi, na području Municipija S kod Komina i Kolovrata[19]. Najzad, posebnu pažnju zaslužuju i ikonografske teme i motivi. Kao primer može se navesti predstava konjanika, česta u znatnom delu šire ilirske teritorije u rimsko doba. Već je reljef tračkog konjanika iz Buljesovca kod Vranja, posle pravilnog interpretiranja njegovog natpisa koji je posvećen »očinskom«, »praočinskom« božanstvu, pretku Tatonu (Deo Tatoni patrio), čije je ime ilirsko, pokazao da se sa takvim božanstvom-konjanikom može računati i kod Ilira[20]. Time je, uostalom, potvrđen i tekst poznatih natpisa iz Lambeze, posvećenih Medauru, zaštitniku gradskih bedema Risinija, koji je takođe zamišljen kao konjanik čiji se opis slaže sa osnovnim tipom predstave tračkog konjanika. Široka rasprostranjenost predstave konjanika ili čoveka pored konja na nadgrobnim spomenicima teritorije od Pelagonije do Podrinja i severne Crne Gore, geografskom prostoru koji znatnim delom pripada širokoj ilirskoj teritoriji, pokazuje postojanje kulta herosa-pretka i konja kao psihopompa u ilirskim

[12] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *Romaja*, 1975, 14 i d., 30 i d. za etničku interpretaciju: *Ibid.*, 132 i d. (J. Glišić).

[13] B. Govedarica, God. C.B.I. XVII, 1978, 24 i d.

[14] To se jasno vidi i iz uslova koje L. Anicije diktira Ilirima posle uništenja Gencijeve države. Up. M. Garašanin, Glas SANU. CCXC, 1974, osob. 23 i d.

[15] Detaljno obrađeno u doktorskoj disertaciji A. Jovanovića — rukopis 265 i d. (pirustski horizont), 303 i d. (srednjodalmatinski i daorsko-delmatski horizont). Up. A. Cermanović, Arheološki vestnik XXVI, 1975—1976, 66 i d.; Ista, *Ibid.* XXV, 1974—1975, 175 i d. (Komini); za vrelo Cetine up.: I. Marović, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXI, 1959 (1963), 5 i d.

[16] M. Mandić, Glasn. Zem. muzeja XLVII, 1935, 13 i sl. 3—4. Za stavljanje dva koplja u grob up. M. Garašanin, Vesnik Vojnog muzeja JNA. 4, 1957, 37 i d. i nap. 5. Brojni primeri u Romaji, *loc. cit.*, 55 i d., grob 10, 12, 13, 19 i dr.

[17] D. Rendić-Miočević, God. C.B.I. XIII, 1976, 285 i d.

[18] Detaljnije se ovim problemima pozabavio M. R. Vasić u svojoj neobjavljenoj disertaciji »Nadgrobni spomenici u rimskoj provinciji Dalmaciji I—IV veka« (Beograd 1973).

[19] Up. npr., M. Garašanin — D. Garašanin, u: »Istorija Crne Gore I«, 1967, 221 i d. (sa ilustracijama i daljom literaturom).

[20] Pitanjem predstave konjanika na nadgrobnim spomenicima ove oblasti posebno se pozabavio M. Garašanin, God. C.B.I. XIII, 1976, 273 id . Up. A. Stipčević, *Kultni simboli kod Ilira*, 1981, 170 i d. Za interpretaciju reljefa iz Buljesovca i njegovog natpisa up. M. Suić, Starinar N. S. XI, 1960, 93 i d.

verovanjima vezanim za zagrobni život. Na ovom mestu treba takođe pomenuti i česte predstave Atisa, odnosno mladićkog para na nadgrobnim cipusima Podrinja. Bez obzira na interpretaciju porekla ove predstave, njena omiljenost na ovoj teritoriji, slično omiljenosti u osnovi stranog oblika cipusa u jadranskoj priobalnoj zoni, upućuje na vezu sa domorodačkim stanovništvom, čiji dublji sadržaj još ne možemo da sagledamo[21].

3) Kada je reč o nekim specifičnostima rituala kremacije, koje se, sa dosta razloga, mogu vezati direktno za ilirski elemenat, posebnu pažnju zaslužuju grobovi konstatovani na više nekropola nazvanih tipom Mala Kopašnica-Sase, koje nalazimo u Dardaniji, delu zapadnobalkanskog područja i Transilvaniji[22]. Kako je kasnije primećeno, bilo bi, u stvari, pravilnije govoriti o grobovima no o nekropolama ovog tipa.

Osnovne karakteristike tih grobova su sledeće:

A. — Spaljivanje mrtvih vršeno je na ustrini, odakle su kremirani ostaci pokojnika, zajedno sa ostacima sa lomače, prenošeni u posebno pripremljenu grobnu raku, čiji su dno i deo bočnih zidova zapečeni i u koju se stavljaju i darovi. Zapečeni zidovi i dno, svakako, ukazuju na poseban ritual purifikacije vatrom[23].

Postojanje ustrinae potvrđeno je u nekim nekropolama, kao u Sasama i Intercisi. U drugim slučajevima pogrebni ritual može se sigurno rekonstruisati na osnovu zapažanja učinjenih prilikom iskopavanja. Ukoliko bi sahrana bila izvršena na mestu spaljivanja-bustum, morala bi se iznad grobne rake nalaziti veća površina sa tragovima lomače (zapečena zemlja, karbonizirano drvo, gar). Osim toga, ako bi se raka u koju se skupljaju ili kod spaljivanja upadaju kremirani ostaci pokojnika i deo ostataka lomače, nalazila ispod bustuma, pod dejstvom visoke temperature koja se morala dostići prilikom kremacije, zidovi rake bili bi zapečeni celom visinom a kremirani i drugi ostaci ne bi ležali samo na dnu rake. Kod grobova tipa Mala Kopašnica-Sase to, međutim, nije slučaj[24].

B. — Prema obliku grobne rake razlikuju se dva osnovna tipa kojima se pridodaje i jedan treći (III). Ovaj, međutim, odstupa u detaljima od prva dva tipa, a takođe je raširen na daleko većem području jugoistočne Evrope te se ne može ni vezati isključivo za određenu etničku grupaciju.

T i p I — je obična četvrtasta ili ovalna raka sa ravnim dnom, koje je zapečeno, kao i deo bočnih zidova.

T i p II — u unutrašnjosti veća spoljna raka sadrži manju — unutrašnju raku koja se izdvaja jednim stepenikom (»etaž«).

Kod oba tipa dimenzije spoljne rake približno odgovaraju dimenzijama raka skeletnih grobova.

T i p III — Kod ovog tipa radi se o plitkoj, koritasto ukopanoj raki ispunjenoj na isti način ostacima sa lomače, a čiji zidovi ne moraju biti

[21] Up. S. K o j i ć, Starinar N. S. XIII—XIV, 1962—1963, 223 i d.; Lj. Z o t o v i ć, Starinar N. S. XX, 1969, 431 i d.

[22] M. G a r a š a n i n, God. C.B.I. VI, 1968, 5 i d. (sa detaljnom diskusijom o problemima i literaturom).

[23] Up. osvrt na ovaj rada kod M. B a b e s, *Revue des études Sud-Est européennes VIII*, 4, 1970, 727 i d.; Lj. Z o t o v i ć, Arheološki pregled.

[24] M. G a r a š a n i n, *op. cit.*, 6 i d.

nagoreli. Rake su raznih dimenzija, često znatno manje, i oblika, te mogu biti i kružne.

C. — Pored ovih, uvek prisutnih odlika grobova, mogu se javiti i neke druge karakteristike. Tako se grobovi mogu nalaziti pod humkama (Corabia-Alburnus Maior i Cinciş u Transilvaniji), mogu biti ograđeni ili pokriveni kamenjem (Corabia, Cinçis, Guberevac na Kosmaju, Sase). U nekim slučajevima etaž i donja raka tipa II mogu biti pokriveni delom opekama postavljenim na razne načine, između ostalog, na dve vode[25].

Izvesne karakteristike grobova tipa Mala Kopašnica-Sase, kao, pre svega: spaljivanje na ustrini; prenošenje kremiranih ostataka i dela ostataka sa lomače u grobnu raku, gde se zajedno sa darovima postavljaju bez urne; veličina grobne rake, koja odgovara dimenzijama normalne rake kod skeletnog sahranjivanja, konačno i ritualno ispaljivanje rake kao odraz purifikacije i paljenja vatre u toku pogrebnog rituala, mogu predstavljati reminiscencije na karakteristike spaljenih grobova šire ilirske teritorije u gvozdeno doba, o kojima je bilo govora u ranijem izlaganju. Već po tim odlikama ovi bi se grobovi mogli vezati za staro domorodačko stanovništvo ovog dela Balkana. Obnovom starog pogrebnog običaja kremacije obnavljaju se i elementi njegovog rituala koji su tipični za autohtone.

Dok se sa ovom konstatacijom prirodno nalazimo u domenu hipoteze, za povezivanje grobova tipa Mala Kopašnica-Sase sa Ilirima imamo daleko sigurnijih podataka, čak i u pisanim dokumentima i spomenicima. U tom pogledu naročito treba istaći poznate tabulae ceratae iz zlatnih rudnika u Ampelum i Alburnus Maior (Corabia) u Transilvaniji, dakle iz rudarskog centra u kome je sigurno potvrđeno prisustvo grobova tipa Mala Kopašnica-Sase sa svim njihovim karakteristikama[26]. Na ovim tabulama ilirska su imena apsolutno pretežna: od ukupno 124 ilirska imena zabeležena u Dakiji, 74 su iz Alburnus Maior i Ampelum[27]. Pri tome je posebno značajno da se na jednoj od tabula (D.IX), koja govori o prodaji dela jedne kuće, navodi da se ova kuća nalazi u zaseoku Pirusta u naselju Alburnus Maior (quae est Alburno Maiori vico Pirsutarum). Na drugoj tablici (D.VI) pominje se kao mesto porekla jednog od ugovarača čije je ime ilirsko i koji je Pirust, Kavieretium, što je C. Daicoviciu s pravom pročitao kao K(astellum) Avieretium (Dasio Verzonis Pirusta e Kastello Kavieretio). Time se potvrđuje tip naselja ilirskih domorodaca-kastel zabeležen i na poznatom natpisu iz Riječana na rubu teritorije Dokleata. (Kastellum Salthua)[28].

Povezivanje sa Ilirima utoliko je značajnije što se pominju Pirusti, na čijoj se teritoriji nalazio Municipium S kod Komina, u čijoj su nekropoli takođe nađeni rani grobovi tipa Mala Kopašnica-Sase[29]. I kod drugih nekropola ovakva je veza često nesumnjiva ili, bar, verovatna. Većina grobova

[25] *Ibid.* (sa primerima i literaturom).

[26] Za ove grobove up. M. G a r a š a n i n, *op. cit.*, 11 i d.; D. P r o t a s e, *Riturile funerare la Daci şi Daco-Romani*, 1971, 116 i d. Za tabulae ceratae I. I. Russu, Inscriţiile Dacie romane I, 1975, 165 i d. osobito 183 i d.

[27] D. P r o t a s e, God. C.B.I. XVII, 1978, 127 i d.

[28] I. R u s u, *op. cit.*, 226 i d. (DIX); 212 i d. (DVI5. Za interpretaciju K(astelum) Avieretium up. C. D a i c o v i c i u, *Studii şi comunicari şientifice III*, 51 i d. = Dacica 1969, 325 i d. Za kastel Salthua: M. G a r a š a n i n — D. G a r a š a n i n, *op. cit.*, 173 i d.; 200 i registar s. v. Riječani.

[29] M. G a r a š a n i n, *op. cit.*, 9.

domorodačkog stanovništva u južnoj nekropoli Dokleje pripada ovom tipu[30]. Nekropola u Maloj Kopašnici kod Leskovca može se vezati za ilirsku komponentu u stanovništvu Dardanije, iako je ova jače zastupljena u rimskoj onomastici zapadnog dela dardanske teritorije. Zanimljiv je, međutim, zaključak Sl. Dušanića zasnovan na imenu jednog kastela u rudarskoj oblasti Remesiane, koja se protezala daleko na jug, duž, desne obale Južne Morave, a koji se zvao Dalmatas (Proc. de Aedif. IV, 4), da je i u ovim krajevima bilo preseljavanja ilirskih rudara u vreme Carstva[31]. Pojava grobova tipa Mala Kopašnica-Sase u nekropoli u Apulumu, gde su oni koncentrisani u jednom delu groblja i u Cinciş u oblasti gvozdenih rudnika Teliuc[32], ne treba da nas iznenadi ako se ima u vidu da su ilirska imena, koja su poznata i iz Apuluma, po svojoj brojnosti u Dakiji na trećem mestu (4%), iza rimskih (74%) i grčko-orijentalnih (16%), a pre dačkih i keltskih (po 3%)[33]. Teže je objasniti pojavu ovakvih grobova u kosmajskom bazenu, iako se, prema mišljenju Sl. Dušanića, i ovde može pretpostaviti kolonizirańje ilirskih rudara u rimsko doba[34]. Uopšte je zanimljivo da su u više slučajeva ovakvi grobovi odista vezani za rudarska naselja ili područja (Alburnus Maior, Ampelum, Sase-Domavia, kosmajski rudnici).

Treba, naravno, istaći da između grobova tipa I i II naše grupe i niza grobova u širem području donjeg Podunavlja i Trakije, u Bugarskoj i Rumuniji, postoji formalna sličnost koja u spoljnom vidu ide do identičnosti, što je i dovelo do nekih nesporazuma u njihovoj etničkoj interpretaciji. Takvi su grobovi poznati i iz Histrije, pri čemu je tip vezan za našu formu I stariji (V—IV vek), a etažni se javlja kasnije, početkom I veka n. e. Isti je slučaj i sa grobovima pod humkama tipa Caşolţ-Combor u Rumuniji, kao i sa nizom grobova pod velikim humkama u Trakiji koji se datiraju od III—II veka pre n. e. (Duvanli) do u puni rimski carski period[35]. Pomenute analogije samo su formalne, pošto je ritual sahranjivanja ovde bitno različit. Uvek je lomača na mestu samog groba ili u grobu (bustum), usled čega je i grobna raka ispaljena i mahom većih dimenzija. Tako, na primer, u jednom grobu u Mangaliji dimenzije rake iznose 4x2,50 m a u grobu u Isaccea dimenzije etaža su 3,50x2 m[36]. Formalnu sličnost nalazimo i u kneževskom grobu pod humkom u Tarincima sa početka I v. n. e., gde, zapravo, zgrada podignuta u humci dimenzija 16,75x11 m odgovara spoljnoj raki, a unutrašnjoj raki jama koja je služila kao lomača, čije su dimenzije 7,20 m x 8,45 m[37]. Veće dimenzije grobne rake, uostalom, uslovljene su i samim ritualom kremacije i sahranom ispod lomače koja je ovde

---

[30] A. Cermanović-Kuzmanović, O. Velimirović, D. Srejović, *Antička Duklja — nekropola*, 1975.

[31] Sl. Dušanić, Istorijski glasnik 1980, 1—2, 31—32.

[32] M. Garašanin, *op. cit.*, 11 i d. (sa literaturom). Protase, *Riturile funerare*... 83 i d.; 90 i d.

[33] Isti, God. C. B. I. XVII, 127 i d. Pri tome se u Sighişoara javljaju kolonisti sa ilirskim imenima i kao zemljoradnici. *Ibid.* 130 i d.

[34] M. Mirković — S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, 1976, 108—109 i natpis br. 122.

[35] M. Garašanin, *op. cit.*, 15 i d.

[36] *Ibid.* 20.

[37] M. Garašanin — D. Garašanin, Zbornik na štipskiot naroden muzej IV—V (1964—1974), 1975, 193 i d. i plan II.

isključivi oblik sahrane. Tehnički je takođe naš tip II groba, pod uslovom da je izrađen u odgovarajućim dimenzijama, svakako posebno podesan za postavljanje bustuma. Ne može se isključiti da su samu formu ovih grobova nosioci sahrana tipa Mala Kopašnica-Sase preuzeli sa strane, od susednog stanovništva, ali su je upotrebili uz primenu sasvim drugog načina kremiranja.

Zasada otvoren problem u ovom kontekstu predstavljaju rani spaljeni grobovi iz Skupa, koje je Mikulić datirao u vreme I veka pre — I veke n. e., a koji formalno odgovaraju tipovima I i II u Maloj Kopašnici[38]. Pojava ovih grobova padala bi, prema tome, daleko pre osnivanja deduktivne kolonije u Skupima. Prema karakteru njihovog inventara, Mikulčić je ove grobove vezao za Tračane, što mu daje povoda da dovede u pitanje etničku interpretaciju grobova tipa Mala Kopašnica-Sase. Pri tome, međutim, treba istaći da, ukoliko se radi o spaljivanju na mestu kasnije sahrane, bustum, što izgleda da prihvata i Mikulčić, u prilog čemu govore nagoreli bočni zidovi i činjenica da je kod grobova tipa I cela raka ispunjena ostacima sa lomače, i dalje ostaje da važi bitna razlika u obliku kremacije-na ustrini ili bustumu-i mogućnost njenog etničkog interpretiranja.

Naravno da se, pored sve vrednosti ovog kriterija, njegova primena ipak može vršiti uz kritičko sagledavanje niza drugih elemenata, kao što su teritorija na kojoj se grobovi javljaju, grobni inventar, mogućnosti sigurnijeg opredeljenja etničke pripadnosti stanovništva određene oblasti podacima pisanih dokumenata. U pograničnim zonama, gde se razni etnički elementi mešaju ili dodiruju, moglo je doći i do preuzimanja izvesnih oblika i karakteristika grobnog rituala. Primer u tome smislu predstavljaju grobovi iz Braţei kod Meidiaşa u Transilvaniji, koji su datirani u IV—V vek. Najveći broj grobova pripada našem tipu I; tip II konstatovan je samo u jednom slučaju, a ritualno ispaljivanje rake onako kako se javlja kod grobova tipa Mala Kopašnica — Sase primenjeno je ukupno u 77% slučajeva[39]. Grobni inventar pokazuje međutim jaku tradiciju dačke kulture (uključujući i tzv. dačku šolju) a nema mnogo zajedničkog ni sa grobovima tipa Sînt Ana de Mureş, koji se i inače jasno razlikuju po grobnom ritualu. Otuda je L. Bârzu, prihvatajući kao i drugi rumunski arheolozi našu etničku interpretaciju grobova tipa Mala Kopašnica-Sase, zaključila da se u ovom slučaju u toj kasnoj epohi, verovatno radi o stranoj formi rituala kremacije koju je preuzelo dačko stanovništvo[40].

★

Gornjim izlaganjem obuhvaćen je i prikazan izvestan broj karakterističnih elemenata, često nedovoljno teritorijalno povezanih i nedovoljno ispitanih, koji predstavljaju membra disiecta jedne velike celine čiju će

---

[38] Ovim problemom Mikulčić se posebno zabavio u svom radu u: Sahranjivanje, 245 i d.

[39] L. Bârzu, *Continuitaţea populaţii autohtone in Transilvania in secolele IV—V, 1973*, posebno 10 i d.

[40] *Ibid.* 85 i d.; 94. Up. 271 i d.; 276 i d.

rekonstrukciju omogućiti tek nova intenzivnija i planski usmerena istraživanja. Kako je i rečeno, problemi se mogu više sagledati i postaviti nego rešavati. Izvesne polazne tačke za proučavanje načina sahranjivanja Ilira u rimsko doba ipak sigurno postoje. Na njih smo ovom prilikom i želeli da ukažemo u nadi će ove sugestije pomoći dalju naučnu i istraživačku aktivnost u tom pravcu[41].

RESUME

RITES FUNERAIRES ILLYRIENS A L'EPOQUE ROMAINE

Les rites funéraires des populations autochtones dans la partie occidentale de la Péninsule Balkanique, parmi lesquelles une place des plus importantes doit être attribuée aux Illyriens, restent jusqu'à nos jours insuffisamment connus et incomplètement saisissables. Fait regrettable d'autant plus que c'est précisément dans ce domaine de la vie spirituelle, conservateur par excellence, que l'on s'attendrait à trouver des traces probantes de la population ancienne de notre pays. Il va de soi que l'unification apportée par la domination romaine au culte des morts, représente un obstacle, à première vue infranchissable, pour toute étude de ce genre. C'est surtout dans les civitates peregrinae, avec leurs vici et pagi, malheureusement négligées par la recherche ainsi que dans des villes de provinces où, dans une certaine mesure l'élément autochtone réussit à conserver en partie du moins son indépendance qu'il serait possible de définir le rôle et l'apport des habitants préromains dans ce domaine[1].

L'étude du problème une fois posé implique avant tout la déterminaison exacte de la notion d'Illyrien, ainsi qu'une connaissance approfondie et complète des rites funéraires dans les zones géographiques qu'il est possible de leur attribuer.

C'est grâce aux efforts conjugués des linguistes, archéologues et historiens yougoslaves, qu'il nous est possible de définir à l'heure actuelle et avec plus de précision la notion d' Illyriens, assez vague à l'origine. Outre les »Illyrii proprie dicti« et dans un sens plus vaste du terme, englobant différentes peuplades étroitement apparentées par la langue et la civilisation, elle comprend actuellement avant tout les habitants de l'Albanie et du Monténégro actuel, ainsi qu'une partie de ceux de la Bosnie et du Sud-Ouest de la Serbie (Autariates). Plus à l'Ouest, sur la côte, entre Neretva et Cetina et en partie dans l'intérieur des terres, la zone dalmatique centrale, avant tout le territoire des Dalmates, a été elle aussi, rattachée aux Illyriens, malgré le rôle sensible de l'élément pannonien dans l'anthroponymie. Quant aux Pannoniens eux-mêmes et aux Liburnes voisins, la lingustique et l'archéologie s'accordent actuellement pour les séparer des Illyriens[3]. La situation des Iapodes et aujourd'hui moins claire qu'on ne le pensait autrefois[4]. Pour ce qui est des Dardaniens, les recherches archéologiques entreprises en

[41] U svom koreferatu na ovom simpozijumu dr Ljubica Zotović takođe se osvrnula na grobove tipa Mala Kopašnica — Sase, smatrajući da se oni isključivo mogu pripisati Italicima i romanizaciji i da u njima nema elemenata za utvrđivanje etničke pripadnosti. Uticaj Italika i opšta unificiranost pogrebnih rituala koja nastaje početkom Carstva neosporne su činjenice. S druge strane, razlike u detaljima pogrebnog rituala, kao primena ustrinae ili bustuma, zajedno sa nizom pojedinih regionalnih specifičnosti, nisu delo unificiranih Italika. U tome smislu treba shvatiti i mogućnosti etničkih interpretacija. Da u njima postoje još mnoge praznine, da će se dosta toga morati dopuniti ili korigovati, svakako ne podleže sumnji. No, da praćenje momenata koji su u našem radu izneti predstavlja putokaz koji ne bi trebalo zanemariti, čini se takođe nesumnjivo.

Dardanie (Région autonome de Kosovo, Serbie du Sud et Nord de la Macédoine) ont démontré pour toute la période de l' Age du Bronze, l'appartenace de ce territoire à un complexe de civilisation rattaché au bassin de la Morava et aux régions balkano-carpathiques, désigné par les linguistes (V. Georgiev) du nom de daco-mysien[5]. Ce n'est qu'au cours de l'Age du Fer qu'un apport illyrien sensible peut être ressenti dans une partie de ce territoire.

Dans les rites funéraires des zones géographiques attribuées à ces Illyriens, où des tombes sous tertres funéraires sont particulièrement typiques, on constate dès les débuts de la période du bronze l'existence concomitante des rites de l'inhumation et de la crémation effectuée sur place (Bustum), les restes calcinés du corps restant éparpillés sur le bucher[6]. Ce parallélisme se maintient également avec certains changements (l'emploi d'urnes, construction de tombes à cistes de forme bien définie) tout au long de l'Age du Bronze[7]. A la période du fer, on remarque par contre la prépondérence de plus en plus marquée de l'inhumation. C'est ainsi que dans les tertres funéraires de Glasinac, aux Vme-IVme siècle le rapport des deux rites et de 64%:36% en faveur de l'incinération, avec, aux deux siècles suivants-IVme/IIIme- une interversion de 65%:35% en faveur de l'inhumation[9]. Au cours des siècles suivants l'inhuamtion devient presqu'absolument dominante, notamment dans les tombes de Vir et de Ljubomir en Herzégovine et surtout dans la grande nécropoles de Gostilj, en territoire labiate, comprenant l'espace de temps entre l'accession au pouvoir du roi Genthius (vers 180 av. n. è.) et la première moitié du Ier siècle[12]. Le rite de l'incinération ne semble toutefois jamais avoir été absolument abandonné. On le retrouve entre autres dans les tumuli du groupe de Glasinac, ainsi que dans la nécropole de Romaja (Métochie, Région autonome de Kosovo)[11, 12]. Il s'agit toutefois à cette époque d'incinérations effectuées hors de la tombe (Ustrinae), les restes de la crémation ayant été rapportés dans la fosse, parfois, comme à Romaja, dans des cistes correspondant par leurs dimensions aux tombes à inhumations. On rencontre parfois des traces de feux, représentant des restes d'un culte de purification[13].

*

Avec l'instauration du pouvoir romain, les rites funéraires subissent un changement radical: la crémation devient absolument dominante. Le caractère dans son ensemble généralisé de l'incinération rend difficile l'établissement d'éléments caractéristiques des populations préromaines. Ce n'est que par des recherches intensives et microrégionales, qu'on devra arriver à préciser ces éléments. A observer tout d'abord le mobilier des tombes (céramique autohtone, armes) et sa répartition dans les sépultures[15, 16]. Il en est de même de certains types de monuments funéraires et d'un nombre de motifs que l'on y retrouve. C'est ainsi qu' une forme de cipe étudiée par D. Rendić-Miočević[17] sur tout le littoral albanais et monténégrin, se rattache, malgré son origine étrangère, aux populations autochtones illyriennes au sens plus large de ce terme. Il en est de même des représentations de cavalier attestées sur de nombreuses stèles entre la Pélagonie et la Bosnie, illustrant le culte d'un héros cavalier paléobalkanique ou d'une divinité psychopompe. L'existence de ce culte est confirmé par le relief du type du cavalier thrace de Buljesovac portant la dédicace à Tato, deus patrius, dont le nom est considéré illyrien, ainsi que par la description de Medaurus, dieu protecteur des remparts de Risinium, fournie par les inscriptions de Lambèse[20]. Une interprétation analogue devrait être assignée selon nous aux représentations du soi-disant Atys sur les monuments funéraires de la vallée de la Drina[21]. Finalement le style et les représentations sur les stèles et autels funéraires de Municipium S... — Komini dénotent eux-aussi un goût propre aux populations autochtones.

Parmi les formes de culte une place de première importance doit être attribuée aux tombes à incinération du type de Mala Kopašnica-Sase[22, 23]. Celles-ci sont définies par les caractères suivants:

L'incinération a été opérée hors de la tombe sur une ustrina et les restes calcinés du défunt avec des restes du bucher transportés dans une fosse est éparpillés à son fond. Les fosses empreintent les formes suivantes: type 1-fosse

à angles arrondis assez profonde, dont les dimensions correspondent à celles de fosses ou de cistes à inhumation; type II-fosse à étage, semblable par les dimensions et la forme au type I. Dans les deux types le fond et la partie inférieure des parois portent des traces de combustion, dûes à l'application d'un rite de purification[24]. Un dernier type (III) réparti sur des territoires plus étendus mais accompagnant parfois les deux précédants se distingue par ses dimensions plus petites et sa forme circulaire ou ovale en entonnoir. Dans certains cas (Alburnus Maior-Corabia et Cinciş) les tombes sont recouvertes d'un tumulus, dans d'autres encadrées d'une construction de pierres (Corabia, Cinciş, Sase, bassin minier de Kosmaj). On connaît aussi des tombes recouvertes de briques, parfois à deux versants[25]. Comme nous le voyons certains traits de ces sépultures (crémation exécutée hors de la tombe-ustrina-, dimensions de la fosse, disposition des restes calcinés, rite de purification) correspondent aux observations faites sur les tombes préromaines dans la zone balkanique occidentale.

Des nécropoles ou des tombes isolées de ce type ont été découvertes notamment à Mala Kopašnica (Dardanie), Sase (centre minier d'Argentaria-Domavia), dans le Municipium S... à Komini, appartenant au territoire des Piruste, dans la nécropole Sud de Doclea où elles se trouvent rassemblées dans un groupe séparé, dans la région minière de Kosmaj et en Transilvanie dans le centre minier aurifère d'Alburnus Maior, dans la nécropole d'Apulum et à Cinciş[22]. Leur appartenance illyrienne est confirmée par les textes des tabulae ceratae d'Alburnus Maior ou 74 noms propres se rattachent aux anthroponymes dalmatiques centrales, auxquelles appartiennent aussi les noms propres du Municipium S...[26, 27]. L'un de ces textes (DIX) mentionne en outre sur le territoire d'Alburnus Maior un vicus Pirustarum. A remarquer également l'existence d'un type d'agglomération-Kastellum, particulièrement typique de la Dalmatie[28].

L'apparition d'éléments illyriens en Transilvanie (Apulum, Cinciş) est confirmé par l'existence de nom propre illyrien en Dacie où ils se trouvent à la troisième place (3%), parmi les anthroponymes attestés dans la province[33]. L'existence de tombes de ce type dans les centres miniers de Sase et de Kosmaj[34], s'explique, comme du reste à Alburnus Maior par la présence de mineur illyriens ou dalmates. Il n'est pas exclu qu'une explication analogue doive être invoquée pour la nécropole de Mala Kopašnica. On connaît dans la zone minière de Remesiana, à laquelle se rattache aussi la région de Mala Kopašnica, un établissement du nom de Dalmatis (Procope, De Aedif. IV, 4), ce qui semblerait indiquer la présence de colons venus de Dalmatie[31].

Il est juste de préciser que des formes de tombes à première vue identiques mais devant être attribuées à d'autres éléments ethniques sont connues également sur le Bas Danube, notamment dans les nécropoles d'Histria, en Dacie (tombes sous tumuli du type Caşolţ-Combor) et en Thrace, depuis le IIIme-IIme siècle av. n. è., entre autres à Duvanli[35]. Le rite funéraire est toutefois foncièrement différent. Il s'agit ici d'incinérations sur place-bustum ou dans la fosse-même qui de ce fait comporte souvent des dimensions plus étendues[37].

On devra également tenir compte du fait que l'interprétation ethnique, parfois assurée ou pour le moins très vraisemblable, ne peut dans certains cas être prouvée d'après les données insuffisantes établies au cours des fouilles. C'est notamment le cas d'un groupe de sépultures de Scupi, datées du Ier au Ier siècle, et dont le mobilier se rapproche de celui constaté dans des tombes thraces[38]. On se saurait précies s'agit-il dans ce cas du rite de l'ustrina ou du bustum. La nécropole du IVme-Vme siècle de Bratei en Transilvanie appartient par son rite funéraire et les formes de sépultures au groupe de Mala Kopašnica — Sase. Le mobilier des tombes dénote toutefois un caractère dace par excellence, où même les éléments du type Sînt Ana de Mureş restent toujours rares[39]. L'hypothèse de L. Bârzu, selon laquelle ce type de sépulture illyrien ou tout au moins balkanique au début, aurait été repris par les Daces au cours de leur longue symbiose avec l'élément étranger colonisé en Dacie, semble fournir une explication satisfaisante à ce problème[40].

LJUBICA ZOTOVIĆ

PRILOG PROBLEMU ETNIČKE PRIPADNOSTI GROBOVA TIPA MALA KOPAŠNICA — SASE

Od šezdesetih godina ovog veka sa posebnom pažnjom je interpretirana jedna vrsta nekropola sa grobovima kremiranih pokojnika. Ove nekropole su u našoj literaturi označene kao nekropole tipa Mala Kopašnica — Sase. Reč je o nekropolama sa pravougaonim grobnim rakama, koje nekada imaju zaobljene uglove. Jednostavnog su ili etažnog tipa. Grobna konstrukcija je formirana na taj način što su zidovi i dno rake zapečeni do mrkog ili crvenog intenziteta. Ovaj osnovni tip ima brojne varijante koje se odnose na pokrivač od kamenih ploča ili opeka, na ozidanu grobnu raku ili unutrašnji etaž, na okvir rake od složenog kamena, na upotrebu urne umesto unutrašnje rake. (Ovi grobovi su u nekim slučajevima pogrešno razvrstavani kao tip »grobovi bez urni«.) Osnovna njihova karakteristika je da po svojim dimenzijama odgovaraju grobnim konstrukcijama za inhumirane pokojnike, a nekada čak i prevazilaze te dimenzije. Grobovi ovog tipa, sa svim svojim varijantama, široko su rasprostranjeni u periodu od 1. do sredine 3. veka. Najstarije nekropole sa grobovima ovog tipa se sreću u razvijenim romanizovanim vojnim i gradskim centrima.

Mnogi autori su u analizi ovih nekropola pokušali da razreše i pitanja koja se odnose na etničku pripadnost sahranjenih. Odgovori su veoma različiti jer je uvek polazna tačka u etničkom opredeljivanju bila u direktnoj zavisnosti od teritorija na kojima su registrovani grobovi ove vrste.

Okolnost da je oko šezdesetih godina bio poznat relativno mali broj nekropola iz kruga Mala Kopašnica — Sase i da su one, nekom slučajnošću, otkrivane u perifernim delovima provincija, van poznatih rimskih centara, dovela je do uverenja da se radi o prerimskom nasleđu i nastavku lokalnih tradicija u pogrebnom ritualu rimskog doba. Stoga je, zavisno od teritorije nekropole, etnička pripadnost sahranjenih opredeljivana kao ilirska, tračka, dačka ili keltska. U novije vreme se javlja i mišljenje da je obred kremacije

galskog porekla. Tako su P. Reinecke (1913—1914) i K. Sadji (1954) opredelili ove grobove kao keltske; D. Srejović (1964) i M. Garašanin (1968) kao ilirske; I. Mikulčić (1979) kao tračke; T. Bechert (1979) kao galske; K. K. Horedt (1953) kao dačke, a R. Nierhaus (1959) kao rimske legionarske[1].

Današnji stepen istraženosti ovih nekropola zahteva reviziju ranijih stavova, posebno onih koji se odnose na etničku pripadnost nosilaca pogrebnog rituala koji se prati u nekropolama tipa Mala Kopašnica — Sase.

Jedno od mišljenja da su Iliri bili nosioci ovog pogrebnog rituala i grobnih oblika zasnovano je, uglavnom, na podatku da se ovakve nekropole sreću u oblastima gde su živeli Iliri kao autohtoni element ili kao doseljeni rudari. Drugi argument se zasnivao na podatku da se ove nekropole nalaze u oblastima koje su bile udaljene od velikih vojnih i gradskih centara i gde je dominirala kultura velikih ilirskih plemena. Smatralo se da je u tim oblastima prisutnost Italika bila svedena na minimum, da je broj romanizovanih domorodaca bio neznatan, da nije postojao sloj romanizovane građanske klase, kao ni sloj imućnije lokalne aristokratije.

Zahvaljujući novim arheološkim rezultatima, današnja znanja o ovim nekropolama su donekle proširena, a ranija su u izvesnoj meri izmenjena. Broj nekropola sa grobovima tipa Mala Kopašnica — Sase se iz dana u dan uvećava, i to na širokom geografskom području sa različitim etničkim opredeljenostima. Samim tim se moraju dovesti u sumnju raniji pokušaji da se grobovi ovog tipa vežu za ilirsku teritoriju ili za Ilire kao nosioce ovog vida sahrane. U velikim gradskim i vojnim centrima, kao što su Emona, Poetovio, Domavia, Doclea, Ulpiana, Singidunum, Viminacium, Sirmium Naissus, Stobi, Intercisa, Acumincum, Aquincum, Apulum, Brigetio i drugi[2], zatim u rajnskoj oblasti i u Galiji, poznati su grobovi našeg tipa Mala Kopašnica — Sase i u svom osnovnom obliku i u njegovim varijantama. Prema tome, pri utvrđivanju porekla ovog tipa grobova treba poći od činjenice da se oni sreću već krajem 1. veka u svim snažno razvijenim romanizovanim centrima gde je evidentno prisustvo Italika i gde je već bio izvršen prodor rimske kulture. Procesom romanizacije ovi grobovi su zahvatali sve širu teritoriju. Već u vreme njihove prve pojave pogrebni ritual je bio jedinstven u svim oblastima. Kremirani osteološki ostaci, zajedno sa garom lomače i kremiranim prilozima, prenošeni su u grobnu raku. Zatim sledi polaganje priloga neophodnih pokojniku u njegovom novom životu. Moguće je da je o vrsti obaveznih priloga postojao neki propis, jer većina grobova u svim oblastima, gotovo po pravilu, sadrži posuđe, žižak i novac. Ostali prilozi su, verovatno, bili u zavisnosti od materijalnih mogućnosti sahranjenih. Izuzetno bogati grobovi, koji nisu retkost, govore o već formiranoj

[1] P. Reinecke, Mainzer Zeitschrift 8—9 (1913—1914), 111 i d.; K. Sági, Archeologia Hungarica XXXIII (1954) Intercisa I, 105 i d.; D. Srejović, Materijali VI kongresa jugoslovenskih arheologa, 1964, 89 i d.; M. Garašanin, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja VI, 1968, 5 i d.; I. Mikulčić, Naučni skup »Sahranjivanje kod Ilira«, 1979, 243 i d.; T. Bechert, Roman Frontier Studies, XII (1979), 501; K. Horedt, Studie ş cercetari de istorie veche IV (1953), 283 i d.; R. Nierhaus, Das römische Brand und Körpergräberfeld »Auf der Steig« in Stuttgart, (1959) 23—28.

[2] Kataloški pregled nekropola sa grobovima ove vrste detaljno obrađen kod M. Garašanina, *op. cit.* 7—23.

klasi bogatijeg stanovništva. Posle polaganja priloga izvršeno je zatrpavanje rake. Tekuće daće nad grobovima, u vidu čvrste ili tečne hrane, zapažene su na sistematski ispitanim nekropolama. Individualne ili kolektivne kuline sa ostacima životinjskih kostiju (govečeta, svinje, ovce ili koze) i keramikom, kao i libacione cevi ukopane u grobnu raku, potvrđuju ovaj zaključak o jedinstvenom pogrebnom ritualu. U retkim slučajevima pri antropološkoj analizi kremiranih osteoloških ostataka zapaža se italski običaj *os resectum*, koji predstavlja odsecanje prsta pokojniku pre njegove kremacije. Odsečeni prst je polagan u grob zajedno sa kremiranim ostacima.

U nastojanju da se ovakav tip groba etnički opredeli, oni su izdvajani iz kompleksa cele nekropole, tako da su analizirani kao izolovana pojava izvan konteksta ostalih grobnih oblika iz iste nekropole sa istovremenim sahranama i istom vrstom priloga.

Grobovi sa urnama, grobovi tipa Mala Kopašnica — Sase sa ili bez urni, grobovi u obliku bunara i skeletni grobovi predstavljaju oblike istovremenih sahrana na teritoriji jedne nekropole. Paralelna primena običaja kremacije i inhumacije prati se već na prelazu 1. u 2. vek u svim većim vojnim centrima. Različiti pogrebni ritual ali ista religioznost u shvatanju zagrobnog života karakteriše sve tipove grobova sa kremacijom i istovremene sahrane sa inhumacijom. Grob je u oba slučaja bio večno boravište umrlog, koji ostaje u svetu živih. Obe vrste grobova sadrže iste priloge neophodne za novi život pokojnika. Tekuće daće su vršene nad grobovima obe grupe u okvirima individualnih ili kolektivnih kulina. Različiti grobni tipovi sa kremiranim ostacima pokojnika, sudeć po grobnim prilozima, ne daju nikakve elemente ni za hronološko izdvajanje grobnih oblika ni za etničko opredeljivanje sahranjenih. U grobovima tipa Mala Kopašnica — Sase ne postoji neki poseban materijal koji bi se razlikovao od priloga u drugim vrstama grobova istog perioda i koji bi ukazivao na etničku pripadnost sahranjenih. Naprotiv, u svim grobovima od sredine 1. do sredine 3. veka, na svim nekropolama većih vojnih i gradskih centara nailazimo na istorodne priloge, koji se međusobno razlikuju samo po broju, obliku ili po luksuznosti izrade, ali ne i po svojoj funkcionalno-religijskoj nameni.

U većim gradskim ili vojnim centrima, gdje je prisustvo bogatog gradskog staleža veće, brojnije su varijante grobnih tipova, luksuzniji su grobovi bilo po stepenu zapečenosti groba ili po veličini grobne rake, dublji su grobni bunari, luksuznije su urne, bogatiji su prilozi. U perifernim oblastima romanizovano stanovništvo ima isti pogrebni ritual, iste grobne oblike, ali je procenat luksuznih sahrana znatno manji. Nezavisno od etničkog nasleđa starosedelaca, grobovi tipa Mala Kopašnica — Sase su isti u ilirskom, tračkom, keltskom, galskom ili germanskom području.

Pogrešno je formirano uverenje da se pogrebni ritual kod grobova tipa Mala Kopašnica — Sase oslanja na prerimsku ili starosedelačku tradiciju kremiranja pokojnika. Veličine grobnih raka koje po dimenzijama odgovaraju grobovima sa skeletnim sahranama, a nekada ih i prevazilaze, često sortiranje kremiranih kostiju i njihovo polaganje u grob prema anatomskom položaju tela, kao i ređanje priloga u odnosu na zamišljeno telo pokojnika, jasno pokazuju da ova grupa grobova sledi tradiciju skeletnog sahranjivanja i da ne prati prerimske autohtone običaje kremacije. Dopunski argument predstavlja i ređa primena običaja »os resectum«. Prema tome, široka rasprostranjenost grobova ove grupe, njihova istovremena pojava sa

približno istom dužinom trajanja na područjima različitih etnosa i jednoobrazan pogrebni ritual, mogu se objasniti jedino direktnim uticajem romanizacije. U tom slučaju, Italici bi bili jedini mogući nosioci ovog vida sahrana u svim rimskim provincijama.

Paralelne sahrane kremiranih i inhumiranih pokojnika na nekropolama većih gradskih i vojnih centara mogu da se objasne već potvrđenom prisutnošću Orijentalaca. Orijentalci sa svojim protohrišćanskim uverenjima nikada nisu prihvatili rimski običaj kremacije. Grobovi u obliku bunara, na nekropolama gde su najbrojniji grobovi iz grupe Mala Kopašnica — Sase, potkrepljuju zaključak o italskom uticaju. Žrtvene kuline nad grobom i libacione cevi ukopane u grobnu raku predstavljaju deo rimskog pogrebnog rituala, koji je opisan kod Ovidija i Lukijana[3].

Neki autori su prilikom opredeljivanja za Ilire kao etničke nosioce ovog grobnog oblika i rituala, isticali hronološku nepodudarnost između obreda kremacije na italskom tlu i onog koji je sproveden na teritorijama provincija. Međutim, hronološke nepodudarnosti nema. I u Rimu i u provincijama obred kremacije se napušta tokom 3. veka. Od vremena Severa inhumacija postaje dominantna, a i u Rimu i u provincijama kremacija potpuno iščezava tek u 4. veku[4].

Približno u isto vreme kada se kod nas sa posebnom pažnjom proučavala ova grupa grobova, R. Nierhaus je analizirao iste vrste grobova na području Recije i Gornje Germanije[5]. Svoju III grupu grobova, koja odgovara našem tipu Mala Kopašnica — Sase, on je opredelio kao legionarske grobove karakteristične za područje limesa. Po njemu ovi grobovi nastaju na prelazu 1. u 2. vek kao odraz jedne socijalne strukture i imaju regionalni karakter. Ni ovo mišljenje ne nalazi potpune potvrde u novijim arheološkim rezultatima. Pre svega, nekropole sa ovakvim grobovima nisu ograničene na područje limesa niti se, sudeći po prilozima, mogu smatrati isključivo vojnim. Isto tako, ovi grobovi ne mogu da se vežu ni za neku određenu socijalnu strukturu, jer konstrukcije grobnih raka, način kremacije (ustrina, ili parcijalno kremiranje u samom grobu) i oskudnost ili bogatstvo priloga govore o različitim socijalnim strukturama. Nesumnjivo je da su ovakve grobne oblike koristili i najsiromašniji slojevi i pripadnici bogatijih gradskih staleža.

U sadašnjem stepenu istraženosti nekropola, grobove tipa Mala Kopašnica — Sase moramo da posmatramo u okviru istovremenih sahrana na jednoj određenoj nekropoli. Grobovi sa inhumacijom, zapečene grobne rake sa ili bez urni koje sadrže kremirane kosti pokojnika, samostalne urne ili urne u cistama, grobni bunari sa kremiranim, a nekada i sa istovremenim dvojnim sahranama kremiranih i inhumiranih pokojnika, predstavljaju različite vidove sahrana na istim nekropolama u periodu od 1. do 4. veka. Grobni prilozi su isti u svim navedenim sahranama iz istog perioda. Ni u jednom grobnom tipu se kao posebna osobenost ne izdvaja materijal koji bi ukazivao na etničku pripadnost sahranjenih. Lokalni keramičarski proizvodi se sreću kao grobni inventar u svim navedenim grobnim oblicima iz 1. i prve polovine 2. veka.

---

[3] Fastes II, 432—452; V, 45. De luctu c 9.
[4] F. Cumont, Lux Perpetua, 388.
[5] R. Nierhaus, *op. cit.* 27—28.

U tom kontekstu, ako izdvojimo grobove tipa Mala Kopašnica — Sase, imamo samo dva argumenta za njihovu interpretaciju:

1 — grobovi se nalaze rasuti na veoma širokom geografskom području različitih etničkih pripadnosti;

2 — najstarije grobove ovog tipa nalazimo na nekropolama razvijenih rimskih centara, gde je evidentno prisustvo Italika i gde je već započet proces romanizacije.

Iz ovih argumenata proizilazi zaključak da treba računati sa snažnim italskim uticajem pri formiranju ove vrste sahrana. Strah od skrnavljenja groba, a možda i neki drugi praktični razlozi, kao što su epidemije, prouzrokovali su u Rimu na prelazu stare ere u novu, prelazak sa inhumacije na kremaciju. Sa italskog područja je ovaj običaj sahrane prenošen preko legionara, provincijske administracije i trgovaca u novoformirane provincije. Gotovo istovremeni prekid obreda kremacije zapaža se i u Rimu i u provincijama. U vreme Severa inhumacija stiče primat nad kremacijom, verovatno, pod snažnim uticajima orijentalnih religija. Neistovremeni prodor hrišćanstva takođe je uslovljavao različite termine za definitivno napuštanje kremacije tokom 4. veka. U celom tom procesu Iliri nisu mogli da imaju ono mesto koje im je pripisivano oko šezdesetih godina našeg veka. Pri tome ne treba isključiti mogućnost da buduća kartiranja sistematski istraženih nekropola na širem geografskom području mogu u detaljima da ukažu i na neke regionalne karakteristike.

RESUME

CONTRIBUTION A L'INTERPRETATION ETHNIQUE DES SEPULTURES DE TYPE MALA KOPAŠNICA-SASE

C'est depuis les années 60. de ce siècle, qu'un intérêt particulier fut voué par la recherche archéologique de Serbie à un type de nécropoles désigné du nom de Mala Kopašnica-Sase. Il s'agit de tombes à fosses rectangulaire aux angles arrondis, de forme simple ou à étage. Le fond et la partie inférieure des parois ont été brûlé. Ce type comporte nombreuses variantes selon l'aménagement d'une toiture ou d'éléments constructifs différents dans l'ensemble de la fosse ou sur l'étage, parfois aussi de l'emploi d'urnes. Les nécropoles de ce type on été assignées à l'époque du Ier jusqu'à la moitié du IIIem siècle. Les plus anciennes ont été constatées dans les centres militaires ou urbains d'époque romaine.

Plusieurs auteurs se sont engagés à établir l'appartenance ethnique de ce type d'incinération en prenant pour point de départ l'analyse des formes de tombes et du rituel funéraire. Les réponses obtenues sont très différentes et dépendent souvent des observations régionales. Le fait qu'au moment de leur identification les nécropoles de ce type, encore assez rares, appartenaient pour la plupart aux zones périfères des provinces romaines, eut pour effet les conclusions relatives à leur origine préromaine et à la persistence de traditions locales dans les rites funéraires d'époque impériale. Selon leur situation géographique ces nécropoles furent attribuées aux Illyriens, Thraces, Daces, Celtes ou Gaulois[1].

L'hypothèse illyrienne se base sur le fait que les tombes de ce type se trouvent en territoire illyrien ou dans des régions où l'existence de colons illyriens-mineurs peut être prouvée. On invoquait également leur absence dans les grands centres militaires et urbains, dans les régions où la civilisation des grandes tribus illyriennes avait été dominante.

L'état actuel de la recherche implique de reprendre ces points de vue, surtout au sujet de l'appartenance ethnique. On connaît actuellement des sépultures de ce type dans des régions habitées par des éléments ethniques différents; de grandes cités romaines, telles Emona, Poetovio, Domavia, Doclea, Ulpiana, Singidunum, Viminacium, Sirmium, Naissus, Stobi, Intercisa, Acumincum, Aquincum, Apulum, Brigetion etc.[2], ainsi qu'en Gaule, en Rétie, Germanie Supérieure. Avec la romanisation ce type de tombe se répend de plus en plus dans les provinces. Le rituel finéraire est sensiblement le même, le mobilier comprend sans exception des vases céramiques, des lampes et des monnaies. Plus rarement le rite de l'os resectum se trouve lui-aussi attesté. Des saorifices et des libations ont souvent été faites sur le tombes.

Le tendence à l'interprétation ethnique mena à séparer ces sépultures de l'ensemble des nécropoles correspondantes et à les étudier hors de ce complexe (tombes à urnes, à squelette, en forme de puits). Les tombes du type Mala Kopašnica-Sase ne se distinguent pas dans leur mobilier du reste de sépultures d'époque correspondante. Des vases faits à la main sont attestés dans tous les xypes de tombes différents que nous venons de mentionner, et qui appartiennent au Ier—II[em] siècle.

Le rite funéraire ne se base pas sur les traditions préromaines ou autochtones de l'incinération: il suit au contraire les formes du rite de l'inhumation. Ceci est prouvé par les dimensions des fosses, la répartition des restes calcinés déposés dans les tombes d'après l'ordre anatomique, de même du reste que par la disposition du mobilier funéraire. L'application de l'os resectum, confirme elle-aussi ces observations.

La répartition géographique de ces tombes, leur apparition simultanée dans différentes zones géographiques et ethniques, l'uniformité du rituel ne saurait s'expliquer que par l'influence de la romanisation. Les Italiques seraient donc les seuls porteurs possibles de ces formes d'incinération. Les *culinae* de culte et les tuyaux servant aux libations et qui se trouvent sur les fosses, font partie du rite funéraire romain décrit par Ovide et Lucien[3]. L'apparition parallèles de tombes à inhumation doit s'expliquer par la présence attestée des Orientaux, qui, avec leur conception protochrétienne, n'acceptèrent jamais l'incinération.

La différence chronologique entre les incinérations en Italie et dans les provinces romaines a également été invoquée en faveur de l'attribution illyrienne. Elle est toutefois dénuée de fondement: il n'existe en fait aucune différence, l'incinération ayant été abandonnée en Italie qu'au cours du III[em] siècle. C'est sous les Sévères et par l'influence des Orientaux que l'inhumation vient à prévaloir. La crémation fut abandonnée définitivement en Italie et dans les provinces romaines qu'au cours du IV[em] siècle[4], avec certaines différences de date dûes aux progrès inégaux du christianisme. Les Illyriens ne sauraient avoir maintenu le rôle qu'on leur attribuait il y a deux décennies. On ne peut toutefois exclure qu'une étude précise de la répartition géographique des nécropoles permette à l'avenir l'observation de différences régionales et caractéristiques.

ALEKSANDRA FABER

PRILOG POZNAVANJU ARHITEKTURE TUMULA NA BALKANU

Sadržaj ove teme ne odnosi se isključivo na ilirsko tlo nego obuhvaća širu regiju jugoistočneEvrope[1], pa čak i obližnje predjele zapadnoazijske obale, odakle su se pojedini oblici kulta sahranjivanja pokojnika mogli prenijeti na balkansko tlo[2], odnosno na uže područje Ilira.

Grobna gomila, uobičajeni spomenik ili obilježje groba metalnog doba, obrađena je u ovom prilogu iz više aspekata, prvenstveno pak kao kultna građevina nastala pod određenim uvjetima ritusa pokopavanja, kakvu vi-

[1] Manolis Andronikos, *Totenkult,* Archaeologia Homerica Band III, Kap. W, Göttingen 1968; N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia,* Oxford 1972; Maria Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe,* London 1965; Friedrich Matz, *Kreta, Mykene, Troja,* Zürich 1962; Gustav Glotz, *La civilisation Égéenne,* Paris 1923; C. Fox, *Life and Death in the Bronze Age,* London 1959; Mara987 Končeva, *Hudožestvenoto nasledstvo na trakijskite zemi,* Sofija 1971.

S obzirom na kompletnu građu kulta mrtvih kod Ilira, koju su u glavnom referatu na ovom simpoziju obradili Alojz Benac i Milutin Garašanin, u svome sam radu navela samo ona nalazišta koja mi služe za komparaciju ili određivanje tipa gomile, i to prema djelu Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo 1979. Na pojedine se autore osvrćem u daljem tekstu.

[2] Prelaz iz Male Azije u Evropu preko Bospora toliko je blizak i jednostavan da je i danas održavan stalnom komunikacijom preko mosta. Mostove preko Bospora gradili su već Perzijanci za Darija i Kserksa, usp. Herodotova *Povijest* (u prijevodu A. Musića), Matica hrvatska, Zagreb 1887 IV/85, 87 te VII/36. O brojnim arheološkim potvrdama tih veza na temelju materijalne kulture u ranoj bronci: Roumen Katinčarov, *Sur la synchronisation des civilisations de l'âge du bronze ancien en Thrace et dans la région d'Égée et d'Anatolie,* Thracia praehistorica, Suppl. Pulpudeva 3, Sofia 1982, 135 f; Branko Gavella, *Sur les Minyens comme catégorie ethnique et culturelle paléobalkanique de l'époque du bronze,* Pulpudeva 3, Sofia 1980, 25 f; Zlatozara Gočeva, *Le Mythe de Phinée et la Thrace pontique,* Pulpudeva 3, Sofia 1980, 43 f.

dimo danas i kako je opisana i opjevana u nekim grčkim i rimskim djelima, a ponajviše kod Homera[3].

Izgradnja gomile ili humke poviše ukopa odnosno spaljenih ostataka pokojnika ima, prema tumačenju znanstvenika, višestruku svrhu i namjenu. Općenito uzevši, tijelo je pokojnika na neki način trebalo ukloniti, udaljiti, zakopati ili prekriti iz posve prirodnih razloga, radi neugodnih posljedica raspadanja. Nasip je od kamena ili zemlje poviše tijela umrloga najjednostavnije rješenje, način pokopa koji ne iziskuje mukotrpno kopanje rake u tvrdoj zemlji ili, štoviše, u stjenovitom tlu. Gomila od zemlje ili kamenja ujedno štiti pokojnika od divljih zvijeri, a uz put, zlu ne trebalo, kako tumače etnolozi, nasip ili teško navaljeno kamenje štiti i od duha umrloga, pogotovo ako se radi o ukopu pripadnika neprijateljski naklonjenih plemena.

Gavazzi proteže takva shvaćanja još na najrecentnije doba, posebno u odnosu primitivnog stanovništva do grobnih gomila na Balkanu[4], kojih je pojava od davnine praćena zastrašujućim pričama i predajom. U toku milenija nestalo je shvaćanje i poštivanje tog grobnog obilježja kako je opjevano u Homerovim eposima:

»Neka ga njegovi spale Ahejci dugovlasi tamo
Neka mu grobni hum uz Helespont široki naspu
Gdjekoji potle nek reče od ljudi kasnijih brodeć
na lađi punoj vesala po iskričavome moru:
grobni je hum to junaka, što odavno već je mrtav«[5]

Naziv grobni hum, gomila, obilježava vanjski, vidljivi dio groba s nasipom. Iz rimskih smo zapisa preuzeli naziv tumulus, grčki sema, timbos[6], njemački Hügel, Hügelgrab itd. Zanimljiv je slavenski naziv groba očuvan u narodnoj pjesmi, a i u liturgiji, kao mogila, gomila, humak, mada je tim pojmom obilježen samo još višak zemlje koji preostaje od ukopa. Ne znamo, međutim, ne vuče li taj naziv korijen iz starije predaje o sahranjivanju pod pravom nasutom gomilom. U svakom slučaju, danas nam sve ove varijante naziva služe za definiciju nasutog groba u cjelini, bez obzira na izvedbu u unutrašnjosti gomile koja se javlja u mnogim varijantama, od najobičnijeg polaganja na izravnanu površinu do ukopa u jami, raki, u skromnijoj ili, pak, raskošnijoj grobnici ili grobnoj komori.

Iz vremena eneolita datirani su na području jugoistočne Evrope vjerojatno najraniji očuvani grobovi sa gomilom, i to na području Rumunjske[7],

---

[3] Građa iz eposa Odiseje i Ilijade korišćena je prema Martićevim prijevodima u izdanju Matice hrvatske, Zagreb 1882 i 188, također i Vergil, *Eneida*, Matica hrvatska, Zagreb 1896. Zahvaljujem na ovome mjestu akademiku Veljku Gortanu, koji mi je susretljivo pomogao kod provjere pojedinih pojmova i izraza u originalima, a kolegicama Nives Majnarić-Pandžić i Ružici Drekster zahvaljujem na konzultaciji i pribavljenoj mi literaturi o prethistorijskim gomilama na našem i susjednom tlu.

[4] Milovan Gavazzi, *Stone Encircled Graves in Bosnia-Hercegovina*, Godišnjak Naučnog društva Bosne i Hercegovine III, knj. 1, Sarajevo 1965, 190 f; Christo Vakarelski, *Zu den megalithischen Einflüssen in der bulgarischen Volkskultur*, Ethnologia Slavica, Bratislava 1975, 127 f.

[5] Homer, *Ilijada* VII/85—89.

[6] Wörterbuch zu der Homerischen Geschichte, Leipzig 1884, s. v. tymbos.

[7] Nikola Tasić, *Cotofeni kultura*, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, 120 f. Uz ukope se nalaze i paljeni grobovi s urnama.

no Dimitrijević pretpostavlja tumule i u zapadnijim nalazištima badenske i lasinjske kulture[8]. To su većinom paljevinski grobovi s urnama, s naslagom kamenja u ovalnom obliku, promjera oko jedan do tri metra. Pretpostavljeni nasipi gomila vjerojatno su nestali tokom obrađivanja zemljišta.

Ranobrončane gomile na Balkanu ukazuju, po raznolikosti u dimenzijama i obliku, na raslojavanje stanovništva[9], što je potvrđeno takozvanim kneževskim grobovima u gomilama od preko dvadeset metara promjera, koje su nasute na samom palištu. Na primjer, gomila iz Batajnice nasuta je u promjeru od trideset metara poviše spališta sa urnom, a uščuvana je još danas do dva i pol metra u visinu. Vrlo velikih je dimenzija i gomila u Pazhoku kod Elbanasa u Albaniji ili u Maloj Grudi kod Tivta[10], s promjerom od dvadeset i visinom od četiri metra. U ovoj potonjoj pokojnik je pokopan u zgrčenom položaju u kamenom sanduku, koji je ukopan u zdravicu, a uokolo je sloj paleža i kružno popločenje od kamena valuća. Iz istog razdoblja nalazi Marović na Cetini male kamene gomile[11] sa zgrčenim pokojnicima u kamenoj raki.

Na tlu Grčke javljaju se gomile, koliko je u arheološkoj nauci poznato na temelju dosadašnjih otkrića, uglavnom od brončanog doba nadalje[12]. Ritus pokopavanja ili spaljivanja, koji zapravo utječe na oblik i veličinu grobne jame, mijenja se u toku stoljeća[13], od inhumacije koja prevladava u mikenskoj kulturi do incineracije potvrđene u Homerovim eposima[14].

Od ranijeg tipa grobova sa gomilom Hammond navodi primjer iz Servije[15], sa kružnom jamom promjera preko jedan metar u koju je bio

---

[8] Stojan Dimitrijević, *Lasinjska i badenska kultura*, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, 202 f.

[9] István Ecsedy, *Some Steppic and Aegean Components of the Early Bronze Age in South-East Europe*, Thracia Praehistorica, Suppl. Pulpudeva 3, Sofia 1982 126—127 ff; Stojan Dimitrijević, *Vučedolska kultura*, Praistorija jugoslavenskih zemalja III 285 f; M. Andronikos, *o. c.* 114 f.

[10] Maja Parović-Pešikan — V. Trbuhović, *Fouilles des tumulus de l'âge du bronze ancien dans la plaine de Tivat*, Starinar XXII, Beograd 1974 129 ff; Selim Islami — Hasan Ceka, *Studia Albanica 1*, Tirana 1964, T. V, sl. 1, 2, 95—102 ff.

[11] Ivan Marović, *Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela Cetine*, Materijali XII (IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972), Zadar 1976, 66 f.

[12] M. Andronikos, *o. c.* W 107 f; F. Matz, *o. c.* 122 f; N. G. L. Hammond, *o. c.* 244 f, datira gomile u Pazhoku, Levkasu i Serviji u srednje brončano doba, dok ih Andronikos pripisuje još kraju ranoheladskoga doba (oko 1900. g. pr. n. e.), usp. M. Andronikos, *o. c.* 107 f.

[13] M. Andronikos, *o. c.* W 58 ff, 130 f. navodi, da je u Maloj Aziji spaljivanje utvrđeno između 1300. do 1275. g. pr. n. e. (Troja) te se taj običaj protezao vjerojatno sve do u homersko doba. U Grčkoj dolazi običaj spaljivanja do širih razmjera na prelazu iz brončanog u željezno doba i traje do antike. U Atici je između 16. i 12. st. pr. n. e. utvrđeno još pokopavanje mrtvaca, koje se pojavom spaljivanja napušta, a ponegdje se javlja uporedo s novim kultom. I na tračkom se tlu u vrijeme Herodota javljaju oba ritusa sahranjivanja, usp. *Herodot* V/8, dok je u Trakiji u geometrijsko doba u običaju pokopavanje u zgrčenom i ispruženom položaju, usp. Marija Čičikova, *La Thrace à l'époque homérique et géométrique*, Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Archeology, Ankara 1978, 192 ff.

[14] Homer, *Ilijada VI/333, VI/418, VII/79, VII/85; Odiseja XII/13, XXIV/65.*

[15] N. G. L. Hammond, *o. c.* 244 f.

položen mrtvac u zgrčenom položaju. Grob je bio pokrit daskom i nasut gomilom od rahle zemlje. Ovaj, kao i sličan grob u Levkasu, Hammond datira oko 1700. godine i upozorava na prstenasti obodni zid gomile, građen od kamenja, te na unutarnji prsten od kamenih ortostata.

I grobovi kod antičkog Halikarnasa[16] okruženi su kamenim vijencem, koji je vjerojatno imao svrhu da podržava nasip od zemlje. Ti su grobovi paljeni i datiraju u submikensko-protogeometrijski period i većih su dimenzija nego grobovi na Kerameikosu[17], čiji je humak tek neznatno naznačen, ukoliko ovdje uopće možemo govoriti o gomili u pravom smislu, ili je nasip tek višak zemlje koja je ostala od iskopa grobne jame.

Spomenuvši grobni vijenac, podsjetila bih da se on nalazi i kod grobova koji nemaju nasutu gomilu. Etnolozi prate takav tip groba na Balkanu sve do u 15. stoljeće n. e.[18] s nekim još posve recentnim primjerima u Bugarskoj, a i u našoj zemlji u nekim predjelima Hercegovine. Takvu gradnju obrazlažu kao ogradu grobnog prostora, obilježje posvećenog prostora groba, kojoj služi i u posve realne svrhe, kao zaštita od domaćih životinja, koje bi grob mogle razrovati. Na takav tip grobova nailazili su već Perrot i Chipiez[19] na Sardiniji i Balearima, a pripisali su ga megalitskoj kulturi[20].

Sistematsko istraživanje grobova sa gomilama na tlu Bugarske provedeno je u predjelima oko Stranđa planine, u Rodopima i oko toka rijeke Marice[21]. To su skromne gomile s kamenim nasipom, manjih dimenzija, s ispruženim, a i zgrčenim ukopima u kamenoj škrinji. S obzirom na okoliš, a to su uglavnom brdoviti predjeli, pripisuju se pastirskim plemenima od brončanog do željeznog doba, no preciznije je datiranje teško odrediti jer je većina tih gomila devastirana i opljačkana, a kod nekih se javljaju i naknadni ukopi. U spomenutim sistematskim istraživanjima u novije je vrijeme evidentirano preko petnaest hiljada takvih grobova, većinom kamenih gomila[22].

---

[16] M. Andronikos, *o. c.* W. 56, 57 ff.

[17] M. Andronikos, *o. c.* W 105, 110 ff.

[18] M. Gavazzi, *o. c.* 187 f; Chr. Vakarelski, *o. c.* 117 f; Aleksandar Stipčević, *Kultni simboli kod Ilira,* Pos. izdanja Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knjiga 10, Sarajevo 1981, 83 f. Isti navodi i literaturu s obradom arheološke problematike grobnog kružnog vijenca.

[19] George Perrot — Charles Chipiez, *La Sardaigne,* Histoire de l'art dans l'antiquité, Paris 1887 62 f.

[20] O megalitskoj gradnji usp. literaturu u Aleksandra Faber, *Zum Megalithenbau,* Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knjiga 6 Sarajevo 1975, 297 f.

[21] D. Peko, *Njakvi novi proučvania na dolmenite v jugoistočna Blgaria,* Archeologia 1, Sofija 1974, 24 f.

[22] Marija Čičikova, *La Thrace à l'époque homérique et géométrique,* Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara 1978, 192 f; Mara Končeva, *Hudožestvenoto nasledstvo na trakijskite zemi,* Sofija 1971, 70 f; Bogdan Nikolov, *Epoha ranei bronzi v severo-zapadnoj Blgariji i nekropol u sela Trnava,* Thracia Praehistorica, Suppl. Pulpudeva 3, Sofija 1982, 192 f. navodi i ukope i paljene grobove u ranobrončanim gomilama na tlu Bugarske; Ivan Venedikov, *Tomb architecture in Thrace,* Pulpudeva 1, Sofia 1974; Petar Delev, *Problems of the Thracian Megalithic culture,* Pulpudeva 3, Sofia 1980, 190 f.

Za razliku od brdskih predjela, koji su pretežno pokriti šumom i pašnjacima, nizinsko je tlo Trakije pružalo više uvjeta za bogate usjeve i gajenje krupne stoke i konja. Tim je ekonomskim pogodnostima stvorena baza za ranu socijalnu razdvojenost, koja se odražavala i u grobnoj arhitekturi. Uz već spomenute male gomile sa skromnim prilozima, što se javljaju i ovdje ali su većinom nestale oranjem u toku milenija, uzdižu se velebne gomile tračkoga plemstva. Arhitektonsko oblikovanje tih objekata, o kojima će biti riječ i u daljem tekstu, izraz je i potvrda veza sa maloazijskim, sjevernocrnomorskim i grčkim kulturnim žarištima[23].

Prelazni period od brončanog ka željeznom dobu praćen je i na tlu Grčke pojavom velikih tumula sa koncentričnim obodnim zidovima koji podržavaju nasip. Jedan tumul od poznatog kompleksa tumula u Vergini[24] ograđen je dvostrukim obodnim zidom od neobrađenog kamena u promjeru od četrnaest metara. Pojedini ukopi su ograđeni kamenima. Taj je tumul na temelju nalaza datiran oko 1200. g. pr. n. e. Hammond ga uspoređuje sa istovremenim tumulom u sjevernom Epiru, kao i sa tumulom iz okolice Prilepa[25].

Ostali grobovi prostranog kompleksa gomila u Vergini popunjuju raspon od jedanaestog stoljeća pa sve do helenizma. Pretežno su to gomile s inhumacijom, s ispruženim položajem skeleta. Gomile su nasute zemljom i nema obodnog vijenca kakav je uobičajen za grobove brončanog doba.

Većina istraženih gomila na tlu Grčke opremljena je relativno bogatim prilozima. Često su konstatirani naknadni ukopi, jednokratno ili više puta opetovani, te je datiranje, odnosno studija arhitekture gomila vrlo otežana. Još više pomutnje u datiranju i analizi donosi pojava oba ritusa sahranjivanja. U grubim crtama uzeto, barem za neka područja Grčke raspolažemo potvrdama o upotrebi pojedinog načina sahranjivanja u određeno vrijeme[26]. Tako, na primjer, znademo da su u Atici od šesnaestog do dvanaestog stoljeća pokojne uglavnom pokopavali, dok na prelazu od brončanog ka željeznom dobu dolazi do izraza ritus spaljivanja, koji je na prelazu iz polovice jedanaestog u deseto stoljeće u velikom dijelu Grčke u općoj primjeni. U Homera se spominje samo takav oblik sahrane s ukopom kosti i pepela pod gomilom. Uvjeren u jedini takav način sahrane, Homer i ne pretpostavlja ukop pokojnika kod Mikenjana, jer mu unutrašnjost mikenskih grobova, odnosno gomila, očito nije bila poznata.

---

[23] M. Končeva, *o. c.* 70 f. citira V. Mikova, *Proizhod na nadgrobnite mogili v Blgarija,* GNM, VII 1942 16 f. Usp. i D. B. Šelov, *Severnoje Pričernomorje 2000 let nazad,* Nauka, Moskva 1975; V. I. Markovin, *Dolmeni zapadnovo Kavkaza,* Nauka, Moskva 1978; Gerhard Geyer, *Architektur und Landschaft, Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien XCVIII,* Wien 1968 59 f, pripisuje promjene u arhitekturi na Balkanu, početkom brončanog doba, maloazijskom utjecaju, pogotovo pojavu megalitske gradnje.

[24] N. G. L. Hammond, *o. c.* 314 i 335 ff.

[25] N. G. L. Hammond, *o. c.* 336 f. To je tumul sa duplim obodnim prstenom i dvojnim ukopom u jami.

[26] Usp. bilj 13 o. dj.

Porijeklo obreda spaljivanja pokojnih neki autori dovode u vezu s utjecajima zapadne Azije, vjerojatno Sirije[27]. No, prema logičnim zaključcima, svakako su to morale biti zemlje bogate šumom, jer za spaljivanje mrtvaca potrebne su velike količine drva, kako nam je iz Homerovih stihova poznato[28], i teško se za takve svrhe upotrebljavala makija, koja ne daje dovoljno žara. Nalazi djelomično spaljenih pokojnika (što se, prema nekim autorima, tumači sekundarnom pojavom, na primjer, prilikom paljenja žrtvenih darova ili kod ritualnog čišćenja groba za naknadni ukop[29]), također mogu potvrditi incineraciju uz nedovoljnu količinu drva. No, pri tom moramo imati na umu još i činjenicu da je veliki dio pučanstva u prethistorijsko, a i u antičko, doba stradao u požarima naselja ili pojedinih kuća, a pogotovo prilikom ratnih opsada. Prema shvaćanjima još u homersko doba, i takav se mrtvac morao dostojno pokopati da bi bio osiguran pokoj njegovoj duši[30].

Veliko mnoštvo palih u ratu nije se moglo uvijek pojedinačno spaljivati i pokopavati, pa imamo i zajedničke grobove, odnosno zajedničke gomile[31], koje su morale biti vrlo velikih dimenzija, ne radi broja pokopanih (jer ta je količina bila spaljivanjem smanjena na minimum) nego radi sudjelovanja mnoštva ljudi u njihovoj sahrani, koja se često obavljala i dugo vremena nakon pogibelji. Osiguravali bi se i predasi u ratu da bi se mrtve moglo pokopati[32]. Posebna je počast iskazivana herojima, pa su se njihove gomile isticale i po dimenzijama.

»I tad bi ti svi načinili grob Ahejci«[33]

Još se u homersko doba kosti palih nisu nosile u domovinu, nego su sahranjivane na ratnome polju, pod gradskim zidinama ili uz obalu, ukoliko su stradali u ratnim bitkama, uvijek sa nasipom gomile, koja sada postaje

---

[27] M. Andronikos, *o. c.* W 59 f; Na kulturne veze sjeveroistočnog Balkana sa zemljama Male Azije, pogotovo Trojom, upozorio je i Leonid A. Gindin iz SSSR-a u svom izlaganju u Zagrebu 1982. g. Nije suvišno upozoriti i na legendu o povezu pšenične slame — zavjetnom daru ili svetom prinosu za Delos, kako ga spominje *Herodot* (IV, 32, 33, 34). Prema ovoj legendi, taj je zavjetni dar dolazio od Hiperborejaca do Skita, pa dalje na zapad do Jadranskog mora; otud se šalje dalje na jug Dodonjanima, pa Eubejanima, do Karista, na Tenos i Delos. Prema jednoj verziji, prvi su prinos za Delos nosile dvije hiperborejske djevojke, Hiperoha i Laodika (*Herodot* IV/33). Spominjemo uz put da je ime Laodika povezano i sa Trojom. Tako se naime zvala i Hektorova sestra (Homer, *Ilijada* III/19). Kako je srž legendi ipak vezan uz neka konkretna zbivanja u davnoj prošlosti, možemo i iz ovog legendarnog motiva crpsti neke pretpostavke za migracijska kretanja ili barem kulturne veze i utjecaje.

Spomenula bih i prisustvo Tračana u trojanskom ratu na strani Trojanaca, Prema Vergiliju, *Eneida* I/469.

[28] Za Hektorovu sahranu dovozili su drva devet dana (*Ilijada XXIV*/784) Usp. i pokop Misena u Vergilovoj *Eneidi VI* (178—182).

[29] M. Andronikos, *o. c.* W 53 f.

[30] Homer, *Odiseja I*/281—285; Vergil, *Eneida VI*/374—381. Zbog već spomenute oskudice drva pretpostavljamo, da se kod siromašnih pokojnika spaljivanje nije provodilo striktno, nego više simbolički. S druge se strane, pak, spominje spaljivanje junaka zajedno s oružjem; usp. Homer *VI*/418—419.

[31] Herodot, IX/85; Homer, *Ilijada VI*/331—339.

[32] Homer, *Ilijada* V/244—257 (sporazum za Hektorov pokop).

[33] Homer, *Odiseja XXIV*/32; usp. *XXIV*/80—83.

i nekim historijskim spomenikom. »Ostaše mrtvi pod Trojom, daleko od očinske zemlje«, pjeva Homer u Ilijadi[34].

O zajedničkom grobu nam Homer u VI pjevanju donosi još jedan vrlo interesantan podatak, a to je utvrđivanje mjesta gdje se grob nalazio za potrebe obrane:

»Zato ti ahejski boj da zaustaviš u zoru valja
Mi ćemo se skupit tad i mrtvace sve ćemo odvest
Na mazgovih i volih i spaliti sve ćemo onda«
. . . .
Tada općeni grob oko lomače svim ćemo jedan
Nasut iz zemlje uvis; oko njega ogradimo brzo
Visoke utvrde lađam i samijem nama za branak«[35]

Iz daljeg teksta eposa slijedi i opis bedema, gradskih vrata i kolnog puta, kao i opkopa, vjerojatno i naselja koje se imalo razviti oko posvećenog prostora sa grobnom gomilom palih boraca[36].

I inače, je gomila sa grobom junaka ili pokojnika kojeg se mnogo poštivalo služila kao centar nekih zbivanja. Tako se, na primjer, u Vergilijevoj Eneidi prikazuje grob (gomila) Anhisa, Enejinog oca, kao mjesto sa kojega Eneja govori skupštini[37], a još je interesantniji podatak da grob postaje središtem odigravanja natjecanja »... u gledalištu, gdje sjede ljudi kod groba starca Anhisa ...«[38]

Istaknuti položaj groba-gomile u svakom je slučaju odgovarao takvim potrebama ne samo iz religioznih poriva nego je uzvišeni položaj gomile osiguravao bolji pregled preko polja zbivanja.

Najvjerniju sliku samog pogrebnog obreda, a uz to i grobne arhitekture, kojoj je u ovome radu posvećena posebna pažnja, dobijamo u XXIV spjevu Ilijade, gdje je opisan Hektorov pokop. Za bolje praćenje sadržaja donosimo ovdje stihove u kojima je opjevan obred nakon spaljivanja i sam pokop kako slijedi:

»Braća i drugovi uzmu sakupljati bijele kosti
Ridajuć, bujne im suze niz obraze padahu svima.
Kad ih sakupe, onda u kovčeg metnu ih zlatni
Bagrenim pokrovcima i tankima pokriju kovčeg
U jamu iskopanu tad metnuše njega i ozgo
Kamenja velikog gusto naslagaše. Mogilu brzo
Naspu zatim Trojanci i postave svuda stražare«[39]

Za utvrđivanje tipa tog groba značajna je konstatacija da je škrinja s pepelom bila ukopana u grobnu jamu. Gomila je, prema opisu, građena u temelju od kamenja, a poviše je nasut humak od zemlje, jer kamena, kako nam je iz uvida na lokalitetu poznato, i nema u izobilju. Sva je okolica Troje danas prekrita pašnjacima, uz močvarne predjele pri dnu gradskog brežuljka.

---

[34] Homer, *Ilijada I*/76; Tek nakon 464. g. Atenjani odnose kosti mrtvih u ratu u domovinu, usp. M. Andronikos, *o. c.* W 134 f.

[35] Homer, *Ilijada VI*/338—339; *VII*/440—441.

[36] Homer, *Ilijada VI*/339—443.

[37] Vergil, *Eneida V*/44.

[38] Vergil, *Eneida V*/605, *V*/664.

[39] Homer, *Ilijada XXIV*/793—799.

I u opisu Ahilejevog pokopa[40] Homer prikazuje cjelovitu sliku pogrebnog obreda, od pranja, oplakivanja, spaljivanja pokojnika do samog pokopa ostataka nakon spaljivanja. Pepeo je Ahilejev bio pohranjen u zlatnom amfiforeju[41] zajedno s pepelom Patroklovim, a poviše posude nasut je hum:

»Tada mi kopljanici Argejci, hrabrena vojska
Nasusmo divotan hum i velik nad kostima tvojim«[42]

Igre i natjecanja pratila su obred još dok je lomača gorjela, a vjerojatno je sva ova pratnja sudjelovala i u nasipanju groba.

Opis groba, odnosno grobne gomile kakvu Homer opisuje, podudara se i sa Herodotovim opisom grobne gomile Alijata, lidskog kralja, oca Krezovog:

»...ali jedna građevina ima u njoj (lidskoj zemlji) kud i kamo najveća osim egipatskih i babilonskih građevina. Tu ima grobni spomenik Alijata, Krezova oca, kojemu je osnova od velikog kamenja, a ostali je dio spomenika nasuta zemlja. A sagradili su ga ljudi trgovci i rukotvorci i javne bludnice. Gore na spomeniku bili su još i za mnoga vremena stupovi, i to pet njih, i na njima je bilo urezano, što su koji sagradili... Unaokolo je spomeniku šest stadija i dva pletra, a u širinu trinaest pletara.«[43]

Alijatov spomenik je vjerojatno još za Herodota bio tako dobro očuvan da mu se mogao razabrati donji dio građen u kamenu, za razliku od gornjeg nasipa — humka, dok se većina tih grobnih spomenika, bilo uslijed potresa bilo razaranjem od strane raznih pljačkaša, toliko deformirala da se kameni prsten ispod urušene gomile više i ne primjećuje na površini.

U daljem svom tekstu, neposredno uz opis Alijatova groba, Herodot kaže da su lidski običaji nalik na helenske, da su oni prvi stali novac od srebra i zlata kovati i prvi su počeli trgovati, a da su i igre koje su u Helena u običaju Liđani izmislili[44]. Ako je tome zaista tako, nije naodmet ni pretpostavka da su Heleni neke običaje u vezi s pokopom također poprimili od azijskih plemena.

Značenje obreda pokopa u duhovnoj kulturi Grka, a uz njih i ostalih naroda koji su grčku kulturu poprimili, najvjernije potvrđuju detalji iz Sofoklove Antigone:

»... ja sad polazim
da naspem grobni humak bratu slatkome«[45]

Antigona, naime, pokopava brata usprkos kraljevoj zabrani, svjesna da time izaziva vlastitu smrt. U ovom slučaju je nasip grobne gomile bio tek simboličan, kako su ga nejake ženske ruke mogle načiniti, no grob je ipak obilježen gomilom.

Grobni su hum poznavali i Perzijanci kao jedan od oblika grobnog spomenika. Herodot, naime, spominje da je prilikom smrti uvaženog Perzijanca Artaheja, nadzornika gradnje prokopa u Kserksovoj vojsci, sam Kserks

[40] Homer, *Odiseja XXIV*/36—94.
[41] Homer, *Odiseja XXIV*/74.
[42] Homer, *Odiseja XXIV*/80—81.
[43] Herodot, I/93.
[44] Herodot, I/94.
[45] Sofoklo, *Antigona*, prvi prizor usp. S. Senc, *Primjeri iz grčke književnosti*, Zagreb 1894, 154 f.

dao prirediti pogreb sa svim počastima, pretpostavljamo po perzijskom običaju, a grob je Artaheju nasipala čitava vojska.[46] Nesumnjivo je ovdje riječ o velikoj gomili, ali nije nam poznata iz tog opisa konstrukcija unutrašnjosti groba, odnosno detalja na temelju kojih bismo utvrdili i tip gomile.

I opisi su tračkih gomila prikazani u djelima starih pisaca. Vrlo zanimljiv je primjer koji Herodot opisuje u Skitskoj povijesti a odnosi se, zapravo, na tračko tlo. Riječ je o »podzemnoj sobi« koju je sagradio Salmoksis, Samljanin, čovjek koji je poznavao život jonski i običaje a propovijedao je Tračanima vjerovanje u besmrtni život. A taj Salmoksis, priča Herodot[47], iščezne između Tračana te siđe dolje u podzemnu sobu. Pretpostavljamo da je to bila grobna komora pod gomilom, oblik groba vrlo čest na tlu Trakije.

Više od četiristo godina iza Herodota Vergilije pjeva u Eneidi o susretu Eneja sa duhom Polidora, Trojanca, pokopanog na obali Trakije.

»Tad Polidora s nova sahranismo, silne mu na grob
Zemlje nagrnusmo mi i oltare digosmo duši.«[48]

Pogrebne običaje kod Tračana opet Herodot opisuje:

»Bogataši se njihovi zakopavaju ovako: Tri dana izlože mrtvaca i oplaču ga, a onda zakolju kojekakove žrtve te se goste. Za tim ga spale ili inače zakopaju u zemlju te naspu grob pa započnu kojekakove igre kod kojih su najveće nagrade za dvoboj prema njegovoj vrsti.«[49]

Od značenja je ovdje navod da se pokojnika »spali ili inače zakopa«, znači da su i na tlu Trakije bila poznata oba ritusa sahranjivanja, pa prema tome možemo očekivati i varijante u tipu groba iz istog vremena. Još je jedan momenat za tlo Trakije bitan, a to su velika prostranstva močvarnog tla i inače vlažnih poplavnih područja, gdje se pokojnika možda i nije željelo pokopati u iskopanoj raki te se prišlo sahrani pod nasutim humkom, u kojem je sagrađena grobna komora. Vrst granitnih stijena — prekambrijskih kristalina, kojima tlo Trakije i obiluje, omogućila je gradnju nadzemnih grobnica od kamena, koji se vrlo lako lomio u format kocke. Tim su se materijalom s lakoćom mogle izvesti i svodne konstrukcije poviše kružnog ili četvrtastog tlocrta, kao što pratimo u izvedbi grobnica-tolosa u Mezeku, Sevtopolisu, Kazanluku i dr[50].

Većinom su to objekti sa grobnom komorom koja završava šiljastim svodom. Dimenzije komore se kreću od tri do četiri metra u osnovi, a u visinu i preko četiri metra. Povrh komore nasuta je gomila od zemlje, raznih dimenzija, na primjer, grobnica u Mezeku nalazi se pod gomilom promjera trideset metara, a do grobne komore vodi dromos dvadeset metara dugačak[51].

[46] Herodot, VII/117, VII/22.
[47] Herodot, IV/94—96.
[48] Vergil, *Eneida III*/62—63. Usp. dalje: ... u grobnicu spratimo dušu, *o. c. III*/67.
[49] Herodot, V/8.
[50] M. Končeva, *o. c.* 70 f; F. Hoddinoth, *Bulgaria in Antiquity*, London-Tonbridge 1978 ff. U tim se grobnicama nalaze ukopi u velikim jamama ili sarkofazima. Prema prilozima datirane su od V—IV st. pr. n. e., ali se takav oblik grobova na tlu Bugarske javlja već u VIII—VII st. pr. n. e. Vrlo su slične po konstrukcijama mikenskim tolosima, mada se ovi javljaju nekoliko stoljeća ranije.
[51] M. Končeva, *o. c.* 70 f.

I te grobove ubrajamo u gomile, mada to, u stvari, nisu. Pretpostavljamo da je do tog tipa groba doveo uzor grobnice sječene u stijenu[52]. Umjetna konstrukcija svoda poviše četvrtaste ili kružne grobne cele, izvedena u takozvanom lažnom svodu, odraz je prirodne linije urušavanja stropa kod kopanja u više ili manje čvrstom tlu. Kod kopanja podzemnih prostorija strop se, naime, urušava sve dotle dok se u obliku šiljastog luka ili svoda to urušavanje ne zaustavi uslijed unutarnje ravnoteže razuprtih sila.

Na temelju takvih prirodnih zbivanja razvija se u toku brončanog doba građevno iskustvo podizanja pseudosvodova i pseudolukova[53]. To, zapravo, nisu svodovi u statičkom smislu koji, zahvaljujući klinasto obrađenim elementima, podržavaju ravnotežu u samoj lučnoj liniji, bez dodatnih pojačanja. Lažni svodovi i lukovi, međutim, postaju nosivi tek u slučaju kad se odozgo opterete. S tog su razloga tolosi imali poviše svoda nasip od zemlje, a taj je nasip mogao varirati u veličini, jer je u biti vanjska silhueta gomile odavala značenje pojedinog groba, dok je unutrašnjost bila za narod ionako nepristupačna. Andronikos i Hammond, naime, navode[54] da je dromos služio kao pristup komori samo za vrijeme ukopa, te se nakon završenih obreda zatrpavao. U vezi s time navode i biljeg ili znamen u vidu poluobrađene stele ili običnog velikog kamena, koji bi se u nekim primjerima nalazio na gomilama — grobnicama na mjestu početka ili svršetka dromosa, vjerojatno za orijentaciju u slučaju naknadnog ukopa[55].

Datiranje gomila-tolosa vrlo je otežano jer su ovi monumentalni grobovi oduvijek privlačili pljačkaše koji su odnosili inventar, na temelju kojeg bi se precizna datiranja jedino mogla izvršiti.

Poteškoću u datiranju donijeli su i naknadni ukopi, koji se u nekim grobovima prate i u toku više stoljeća, čak sve do helenizma[56]. U grubim crtama uzeto, ipak možemo povući neke vremenske granice[57] od pojave prvih tolosa na Balkanu od 16. do polovice 13. st. pr. n. e., i to na tlu Peloponeza, do tolosa željeznog doba. Ti su najčešći na tlu Trakije a datiraju od 8. do 4. st. pr. n. e.[58], uz još kasnije naknadne ukope.

---

[52] G. Glotz, *La civilisation égéenne*, L'évolution de l'humanité, Paris 1923, 326—327 f.

[53] Gerhard Gayer, *Architektur und Landschaft*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XCVIII 1968, 59 f, posebno 64 f; Banister Fletcher, *A History of architecture* London 1948, 72 f; Aleksandra Faber, *Le »bunje« sul litorale nord-est dell'Adriatico e il problema delle loro origini*, Atti del XV Congresso di Storia dell'Architettura — Malta 1967, 241 f; ista, *Zum Megalithenbau — Einige Bemerkungen über die Überwölbung der Stadtore der Megalithenbefestigungen und ihre Datierung*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja XXIV/6 Sarajevo 1975, 300 f.

[54] M. Andronikos, *o. c.* W 77 f.

[55] M. Andronikos, *o. c.* 118 f.

[56] N. G. L. Hammond, *o. c.* 314 f; D. B. Šelov, *Severnoje Pričernomorje 2000 let nazad*, Nauka, Moskva 1975, 128 f, spominje gomile u sjeverozapadnoj oblasti Crnoga mora još u 2. i 3. st. n. e.

[57] F. Matz, *o. c.* 122 f; M. Andronikos *o. c.* W 105 f; G. Glotz, *o. c.* 326 f, no njegova su datiranja u novije vrijeme korigirana na mlađe doba.

[58] Peter Delev, *Problems of the Thracian Megalithic Culture*, Pulpudeva 3, Sofia 1980, 191 f; M. Čičikova, *o. c.* 192 f; M. Končeva, *o. c.* 70 f.

Uglavnom konstatiramo da su gomile sa zemljanim nasipom daleko čvršće od kamenih nasipa. Obrasle su, naime, travom koja ih štiti od urušavanja, dok se vegetacija na kamenim gomilama rijetko kada uhvati pa su izložene kojekakvim mehaničkim oštećenjima, prvenstveno od stada ovaca, a i od strane čovjeka.

Oblik sahrane u spomenutim tolosima varira od ukopa u jami do ukopa u sarkofagu, vjerojatno kao posljedica vremenskih pomaka sahrana. Većina autora koji su se pitanjem tračkih grobnica pozabavili pripisuje ih tračkom plemstvu[59], koje je živjelo pod utjecajima i u kulturnim kontaktima s razvijenijim grčkim gradovima u priobalju Crnoga mora, a zadržalo je izvjesne oblike autohtonih kultnih običaja. Srodni se tolosi nalaze i uz sjeverno Crnomorje[60].

Vrlo značajni za proučavanje kulturnih skupina i njihovih migracija na Balkanu su grobovi stepskih kultura[61], koji su izdvojeni od dosada navedenih tipova po nekim građevnim karakteristikama. Vrlo su velikih dimenzija, od četrdeset pa i do pedeset metara u promjeru, no visina im je znatno snižena od prvobitne pretpostavljene konture humka. Tom slijeganju humka od nekadašnjih pet do šest metara visina na danas svega tri do četiri metra, doprinijela je drvena konstrukcija grobne komore, koja je, nakon što je drvo ili ostali materijal od organskih tvari istrunuo, popustila i gomila se naprosto spljoštila.

Kod istraživanja tih gomila nailazilo bi se, naime, na tragove drvene građe, vjerojatno drvenog sanduka ili konstrukcije grobne rake obložene drvom. Uz ostatke zgrčenih skeleta nalaze se tragovi oker boje[62]. U gomili kod Uljma u Banatu konstatiran je drveni sanduk dimenzija metar i devedeset cm duljine, na metar i po širine, a u Batki uz Tisu pronađeni su tragovi drvenog poklopca poviše zemljane rake. U Vojlovici kod Pančeva konstatiran je šatorasti krov, poviše groba složen od tankih dasaka, a podupirale su ga vjerojatno drvene oblice učvršćene uz bočne strane grobne jame. Dno groba bilo je prekrito hasurom[63].

---

[59] F. Hoddinoth, *o. c.* 70, 71 ff; M. Končeva *o. c.* 50 f pozivaju se na cit. literaturu i datiraju ih u raspon od 5. do 4. st. pr. n. e.

[60] D. B. Šelov, *o. c.* 55 f; F. Hoddinoth, *o. c.* 75 f; M. Končeva, *o. c.* 70 f. Usp. i bilj. 56 o. dj.

[61] Boro Jovanović, *Stepska kultura u eneolitskom periodu u Jugoslaviji*, Praistorija Jugoslavenskih zemalja III, Sarajevo 1979, 384—388 ff, daje opise za tumule u Batki uz Tisu, Uljmu u Banatu te u Vojlovci kod Pančeva. Za područje Bugarske usp. Bogdan Nikolov, *Epoha ranej bronci v severo-zapadnoj Blgariji i nekropol u sela Trnava*, Thracia Praehistorica, Suppl. Pulpudeva 3, Sofia 1982, 192 f. Ranobrončani tumuli kakvi se javljaju u ostalim predjelima na Balkanu (Makedonija, Grčka), ne mogu se povezati sa karakterističnom gradnjom kurgana stepskih plemena, usp. Istvan Ecsedy, *Some Steppic and Aegean Components of the Early Bronze Age in South-East Europe*, Thracia Praehistorica, Suppl. Pulpudeva 3, Sofia 1982, 119 f. U istom časopisu opširna rasprava Aleksander Häusler, *Zum Problem des Vordringens früher Steppenelemente im Neolithicum, Mittel- und Südosteuropas*, 98 f. O skitskim kurganima sjevernih oblasti Crnog mora D. B. Šelov, *o. c.* 21, 22 ff.

[62] Sloj od crveno obojene gline ili pijeska polagao se na tlo i u grobovima slavenskih plemena, usp. Chr. Vakarelski, *o. c.* 126 f. I konstrukcija drvene rake odgovara stepsko-kurganskim grobovima, *o. c.*, sl. 12.

[63] B. Jovanović, *o. c.* 386 f.

Grobovi sa grobnim jamama pod tumulima ranog brončanog doba poznati su pogotovo iz nalaza u Bugarskoj, u Trnavi i Kneži (Vraca). I tu su otkriveni tragovi četvrtaste rake od grubog kamena sa drvenim poklopcem, uz potvrdu oker boje uz ostatke ukopa[64]. No, u nekim se grobovima tog tipa u Bugarskoj nalazila keramika lokalne provenijencije[65]. Na temelju još nekih drugih primjera (Häusler), izvodimo zaključke da ovaj tip grobne gomile ne mora biti uvijek vezan uz invazije stepskih plemena s istoka, nego se takav oblik sahrane mogao prenijeti i u običaje autohtonog stanovništva na Balkanu[66]. Na kraju je i vremenski raspon tog oblika sahrane vrlo širok. Opisuje ga, naime, Herodot u opširnom prikazu običaja u skitskih plemena. Donosimo ovdje najbitniju dionicu teksta radi lakše komparacije:

»Grobnice su kraljevske u zemlji Gerskoj. Tu iskopaju, kad im kralj umre, veliku četverokutnu jamu. A kad je gotova, uzmu mrtvaca, kojemu se tijelo navošti a trbuh raspori i očisti pa napuni rastučenim kiperom i kadom i ačjim sjemenom i koprom, pa opet sašije, te ga na kolima odvezu u drugo pleme... A kad s mrtvacem obiđu sve, dođu ka Geranima, koji nastavaju najdalje od svih plemena, kojima vladaju, i ka grobnicama. Tu metnu mrtvaca u grobnicu na slamu te s jedne i druge strane pobodu koplja, preko kojih metnu motke, pa pokriju sve sitom. A u ostalom širokom prostoru grobnom pokopaju...« (Herodot ovdje nabraja svu pratnju od koje po jednog izabranika pokopaju zajedno s kraljem) »...Po tom naspu svi velik grob natječući se i nastojeći, da ga što većim načine«[67].

Ovaj je opis Herodotov toliko jasan da mu komentar nije potreban. Obične su Skite pokopavali na isti način; s njima se ophodilo rodbinu četrdeset dana i onda su pokopavani[68]. Znači da je i kod običnih ljudi bio običaj da pokojnoga na neki način balzamiraju da bi se taj ophod mogao izvršiti.

Uz sve navedene oblike grobne gomile, koje u pojedinim balkanskim zemljama pratimo od ranog brončanog doba do prodora rimske civilizacije, moramo se osvrnuti i na grobni znamen, prazni grob ili takozvani kenotaf. Grobni spomenik bez tijela pokojnika postavljao se, kako iz izvora znademo, u spomen pokojnika čije se tijelo sahranilo izvan domovine ili, pak, uopće nije bilo sahranjeno prema običajima. Polazeći opet od Homera, saznajemo da Menelaj podiže Agamemnonu gomilu u Egiptu »na vječitu slavu«[69].

I u Vergilija Andromaha žrtvuje uz prazni Hektorov grob[70]. Herodot, pak, spominje kenotafe kod Plateje, koje su iz taštine (ili od stida) podigla

[64] B. N i k o l o v, *o. c.* 193 f.

[65] B. J o v a n o v i ć, *o. c.* 407, 410 ff.

[66] A. H ä u s l e r, *o. c.* 114 f; B. N i k o l o v, *o. c.* 196 f.

[67] H e r o d o t, IV/71; U neko su vrijeme i Perzijanci oblagali tijelo umrlog voskom, mada su mrtvace izlagali i divljim zvijerima i mesojedim pticama, usp. H e r o d o t I/140.

[68] H e r o d o t, IV/73. Interesantna je konstatacija da se i kod Makedonaca poštuje spomen umrloga četrdeset dana i tek nakon obreda se tada pokojnik smiri (podatak iz okolice Velesa).

[69] M. A n d r o n i k o s, W 34 f. Menelaj postavi u spomen Agamenonu na »vječnu slavu« gomilu-kenotaf u Egiptu, H o m e r, *Odiseja* IV/584.

[70] Andromaha, koja nakon ropstva živi u Butrintu (V e r g i l, *Eneida III*/293), žrtvuje uz prazni Hektorov grob (*Eneida III*/302—306).

plemena koja nisu dospjela učestvovati u bici[71]. Za jedan vrlo rani kenotaf govori i reljef pokojnika pronađen na mjestu ukopa u grobnoj komori tumula u Dendri u Argolidi[72].

Nije rijedak slučaj da arheolog u svom terenskom istraživanju nailazi na gomile koje osim svog vanjskog obilježja nemaju nikakvih indicija za spomenik. Mada ih prema logičnom zaključivanju ne možemo svrstati u red takozvanih poljoprivrednih gomila — gromača, koje su, u stvari, deponiji kamena počišćenog sa polja ili livada, ne možemo im odrediti ni sepulkralnu funkciju. Često se takve gomile nalaze na raskrsnicama putova, na prijevojima ili na određenim točkama neke stare zemljišne podjele. Dakako, za takve objekte nemamo mogućnosti datiranja niti bilo kakvih arheoloških potvrda, osim eventualno u izvorima, kao što ih nalazimo kod Ksenofana[73].

Napose se osvrćemo na mogućnost podizanja primitivnih svetišta u vidu gomile. Herodot, na primjer, daje opis gradnje Aresovog svetišta, koje je navodno podizalo svako skitsko pleme[74]. To je gomila od granja od tri stadija duljine i širine, koja se obnavljala svake godine sa sto predeset kola granja. Gomila je sa tri strane bila strma, a sa četvrte pristupačna. Na vrhu je bila zaravan sa učvršćenim željeznim mačem. To je bio Aresov simbol. Herodot još nadodaje da su se kod tih svetišta pridonosilo životinjske i ljudske žrtve.

Još se jedan detalj spominje uz gradnju gomila, a to su oltari, stele ili obična znamenja — kameni. Ti su spomenici stajali na vrhu gomile ili po strani, a reljefnim prikazom, simbolima ili tekstom prenosili su pokoljenjima poruke vezane uz pokojnika ili njegovo doba[75]. Kao pokretni elementi

[71] H e r o d o t, IX/85. Jedan od kenotafa, grob koji se zove Eginski, bio je podignut čak deset godina iza platejske bitke. Kenotafe spominje i P l u t a r h, *Aristid kod Plateje* (Slava u spomen platejske bitke) u prevodu S. S e n c, *Primjeri iz grčke književnosti*, Zagreb 1894, 285, 286 f.

[72] M. A n d r o n i k o s, W 104 f. Autori koje Andronikos navodi istražili su neke kenotafe sa kamenim blokom ili znamenom u grobu koji je mogao u neku ruku nadomještati i tijelo pokojnika što je u ratu ili u drugoj pogibelji nestao.

[73] Kad su Grci na putu iz Armenije ugledali more sa gore Teheza, postavili su na tom mjestu kamenu gomilu, usp. K s e n o f a n, A n a b a z a, *Primjeri iz grčke književnosti*, Zagreb 1894, 270 f.

[74] H e r o d o t, IV/62.

[75] Stele u obliku ovećeg kubusa s urezanim znakovima kružnice s križem ili kvadratom, nalazile su se već u mikenskim grobovima, na vrhu gomile, a u nekim se mikenskim gomilama nalazilo stela u obliku neobrađenih većih kamena izdužena oblika, usp. M. A n d r o n i k o s, *o. c.* W 117, 118 ff. Mada Andronikos ograničava pojavu stela na gomilama na razdoblje između mikenskog i protogeometrijskog doba, vjerujemo da se stela postavljala na gomile i kasnije, ali je kao pomičan spomenik srušena i upotrebljavana u druge svrhe. Stele spominje i Herodot kao stupove na grobu lidskog kralja Alijata (617—560. g.), H e r o d o t I/93. Stele se, uostalom, spominju i u epovima kao »epitymbia«, usp. M. A n d r o n i k o s, W 113, 114 ff. Mada naše spomenike-bunje ne možemo direktno vezati sa tumulima, ipak bismo upozorili na završni kamen na krovu bunje, izrađen poput posebnog elementa kao šiljak ili tupi stožac, koji se kao posebni element pojavljuje i na liburnskom cipusu, usp. M. S u i ć, *Liburniski nadgrobni spomenik*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LIII, Split, 1952, 59 f; A. F a b e r, *Le »bunje« sul litorale nord-est del Adriatico*, sl. 4, 8, 9; F. J. H a m m, *Kragwölbung und Kragkuppel*, Bonner Jahrbücher 174, 1974, daje u svojoj iscrpnoj studiji o bunjama dva primjera (Biscegli u Apuliji i Canosa), gdje je završni kamen bunje istaknut poput spomenika, usp. sl. 26, 27. Također Š. B a t o v i ć, *Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju*. Diadora 6, Zadar 1973, 97 f.

groba većinom su nestali, pa o njima ne možemo donositi analogije i izvoditi zaključke.

Ovaj kratak pregled gomila u nizu varijanti kakve susrećemo u dugom vremenskom rasponu od preko dva milenija na tlu Balkana, daje nam neke okvirne granice i sugestije za pojavu tog grobnog obilježja, pa i samog ukopa u gomili na tlu Ilira.

Kako u ostalih balkanskih plemena, tako se i u duhovnoj kulturi Ilira odrazio utjecaj Grčke, pogotovo u naseljima priobalnog pojasa, odnosno u krugovima vladajućeg sloja. Ne možemo mimoići ni penetracije utjecaja sa strane, to jest u graničnom pojasu teritorija Ilira gdje je neminovno dolazilo do ukrštavanja ne samo utjecaja nego i stanovništva. Na kraju dovode do preobraženja kulturnih tradicija i migracije, koje nekada samo povremeno pročešljavaju novi teritorij, a poneke se zaustave formirajući vlastite zaokružene insule unutar stranih plemena, poput, na primjer, grčkih kolonija.

Sva su ta zbivanja, vjerujemo, djelovala i na tradiciju kulta mrtvih kod Ilira, a ujedno i na gradnju, odnosno na koncepciju grobnog spomenika. U željezno doba susrećemo na užem teritoriju ilirske države, kao i u susjednim područjima koja se sve do Rima smatraju zemljom Ilira, grobne gomile relativno malih dimenzija. To su ukopi pokojnika u zgrčenom položaju sa nasutom gomilom od tri do šest-sedam metara promjera. Ima i većih, no ne dosižu dimenzije brončanodobnih velikih tumula[76]. Kamene su škrinje složene od neobrađenih ploča u nepravilne pačetvorine od oko 90 do 70 centimetara duljine i pola metra širine. Dubina tih škrinja iznosi oko četrdesetak centimetara i manje, a preko njih je bila položena četvrtasta kamena ploča[77]. Upravo je nevjerojatno kako se u tako tijesan prostor mrtvaca moglo smjestiti, mada je pokopan u zgrčenom položaju.

Veličina gomila varira od mjesta do mjesta, a ta se nejednakost javlja i unutar pojedinog grobnog kompleksa. Vjerojatno je veličina gomile bila podređena broju ljudi koji su pokojnika pokopali, a time je ujedno bio iskazan i ugled i položaj pojedinca, ili pojedine obitelji.

U kopnenom dijelu sjeverne Dalmacije ima ukopa pod gomilom i bez kamene škrinje, a ponegdje se nailazi na dječji grob u zemljanoj posudi[78]. Grobovi u gomilama nalaze se na tlu Ilira od brončanog doba sve do helenizma, no na području Dalmacije su česti nalazi i kasnijih pokopavanja u starije kamene gomile — grobove. Takav se običaj zadržao u krševitim pa-

[76] A. Benac, *Prediliri, Protoiliri i Prailiri,* Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja knj. 1 Sarajevo 1964, 70 f., ističe velike gomile — kneževske grobove u glasinačkoj kulturi, ali kao odraz istaknutog sloja. U istom izdanju, S. Gabrovec, *Problem severozahodnega področja Ilirov,* navodi na 216 f gomile ogromnih razmera sa 200—400 ukopa urna od starijeg halštata do kasnog latena, u Sloveniji.

[77] Š. Batović, *o. c.* 94 f; I. Marović, *Prahistorijska istraživanja u okolici Narone,* Izd. Hrvatskog arheološkog društva, sv. 5, Split 1980, 52 f; Borivoj Čović, *Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području,* Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1964, 95, 99 ff.

[78] Š. Batović, *o. c.* 95 f.

njem obloženi grobovi u starim gromačama sa tijelom u ispruženom položaju, obično nemaju nalaza, odnosno priloga, te se mogu tek približno datirati na temelju stratigrafije same grobne gomile.

Grupiranje gomila duž polja ili uz putove između zaselaka ukazuje stirskim predjelima sve do srednjeg vijeka[79]. Izduženi, nepravilnim kamena rodbinske veze pokojnih ili na postojanje zajedničkih uvjeta života.

Za razliku od kamenih gomila u krševitom tlu, na nizinskom se području uz slivove rijeka (na primjer, slivno područje Vardara) javljaju uglavnom zemljane gomile, uz oskudnu kamenu konstrukciju pri njenom dnu. Ti humci bivaju obrasli travom i mnogo su bolje očuvani od kamenih gomila, koje se stalno obrušavaju, najviše u krajevima ispaša. S druge su strane zemljani humci, locirani pretežno na plodnom tlu, bili izloženi oštećivanju prilikom obrade tla i pretpostavljamo da ih je većina, pogotovo onih manjih dimenzija, nestala tokom stoljeća.

*

Pojedine faze razvoja grobnih gomila na Balkanu ne možemo pratiti istim metodama i putovima kao i pojavu novih oblika u predmetima materijalne kulture pojedinih naroda. Ovi potonji mogu biti prenošeni trgovačkim putem, prodajom, zamjenom, pa i pljačkom iz manje ili više udaljenih krajeva ili čak zemalja. Tako se pojedini oblici nakita, oružja ili posuđa mogu pojaviti i izolirani, bez popratnje ostalih kulturnih tekovina. Transformacije u građevnim oblicima, međutim, vezane su uz boravak čovjeka. Preseljenjem u tuđu zemlju, među tuđe stanovništvo, došljak donosi vlastito građevno iskustvo i prilagođava ga terenu, klimi i građevnom materijalu na koji nailazi u novoj domovini. Starosjedilac se također drži svojih tradicija i tako istovremeno mogu nastupiti dva odvojena, različita pristupa gradnji, kako kuće tako i grobnog spomenika. U grobnoj je arhitekturi tradicija još posebno naglašena, pa time opravdavamo i retardacije u oblikovanju grobnog spomenika, koje se mogu protezati na nekoliko stoljeća.

Oblikovanje groba, odnosno i grobnog spomenika, podređeno je ideji zagrobnog života koja crpi predodžbe iz uvjeta bivanja na zemlji. U pojedinih naroda grob je slika kuće, komore, kolibe, šatora ili svetišta, pa i broda ili pokretne kuće-kola. I pojedini oblici pepeone urne unose ideju kuće u pogrebni ritual. Na kraju je i antički sarkofag preuzeo silhuetu kuće sa krovom na dvije vode. Nije, dakle, neobična ni usporedba tumula s jednim tipom kuće kružnoga tlocrta, koja je na tlu Ilira i u obližnjem susjedstvu prisutna i danas u tipu malih kamenih građevina — bunja, koje služe još samo u poljoprivredne svrhe.

Moramo napomenuti da su bunje u statičkom smislu a i u tehničkoj izvedbi građene poput grobnih tolosa, s tom razlikom da je izvedba svoda prilagođena pločastom formatu vapnenca i nije toliko pravilna ni tako čvrsta kao kupolna građevina izvedena od pravilno lomljenog granitnog sti-

[79] I. Marović, *Prahistorijska istraživanja u okolici Narone* 54, 66, 74 ff. O ukopima i paljenim grobovima u gomilama 2—5. st. n. e. u području Karpata E. A. Simonović, *Kultura karpatskih kurganov i jejo rol v etnogeneze Slavjan,* VIII meždunarodni sezd slavistov, Zagreb—Ljubljana, 1978, izd. Nauka, Moskva 1978, 197 f.

jenja. S tog su razloga bunje često stradale prilikom potresa te su obnavljane ili slagane posve iznova sve do ovoga stoljeća. Nisu li možda neke od grobnih gomila na našem tlu nekada imale sličnu konstrukciju? Ovo se pitanje postavlja s razlogom, jer je autor ovoga rada na dva mjesta, na otoku Cresu i Braču (Škrip) ispod gromače nalik na tumul otkrio djelomično još uščuvani svod urušene konstrukcije bunje. Valjalo bi, dakle, i ove objekte istraživati arheološkim metodama, ako već ne u očekivanju otkrića grobnica, ali barem u svrhe studije tradicije gradnje ovog izvanrednog spomeničkog objekta.

Gubljenjem autohtonih komponenata u duhovnom životu Ilira i autohtonih plemena na Balkanu općenito, gubi se, u vrijeme Rima i običaj pokopavanja u gomilama. Za ovo vrijeme razvoja grobna je gomila zastupana na Balkanu u nizu varijanata, od najjednostavnijeg nasipa zemlje ili kamena povrh položenog tijela pokojnika ili njegovog pepela, preko gomile sa građenim grobom od kamena ili drva, sve do najsavršenijeg oblika svođenih grobnica pod gomilom. Interesantna je činjenica da ne postoji progresivni razvoj grobnog tipa i izvedbe gomile kod pojedinih plemena. Oblici, kao i izvedba i oprema groba, podređeni su krivulji porasta ili opadanja blagostanja u određeno doba, a što se tiče pojedinih kultova, izgleda da sve do antike nisu bitno utjecali na oblik i primjenu tog prastarog običaja pokopavanja na Balkanu. Na kraju, i izvedba svođenih grobnica, na primjer, u Trakiji, nije rezultat pristupa novom kultu heleniziranog svijeta, nego je rezultat ekonomskog prosperiteta i socijalne diferenciranosti tračke elite.

Vjerujemo da ćemo nakon izlaženja radova sa ovog simpozija, pogotovo na temelju kompleksnih uvodnih referata, dobiti više oslonaca za zaključke o utjecajima na pojavu i razvoj arhitekture grobne gomile kod Ilira.

ZUSAMMENFASSUNG

BEITRAG ZUR KENNTNISS DER ARCHITEKTUR DER GRABHÜGEL AUF DEM BALKAN

Der Beitrag behandelt nicht nur die Erscheinung der Grabhügel auf dem Boden Illyriens, dem das Symposium gewidmet ist, sondern auch die weiteren angrenzenden Länder Südosteuropas, Gebiete Kleinasiens eingeschlossen, von wo sich die Sitte der Bestattung in Hügelgräbern von Asien nach Europa, oder in gegenrichtung übertragen konnte.

Die Bauformen und Beerdigungssitte der Hügelgräbern die uns durch archälogischen Forschungen bekanntgeworden sind, wurden durch die Schilderungen in homerischen Epen erleutert. Der Autor hat das Thema Nebst Homer durch Herodot und Vergil vervollständigt.

Zur Erläuterung des Ausdrucks »Gomila« oder »Humak« deutsch Hügelgrab, fügen wir hinzu, das der Ausdruck nur die äussere, aufgehäufte Form des Grabes umfasst. Der innere Ausbau des Grabes hängt jedoch von verschiedenen ethnischen und kulturellen Einflüssen ab, die den Totenkult entwickelten. Entweder wird der Tote einfach auf die Erde gelegt und mit Erde oder Steinen belegt, oder es wird ein Grab gegraben, ein andermal wird der Tote in einer reich ausgebauten, gewölbten Grabkammer beerdigt. Dazu kommen noch die Varianten der Leichenverbrennung in Betracht die auch in allen Grabtypen vertreten sind: von Bestattung in Urnen oder Steinkisten bis zu den bescheidenen Formen des Grabes mit zerstreuten Schichten der Asche.

Die frühesten Hügelgräber auf dem Boden Südosteuropas stammen aus der Zeit des Äneolithikums. Es handelt sich meist um Brandbestattungen mit Grabhügeln geringer Ausmasse. Diejenen dagegen, die aus der Bronzezeit stammen, ragen durch ihre Grösse und Höhe hervor, besonders die sogenannten Fürsten-Gräber, die oft ein Ausmass von über 20 Meter Durchmesser erreichen, wie wir bei den Gräbern von Pazhok in Albanien, Mala Gruda (Tivat) und Batajnica in Jugoslawien, oder in Servia und Leukas in Griechenland, beobachten können.

Bei den aus der Bronzezeit stammenden Gräbern finden wir meist einen Steinkranz um den Grabhügel herum, der sich heutzutage durch die Versenkung und Verschüttung des Hügels innerhalb der Basis des Hügels befindet.

Systematische Forschungen der eisenzeitlichen Hügelgräber wurden neust in Bulgarien durchgeführt, wo man im Gebiete der Strandja Gebirge und der Rodopen über fünfzehntausend Hügelgräber (meist Stein Anschüttungen kleinerer Ausmasse) evidentieren konnte. Auch die auf dem Boden Jugoslawiens erforschten eisenzeitlichen Hügelgräber entsprechen denjenigen auf dem Boden Bulgariens, mit Hockergräbern in kleinen Steinkisten die aus unbearbeiteten Steinplatten hergerichtet wurden.

Zum Unterschied von Grabtypen in den eben erwähnten Ländern erscheint auf dem Boden Griechenlands und der benachbarten Gebiete Kleinasiens die Sitte der Leichenverbrennung und Bestattung der Asche in keramischen oder metallischen Urnen unter Erdhügeln, wie es uns auch aus den Epen Homers bekannt ist. Darunter ragen die monumentalen Grabhügel der Heroen hervor.

Es sind Steinanschüttungen, sowie auch Erdanschüttungen vertreten, was vom Gelände und nicht von einer Sitte abhängig war.

Zur selben Zeit erscheinen auch Massengräber unter Hügeln, die auf vergangene Schlachten hinweisen. Auch hier wurden die kultischen Gründe der Beerdigungsverplichtung der Homerischen Welt bestätigt, wie uns am schönsten Homer in der Bestattung des Achileus bekundet, oder in der späteren Zeit, die Schilderung zu Sofokles Antigona.

Es ist erwähnungswert, dass Grabhügel auch den Persern bekannt waren wie wir es aus Herodots Berichten erfahren.

Besondere Aufmerksamkeit verdienen die gewölbten Grabkammern unter dem Grabhügel, die als vollkommenere Grabform schon in der mikänischen Zeit auftreten, und die bis zur Späteisenzeit auf dem Boden Bulgariens und Klein-Asiens sowie Griechenlands erscheinen. Diese Grabstätte betrachten wir aber nicht als echte Grabhügel, da hier die Hügelform durch eine notwendige Belastung der Konstruktion der »falschen Kuppel«, ausgebaut wird.

Zum Unterschied von den bisher beschriebenen, in Stein ausgeführten Grabkonstruktionen in Südosteuropa erscheinen auf dessen Boden die in Holz ausgeführten Grabkammern der Hügelgäber der Steppen-Völker. Die Bestattung erfolgte meistens in einer im Boden ausgegrabener Kammer, die mit Holzbrettern ausgekleider war, mit einem Flachen Holzdeeke oder Satteldach darüber, oder in einer zeltartigen Konstruktion. Ähnliches beschreibt auch Herodot in seiner Schilderung der Sitten der Skytenvölker. Über dem Grabe wurden Erdmassen angehäuft oft auch in Hügeln von über dreissig Meter Durchmesser.

Auf dem Boden Jugoslawiens sind derartige Hügelgräber im Bačka und Banat-Gebiet gefunden worden, die markantesten jedoch sind diejenen aus Bulgarien, im Vraca-Gebiet.

Nicht alle Hügelgräber enthielten Leichen. Wie wir in Homers Epen und in den Beschreibungen Herodots erfahren, errichtete man Heroen oder Würdenträgern deren Leiche nieht gefunden wurde, symbolische Gräber, die sogenannten Kenotaphe.

Auch einige Heiligtümer, wie zum Beispiel diejenen der Skyten, ähneln nach Herodot den Hügelgräbern. Ähnliche Anhäufungen von Stein oder Erde findet man auch an Bergpässen, Wegkreuzungen, Landesgrenzen u. s. w. Da solche Bauten gewöhnlich ohne Beigaben hergerichtet wurden, ist ihre Datierung schwer zu bestimmen.

Auf Grund der erwähnten verschiedenen Grabformen der Hügelgräber auf dem Balkan können wir feststellen, dass die häufigste Hügelgrabform, die auf dem Boden Illyriens vorkommt, in bescheidenen Ausmassen gebaut ist. Es sind meistens Bestattungen — Hockergräber in geringerer Zahl Aschenurnen in einem von unbearbeiteten Steinplatten (aus Kalkstein) belegten viereckigen Grabe. Darüber finden wir heute nur einen Steinhügel. Es handelt sich meistens um Gräber der Eisenzeit. Ausnahme bilden die berühmten schon erwähnten Grabstäten der Bronzezeit, die sogenannten Fürstengräber, die ebenso wie in anderen Balkanländern auch hier auf dem Boden Illyriens mit reichen Beigaben ausgestattet sind.

Da fast alle bekannten Formen des Grabes oder des Grabmales eine Nachahmung der Wohnung darstellen, besteht die Voraussetzung, dass wir auch in der Bauform des Hügelgrabes eine uralte Bauform des Hauses vermuten können. Die kleinen kreisförmigen Bauten nämlich, die sogenannten Bunje, die wir längst der Adriatischen Küste finden, ähneln in ihrer Form und Ausführung den bekannten Kuppelgräbern Griechenlands und Bulgariens. Man ist versucht zwischen den Steinhütten oder Bunje und den Kuppelgräbern eine Paralelle zu ziehen.

T. I

	stoljeće prije n. e.
1A 1B	XXIV — XXII
2	XVIII — XVII
3A 3B	XX
4	XII
5A 5B	XVIII
6	XII — XI
7	XI

T. I

1A — Mokrin, *S. Dimitrijević,* Lasinjsko badenska kultura, Praistorija jugoslavenskih zemalja 202 f; Batajnica, Begej, *N. Tasić,* Kostolačka kultura, Praistorija jugoslavenskih zemalja, 253 f.

1B — Vladhaza, Izvoarele, *N. Tasić,* Cotofeni kultura, Praistorija jugoslavenskih zemalja 120 f.

2 — Servia, Leukas, *N. G. L. Hammond,* A History of Macedonia, Oxford 1972, 224 f.

3A — Uljma, Batka, Vlajkovica, *B. Jovanović,* Stepska kultura u eneolitskom periodu u Jugoslaviji, Praistorija jugoslavenskih zemalja 388 f. i 436 f.

3B — Vojlovica, *B. Jovanović,* Stepska kultura u eneolitskom periodu u Jugoslaviji, Praistorija jugoslavenskih zemalja, 388 f.

4 — Halikarnes, *M. Andronikos,* Totenkult, Archeologia Homerica Band III, Kap. W, Göttingen 1968. W 56, 57.

5A — Tivat, Nikšić, *Maja Parović-Pešikan, V. Trbuhović,* Starinar XXII Beograd 1974, 129—131 ff.

5B — Cetina, *I. Marović,* Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela Cetine, Materijali XII, Zadar 1976, 66 f. *B. Čović,* Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja knj. 1 Sarajevo 1964, 95 f.

6 — Vergina, Prilep, *N. g. L. Hammond,* o. c., 336 f.

7 — Kerameikos, *M. Andronikos,* o. c. W 57, fig 33a.

T. II

	stoljeće prije n. e.
8	VIII — VI
9A 9B	XII — VIII
10 A 10B	VIII — II
11	XIV — XIII
12	VI — IV
13	

T. II

8 — Stranđa, Rodopi, *M. Lazarov,* La culture ancienne de la région de Bourgas, Musée archéologique de Bourgas, Sofija 1967, 6 f.; *D. Peko,* Njakvi novi proučvanija na dolmenite v jugoistočna Blgarija, Archeologia 1, Sofija 1974, 24 f.

9A — Troja, *Andronikos, o. c.* 131, *Homer* Ilij. 6/333, 6/48, 7/79—85.

9B — Troja, *Homer* Odis. XII/ 13, XXIV/ 65.

10A — Dalmacija, *Š. Batović,* Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, Diadora 6, Zadar 1973, 94 f.

10B — Iznimno grobovi sa spaljivanjem oko 5. st. pr. n. e. na tlu Ilira, usp. *B. Čović,* o. c. 100 f.

11 — Orhomenos, Mikena, *F. Matz,* Krete, Mykene, Troja, Zürich 1962, 118 f.

12 — Mezek, Sevtopolis, Kazanluk, *M. Cončeva,* Hodužestvenoto nasledstvo na trakijskite zemi, Sofija 1971, 70 f.

13 — Bunje uz jadr. obalu, *A. Faber,* Le »bunje« sul litorale nord-est dell'Adriatico e il problema delle loro origini, Atti del XV Congresso di Storia dell'Architettura, Malta 1967, 241 f. *Š. Batović,* Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, Diadora 6, Zadar 1973, 97 f.

MIHAILO ZOTOVIĆ

KNEŽEVSKA HUMKA U PILATOVIĆIMA KOD POŽEGE

Iskopavanjima koja su na teritoriji jugozapadne Srbije izvršena tokom 1977. i 1978. godine na monumentalnoj humci prečnika 45 m a visine 2,5 m u selu Pilatovićima, istovremeno je označen završetak radova na velikom projektu istraživanja praistorijske nekropole koja se nalazila na jednom delu relativno prostrane Požeške kotline.

Za razliku od opšte, vojno-civilne nekropole koja se nalazila na lokaciji »Ravni lug«, gde su iskopavanja izvršena u periodu 1970—1973. godine, o čemu smo podneli saopštenje na simpozijumu Sahranjivanje kod Ilira, održanom na Zlatiboru 1976. godine[1], usamljena i od nje oko 500 m distancirana humka na lokaciji »Trnjaci«, sa svojom monumentalnom arhitekturom, građena je kao mauzolej, u praistorijskom smislu tog pojma, za sahranu istaknute društvene, vojne i političke ličnosti, najverovatnije ilirskog lokalnog kneza i članova, pre svega, njegove uže porodice. Arhitektura grobnice i izuzetan religiozno-kultni obred koji je bio priređen prilikom sahrana, nesumnjivo ukazuju da su ove počasti bile rezervisane za sam društveni vrh plemenske grupe koja je egzistirala na ovom prostoru jugozapadne Srbije. Zbog svega toga, a naročito zbog koncepcije gradnje i u celini odlične očuvanosti njene arhitekture, ova humka predstavlja jedinstven i izuzetan objekat ove vrste ne samo u zapadnoj Srbiji i Bosni već i na čitavom geografskom prostoru na kome je vršeno sahranjivanje pod humkama.

[1] M. Zotović, *Nekropola u Pilatovićima kod Požege i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika,* Sahranjivanje kod Ilira, Naučni skupovi Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. VIII, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 2, str. 31—48.

ARHITEKTURA, NAČIN SAHRANJIVANJA I OSNOVNE KARAKTERISTIKE MATERIJALA

Monumentalna arhitektura kneževske humke u Pilatovićima sastoji se od više elemenata. Najpre je, idući od periferije prema centru, na krajnjoj periferiji njene osnove izgrađen položeni kružni prsten od sitnijeg rečnog oblutka širine 90 cm, postavljen pod izvesnim nagibom prema perifernoj strani, koji je, nesumnjivo, imao zajedničku funkciju da simbolično zatvori i praktično obeleži unutrašnju zonu namenjenu sahranama i pogrebnom ritualu. Drugi elemenat unutrašnje periferne zone predstavlja vertikalni kružni zid visine 1—1,5 m, građen od lomljenog kamena i kamenih ploča u tehnici »suhozida«, koji kao konstruktivna celina daje utisak kružne barijere u cilju simbolične zaštite užeg centralnog prostora sa grobovima i, možda, onemogućavanja pokojnicima da se »vrate« u sferu materijalnog sveta. Na gornjoj površini ove konstrukcije, prateći njenu spoljnu ivicu, izgrađen je, očigledno u postupku najkasnije, kružni prsten od sitnijeg rečnog oblutka širine cca 90 cm, pokrivajući jednim delom znatno veću širinu kružnog zida. I najzad, prvobitni spoljni prsten i vertikalno podignuti zid bili su dobro flankirani spoljnim potpornim bedemom, koji je građen od složenog kamena i ploča različite vrste. Ostali deo humke, njen centralni deo u širem smislu, bio je namenjen, kako po svemu izgleda, porodičnim sahranama i propratnom pogrebnom ritualu.

U strogom centru humke, u grobnici kružnog oblika ili, još preciznije rečeno, oblika blago razvučene elipse veličine 2,20 x 2,70 m, koja je građena od krupnijeg rečnog kamena, bili su položeni kremirani ostaci pokojnika muškog pola, na šta nas pouzdano upućuju relativno oskudni ostaci polomljene i sagorele vojne opreme. U njegovoj neposrednoj blizini i u istom nivou otkriven je skeletni grob deteta, orijentisan pravcem jug—sever, sa ostacima male ogrlice od sitnih zrna ćilibara i perli od mekog bojenog kamena sa fragmentarnim ostacima bronzanog nakita u fazi potpunog raspadanja, na osnovu čega je bilo moguće izvući zaključak da je u pitanju bila individua ženskog pola. Grob je izgrađen od rečnog kamena manjeg formata. U užoj centralnoj zoni, nedaleko od kružne grobne konstrukcije, ali na višem nivou, bio je lociran dosta dubok grob građen od složenog rečnog oblutka u kome je bila sahranjena individua ženskog pola, koja je, sudeći po izvanredno bogatom i raznovrsnom grobnom inventaru, bila visokog društvenog porekla i položaja. U široj unutrašnjoj radijalnoj zoni otkriven je veći broj nepravilno kružnih elemenata od rečnog oblutka, koji se nalaze u odgovarajućem nivou svake od sahrana, a koje su, bez sumnje, na osnovu tragova gara u njima ili keramičkih priloga, stajale u direktnoj funkciji obavljenih pogrebnih rituala.

Za pouzdanije i preciznije datovanje humke i diferenciranje pojedinih faza njene gradnje od nesumnjivog su značaja, pored otkrivenog materijala, i stratigrafski odnosi centralnih grobova i pojedinih arhitektonskih elemenata, a naročito položaj ženskog skeletnog groba, koji je u terenskoj dokumentaciji označen kao grob 2.

Što se stratigrafskih odnosa tiče, treba na prvom mestu istaći da je prvobitna sahrana izvršena u centralnoj kružnoj grobnoj konstrukciji, čiji donji nivo stratigrafski odgovara spoljnom kružnom prstenu i donjem nivou, odnosno fundamentu vertikalnog kružnog zida. Istom nivou pripadaju i odgovarajući kružni elementi od rečnog oblutka sa ili bez priloga, koji uglavnom u široj zoni okružuju centralni i dečiji grob, koji su se nalazili u istom nivou. S druge strane, ženski skeletni grob, kao kasniji, leži u višem nivou u odnosu na centralni muški spaljeni grob. On se u potpunosti stratigrafski poklapa sa trećim kružnim prstenom sa površine zida, koji je u radnoj verziji apostrofiran kao »dromos« zbog svog impresivnog izgleda kao idealno građene šljunkovite staze. Iz svega jasno proizilazi da vertikalni zid stoji u najdirektnijoj vezi sa primarnom sahranom izvršenom u samom centru; da je šljunkoviti prsten na najvišem nivou građen za sahranu pokojnice u grobu 2, a da je periferni šljunkoviti prsten imao već opisanu zajedničku funkciju za celu humku kao sakralni objekat, izgrađen neposredno posle izvršene nivelacije kružnog prostora i neposredno pred podizanje samog kružnog zida.

Nema, kako izgleda, nikakve sumnje da je izgradnja pojedinih arhitektonskih elemenata praćena obredom osvećenja. Naime, na više mesta neposredno iznad i po samom perifernom prstenu, kao i u samim temeljima kružnog zida, otkriveni su masovni ostaci gara i fragmenti keramike na većim ili manjim površinama ili, kao što je to slučaj na zapadnom kraju objekta, u segmentu C, gde se ovaj obred ogledao i u razbijanju celih sudova, od kojih su delovi jednog takvog suda nađeni u donjem nivou zida, odnosno u njegovom fundamentu. U ovom poslednjem slučaju takva radnja mogla bi se dovesti u vezu sa izgradnjom samog objekta, ali i predstojećom sahranom u centru humke. S druge strane, završni obredni ceremonijal primarne sahrane propraćen je gotovo masovnim prilaganjem, pre svega, polomljenih i visokoj temperaturi izloženih ostataka kopalja, noževa, komada od štitova i drugih delova vojne opreme, koja je, zajedno sa garom i pepelom, prineta sa lomače neposredno posle izvršene kremacije pokojnika i bukvalno razbacana u perifernom delu izvan i preko potpornog bedema.

Grob 2, kao što je na izvestan način već rečeno, imao je izuzetno masivnu konstrukciju visine 1,5 m od složenog rečnog kamena, pa je, prema tome, nivo groba sa pokojnikom ležao dosta duboko u odnosu na gornji nivo kamene konstrukcije. Reducirana situacija posle skidanja kamena i obavljenih čišćenja, dala je otvorenom grobu sledeći izgled:

Na podlogu koju čini rečni kamen srednje veličine, preko koga je prethodno stavljeno plitko izdubljeno drveno deblo, položena je individua ženskog pola na leđa u opruženom položaju, orijentisana pravcem istok—zapad. Pokojnica je zatim sa prilozima i svojim ličnim inventarom bila pokrivena tanjom drvenom talpom, koja je, kao i deblo u kome je ležala, bila ugljenisana.

Važniji deo grobnog inventara sastoji se od: dva nopenringa od spiralno uvijene zlatne žice sa više navoja koja se na jednom kraju proširuje u limenu pločicu ukrašenu punktiranim tačkicama, što su ležali na slepoočnim stranama lobanje, ukupne težine 80 grama; dva saltaleona od zlatne žice; deset bronzanih fibula, od kojih su dve naočaraste, dve čunastog tipa, dok ostale imaju karakter tipičnih glasinačkih fibula sa raskucanom i na dva mesta bušenom stopom; jedne ćilibarske ogrlice; dve bronzane narukvice od spiralno uvijene žice sa većim brojem navoja; jednog astragaloidnog pojasa; jednog keramičkog suda tipa šolje i tri bronzana suda, od kojih je jedan tipa dublje zdele većih dimenzija, dok su druga dva manja sa rebrastim, odnosno ravnim trbuhom, koji je ukrašen urezanim vegeta-

bilnim ornamentom tipa philái mesopháloi itd. Kako materijal koji smo naveli, kao i sav ostali pronađeni materijal, zahteva detaljniji i potpuniji tretman, što će biti učinjeno prilikom publikovanja kompletnih rezultata iskopavanja, u ovoj prilici ćemo se osvrnuti samo na neke opšte napomene od značaja za njegovo hronološko opredelenje. U tom pogledu za ženski skeletni grob 2 odlučujući elemenat predstavlja serija od deset fibula, koje tipološki spadaju u red onih koje su nam dobro poznate, pre svega sa Glasinca, kao i sa nekoliko drugih odgovarajućih lokaliteta jugozapadne Srbije. Pa ipak bismo kao najmlađe među njima izdvojili one sa četvrtastom bušenom stopom i dve čunastog tipa koje na ivicama šupljeg luka imaju po jedno malo ukrasno dugme i četvrtastu stopu, koja se završava visoko podignutim dugmastim zadebljanjem. Prve se na Glasincu pojedinačno pojavljaju tek sredinom IVc faze, ali doba njihove najveće upotrebe pada u kraj te faze i početak faze Va, gde ovaj tip dolazi zajedno sa objektima koji označavaju početak kasnog gvozdenog doba na Glasincu[2]. Sličan je slučaj i sa navedenim čunastim fibulama, pa bi s obzirom na napred izloženo navedeni primerci svojim hronološkim opredeljenjem predstavljali u izvesnom smislu i »terminus post quem« za datovanje skeletnog groba 2.

Posebnu pažnju zaslužuju predmeti stranog, pre svega grčkog porekla: bronzani sudovi i zlatni nakit.

Što se bronzanih posuda tiče, za njih, kad su u pitanju analogije, nema naročitih problema jer primerci sa Glasinca ukazuju na gotovo potpunu identičnost. Na prvom mestu treba istaći da se bronzano posuđe na Glasincu pojavljuje isključivo u kneževskim grobovima kao skupa importovana roba koju Iliri još nisu izrađivali, pa je kao takva bila dostupna jedino njihovom aristokratskom sloju. Takvo posuđe na Glasincu prvi put se pojavljuje u kneževskom grobu u Ilijaku, koji je datovan razvojnom fazom IVb, dakle u vreme između 750—625. godine pre n. e.[3], ali je njihovo prisustvo u grobovima ovakvog karaktera nešto češće u mlađoj IVc fazi, kako nam to ilustruju odgovarajući nalazi iz Čitluka i Osova[4]. Iz svega proizilazi da posuđe iz groba 2 u Pilatovićima stoji u skladu sa datovanjem i ostalog materijala iz tog groba, pri čemu, pre svega, treba imati u vidu onaj, u svojoj vrsti najmlađi materijal, — male čunaste fibule šupljeg luka sa dugmastim ukrasima, koje, svakako, treba datovati u drugu polovinu ili pod kraj te faze.

Zlatni predmeti iz ženskog skeletnog groba, kao i više kombinovanih nalaza van potpornog bedema humke koji se stratigrafski vezuju za izvršene sahrane u njenom najužem centru, pripadaju onom uvoznom asortimanu strane robe koju uz potpunu podudarnost, ili sa izvesnim razlikama u detaljima i kvalitetu, poznajemo, pre svega iz kneževskih, ali i iz drugih grobova na širokoj teritoriji od Glasinca, preko zapadne Srbije, pa do Kosova i Makedonije. Sličnosti i podudarnosti se, u prvom redu, nameću između takvog materijala sa Glasinca, Atenice i Novog Pazara. U tu grupu predmeta spadaju, između ostalog: pločice od zlatnog lima, saltaleoni od zlatne žice, fregmentovani delovi jedne bronzane hidrije i arhajska keramika koja potiče od većih sudova, kiliksa ili oinohoa sa drškama okruglog preseka. Traženje

---

[2] A. Benac — B. Čović, *Glasinac 2,* 41 i hronološko-tipološka tabela na kraju knjige.

[3] *Ibid.*, 35, T. XVIII, sl. 1 i 2.

[4] *Ibid.*, 47, (Čitluk: tumulus I, grob 5; Osovo: tumulus II, grob 1).

njihovog izvornog teritorijalnog porekla nesumnjivo bi nas odvelo do područja južne i srednje Italije, Halkide, Ponta, maloazijskih jonskih kolonija, Pelagonije i Makedonije, kao i drugih oblasti mediteranskog kruga, na koji je grčki svet širio svoju visoko razvijenu kulturu i civilizaciju.

Za razliku od skeletnog ženskog groba 2, koji, kao što smo videli, svojim bogatstvom ukazuje i na društveni značaj i ugled sahranjenog pokojnika, centralni spaljeni grob muškarca, čije smo osnovne, pre svega konstruktivne karakteristike, naveli u ranijem izlaganju, oskudnošću materijala, na prvi pogled, navodi na suprotan zaključak. Međutim, uzimajući u obzir da je najveći i najmonumentalniji deo arhitekture humke podignut, kao što smo videli upravo radi ove sahrane, zatim konstruktivne elemente vezane za pogrebni ritual i sam njegov čin, sa masovnim prilaganjem na humku i delova polomljene i sagorele vojne opreme, osvećenje objekta i keramičke priloge, kao i činjenicu da je kod čitave nekropole u Pilatovićima samo u ovom slučaju iskorišćeno hijerarhijski najvažnije mesto u samom centru humke i da je, ne uzimajući u obzir jedan naknadno spaljeni grob u plitkom sloju njene kalote, ovo jedini spaljeni grob na čitavoj nekropoli, što se može samo objasniti određenom rezervisanom privilegijom, onda je nesumnjivo jasno da se u ovom slučaju radilo o jednoj izuzetno važnoj i društveno značajnoj ličnosti. Ovakav zaključak potvrđuje i jedan posebno značajan nalaz u inače oskudnom fragmentarnom materijalu vojne opreme. Očigledno se vodilo računa da se ovde, pored gomilice sagorelih kostiju samog pokojnika, pažljivo spusti jedan skarabej koji je, s obzirom i na svoju ideogramsku predstavu, u ovom slučaju imao funkciju talismana u religioznom kultu mrtvih. Svojim karakteristikama ovaj se predmet, koji, koliko nam je poznato, predstavlja prvi nalaz te vrste u ovom praistorijskom razdoblju u Jugoslaviji, svrstava u tipološki red onih skarabeja koji su izrađivani u vremenskom razdoblju između XX i XXII egipatske dinastije, što će reći u periodu između X i VII veka pre n. e. Time se ovakvo datovanje približilo vremenu nastanka većine grobova nekropole u Pilatovićima i same kneževske humke, pod uslovom da se vežemo za sam kraj VII veka i jedno duže vreme koje je bilo potrebno da importovani predmet stigne u posed lokalnog ilirskog kneza.

KNEŽEVSKA HUMKA U PILATOVIĆIMA I NJEN ODNOS PREMA ATENICI I NOVOM PAZARU

Nema sumnje da otkriće nove kneževske humke kod Požege ukazuje na postojanje još jednog važnog ilirskog središta u centralnim oblastima njihove teritorije i da u ovom trenutku i stepenu istraženosti, uz Atenicu i Novi Pazar, bez svake sumnje, možemo računati na tri uža i do izvesne mere verovatno autonomna ilirska regionalna centra u ovom delu zapadne Srbije.

Na osnovu onoga što je već rečeno o načinu gradnje ove humke, njenoj arhitekturi, sahranjivanju i materijalu, uz konfrontaciju svih tih elemenata i podataka sa onim dobro nam poznatim iz Atenice i Novog Pazara, možemo da zaključimo da nam se, i pored uzajamnih sličnosti, humka iz Pilatovića otkriva kao nova i, naročito po načinu gradnje, originalna i najbolje očuvana arheološka celina ovog perioda naše praistorije.

Znatna oštećenja arhitektonskih konstrukcija u Atenici i, naročito, u Novom Pazaru, ne dopuštaju nam da način gradnje ovih humki u svemu poredimo sa onim u Pilatovićima, ali je na osnovu onoga sa čim u tom pogledu raspolažemo, vrlo jasno da, i pored nekih osnovnih zajedničkih idejno-koncepcijskih sličnosti, postoje i značajne razlike. Kod humke iz Pilatovića idejno-koncepcijski pristup izgradnji objekta nedvosmisleno je čist i jasan i, posle distance od 2500 godina, relativno lako objašnjiv. U njemu je izražen osnovni princip da za svaku sahranu treba izgraditi po jedan zatvoreni kružni prsten, od kojih je za kneza građen u vidu pravog zida, i jedan zajednički, koji obeležava aktivni deo humke kao sakralnog objekta.

Kod humki u Atenici i Novom Pazaru spaljivanje je objašnjeno kao običaj sahrane koji dominira u tom periodu, bez mogućnosti da se uporedi sa brojem i načinom drugih sahrana jer se radilo o usamljenim objektima van veće arheološke celine te vrste. Zbog toga je zaključak izveden na osnovu već poznatih odnosa u načinu sahranjivanja na široj ilirskoj teritoriji. Nasuprot ovim, humku u Pilatovićima moguće je sagledati u okviru veće celine, koju pored ove humke sačinjava i veliko opšte »narodno« groblje, na kome, kao što je rečeno, u ovom periodu imamo isključivo skeletne grobove. Zbog toga se jedna jedina sahrana izvršena kremacijom, kao i jedno jedino centralno mesto u čitavoj nekropoli rezervisano za najvažniju ličnost u društvenoj hijerarhiji, može samo objasniti kao izraz posebne privilegije koju ostali članovi te grupe nisu mogli da koriste. Kad se, pored ovoga, u obzir uzme izuzetan pogrebni ritual koji je posebno pratio kneževu sahranu, izuzetna monumentalnost objekta, kao i njegova prostorna distanciranost od opšteg narodnog groblja, onda je sasvim sigurno da kod ilirske grupe koja je živela na ovom području zapadne Srbije na izrazit način uočavamo klasno-socijalne razlike koje su bile usmerene prema kultu jedne jedine ličnosti. Do ovog, kao i nekih drugih značajnih zaključaka, bilo je moguće doći na osnovu praćenja i konfrontacije pojava i podataka sa jedne veće, zatvorene, na užem prostoru locirane i metodologijom modernih iskopavanja izučene i dokumentovane arheološke celine.

Što se tiče hronološkog odnosa između ova tri ilirska regionalna centra, mišljenja smo da kneževsku humku sa nekropolom iz Pilatovića treba staviti ispred Atenice i Novog Pazara, ali bez izrazitijih hronoloških odstupanja od njihovog datovanja.

Otkriće kneževske humke sa nekropolom u Pilatovićima ima još jednu svoju dimenziju. Njime je poremećena i jedna svojevrsna teritorijalno asimetrična ravnoteža, pri čemu se dugo verovalo da Glasinac predstavlja jedno etno-kulturno, pa i političko ishodište od posebnog značaja za stanje i prilike na jednoj široj teritoriji. Kneževske humke iz Atenice, Novog Pazara i Pilatovića svojom pojavom na jednom ograničenom delu zapadne Srbije ukazuju ne samo na autonomnu užu etničku i administrativno-političku organizaciju ilirskih zajednica iz vremena kome su pripadale, već svojom monumentalnošću i bogatstvom ukazuju i na političku i predvodničku moć svojih pokojnika, koja je mogla biti čak i veća od moći i uticaja samih glasinačkih kneževa.

RESUME

LE TUMULUS DU PRINCE A PILATOVIĆI PRES DE POŽEGA

Les fouilles archéologiques effectuées sur le territoire de la Serbie du sud-ouest au cours des années 1977 et 1978 sur le tumulus monumental du diamètre 45 m. et de l'hauteur 2,5 m, dans le village Pilatovići, ont marqué en même temps la fin de l'activité concernant le grand project des recherches de la nécropole préhistorique étant située sur une partie de la vallée de Požega, relativement étendue.

A la différence de la nécropole militaire-civile, se trouvant sur la localité »Ravni lug«, où ont été effectuées les fouilles dans la période 1970—1973, cette autre nécropole isolée et éloignée d'environ 500 m, sur la localité »Trnjaci«, avec son architecture monumentale est construite comme un mausolée, au sens préhistorique, pour l'enterrement d'une personne éminente sociale, militaire et politique, probablement d'un prince illyrien local et des membres, avant tout, de sa famille la plus proche.

L'architecture monumentale du tumulus est composée de plusieurs éléments. Tout d'abord, allant de la périphérie vers le centre, sur la périphérie extrême de sa base, est construite la ceinture circulaire du caillou de fleuve large de 90 cm, qui a eu sans doute la fonction commune de renfermer symboliquement et de marquer pratiquement la zone intérieure réservée aux enterrements et au rite funéraire. L'autre élément de la zone intérieure périphérique représente le mur circulaire vertical, haut de 1—1,5 m, construit en pierres brisées en technique de »mur de pierres sèches«, faisant un ensemble constructif, fait l'impression d'une barrière circulaire en but de la protection symbolique de l'espace centrale plus étroit avec les tombes et peut-être de rendre impossible aux défunts de »revenir« dans la sphère du monde matériel. Sur la partie inférieure de cette construction, suivant son bord extérieur, a été construite, évidemment plus tard, la ceinture circulaire des petits cailloux de fleuve large d'environ 90 cm, couvrant par une partie la plus grande largeur du mur circulaire. Et enfin, la ceinture extérieure originale et le mur vertical ont été bien flanqués par le rempart d'appui extérieur, construit des pierres rangés et des dalles de différente grandeur. L'autre partie du tumulus, sa partie centrale au sens plus large, a été réservée aux enterrements familiales et par conséquent au rite funéraire accompagnant.

Au centre même du tumulus, dans la tombe circulaire, du plus grand diamètre de 2,70 m, construite en pierres du fleuve plus grands, ont été posés les restes incinérés du défunt masculin, et dans sa proximité immédiate, dans le même niveau, la tombe squelettique enfantine, construite des cailloux du fleuve plus petits. Dans la zone centrale plus étroite, pas loin de la construction tombale circulaire, mais sur le niveau plus élevé, a été située une tombe assez profonde des sailloux rangés, dans laquelle a été enterrée une individue féminine, appartenant au rang social assez élevé, ce qu'on peut conclure sur la base de l'inventaire très riche et très divers. Dans la zone radiale plus large ont été découverts nombreux éléments circulaires irréguliers du caillou du fleuve se trouvant dans les niveaux correspondants de chaque enterrement et qui sont, sans doute, sur la base des traces de la suie ou des restes de céramique, en fonction directe des rites funéraires. Sur la base des rapports stratigraphiques on peut conclure que le mur vertical a été en rapport direct avec les enterrements primaires dans le centre et que la ceinture en cailloux sur le plus haut niveau a été construite pour l'enterrement du défunt féminin, dans la construction tumulaire du plus haut niveau, et que la ceinture périphérique en cailloux a eu la fonction commune déjà décrite pour tout le tumulus comme un objet sarcal, construit immédiatement avant le nivelement du terrain circulaire et immédiatement avant la construction du mur circulaire.

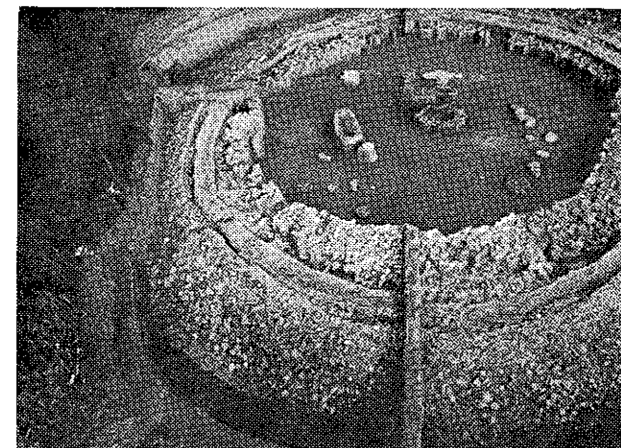
Les trouvailles très riches démontrent le haut rang social des défunts: dans la tombe circulaire du prince inhumé, à côté des restes des armenents brûlés et brisés, on a découvert la trouvaille d'un scarabé, la première trouvaille de la provenance égyptienne dans cette période préhistorique en Yougoslavie, et dans la

tombe féminine squelettique on a découvert les noppenrings massives, faits en fil d'or spirale, ensuite les saltaléons en or, l'ambre, les fibules et la ceinture en bronze astragaloides, trois récipients en bronze, dont l'un du type *philai mesophaloi* etc. A côté de ces objets, nombreuses trouvailles du caractère combiné, parmi lesquelles nous mentionnons les parties des bijoux en or, la céramique archaïque des vases plus grandes, oenochoé, kylix, les fragments de l'hydrie en bronze, découverts hors des murs d'appui du tumulus, tout cela appartient aux produits étrangers que nous connaissons avant tout des tombes de princes se trouvant sur le territoire plus vaste de Glasinac, de la Serbie jusqu'à la Macédoine et Kosovo et étant identiques ou avec certaines différences dans les détails et la qualité. Les ressemblances et les concordances sont évidentes avant tout entre ces produits provenant de Glasinac, Atenica et Novi Pazar.

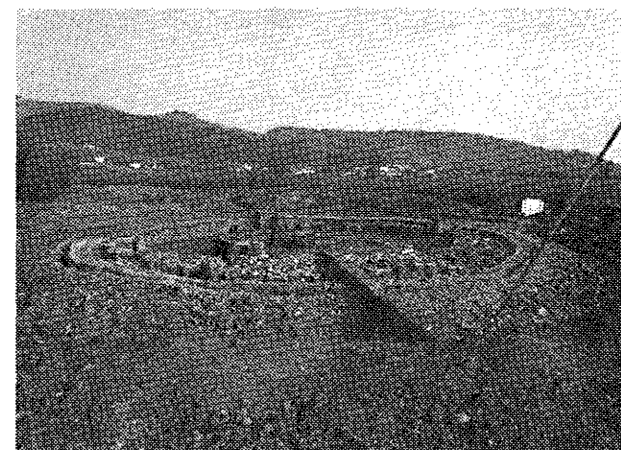
Il est hors de doute que la découverte du tumulus de prince près de Požega démontre l'existence d'un centre illyrien très important dans les régions centrales de leur territoire et qu'à ce moment-là et à ce degré des recherches, exceptant Atenica et Novi Pazar, nous pouvons compter avec trois centres illyriens régionaux plus étroits et probablement autonomes dans cette partie de la Serbie occidentale. Quant aux rapports chronologiques entre ces centres, nous pensons qu'il faut mettre la tombe de prince avec la nécropole à Pilatovići devant Atenica et Novi Pazar, mais sans démissions chronologiques plus expressives de leur datation.

Les tombes de prince d'Atenica, de Novi Pazar et de Pilatovići, par leur apparition sur une région limitée de la Serbie occidentale, entre autre démontrent, pas seulement une organisation autonome ethnique et administrative-politique plus étroite des communautés illyriennes d'une époque déterminée, mais par leur aspect monumental et par la richesse de leurs défunts elles démontrent aussi leur pouvoir politique dans le cadre d'une union tribale, qui a pu être plus puissant que le pouvoir et l'influence des princes de Glasinac.

T. I

1

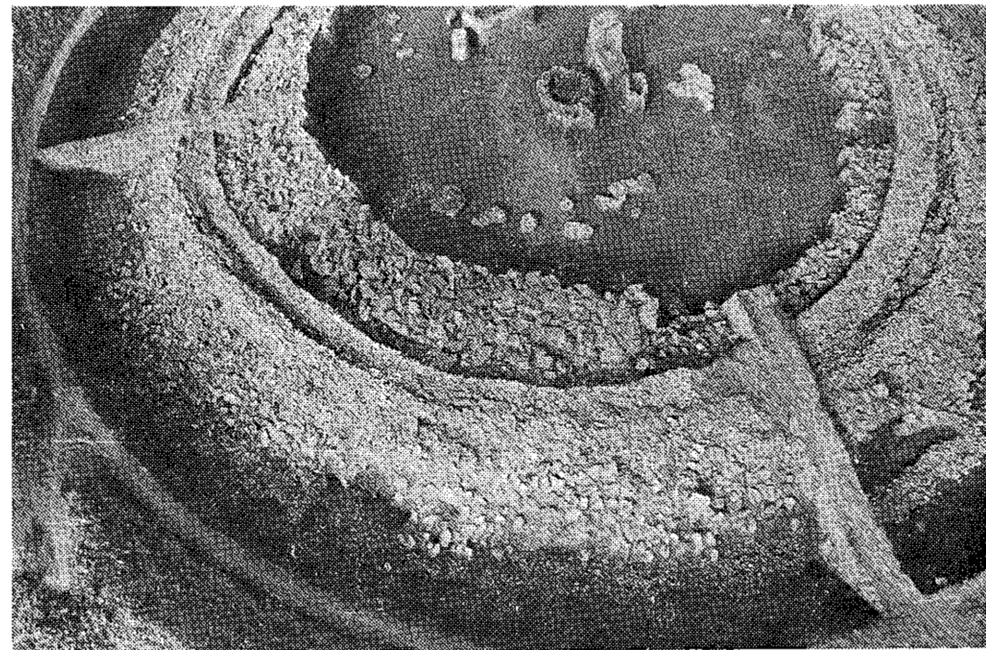

2

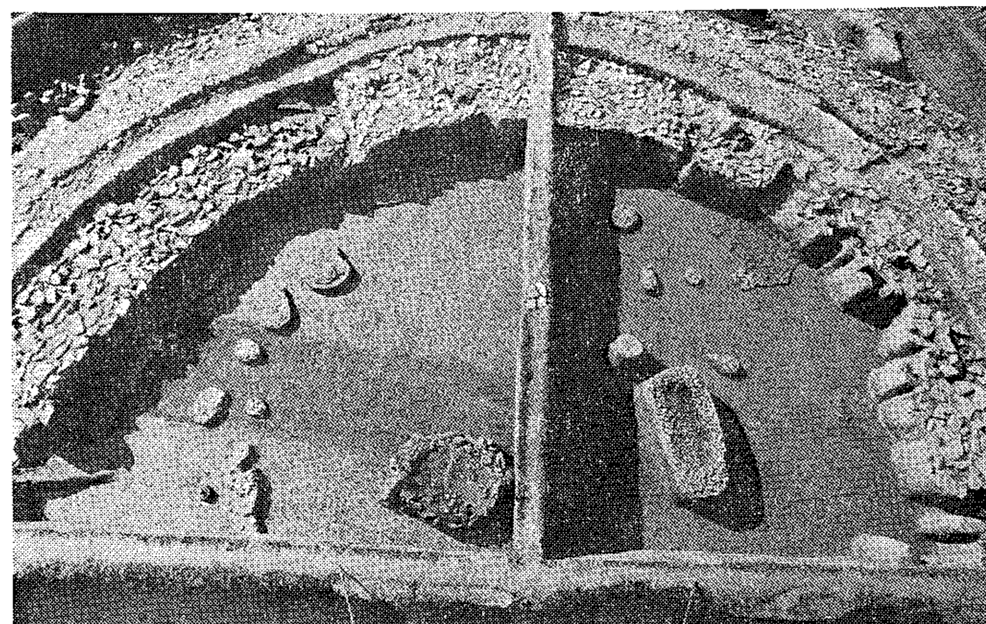

3

PILATOVIĆI, lok. »TRNJACI« — KNEŽEVSKA HUMKA
Celokupan izgled sa centralnim grobovima i arhitekturom (Sl. 1—3)

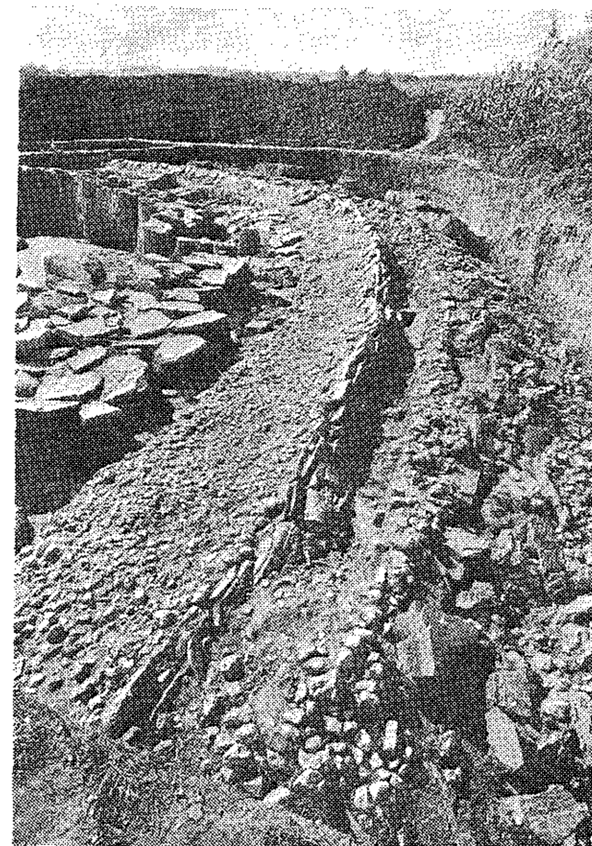

1

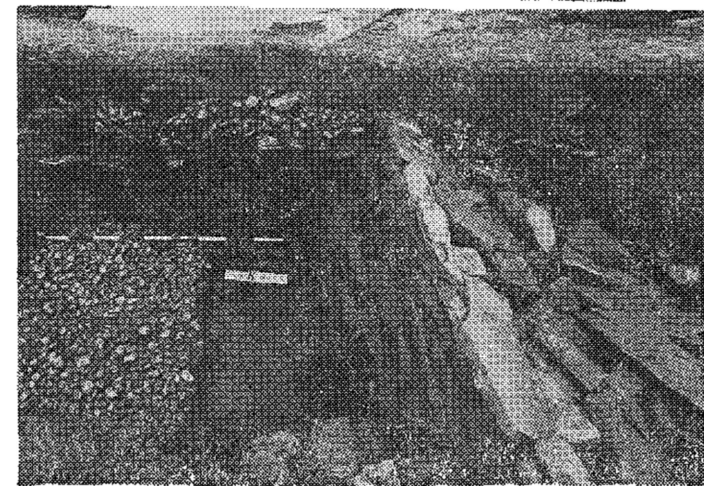

2

PILATOVIĆI, lok. »TRNJACI« — KNEŽEVSKA HUMKA
Arhitektura sa grobovima u centralnom prostoru i pratećim žrtvenim konstrukcijama (sl. 1); Situacija u segmentima C i D: arhitektura, kružna konstrukcija groba spaljenog kneza, konstrukcija skeletnog groba princeze i prateće žrtvene konstrukcije (sl. 2).

1

2

PILATOVIĆI, lok. »TRNJACI« — KNEŽEVSKA HUMKA
Detalj potpornog bedema i kružnog zida sa prstenom od rečnog oblutka u segmentu D (sl. 1); Presek bedema u segmentu B: periferni prsten od rečnog oblutka i vertikalni kružni zid sa ostatkom prstena od rečnog šljunka u desnoj polovini profila (sl. 2).

BIBA TERŽAN

NOŠNJA KAO OBILJEŽJE DRUŠTVENIH SKUPINA IZMEĐU DRIMA I DEVOLLA U STARIJE ŽELJEZNO DOBA (Romaja—Burrel—Kuç i Zi)

U pogrebnim običajima već odavno vladaju nepisani zakoni, specifični za pojedine narode, društvene skupine, krajeve i pokrajine, vremenska razdoblja... Zbog ustaljenosti tih običaja već u prahistoriji, možemo ponekad iz grobova, grobnih priloga razabrati kakva je bila tzv. narodna nošnja[1]. Ovom prilikom pokušavamo ustanoviti kakva je bila u starije željezno doba na području za koje smatramo, da su ga naseljavali »Illyrii proprie dicti« i njima susjedna plemena[2].

Današnja se istraživanja temelje samo na nekim dobro i u cjelini objavljenim tumulima iz Romaje, Burrela te Kuç i Zia[3]. Pojedini grobovi i nalazi, koji inače mogu biti mjerodavan kronološki i kulturnohistorijski indikator, kod identifikacije vrste nošnje — kao standardnog sklopa različitih sastavnih dijelova, elemenata nošnje (»grobnih priloga«) — ostaju izvan upotrebljive iskaznosti. Zbog toga će možda i ovaj pokušaj rekonstrukcije nošnje ostati još samo »goli kostur«.

U kronološke probleme obrađivanog područja i pojedinih predmeta ovdje se ne upuštam, budući da je osnovna namjera istraživanja drugačija. Osim toga, u toku proteklog desetljeća upravo su kronološki aspekti bili temeljito prodiskutirani. Za vremenski okvir će nam poslužiti kronološki sistem koji je za područje između sjeverne Egeje i južnog Jadrana pred-

---

1 Cfr. P. Vlahović, 1972, 42 ss; E. J. Pader, 1982; L. Pauli, 1975; B. Teržan, 1985.

2 R. Katičić, 1964, 1966, 1977.

3 N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović 1975; D. Kurti, 1977—78; Z. Andrea, 1976 b, 1977—78.

ložio K. Kilian[4], sa dopunama F. Prendija za Albaniju[5] te R. Vasića za Srbiju s Kosovom[6]. Obrađeni tumuli spadaju, dakle, u vremenski raspon II i djelomično III stupnja željeznog doba jugozapadnog Balkana.

Analiza pojedinih grobova u sklopu tumula izvršena je po jedinstvenim kriterijima, što se vidi iz tabela (sl. 1—5). Grobni prilozi i dodaci su uvršteni u pojedine skupine: u prvu oružje i, eventualno, dijelovi odjeće (igle, dugmeta i sl.)[7], u drugu posuđe[8], a u treću skupinu nakit (fibule, obručast nakit[9], pojasevi[10], privjesci, jantarne i staklene perle[11]) te vijci[12] i sl.

U tabele nisu uneseni podaci o vrsti grobnih konstrukcija i načinu sahranjivanja[13], jer se čini da nisu bitni za rekonstrukciju nošnje, iako mogu biti relevantan element kod identifikacije statusa sahranjenog, ali su zato uzeti u obzir rijetki antropološki podaci (sl. 1, 2).

U Romaji, u nekropoli s tumulima »Sakra«, gdje je sačuvano još 16 tumula, po svojoj je monumentalnosti istupao tzv. I tumul — »velika ratnička humka«[14]. U njemu je bilo ukopanih 38 grobova: glavninu su predstavljali grobovi s oružjem — 16 (42,1%), u 12 nije bilo oružja (31,6%), dok u 10 grobova nije nađeno nikakvih priloga (26,3%) (sl. 6).

Među grobovima s oružjem, gdje koplje s nožem ima obilježnu funkciju, razlikujemo dvije, eventualno tri skupine (sl. 1). Za prvu je karakteristična bogata bojna oprema. Tri koplja predstavljaju njen standard, a u pojedinim grobovima ih ima i do pet[15]. Odlučujući elementi za determinaciju ove skupine su sjekira[16] i mač[17], koji spadaju u statusne atribute tzv. kne-

[4] K. Kilian, 1975 a.
[5] F. Prendi, 1975; Z. Andrea, 1976 a.
[6] R. Vasić, 1977.
[7] Na svim tabelama su predmeti tipizirani. Na 1. tabeli su raspoređeni na sljedeći način: koplje, strelice, ražanj (pilum). nož, sjekira, mač, konjska oprema, kalotasto dugme, umbo, brus-žezlo, odn. »stilus«; na 3. tabeli: koplje, ražanj, nož, dugme, pinceta; na 4. tabeli: koplje, sjekira, nož, mač, šilo, igla, dugmeta; na 5. tabeli: koplje, strelice, nož, mač, igla, okov, spiralna žičica itd.
[8] Osnovna podjela je na posude s dvjema drškama i na vrčeve s jednom drškom, u Romaji i Karagaču poznajemo i zdjele, a u Kuç i Ziu amfore. X — »jolly joker« za posude čiji je oblik ili nepoznat ili drugačiji od osnovnih tipova. Importirano posuđe je uvršteno, s obzirom na funkciju, u osnovne tipove.
[9] Obručast nakit čine narukvice, naušnice, prstenje, torquesi.
[10] Pojasevi su sastavljeni od različitih dijelova: od pojasnih kopči izrađenih na proboj (Karagač) astragalnih članaka (Burrel), dugmeta (Burrel) do astragalnih završetaka (Kuç i Zi) i privjesaka (Burrel, Kuç i Zi) te brončanih perli.
[11] Na tabelama nije označena količina perli u pojedinim grobovima.
[12] Vijčiće ne poznaju Kuç i Zi.
[13] J. Todorović, 1979; B. Čović, 1963.
[14] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, 1975, 14 ss; Cfr. K. Kilian, 1977; R. Vasić, 1974.
[15] *Ibid.*: u grobu 1 su, tako, na T. 1: 2—5, kao i u opisu — str. 36 — nabrojena samo 4 koplja, dok je na nacrtu groba — str. 37 — ucrtano pet kopalja, s tim da peto leži odvojeno. Za grob 5 postoji mogućnost da se radi o dvostrukom grobu, budući da su pored skeleta naišli i na pepeo (ibid. 42). Da se radi o dvostrukom grobu govore i prilozi: kombinacija sjekire i mača, dva noža, a također i veći broj posuda.
[16] Za krstolike sjekire cfr. S. Foltiny, 1961, 285 ss, Fig. 2.; R. Vasić, 1982a, 3. Za dvorezne P. F. Stary, 1981, 461, 459 s.
[17] Za dvorezne mačeve cfr. R. Vasić, 1982a, 15 ss. Za jednorezne krive mačeve cfr. M. Parović-Pešikan, 1982, 35 ss. ali romajski primjerak ona ne poznaje. Za latenski mač iz groba 32 — K. Kilian, 1977.

ževskih grobova glasinačke kulture[18]. U romajskim grobovima se, doduše, međusobno isključuju, s iznimkom u 5 grobu, ali su očito alternativni, na što upućuju ostali grobni prilozi, kao, npr., »žezlo« (odnosno »stilus«) u grobovima 10 i 19[19], štit u grobu 17[20], konjska oprema[21] te ražnji »pila«)[22].

Drugu skupinu čine skromniji grobovi — samo s kopljem i nožem, s tim da je kod determiniranja nosilaca potrebno obratiti pažnju na broj kopalja: dva nasuprot jednome mogu biti odlučujući element.

U trećoj skupini prevladavaju jantarne i staklene perle, pojedini privjesci i neki teže opredjeljivi predmeti[23] (sl. 1). Samo u grobu 34, jednom od najmlađih u tumulu, bila je priložena fibula[24]. U toj skupini grobova, dakle, nema priloga tipičnih za ženske grobove bližeg (cfr. sl. 3—5), kao ni šireg područja kulture Glasinac — Mati[25]. Jedino je za grob 21 sačuvan podatak da se radi o dječjem grobu[26], na osnovu čega bismo mogli, zbog analogije s Karagačem (sl. 2)[27], zaključiti da ti ukopi predstavljaju dječje grobove.

U grobnoj keramici konstatiramo izrazitu tipizaciju, budući da su zastupljena samo tri osnovna oblika: posuda s dvjema drškama, vrč s jednom drškom i zdjela, u pravilu priložena samo u jednom primjerku (sl. 1)[28]. Zanimljivo je da u grobovima s oružjem prevladava posuda s dvjema drškama, a u trećoj skupini vrč s jednom drškom (sl. 1), što ukazuje na dublji značaj posuđa u grobnom ritualu. Grobovi kao 31, 30, 2, možda i 34, vjerovatno predstavljaju samo naknadna darovanja povezana s kultom mrtvih[29].

Te tri skupine se međusobno razlikuju i po grobnoj konstrukciji i položaju unutar tumula. Prva skupina je više ili manje kružno raspoređena oko centralnog mjesta u tumulu, koje predstavlja tzv. grob 18. U svim grobovima te skupine dno je bilo popločano ili riječnim prudom i oblucima (grobovi 1, 17) ili kamenim pločama (grobovi 10, 5, 19); u grobu 32 je kamen bio položen samo pod glavu. Kamenim su pločama grobovi bili i pokriveni.

Grobovi druge skupine zauzimaju na neki način »drugi krug« tumula[30], jedino grob 7 ima prilično centralni položaj — u blizini groba 18. U prosjeku

[18] B. Čović, 1979, posebno 165.
[19] B. Čović, 1979, 165; Cfr. B. Teržan, 1980, 345.
[20] R. Vasić, 1982a, 14.
[21] U konjsku opremu smo ubrojili predmete koje opisuju N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, 1975, T. 2: 7—11, 12; 9: 11, 17; 16: 7; Cfr. B. Čović, 1979, posebno 166.
[22] K. Kilian, 1977; P. F. Stary, 1979.
[23] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, 1975, T. 17: 4 (grob 23), 1 (grob 20); 13: 1 (grob 16).
[24] *Ibid.* T. 22: 3; Cfr. Đ. Basler, 1969, T. 13: 59/4; 11: 44/2; Z. Marić, 1962, T. 2: 6; V. Lahtov, 1959, T. 12: 4.
[25] Cfr. R. Vasić, 1977, Pl. 25, 27: 13—21, 30; A. Benac, B. Čović, 1957, T. 10; 25: 8—16; 38; 43 i sl.; M. Đuknić, B. Jovanović, 1965, T. 15—20.
[26] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, 1975, 71. Dječji grob je vjerovatno bio i grob 15 — cfr. *ibid.* 61 s.
[27] D. Srejović, 1973, 56 ss.
[28] Importirano posuđe je uvršteno ovako: oinochoe (grob 30) kao vrč, skifos (grob 12, 1) među zdjele, posude iz groba 34 među zdjele, metalne posude iz groba 2 kao zdjela i vrč.
[29] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, 1975, 27 ss.; P. Vlahović, 1972, 62 ss. Za dataciju cfr. nap. 24 i nap. 34.
[30] Iz prvog kruga istupaju samo grobovi 5 i 32, koji su kronološki najmlađi. Cfr. nap. 33.

su napravljeni s manje pažnje nego grobovi prve skupine. Osim u grobu 8, gdje su na dno jame položene pojedine kamene ploče, dna su u pravilu bila prekrivena riječnim šljunkom i oblucima, a rijetki grobovi su bili pokriveni kamenjem (8, 12, 13). Iznimku predstavlja »gola« jama groba 11[31].

ROMAJA I.

Grob	
18	
1	5
17	4
9	3
10	3
5	5
19	3
32	3
8	3
6	2
24	2
7	1
12	1
13	1
11	1
22	1
4	
21	
33	
15	
25	
16	
20	
23	
31	
30	
34	
2	

infans

Sl. 1 — Romaja I.

Grobovi treće skupine su u prosjeku mali, osim 25. i 16. groba. Nalaze se pretežno na vanjskom pojasu tumula, izuzev groba 15, koji je ukopan u središtu tumula, tik iznad groba 18. Napravljeni su bez ikakvih konstrukcija, pretežno su samo pokriveni kamenjem, jedino je grob 33 građen pažljivije. Nekoliko ih je bilo bez ikakve oznake (34, 31, 32, 2).

Očito je sam oblik groba ovisio o statusu sahranjenog te je kao odraz određenih pogrebnih obreda mjerodavan i kod oznake pojedinaca.

Sahranjivanje u I romajski tumul vršilo se je, dakle, po strogom ritualu koji se zadržao u dužem vremenskom razdoblju, od sredine 6. stoljeća[32]

[31] Sličan je grob 6, koji bismo mogli povezati s očuvanom »platformom« od riječnog pruda pored njega — cfr. N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, 1975, 46, plan tumula.

[32] R. Vasić, 1974; 1977, 23 ss; K. Kilian 1975, 60 ss.

pa do srednjolatenskog razdoblja, na što ukazuje grob 32[33], a pojedinačna darovanja se vrše još u kasnolatenskom razdoblju[34].

U njemu su sahranjivani samo muškarci — pripadnici najvišeg vojničkog ranga romajske zajednice (prva skupina), zatim vjerovatno mlađi ratnici — mladići (druga skupina) te djeca — dječaci ? (treća skupina)[35]. Kakva je bila struktura sahranjenih u drugim romajskim tumulima, na žalost, ne znamo[36], ali u značaj sahrane u »veliku ratničku humku« na Sakri ne treba sumnjati.

Međutim, I romajski tumul se razlikuje od karakterističnih kneževskih grobova — tumula glasinačkog područja, gdje se u pojedinim tumulima nalazi samo po jedan kneževski grob, obično okružen malobrojnim grobovima pripadnika svog roda, kako ženskih tako i muških[37]. Možda je tome krivo vrijeme, jer Čović konstatira odsutnost karakterističnih kneževskih grobova u vrijeme Glasinca V, ako izuzmemo najvišu aristokraciju koju predstavljaju tumuli iz Atenice i Novog Pazara[38]. Osim toga, romajski ratnici nisu opremljeni luksuznim oružjem, posuđem, nakitom, često grčko-italske provenijencije[39], već se radi o razmjerno egaliziranom, a ipak izrazito vodećem vojničkom sloju.

Unatoč manjkavom publiciranju pojedinih tumula iz bliže romajske okoline, možemo zaključiti da se radi o vrsti tumula sličnih I romajskom — o izrazito ratničkim tumulima — možda još u slučaju 14. tumula na nekropoli Boka u Prčevu kod Kline[40], te tumula iz Kličeva kod Nikšića[41] i u Činamaku[42]. Mali ratnički tumul, istovremen ranim grobovima romajske nekropole, predstavlja također i 3. tumul sa 7 grobova u Dubičaku[43].

Posve je nejasna situacija u Karagaču, gdje iz Srejovićeva izvještaja nije moguće razabrati da li se radi o jednom ili više tumula ili o ravnoj nekropoli[44]. Samo se iz pojedinih grobova može zaključiti da se muška nošnja u biti ne razlikuje od druge romajske (sl. 2) te da u Karagaču nedostaju grobovi koji bi bili analogni grobovima I skupine ratnika u Romaji. Tu je, međutim, predstavljen tipičan bogat ženski komplet, koji u grobu 1 karakte-

[33] Za latenski mač cfr. K. Kilian, 1977. Međutim, mač je očito srednjelatenske sheme, na što ukazuje njegova dužina, kao i zaštitna pločica na trnu drške — cfr. D. Božić, 1981, 318 ss, T. 2: 19; 7: 1.

[34] Za grob 2 (metalno posuđe) cfr. J. Werner, 1954, 80 ss, 98 s, Karte 1; J. Graue, 1974, 32 s, 103 ss. Za grob 34 cfr. nap. 24.

[35] Dječji, kao i dječački grobovi, s obzirom na priloge, obično su bliži ženskim nego muškim grobovima. Cfr. A. Häusler, 1968, 4 ss.; E. J. Pader, 1982, 129 ss.; B. Teržan, 1985.

[36] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, 1975, 21 s, 92 s, T. 23.

[37] B. Čović, 1979.

[38] B. Čović, 1979, posebno 163 s.

[39] B. Čović, 1979. Za oružje R. Vasić, 1982 a, cfr. npr. L. B. Popović, 1975.

[40] N. Tasić, 1979, 93 ss, prije svega prvi nivo grobova, dok je u drugom bez sumnje 6 djece; kod ostalih bi bila s obzirom na ovdje predstavljenu nošnju, značajna kombinacijska slika, za identifikaciju »kategorije« ženskih grobova.

[41] O. Žižić, 1979, gdje među nakitom — sl. 12 — također nema karakterističnih priloga za rekonstrukciju jedne od ženskih nošnji.

[42] E. Shukriu-Hoti, 1979, 119.

[43] N. Đurić, 1964, 539 s; 1979.

[44] D. Srejović, 1973, 55 ss.

rizira, pored niza fibula, pojas[45] i jantarna ogrlica (sl. 2)[46]. Osobito su značajni antropološki podaci: grobovi 12 i 6 su definirani kao dječji, što nam može pomoći za determinaciju nosilaca treće i djelomično druge romajske skupine (cfr. sl. 1 i 2).

Bitna razlika između Karagača i Romaje uočljiva je u keramici. Osim zdjela koje pripadaju istom tipu, za Karagač su karakteristične zdjelice s jednom drškom (sl. 2, drugi stupac), koje zamjenjuju romajske vrčeve, a također se od romajskih razlikuje jedina posuda s dvjema drškama iz groba 3. Karagačko posuđe je služilo istoj svrsi kao i romajska keramika, ali su oblici, unatoč relativnoj istovremenosti, drugačiji.

KARAGAČ

4
3
2
7
12
5
6
1

infans I
infans I

Sl. 2 — Karagač

Posve drugačiji je tumul iz Burrela, koji reflektira »uobičajnu« obiteljsko-rodovsku zajednicu[47]. U burrelskom tumulu je otkriveno 80 grobova, od kojih 28 antičkih (35%)[48]; od preostala 52 groba (65%) u analizu je bilo uključenih 26 grobova (50% prahistorijskih grobova) (sl. 6). Ti se grobovi na osnovu grobnih priloga mogu također grupirati u tri veće skupine (sl. 3).

Prvu skupinu čine grobovi s oružjem, ali oni ne predstavljaju jednu jedinstvenu vrstu nošnje. Grobove s bogatijom bojnom opremom, koji karakteriziraju prvu skupinu »velike ratničke humke« u Romaji, u Burrelu ne nalazimo. Obično se oprema sastoji od dvaju kopalja, jedino u grobu 16 su tri, a u dva skromnija groba samo po jedno. Drugi uobičajan element je krstolika sjekira[49], dok se u grobu 51 nalazi i jednorezni mač — mahaira[50]. Grobove sa »kompletnom« opremom koju čine dva koplja i sjekira, odnosno mač mogli bismo identificirati kao grobove vodećih ratnika (patres familias?)

[45] D. Srejović, 1973, Pl. 4: 3, 1, 2. Cfr. R. Vasić, 1971; K. Kilian, 1975, T. 84.

[46] Ta nošnja se razlikuje od tipične ženske nošnje u centralnoj Srbiji, gdje je sastavni dio kompletne ženske nošnje također par narukvica: M. Zotović, 1972, T. 2; 1974, 29, Fig. 3; R. Vasić, 1977, Fig. 23, 30 i sl.

[47] D. Kurti, 1977—78; 1976.

[48] D. Kurti, 1977—78, 172.

[49] Za krstolike sjekire, slabo očuvane, smatram tzv. strugalice (latushë): D. Kurti, 1977—78, T. 4: 2; 7: 3; i vjerovatno T. 10: 9.

[50] Fragmentiran jednorezni mač, vjerovatno mahaira: D. Kurti, 1977—78, T. 10: 6. Oblik sječiva usporedi u M. Parović-Pešikan, 1982, T. 2: 1, 4, 7.

te uže obiteljsko-rodovske zajednice. Preostale, sa po dva, odnosno jednim kopljem ili nožem, mogli bismo uspoređivati s drugom skupinom romajskih ratnika (cfr. sl. 3 i 1).

Izrazita je druga skupina, čiji su karakteristični elementi fibula i astragaloidni pojasevi s privjescima (sl. 3)[51]. Narukvice se nalaze samo u dva groba, u grobu 11 sa kompletnom ženskom opremom, a u grobu 15 nedostaje pojas. Česte su jantarne i staklene perle. Istu vrstu nošnje je nosila i žena iz groba 1 u Karagaču (cfr. sl. 3 i 2). Možemo zaključiti da su fibule, čiji je broj ovisio o bogatstvu pojedine žene, i pojasevi odlučujući elementi koji karakteriziraju kompletnu žensku opremu na obrađivanom području[52].

Treću skupinu čine grobovi koji su s obzirom na priloge skromniji. U njima nalazimo pojedine fibule, pojedine dijelove pojaseva — članke ili dugmeta te pojedinačne staklene i jantarne perle. Grobovi ove skupine imaju u biti karakter poput treće romajske skupine, koju smo pokušali pripisati djeci.

U grobnoj keramici su, slično kao u Romaji, uobičajna dva osnovna tipa: posude s dvjema drškama i vrč s jednom drškom (sl. 3). Posude su redovit prilog u prvoj i trećoj skupini grobova, dok ih u drugoj nalazimo rijetko. Za stavljanje posuđa u grobove, kako u pogledu tipa posuđe tako i vrste grobova, isto pravilo je vrijedilo za Burrel i za Romaju.

Prema dosadašnjoj analizi možemo suponirati da je stanovnike Burrela i kosovskih lokaliteta — Romaje, Dubičaka i Karagača — karakterizirala jednaka »narodna« nošnja i slični pogrebni običaji. Međutim, pojedini tumuli se razlikuju u pogledu unutrašnje strukture — s obzirom na sloj odnosno zajednicu kojoj su služili za sahranjivanje. Osim rodovsko-obiteljskih tumula[53], postojali su i tumuli drugačijih zajednica, kao što su, npr., religiozne, ratničke i možda još kakve[54], koje su također odraz različitih društvenih formi, raslojenosti...

Kao obiteljsko-rodovske tumule možemo označiti i tumule u Kuç i Ziu na području Korčanske kotline[55]. U I tumulu je bilo 126 grobova, od kojih je 114 (90%) pripadalo starijem željeznom dobu, a od njih je 72 (63%) uključeno u analizu (sl. 6). U II tumulu je ukopano samo 18 grobova. U I tumulu su sahranjivali u vremenskom rasponu II stupnja željeznog doba, a u II tumulu u sljedećem vremenskom razdoblju — u ranom III stupnju[56]. Ta činjenica omogućava proučavanje tradicije i promjena u grobnom ritualu u sklopu jedne iste nekropole.

[51] Pojasevi su sastavljeni od sljedećih članaka: cfr. D. Kurti, 1977—78, Fig. 4, 5, 6, T. 1: 4—8; 2: 14, 18; 3: 2, 6, 10; S: 1, 3—7; 12: 7, 10, 11, 14, 15; 13: 8; 14: 1, 2, 6—9, 12, 14, 17, 18.

[52] Postoji, dakle, razlika u pogledu nošenja narukvica, budući da je, s obzirom na narukvice, jedino nošnja iz groba 15 po statusu jednaka na jednoj strani kompletu na području centralne Srbije — cfr. nap. 46, a na drugoj u Kuç i Ziu. Da li je žena iz groba 15 bila ovamo udata iz druge pokrajine?

[53] Cfr. još i N. Ceka, 1975, posebno Pl. 2;. M. Korkuti, 1981, posebno T. 2.

[54] Cfr. G. Kossack, 1970, posebno 155 ss.

[55] Z. Andrea, 1976 b, posebno Fig. 2; 1977—78, Fig. 2, 3.

[56] K. Kilian, 1975 a, 54 ss.

U I tumulu se grobovi grupiraju u tri veće skupine, u sklopu kojih se manifestiraju još neke specifičnosti koje ih razdvajaju. U prvoj, oružjem determiniranoj kao ratnička skupina, možemo razlikovati tri vrste kompleta. Svima je zajednički nazivnik koplje, koje se jedino u grobu 9, jednom od najmlađih u tumulu[57], javlja u paru. Mač je, pored koplja i noža[58], karakterističan za grobove vodećeg ratničkog sloja, pa ga možemo tumačiti, slično kao u Romaji, i kao statusni simbol (sl. 4)[59]. Čest prilog nošnji u užem smislu predstavljaju igle. Po tome se grobovi iz Kuç i Zia razlikuju od

BURREL																		
16	3	▲					▲											
31	2	▲			▲	▲		▲										
25	2							▲	▲									
51	2	△	▲	▲														
57	2		▲						△									
1	2								▲									
56	1								△									
54	1																	
58			▲			▲			▲	▲		△						
33			▲					▲										
76						2	▲	▲		4		▲	▲			▲	▲	▲
60								▲		2		▲	▲		▲			
66										2		▲						
24										2		▲		▲				
11										7	3	▲		▲	△	▲		
15										1	2					▲		
32						▲				1		△			▲	▲	▲	
2			△						△			▲			△	▲		▲
29									△	2						▲		
8	△?								△	1						▲	▲	▲
45								▲		1								▲
4									△				▲			▲	▲	
9									▲				▲	▲				▲
37													△					
36												△			▲			
3																▲		

Sl. 3 — Burrel

[57] Z. Andrea, 1976 b, 210, postavlja grob 9 među najstarije, što zbog mahaire nije održivo (M. Parović-Pešikan, 1982, 25 s, T. 1: grupa Ia); to potvrđuje i cjelokupna kombinacija oružja — 2 koplja i mač, kao što se vidi iz naše analize.

[58] U grobovima 82 i 104 se nalaze fragmentirane T drške noža, odnosno mača (?) — Z. Andrea 1976 b, T. 10: 82/2; 104/1, označene na tabeli praznim trokutima pod »mačevima« srodnim italskim tipovima »Torre Galli — Pontecagnano«: cfr. V. Bianco Peroni, 1970, T. 52: 342, T. 29: 209 itd. Za mač tipa Glasinac — Mati K. Kilian, 1975, T. 82: 2.

[59] Zanimljivo da u grobovima u Kuç i Ziu nema sjekira, što može značiti ili da tumul nije imao pripadnika koji bi bio nosilac sjekire — funkcije koju je sjekira označavala, ili da sjekire nisu bile u upotrebi. Protiv toga, svakako, govori nešto mlađi grob iz Rečice Ohridske, istovremen II tumulu u Kuç i Ziu: V. Lahtov, 1965 b, T. 2: 5; K. Kilian, 1975 a, T. 64: 6.

Burrela. Skromniji komplet predstavljaju grobovi s kopljem i iglom, eventualno i nožem. Razmjerno brojni su grobovi u kojima se nalazi samo po jedno koplje (sl. 4).

U drugoj skupini grobova nedostaje oružje, ukoliko u oružje ne brojimo uobičajne noževe koje karakterizira igla. Slično kao i kod prve skupine, privjesci i pojedinačne perle su rijetkost.

U zadnjoj skupini dolazi do izražaja nakit, gdje narukvice predstavljaju glavni signifikantni faktor te skupine. Narukvice su se u pravilu nosile u paru, po jedna na svakoj ruci[60]. Nošnji je pripadala i po jedna fibula i pojas[61], što podsjeća na nošenje pojasa u Burrelu (cfr. sl. 3 i 4). U tim grobovima su se nalazile i pojedinačne perle.

U preostalim grobovima te skupine nalazimo gotovo isključivo narukvice, što ih determinira kao ženske, ali ostaje otvoreno pitanje statusa i starosti. Za grobove 62, 63 i 59, s obzirom na veličinu narukvica, mogli bismo pretpostaviti da su dječji, jer su u usporedbi s ostalima narukvice male.

Što se tiče keramike, možemo konstatirati, slično kao i za Burrel i Romaja, da je dosta tipizirana te da su u muškim grobovima uobičajene posude s dvjema drškama. Za ženske grobove su posude atipične, budući da su amfore služile pretežno kao žare, a ne kao prilog.

Ne upuštajući se u analizu unutrašnje strukture tumula[62], ipak bih željela upozoriti na neke zanimljive činjenice. Centralni grob tumula je spaljeni dvostruki grob 5 a-b muškarca i žene; pri tom muškarac nosi nošnju bez oružja (2. skupina — sl. 4), a žena, s obzirom na nošnju pripada također drugom kompletu ženske nošnje (samo narukvice). Dvostruki grobovi su inače rijetki, grob 32 je bez priloga, a u grobu 19 su bili sahranjeni ratnik s kopljem te vjerovatno žena, što bi indicirala priložena perla. Međutim, međusobni položaj grobova je takav da možemo suponirati da su sahranjene povezivale i uže veze od rodovsko-obiteljskih. Tako uz 24. ratnika drugog kompleta muške nošnje leže dva spaljena groba — 62 i 63, ženska, s obzirom na veličinu narukvica, čak dječja. Sličan odnos je između grobova 59 i 29, gdje je ženski grob skeletan a muški spaljen (druga ratnička nošnja). Utisak imam da grobovi prve kategorije ratnika (97, 82, 9. 115)[63] imaju »samostalniji« položaj u odnosu na druge, kao i ženski grobovi s kompletnom ženskom opremom (14, 45, 122, možda i 16). Osim toga, i jedni i drugi su u pravilu skeletni.

Unatoč snažnom grčkom utjecaju koji se manifestira u II tumulu iz Kuç i Zia, osobito u preuzimanju novih keramičkih oblika, kao i nakita,

[60] Z. Andrea, 1976 b, Fig. 4, 5.

[61] Z. Andrea, 1976 b, Fig. 4, 5: u grobu 14 su kao završeci na pojasu visjeli astragalni članci i privjesci (T. 3: 14/1, 2, 6—8), a u grobu 16 su završetak pojasa predstavljali na jednom kraju uzice bikonična perla i privjesak izrađen na proboj (T. 4: 16/2, 5), a na drugom kraju cilindrična perla sa tri rebra. Za astragalne članke cfr.: K. Kilian, 1975 a, T. 96, za cilindrične perle K. Kilian, 1975 a, T. 87, za bikonične perle K. Kilian, 1975 a, T. 97.

[62] Naime, takva bi analiza prevazišla okvire ovog referata jer bi bilo potrebno izvršiti detaljnu kronološku analizu pojedinih grobova, osim toga, nacrt — Z. Andrea, 1976 b, Fig. 2 — nije kompletan, budući da cijeli niz grobova nije kartiran, odnosno nedostaje: 68, 34, 104, 23, 21, 27, 54, 37, 80, 17 itd.

[63] Što je, također, teško tvrditi jer je položaj grobova 68, 104, 34 nepoznat — nisu kartirani.

KUÇ i ZI I.																		
97	1		▲	▲				▲										
115	1			▲														
68			▲	▲	▲		▲											
34	1		▲	▲		▲	▲											
104		▲		△	▲				▲						▲			
82			▲	△	▲									▲				
9	2		▲	▲	▲													
108	1		▲		△													
121	1		▲		▲			▲										
18	1		▲		▲													
23	1		▲					▲										
28	1		2															
126	1				▲			▲										
111	1				2													
102	1				▲										△			
76	1				▲													
12	1				2													
10	1				△													
19	1														▲			
24	1					▲												
13	1							▲										
29	1							▲										
58	1							▲										
15	1									▲								
36	1									▲								
84	1									▲								
89	1																	
109	1																	
110	1																	
26	1																	
21	1																	
27		▲	▲		△													
54		▲	▲					▲										
5a					2				▲	▲								
17					2					▲								
20			▲		▲								▲					
52			▲		△													
57			▲		△					▲								
64					3					▲								
124			▲		▲											▲		
37					▲				▲									
56					△													
73					△													
79					▲													
80					△													
81					▲													
91					△													
99					△								▲					
103					▲													
2			▲															
44			▲							▲								
65			▲							▲					△			
93			▲															
30			▲															
14			▲								1	2	▲	▲				
16			▲								2	2	△	▲	▲			
45											1	2	▲			▲	▲	
55											1	2						▲
50											1							▲
122			▲		▲				▲			2	△	▲	▲	▲		
40											1							
5b									▲			2						
33												2						
46												2						
60												2						
61								▲				2						
62												2		▲				
59												1+2						
63												2						
75												2						
90										▲		1						
38										▲					▲	▲		

Sl. 4 — Kuç i Zi I.

glavne karakteristike nošnje ostaju jednake kao u starijem razdoblju, u vrijeme I tumula (sl. 5). Muškoj nošnji je svojstven par kopalja i igla, a u ženskoj nošnji ostaje mjerodavan obručast nakit (sl. 5). Paru narukvica se pridružuju naušnice i prsteni, koji karakteriziraju nošnju žene. U neparnom broju narukvica, koje su u grobovima 16, 17, 5 i razmjerno male, možda se skriva atribut djece — djevojčica.

KUÇ i ZI II.									X						
9	2		▲			▲									
6	1								2			▲			
13		▲	2	▲	▲										
8			▲												
10								▲	2			▲			
7				▲	▲				2				▲		
4									▲						
14									▲						
11							▲								
15							▲								
18		▲	2		▲					4		2	▲	▲	
1			▲							6	2	2?	▲		▲
3										4	2				
2										2					
16					▲					5					
17							▲	▲		1			▲		
5										1					

Sl. 5 — Kuç i Zi II.

Nošnja na području korčanske kotline, kao što pokazuju tumuli iz Kuç i Zia, u određenim elementima se razlikuje od sjevernoalbanske i kosovske nošnje. U ratničkoj nošnji postoje razlike u broju kopalja, što je dijelom uvjetovano vremenski, u odsutnosti sjekira u Kuç i Ziu, čemu može biti uzrok i statusno opredjeljenje te u nošnji igala (cfr. sl. 4, 5, 6). U ženskoj nošnji postoji bitna razlika u nošenju narukvica, dok su fibule i pojasevi zajednički elementi kompletne nošnje određene klase žena u oba kraja. Te razlike u nošnji se odražavaju i u materijalnoj kulturi obaju područja. Kuç i Zi se oblicima nadovezuju na makedonsko-trebeniški kulturni krug[64], dok sjevernoalbanski i kosovski lokaliteti čine integralni dio kulturne skupine Glasinac-Mati[65]

[64] Za Z. Andrea, 1976 b, cfr. K. Kilian, 1976; 1975 a, 48 ss (narukvice tipa Prilep, zatim astragalni članci, bojena keramika itd.) — cfr. nap. 62, za fibule: K. Kilian, 1975 b, Abb. 1: III B e, T. 55: 1538; za narukvice: Z. Andrea, 1976 b, T. 7: 45/5, 6 — K. Kilian, 1975 b, T. 69: 13—17. K. Kilian, 1975 a, T. 86: 1. Za mačeve cfr. nap. 58. Z. Andrea, 1977—78. Za igle: R. Vasić 1982 b, 220 ss. Za naušnice V. Lahtov, 1965 a, Tabela; L. Popović, 1956, T. 5; I. Mikulčić, 1966, T. 11: 19; 5: 11. Za narukvice: V. Lahtov, J. Kastelic, 1957, T. 14.

[65] Cfr. nap. 4—6, 47.

Nošnja na obrađivanom području zbog toga nije posve jedinstvena, već je specifična za pojedine predjele, tako da može služiti i kao faktor označavanja i raspoznavanja za pojedina plemena[66]. Ona ujedno determinira i socijalni status pojedinaca, pojedinih skupina i na taj način reflektira cjelokupnu društvenu strukturu (sl. 6). Jer grobnim inventarom označen status sahranjenog samo je odraz položaja koji mu je pripadao u društvu dok je bio živ. Tako suponiramo da razlike među pojedinim skupinama ne odražavaju samo društvenu strukturu onih koji su sahranjeni već i onih koji su sahranjivali[67].

STATISTIČKI PREGLED ODNOSA MEĐU GROBOVIMA POJEDINIH SKUPINA IZMEĐU GROBOVA

	Ukupan broj grobova	Grobovi s oružjem			Grobovi s oružjem			Neopred. gr. i gr. bez pril.
						Ženska nošnja		
		Svi	1. kat.	2. kat.		nekom.	komplet.	
Romaja I.	38	42%	21%	21%		31%		26%
Burrel	52	13,3%	5,7%	7,6%	18,4%	11,4%	4,3%	36,7%
Kuç i Zi I.	114	28,9%	6%	22,8%	3,8%	15,3%	15,3%	50%

Zanimljivo da je za mušku nošnju na obrađivanom području elementaran atribut oružje, što simbolizira osnovnu ulogu muškarca kao »društvenu«, koja pripada zajednici, budući da je karakter ratničko-vojničkih aktivnosti, s obzirom na interese zajednice, odnosno vladajućeg, »ofanzivno-defenzivan«. Najkonzekventnije bi to mogli dokazivati pojedini ratnički tumuli, među kojima je najtipičnija upravo romajska »velika ratnička humka«[68]. Raslojenost muškog društva na tom području je, na jednoj strani, evidentna na osnovu različitih nošnji (sl. 1—5), a, na drugoj strani, s obzirom na mjesto sahrane u sklopu nekropola (ratnički tumuli: rodovsko-obiteljski tumuli).

Za razliku od muške, čini se da žensku nošnju označavaju prilozi koji su u biti više osobnog karaktera (nakit), možda ponekad i odraz kućanske djelatnosti (vijčić-predenje, nož) ili čak religioznog karaktera (prilozi apotropejskog značenja).

Također je zanimljivo da se, s obzirom na atribute, dječji grobovi nadovezuju na žensku nošnju, rijetko na mušku.

Takva »simbolizacija« muške i ženske nošnje reflektira možda i osnovnu društvenu podjelu s obzirom na spol, gdje je ženi namijenjena uglav-

[66] Za lokaciju pojedinih plemena cfr. nap. 2 te F. Papazoglu, 1969.
[67] Cfr. E. J. Pader, 1982, posebno 58.
[68] Ratničke (grupne) grobnice su uobičajne i na području Hercegovine: cfr. Vir kod Posušja: Z. Marić, 1962; Kačanj: Z. Marić, 1959, 1977.

nom obiteljsko-kućanska, eventualno religiozna sfera, dok je muška djelatnost više vezana za političko polje. Ukoliko ova misao ne predstavlja tek suviše primitivno uopćavanje, iznimke koje potvrđuju pravilo u širem krugu bile bi I tumul u Atenici te ilirska Teuta[69].

ZUSAMMENFASSUNG

DIE TRACHT ALS KENNZEICHNENDES ELEMENT DER ÄLTEREEISENZEITLICHEN GESELLSCHAFTSGRUPPEN ZWISCHEN DRIM UND DEVOLL

Die Bestattungssitten werden schon seit alters von unverbrieften Gesetzen gerogelt, spezifisch für einzelne Völker, Gesellschaftsgruppen, Orte und Landschaften, Zeiträume. Da diese Siten oft schon in der Vorgeschichte festen Regeln unterlagen, können wir manchmal mit Hilfe der Gräber bzw. »Grabbeigaben die »Tracht« rekonstruiren[1].

Die vorliegende Untersuchung basiert nur auf einigen gut und vollkommen publizierten Grabhügeln aus Romaja, Burrel und Kuc i Zi[3].

Die chronologischen Probleme unseres Arbeitsgebietes und einzelner Typen werden hier nicht berührt, da zur einerseits anderen Fragen nachgehen wollen, und andererseits im letzten Jahrzehnt gerade die chronologischen Aspekte gründlich erörtert wurden[4—6].

Die Analyse einzelner Gräber im Rahmen der Hügel wurde nach einheitlichen Kriterien durchgeführt, was aus den Tabellen (Abb. 1—5) ersichtlich ist[7—13].

Im Hügelgäberfeld »Sakra« in Romaja hob sich der sogenannte Hügel I — der »grosse Kriegerhügel« auf Grund seiner Grösse hervor[14] (Abb. 6). Unter den Waffengräbern, die durch Lanzen mit Messern gekennzeichnet werden, können zwei, eventuell drei Gruppen unterschieden werden (Abb. 1). Für die erste ist eine reiche Kampfausstattung charakteristisch. Gewöhnlich enthalten die Gräber dieser Gruppe drei, vereinzelt auch bis fünf Lanzen[15]. Entscheidende Elemente für die Bestimmung dieser Gruppe sind jedoch das Beil[16] und das Schwert[17], die zu den Statusattributen der sogennanten Fürstengräber der Glasinacer Kultur gehören[18]. In den Gräbern von Romaja schliessen sich diese zwei Elemente mit Ausnahme des Grabes 5 zwar aus, doch stellen sie offensichtlich eine Alternative vor, wie aus der anderen Grabbeigaben, wie z. B. »Zepter (bzw. »Stilus«)[19], Schild[20], Pferdegeschirr[21] und Rostspiesse (»Pila«)[22], hervorgeht.

Die zweite Gruppe setzt sich aus bescheidener ausgestatteten Gräbern zusammen. Sie enthalten nur Lanzen und Messer, wobei bei der Bestimmung des Trägers die Zahl der Lanzen nicht vernachlässigt werden darf — zwei Lanzen können im Vergleich zu einer zu einen entscheidenden Element werden.

In der dritten Gruppe herrschen unter den Beigaben Bernstein- und Glasperlen, einzelne Anhänger und einige schwer zu bestimmende Gegenstände[23] vor (Abb. 1). Diese Gräbergruppe enthält somit keine Beigaben, die sonst für die Frauengräber sowohl des engeren (cfr. Abb. 2—5) als auch des weiteren Bereiches der Kultur Glasinac- Mati typisch sind[25]. Nur bei Grab 21 wissen wir, dass es sich um ein Kindergrab handelt[26-27].

Bei der Grabkeramik sind hauptsächlich nur drei Grundformen vertreten: Zweihenkelgefäss, Einhenkelkrug und Schüssel, (Abb. 1)[28]. Interessanterweise über-

[69] Za Atenicu: M. Đuknić, B. Jovanović, 1965, T. 15—20, 28—33. Za Teutu: M. Fluss, RE V A, 1140 ss. E. Badian, 1952, 2 ss. Cfr. takođe M. S. Filipović, 1961, 139 ss.

Za prevod na srpskohrvatski se želim zahvaliti M. Kučarjevoj, na njemački D. Božiću.

wiegt in Waffengräbern das Zweihenkelgefäss, und in der dritten Gruppe der Einhenkelkrug, was beweist, dass auch die Gefässe im Grabritual eine gewisse Rolle spielten. Die Gräber 30, 31, 2 und vielleicht auch 34 stellen aber wahrscheinlich nur nachträgliche Opfer mit Bezug zum Totenritual dar[29].

Diese drei Gräbergruppen aber unterscheiden sich untereinander auch hinsichtlich ihrer Grabkonstruktion und der Lage im Hügel. Die erste Gruppe ist kreisförmig um das Zentrum des Hügels, wo sg. Grab 18 liegt, angeordnet. Bei allen Gräbern war die Sohle mit Flusskies und Rollsteinen oder mit Steinplatten gepflastert. Mit den Steinplatten waren die Gräber auch überdeckt. Die Gräber der zweiten Gruppe nehmen etwa den »zweiten Kreis« im Hügel ein[30-31]. Ausser Grab 8 wurden die Sohlen der Gräber regelhaft mit Flusskies und Rollsteinen überdeckt, nur seltene Gräber waren auch mit Steinen bedeckt. Die Gräber der dritten Gruppe sind im Durchschnitt klein. Die meisten liegen an der Peripherie des Hügels. Sie wurden ohne irgendwelche zusätzlichen Konstruktionen errichtet und meistens nur mit Steinen überdeckt. Einige waren sogar ohne jede Kennzeichnung. Offenbar hängt auch die Grabform vom Status des Begrabenen ab und ist als Folge bestimmter Begräbnisriten bei der Kennzeichnung der Verstorbenen massgebend.

Die Bestattung im I. Grabhügel von Romaja erfolgte also nach den Regeln eines strengen Rituals, das sich einen längeren Zeitraum hindurch erhalten hatte[32—34]. Darin wurden nur Männer — Angehörige der höchsten Kriegerschicht der Gemeinschaft von Romaja (die erste Gruppe), ferner wahrscheinlich jüngere Krieger — die Jungen (die zweite Gruppe) und Kinder — Knaben? (die dritte gruppe) begraben[35].

Der Hügel I von Romaja unterscheidet sich dennoch von den typischen Furstengräbern bzw. — Hügeln des Glasinacer Gebietes. Dort wurde in einzelnen Hügeln nur je ein Fürstengrab gefunden, gewohnlich von wenigen Gräbern der Angehörigen der entsprechenden Sippe umgeben, sowohl der Frauen als auch der Männer[37]. Vielleicht spielte hier auch der zeitliche Faktor eine Rolle[38]. Ausserdem wurden die Kreiger von Romaja nicht mit Luäuswaren ausgestattet[39]. Es handelte sich vielmehr um eine kaum hervorgehobene, trotzdem aber ausgesprochen führende Kriegerschicht.

Aus der näheren Umgebung von Romaja können wir annehmen, dass wir es mit einer ähnlichen Art von Hügeln auch im Fall des Hügels 14 des Gräberfeldes Boka in Prčevo bei Klina[40], bei den Hügeln aus Kličevo bei Nikšić[41] und in Činamak[42] zu tun haben. Einen kleinen Kriegerhügel stellt auch der sieben Gräber enthaltende Hügel 3 aus Dubičak dar[43]. Völlig unklar ist aber die Situation in Karagač[44]. Nur auf Grund der einzelnen Gräber können wir feststellen, dass die Männertracht im Grunde der zweiten aus Romaja entspricht (Abb. 2), dass die typische reiche Frauenausstattung vertreten ist[45—46], und dass es sich auch um zwei Kindergräber handelte (Abb. 2). Ein wesentlicher Unterschied zwischen Karagač und Romaja zeigt sich jedoch in der Keramik.

Ganz anders ist der Hügel aus Burrel, der eine »gewöhnliche« Familien- bzw. Sippengesellschaft widerspiegelt[47]. (Abb. 6). Auf Grund der Beigaben können diese Gräber gleichfalls in drei grössere Gruppe geteilt werden (Abb. 4). Die erste Gruppe bilden Waffengräber, die aber nicht nur eine Trachtart darstellen. Gräber mit reicherer Kriegerausstattung, die die erste Grabgruppe des »grossen Kriegerhügels« von Romaja kennzeichen, sind in Burrel nicht vorhanden. Die Gräber mit »vollkommener« Ausstattung (zwei Lanzen und ein Beil[49] / Schwert[50]) könnten wir mit den führenden Krigern (patres familias?) dieser engeren Familien- bzw. Sippengemeinschaft identifizieren. Die übrigen Männer mit zwei bzw. eine Lanze oder einem Messer könnten wir mit der zweiten Gruppe der Krieger von Romaja gleichsetzten (cfr. Abb. 3, 1).

Ausgeprägt ist die zweite Gruppe, deren kennzeichnende Elemente Fibeln und Gürtel mit reichen Anhängern darstellen (Abb. 3)[51]. Die Armringe sind nur in zwei Gräbern vorhanden. Oft kommen Bernstein- und Glasperlen vor. Die gleiche Tracht hatte auch die Frau aus Grab 1 von Karagač (cfr. Abb. 2, 3). Wir können daraus schliessen, dass Fibeln, deren Anzahl von dem Vermögen der Verstorbenen abhing, und Gürtel jene entscheidende Elemente sind, die eine vollständige Frauentracht im Arbeitsgebiet charakterisieren[52].

Die dritte Gruppe wird von beigabenärmeren Gräbern gebildet. Sie enthalten einzelne Fibeln, einzelne Gürtelteile — Glieder oder Knöpfe, und einzelne Perlen. Im wesentlichen besitzen die Gräber dieser Gruppe denselben Charakter wie die dritte Gruppe von Romaja, die wir den Kindern zuzuweisen versuchten.

Bei der Grabkeramik sind zwei Funktionstypen festzustellen: Zweihenkelgefäss und Einhenkelkrug (Abb. 3). Die Gefässe stellen eine regelmässige Beigabe der Gräber der ersten und dritten Gräbergruppe dar. Demnach folgte das Beilegen der Gefässe in die Gräber von Burrel und Romaja denselben Regeln, sowohl in Bezug auf den Gefässtöp als auch die Grabart.

Auf Grund der bisherigen Analyse kann festgestellt werden, dass die Bewohner von Burrel und der Orte von Kosovo, die gleiche Tracht besassen und ähnliche Bestattungssitten vorherrschten. Unterschiede zwischen den einzelnen Hügeln bestehen dagegen hinsichtlich der inneren Struktur, d. h. der sozialen Schicht /Gemeinschaft, die im Hügel bestattet hat. Neben den Familien- bzw. Sippenhügeln gab es auch Hügel andersartiger Gemeinschaften, wie z. B. religiöse, Krieger- und weitere[54], die auch verschiedene Gesellschaftsformen, -schichten widerspiegeln.

Als Familien- bzw. Sippenhügel können auch die zwei Hügel aus Kuç i Zi im Gebiet des Beckens von Korce bezeichnet werden[55]. Im I. Hügel teilen sich die Gräber in drei grössere Gruppen (Abb. 4, 6), innerhalb derer sich noch einige weitere sie differenzierende Besonderheiten zeigen. Innerhalb der ersten Gruppe, deren Träger auf Grund der Waffen als Krieger ausgewiesen sind, können drei Arten der Ausstattung unterscheiden werden. Gemeinsamer Nenner ist dabei die Lanze, die nur im Grab 9, einem der jüngsten im Hügel, paarweise vorkommt[57]. Das Schwert aber ist neben der Lanze und dem Messer[58] für die Gräber der führenden Kriegerschicht charakteristisch und kann ähnlich wie in Romaja auch für ein Statussymbol gehalten werden (Abb. 4)[59]. Eine häufige Trachtbeigabe im engeren Sinne stellen die Nadeln dar. Eine ärmere Ausstattung stellen die Gräber mit einer Lanze und Nadel, eventuell auch einem Messer dar. Verhältnismässig zahlreich aber sind auch die Gräber, die nur je eine Lanze enthalten.

Die zweite Gräbergruppe ist waffenlos, insofern die gewöhnlichen Messer nicht zu den Waffen gezählt werden. Sie wird die Nadel gekennzeichnet.

Die letzte Gruppe wird durch Schmuckgegenstände gekennzeichnet, wobei den Armringe besonders Bedeutung zukommt. Sie wurden in der Regel paarweise getragen, je eine auf jedem Arm[60]. Zur Tracht gehörten auch je eine Fibel und ein Gürtel[61], was an die Gürteltracht in Burrel errinert (cfr. Abb. 3, 4). Die übrigen Gräber dieser Gruppe enthielten fast ausschliesslich Armringe, wodurch sie zwar weiblich bestimmt werden können, jedoch bleibt die Frage des Standes und des Alters offen. Bei den Gräbern 62, 63 und 59 könnten wir auf Grund der Grösse der Armringe voraussetzen, dass es sich um Kindergräber handelt.

Obwohl im Hügel II aus Kuç i Zi eine starke griechische Beeinflussung wahrzunehmen ist, vor allem hinsichtlich der Übernahme neuer Keramikformen und auch von Schmuckgegenstände, bleiben die Hauptcharakteristika der Tracht die gleichen wie in der älteren Periode des Zeitraumes von Hügel I. Für die Männertracht sind ein Lanzenpaar und eine Nadel charakteristisch, bei der Frauentracht hingegen bleibt der Ringscmuck massgebend (Abb. 5).

Die Tracht im Gebiet des Beckens von Korce unterscheidet sich in einzelnen Elementen von der nordalbanischen und der von Kosovo. In der Kriegertracht gibt es Unterschiede hinsichtlich der Lanzenzahl, was nur teilweise zeitlich bedingt ist, sowie hinsichtlich des Fehlens der Beile, was mit dem Status zusammenhängen mag, und der Nadeltracht. Die Frauentracht dagegen weist wesentliche unterschiede in der Tragweise der Armringe auf, während Fibeln und Gürtel gemeinsame Bestandteile der kompletten Tracht einer bestimmtem Frauensschicht in beiden Gebieten sind. Diese Trachtunterschiede spiegeln sich auch in der materiellen Kultur beider Gebiete wieder. Kuç i Zi knüpft formal an den mazedonisch- Trebenište Kulturkreis an[64]. Nordalbanische Fundorte und jene von Kosovo bilden hingegen einen Bestandteil der Kulturgruppe Glasinac — Mati[65].

In unserem Arbeitsgebiet ist demnach die Tracht nicht völlig einheitlich, sondern für einzelne Gebiete spezifisch, so dass sie auch als Bezeihnungs- und Unterscheidungsfaktor für einzelne Stämme dienen kann[66]. Gleichzeitig drückt sie aber auch den Sozialstatus des Einzelnen bzw. einzelner Gruppen aus und spiegelt auf diese Weise die gesamte Gesellschaftsstruktur wieder.

Es ist jedenfalls interessant, dass für die Männertracht in unserem Arbeitsgebiet die wichtigste Attribut die Waffe darstellt, wodurch die Rolle des Mannes als »gesellschaftlich«, d. h. der Gesellschaft angehörend, symbolisiert wird, ist doch der Charakter der kriegerisch -militärischen Aktivitäten »offensiv-defensiv« in Bezug auf die Interesse der Gemeinschaft bzw. des Herrschenden. Am konsequentesten könnten das einzelne Kriegerhügel beweisen, unter welchen gerade der »grosse Kriegerhügel« aus Romaja der typischte ist. Die Schichtung der Männergesellschaft dieses Gebietes ist einerseits auf Grund verschiedener Trachten und andererseits bezüglich der Lage im Rahmen der Nekropole (Kriegerhügel : Familien- bzw. Sippenhügel) ersichtlich.

Im Unterschied zur Männertracht scheint die Frauentracht durch Beigaben charakteristisch zu sein, die im wesentlichen mehr in den persönlichen Bereich gehören (Schmuck), bisweilen vielleicht auch auf haushälterische Tätigkeiten hinweisen (Spinnwirtel — Spinnen, Messer) odar sogar religiöse (Beigaben apotropäischen Charakters) Bedeutung haben. Interessanterweise knüpfen die Kindergräber hinsichtlich der Attribute eher an die Frauen- und nur selten an die Männertracht an.

Eine solche »Symbolisierung« der Männer- und Frauentracht reflektiert vielleicht eine grundlegende geschlechtsspezifische Gesellschaftsstruktur nach der der Frau vor allem die Familien-, Haushalts- und eventuell religiöse Sphäre überlassen blieb, die Tätigkeit der Männer aber vielmehr in den politischen Bereich gehörten. Wenn diese Feststellung nicht eine zu einfache Verallgemeinerung ist, dann wäre die Ausnahme, die diese Regel bestätigen wörde, die illyrische Königin Teuta[70].

LITERATURA

Z. Andrea 1976/a — *La civilisation tumulaire du Bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du Sud-Est.* Iliria 4, 133 ss.
1976/b — *Les tumuli de Kuç i Zi.* Iliria 6, 165 ss.
1977—78 — *Les tumuli de Kuç i Zi.* Iliria 7—8, 127 ss.

E. Badian 1952 — *Notes on Roman Policy in Illyria.* Studies in Greek and Roman History (1968)² 1 ss.

Đ. Basler 1969 — *Nekropola na Velim Ledinama u Gostilju (Donja Zeta).* Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 24, 5 ss.

A. Benac, B. Čović 1957 — *Glasinac II.*

V. Bianco Peroni 1970 — *Die Schwerter in Italien.* PBF IV/1.

D. Božič 1981 — *Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju.* Arheološki vestnik 32, 315 ss.

N. Ceka 1975 — *Un tumulus à Dukat.* Iliria 3, 139 ss.

B. Čović 1963 — *Pogrebni običaji praistorijskog stanovništva glasinačkog područja.* Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 18, 41 ss.
1979 — *Kneževski grobovi glasinačkog područja.* Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor 1976), 143 ss.

M. Đuknić, B. Jovanović 1965 — *Illyrian Princely Necropolis at Atenica.* Arch. Iug. 6, 1 ss.

N. Đurić 1964 — *Ilirski tumuli kod Suve Reke.* Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 9, 537 ss.
1979 — *Redeterminacija nekropole u Dubočaku kod Suve Reke.* Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor 1976), 107 ss.

N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović 1975 — *Praistorijska Romaja.* Diss. et mon. 17.

M. S. Filipović 1961 — *Žene kao narodni glavari kod nekih balkanskih naroda.* Godišnjak 2 Sarajevo, 139 ss.

M. Fluss *Teuta.* RE V A, 1140 ss.

S. Foltiny 1961 — *Athens and the East Hallstatt Region: Cultural Interrelations at the Dawn of the Iron Age.* Am. Journal Arch. 65, 283 ss.

J. Graue 1974 — *Die Gräberfelder von Ornavasso.* Hamburger Beitr. Arch. Beih 1.

A. Häusler 1968 — *Kritische Bemerkungen zum Versuch soziologischer Deutungen ur- und frühgeschichtlicher Gräberfelder — erläutert am Beispiel des Gräberfeldes von Hallstatt. Ethnogr.* Archäol. Zeitschr. 9, 1 ss.

R. Katičić 1964 — *Illyrii proprie dicti.* Živa antika 13—14, 87 ss.
1966 — *Nochmals Illyrii proprie dicti.* Živa antika 16, 241 ss.
1977 — *Enhelejci.* Godišnjak 15, Sarajevo, 5 ss.

K. Kilian 1975/a — *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägais und Adria.* Präh. Zeitschr. 50, 9 ss.
1975/b — *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit.* PBF XIV/2.
1976 — *Zur Eisenzeit in Albanien.* Iliria 4, 191 ss.
1977 — *Germania* 55, 249 s.

M. Korkuti 1981 — *Le tumulus de Patos.* Iliria 11/1, 7 ss.

G. Kossack 1970 — *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und Fränkischer Saale.* Materialhefte zur Bay. Vorg. 24.

D. Kurti 1976 — *Nouveaux éléments sur la civilisation illyrienne des tumuli de Mati.* Iliria 4, 237 ss.
1977—78 — *Le tumulus de Burrel.* Iliria 7—8, 157 ss.

V. Lahtov 1959 — *Arheološko iskopuvanje na »Trebeniško Kale« kaj seloto Trebenište-Ohridsko 1953—1954 godina,* Lihnid 2—3, 11 ss.
1975/a — *Problem trebeniške kulture.*
1965/b — *Ilirskiot borečki grob od seloto Rečica- Ohridsko i problemot na grčko-ilirskiot* šlem. Situla 8, 47 ss.

V. Lahtov, J. Kastelic 1957 — *Novi istraživanja na nekropolata »Trebenište«* — 1953—54. Lihnid 1,5 ss.

Z. Marić 1959 — *Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja.* Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 14, 87 ss.
1962 — *Vir kod Posušja.* Glasnik Zemaljskog muzeja NS 17, 63 ss.
1977 — *Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće.* Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 30—31, 101 ss.

I. Mikulčić 1966 — *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza.* Diss. et mon. 3.

E. J. Pader 1982 — *Symbolism, Social Relations and the Interpretation of Mortuary Remains.* BAR Int. ser. 130.

F. Papazoglu 1969 — *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba.* Djela XXX (Sarajevo).

M. Parović-Pešikan 1982 — *Grčka mahajra i problem krivih mačeva.* Godišnjak 20, Sarajevo 25 ss.

L. Pauli 1975 — *Keltischer Volksglaube.* Münchner Beitr. zur Vor-und Frühgesch. 28.

L. Popović 1956 — *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa.*
1975 — *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu.*

F. Prendi 1975 — *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie.* Iliria 3, 109 ss.

E. Shukriu-Hoti 1979 — *Sličnosti sahranjivanja kod Ilira u Metohiji i severoistočnoj Albaniji.* Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor 1976), 115 ss.

D. Srejović 1973 — *Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians.* Balcanica 4, 39 ss.

P. F. Stary 1979 — *Feuerböcke und Bratspiesse aus eisenzeitlichen Gräbern der Apenninhalbinsel.* Kleine Schriften aus dem Vorgesch. Seminar Marburg 5, 40 ss.
1981 — *Zur eisenzeitlichen Bewaffnung und Kampfesweise in Mittelitalien.* Marburger Studien zur Vor- und Frühgesch. 3.

N. Tasić 1979 — *Sahranjivanje na nekropoli Boka u Prčevu kod Kline (Kosovo).* Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor 1976), 89 ss.
B. Teržan 1980 — *Posodje v grobovih halštatskih bojevnikov na Dolenjskem.* Situla 20—21, 343 ss.
1983/s — *Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenjskem kulturnem krogu.* Arheološki veštnik 3 s.
J. Todorović 1979 — *Neke specifičnosti grobnih i žrtvenih konstrukcija na romajskoj nekropoli.* Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor 1976), 101 ss.
R. Vasić 1971 — *The Openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans.* Arch. Iug. 12, 1 ss.
1974 — Arch. Iug. 15, 54 ss.
1977 — *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia.* BAR Suppl. ser. 31.
1981 — *O početku gvozdenog doba u Srbiji.* Starinar, n. s. 32, 1 ss.
1982/a — *Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji.* Godišnjak 20, Sarajevo, 5 ss.
1982/b — *Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum.* Präh. Zeitschr. 57, 220 ss.
P. Vlahović 1972 — *Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugoslavije.*
J. Werner 1954 — *Die Bronzekanne von Kelheim.* Spätes Keltentum zwischen Rom und Germanien (1979), 68 ss.
O. Žižić 1979 — *Grobovi ilirskih ratnika — Kličevo kod Nikšića.* Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor 1976), 205 ss.
M. Zotović 1972 — *Nekropola u Kremnama i potreba daljeg istraživanja teritorije Autarijata.* Zbornik radova Narodnog muzeja Čačak, 3, 1 ss.
1974 — *The necropolis in Pilatovići near Požega and some characteristics in the way of burying the dead.* Arch. Iug. 15, 27 ss.

ALEKSANDAR STIPČEVIĆ

KULT HEROIZIRANOG POKOJNIKA U ILIRSKOJ RELIGIJI

Raspolažući s arheološkom građom i s rijetkim pisanim izvorima o religiji, kultu i drugim manifestacijama duhovne kulture Ilira, prisiljeni smo često posezati za komparativnom građom iz grčke, rimske i opće indoevropske baštine da bismo objasnili značenje pojedinih nalaza ili pojedinih vijesti kod antičkih pisaca. Taj metod, kao što je poznato, nije uvijek pouzdan. Znamo, naime, da vjerovanja, magijski čini, mitologija itd. mogu varirati od jedne do druge zemlje, od jednog do drugog plemena ili grada, ne gubeći pri tome svoj osnovni smisao i značenje, i da se različitost varijanata jedne mitološke priče ili nekog pogrebnog obreda mogu konstatirati samo na osnovu pismene ili usmene predaje. Ipak, mogućnosti da napravimo neku krupnu pogrešku upotrebom te metode nisu prevelike s obzirom na zajedničku indoevropsku duhovnu podlogu Ilira i drugih naroda u ovom dijelu Evrope.

U tumačenju značenja arheoloških nalaza sa ilirskog tla koji se tiču kulta heroiziranog pokojnika, upućeni smo također na komparativnu građu, jer nam je to gotovo jedini način da u tim nalazima identificiramo elemente tog kulta i da na taj način bacimo tračak svjetlosti na još uvijek slabo poznati svijet vjerovanja starih Ilira.

Podsjetimo se najprije što se pod kultom heroiziranog pokojnika podrazumijeva. Pojedincima koji su za života igrali neku istaknutu ulogu u društvu bila je rezervirana ista takva uloga i u posmrtnom životu. To se, u prvom redu, odnosi na plemenske prvake, ratnike koji su za života stekli slavu na bojnom polju, osnivače gradova, osnivače vjerskih pokreta ili filozofskih škola i druge koji su za života uživali poseban ugled. Oni nisu bili bogovi, niti polubogovi, ali su se njima približili svojim posebnim sposobnostima i svojstvima ili, pak, jednostavno svojim istaknutim položajem u društvu, pa su im ljudi iskazivali posebno poštovanje, kako za života tako i nakon njihove smrti. Grčka literatura od Homera dalje puna je priča o

herojima, odnosno diviniziranim pokojnicima, čija je fizička ili intelektualna snaga ili, pak, ljepota, često nadnaravna, a u svakom slučaju neuobičajena za prosječne ljude. Nad njihovim grobom su se prinosile žrtve, ali ne samo u znak poštovanja prema pokojniku nego i zbog uvjerenja da pokojnik može na neki način pomoći onom koji prinosi žrtvu ili, pak, cijelom plemenu, odnosno narodu, posebice u vrijeme opasnosti od neprijatelja ili bolesti. Grci su se prema heroiziranim pokojnicima odnosili kao prema posrednicima između smrtnika i besmrtnih bogova[1].

Gotovo posvemašni nedostatak pisane dokumentacije o tom kultu u Ilira stavlja nas nerijetko pred neugodne dileme. Poznato je, naime, da nije lako na osnovu same arheološke građe razlučiti kult heroiziranog pokojnika od kulta predaka ili kulta polubožanstava, tim više što je kult heroja, u stvari, samo jedna posebna manifestacija kulta predaka, od kojeg je kult heroiziranog pokojnika i potekao[2]. To razlučivanje je posebno teško u Ilira, jer nam u mnogo slučajeva nedostaju elementi potrebni za određivanje karaktera nekog božanstva ili polubožanstva sa osnovu onoga što nam pružaju grčki ili rimski pisani izvori. Takva jasna razdvajanja nisu, uostalom, moguća ni u grčkoj ili rimskoj religiji. U načelu je to razdvajanje kulta heroiziranih pokojnika od kulta predaka jasno: kult predaka je obiteljski kult, dok su heroji predmet kulta cijele zajednice.

Polazeći od te činjenice, inače vrlo dobro poznate iz grčko-rimske religije, očigledno je, npr., da se grobovi viđenijih članova zajednice, koji su pokopani pod podnicama kuća u Donjoj Dolini, moraju dovesti u vezu sa kućnim kultom predaka. Potvrdu za to, po Truhelki, imamo u lijepo izrađenim pećima, točnije kućnim žrtvenicima, ukrašenim svastikama i meandrima, koje su u donjem dijelu imale cjevasti otvor kroz koji se jelo i piće slalo pokojnicima pokopanim ispod kuće. Tu neposrednu vezu između pokojnika i ukućana možemo smatrati lijepim primjerom kulta predaka, kulta koji se po mnogim svojim značajkama razlikuje od kulta heroiziranog pokojnika.

Pa čime možemo dokumentirati kult heroja u Ilira? Možemo ga dokumentirati najprije arheološkim nalazima, koji zbog podudarnosti sa nalazima u Grčkoj i u drugim okolnim zemljama nedvosmisleno upućuju na zaključak da je i u Ilira kult heroiziranog pokojnika bio jako razvijen. Tu su, u prvom redu, bogati, tzv. »kneževski« grobovi, koji su otkriveni na cijelom ilirskom prostoru.

Uobičajeni naziv »kneževski grobovi«, koji se upotrebljava za one grobove koji imaju bogatu popudbinu ili nad kojima je podignut veliki humak, nije najsretniji, makar da ga je teško zamijeniti boljim, i to zato što taj naziv sugerira misao da su u njima bili pokopavani samo oni koji su za života bili bogati i moćni, odnosno oni kojima je rodbina ili šira plemenska zajednica mogla stavljati u grob bogate darove i podići im veliki humak.

[1] Općenito o kultu heroja v. M. Delcourt, *Légendes et cultes des héros en Grèce.* Paris 1942; L. R. Farnell, *Greek hero cults and ideas of immortality.* Oxford 1921; S. Czarnowski, *Le culte des héros et ses conditions sociales.* Paris 1914; K. Kerényi, *Die Heroen der Griechen.* Zürich 1958; E. Rohde, *Psyche,* I, Tübingen 1910. str. 146 i dalje.

[2] Vidi o tome M. P. Nilsson, *A history of Greek religion.* 2nd ed. Oxford 1949, str. 36.

Vidjet ćemo odmah da taj izraz nije najsretniji, zato što se njime ne iscrpljuje značenje tih grobova.

Kratka analiza dvaju takvih grobova što su iskopani u Atenici kod Čačka pomoći će nam da istaknemo i drugo značenje tih grobova.

Kao što je svima dobro poznato, u Atenici su otkrivena dva velika humka. Sudeći po prilozima, pod jednim je humkom bio pokopan muž, a pod drugim njegova žena. U grobu žene pronađen je nakit od zlata, srebra, jantara i drugi luksuzni predmeti domaće i strane (grčke) izradbe, dok je u muškom grobu pronađeno razno oružje i dijelovi konjske opreme[3].

Jedna važna pojedinost razlikuje ova dva groba. Pod humkom »kneza«, a u neposrednoj blizini njegova groba, otkrivena je žrtvena konstrukcija gdje su se prinosile žrtve. Iz toga slijedi zaključak da je odnos pučanstva prema tom grobu bio drukčiji od odnosa prema ženskom grobu, gdje takve konstrukcije nije bilo. Dok grob žene svojim bogatim prilozima i veličinom humka pokazuje samo to da se u njemu nalazila bogata i ugledna žena plemenskog poglavara, dotle nam humak njezinog muža otkriva da je njegov grob služio kao mjesto gdje su pripadnici plemena obavljali kultne radnje, koje se nikako drukčije ne mogu objasniti nego kao manifestacije posmrtnog kulta tog plemenskog prvaka. Sve što znamo o kultu heroiziranih pokojnika i njihovih grobova iz Grčke od homerskih vremena dalje nedvojbeno nas upućuje na zaključak da je u Atenici pokopan pokojnik koji je od strane cijelog plemena bio smatran diviniziranim herojem.

Dvije pojedinosti potvrđuju upravo takvu namjenu te konstrukcije: 1. broj žrtvenih rupa (9 u jednom, 12 u drugom kvadratu) ima htoničko značenje i 2. žrtve su se prinosile ne na uzdignutim žrtvenicima nego na površini zemlje. Tumačenje ovog običaja nalazimo opet u Grčkoj, gdje je postojalo pravilo da se božanstvima žrtve prinose na uzdignutim žrtvenicima, a herojima na površini zemlje.

Bilo bi, naravno, pretjerano tvrditi da su svi muški grobovi »kneževskog« tipa, kao i uopće svi ratnički grobovi, bili predmet kulta i da su u njima bili pokopani pokojnici koje su njihovi suplemenici štovali kao heroje, ali ćemo posve sigurno manje pogriješiti budemo li smatrali da su ratnici u čije se grobove stavljalo oružje, konjska oprema i drugo i nad kojim su njihovi suplemenici ili sugrađani podizali velike humke, uživali poseban ugled i bili štovani kao heroji. Očigledno je, npr., da se ne mogu smatrati samo »kneževskim« grobovi pod velikim humkama što su otkriveni u Stični, kao ni oni u Novom Mestu (lok. Kandija) itd. Na ovom posljednjem lokalitetu posebno je za našu temu zanimljiv grob ilirskog ratnika, u kojem je bio pokopan ratnik, ali i njegov konj, a u koji su ratnikovi suplemenici stavili vrlo bogatu popudbinu — konjsku opremu, željezne sulice, situle s bogatim figuralnim ukrasima i brončani šljem, na kojem su dobro vidljivi udarci bojne sjekire kojom je taj ilirski junak usmrćen[4]. Suplemenici su u njegov grob stavili sve što mu je za života bilo važno i po čemu je stekao zasluge za svoje pleme. Ti isti predmeti trebalo je tom junaku da služe i u drugom svijetu, gdje će se, jednako kao i za života, u društvu bogova i drugih heroja brinuti za suplemenike koje je za sobom ostavio.

[3] Vidi opis ovog značajnog nalaza u M. Đuknić — B. Jovanović, *Illyrian princely necropolis at Atenica.* Archaeologia Jugoslavica. 6. 1965, str. 1—25.

[4] T. Knez, *Novo mesto v davnini.* Maribor 1972. str. 68—69.

Spomenuli smo da su se kao heroji često slavili osnivači gradova, ali i drugi čije je djelovanje za života bilo vezano za mitske ili stvarne događaje iz povijesti grada, odnosno plemena. O jednom takvom heroju imamo podatke u djelima antičkih pisaca. Radi se o Joniju, i to onom čije je ime vezano za grad Dyrrhachion. Po Apijanu[5], koji je ispričao jednu staru mitološko-genealošku priču, taj je grad osnovao barbarski, tj. ilirski, vladar Epidamnos, po kojem je grad dobio i ime. Njegovog unuka Jonija, sina Diraha, nehotice je ubio Heraklo. Nakon što mu je podigao kenotaf, bacio je Heraklo njegovo tijelo u more, koje je po njemu nazvano Jonskim.

Jonijev kenotaf štovao se u tom gradu, a sam Jonije bio je štovan kao heroj grada. Kao heroj se štovao i njegov otac Dirah (Dyrrhachos), koji je bio osnivač lučkog dijela toga grada, po kojem je u rimsko doba cijeli grad dobio ime. Dirah, jednako kao i Jonije, Ilir je po narodnosti, pa tu priču o Joniju možemo smatrati pouzdanim dokazom da su Iliri, jednako kao i njihovi susjedi Grci, ugledne osnivače gradova divinizirali i štovali ih kao heroje.

Jednu zanimljivu pojedinost želimo ovdje spomenuti u vezi s Jonijevim kenotafom u Dyrrhachionu. U mjestu Urakë u srednjoj Albaniji otkriven je ratnički grob s bogatim inventarom oružja, ali bez ljudskog skeleta. Možemo pretpostaviti da je vlasnik tog oružja poginuo negdje daleko i da je njemu u čast podignut veliki humak pod koji su stavili ratnikovo oružje[6].

Postavlja se pitanje da li je i Jonije, koji je u IV. stoljeću pr. n. e. vladao u Issi, također štovan kao divinizirani pokojnik. Sve ono što o toj snažnoj ličnosti znamo iz povijesnih izvora i na osnovi novca s njegovim imenom, upućuje na zaključak da se s tim vladarom nakon njegove smrti dogodilo ono što se često događalo kako kod Ilira tako i drugih naroda, tj. da je diviniziran i da je kao heroj nastavio pomagati svojim suplemenicima u teškim trenucima što su nastali za Ilire nakon njegove smrti[7].

Heroizirani pokojnik je često u likovnoj umjetnosti prikazan u obliku zmije, htoničke životinje »par excellence«. U obliku zmije će se heroizirani pokojnik pojaviti kao zaštitnik plemena ili grada u slučaju neprijateljskog napada. To nam je poznato iz grčke religije i povijesti, no potvrde takve uloge heroiziranog pokojnika u obliku zmije imamo i kod Ilira, i to na dvjema ukrasnim pločicama sa ikonografski vrlo zanimljivim kompozicijama. Jedna od njih je pronađena u mjestu Selcë e Poshtme kod Pogradeca u blizini Ohridskog jezera u Albaniji[8], a druga u Gostilju u blizini Skadarskog jezera u Crnoj Gori[9]. Na objema pločama prikazan je motiv borbe između ilirskih vojnika i neprijatelja. Iza ilirskih vojnika uzdiže se ogromna zmija,

---

[5] Appiani Alexandrini, *Historia Romana*. 2, 39.

[6] S. Islami, *Mbi parzmoren ilire. La cuirasse illyrienne*, Iliria. 11, 1981, nr. 2, str. 42 i 46. Prilično zamršenu problematiku eponima Jonskog mora Jonija obradili su u novije vrijeme R. Katičić, *Ionios der Illyrier*, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja. 9. 1973, str. 185—200 i D. Rendić-Miočević, Ἰόνιος »το γένος Ιλλυριος« i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu. U: Adriatica praehistorica et antiqua. Zagreb 1970, str. 347—376.

[7] D. Rendić-Miočević, l. c., zaključuje u svom radu o Joniju da »možemo samo pretpostaviti kako je ta istaknuta ličnost domaće, ilirske Antike već rano počela prerastati u nešto još više i nedokučivije — u mit« (str. 367).

[8] Lijepu sliku ove pločice nalazimo u publikaciji »Shqipëria arkeologjike«, Tirana 1971, sl. 47.

[9] Đ. Basler, *Nekropola u Velim Ledinama u Gostilju*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 24, 1969, str. 9 i 43, Tab. XXV, 126/3.

koja kao da i sama sudjeluje u bici, a u svakom slučaju zaštićuje borce u času kada se ovi bore protiv neprijatelja[10]. Zmija na ovim pločicama očigledno personificira umrlog člana zajednice, koji u obliku zmije pritiče u pomoć svojim suplemenicima u času opasnosti. A to je upravo ono što rade heroizirni pokojnici, koji i kao mrtvi sudjeluju u dobru i u zlu grada ili plemena kojem pripadaju. Po svoj prilici, nije slučajno što heroizirani pokojnici poprimaju oblik zmije upravo u južnim ilirskim krajevima. Znamo da se po jednom tumačenju i samo ime Ilira dovodi u etimološku vezu sa zmijom, pa bi i Ilir, sin Kadma i Harmonije, rodonačelnik ilirskog roda, bio, u stvari, heroj eponim Ilira. Slični slučajevi nisu nimalo rijetki u grčkoj, i indoevropskoj općenito mitologiji, pa ako i dopustimo mogućnost da u toj priči o Illyriosu nije baš sve ilirsko, nemamo razloga posumnjati u mogućnost da su i Iliri poznavali ekvaciju heroizirani pokojnik = zmija.

Još jedna htonička životinja povezana je sa heroiziranim pokojnikom. To je konj, životinja na kojoj heroizirani pokojnik jaše u zagrobni svijet, ali u kojoj je katkada inkarniran i sam heroizirani pokojnik. Znamo da je konj u ilirskoj religiji igrao vrlo značajnu ulogu kao htonička životinja, a prisustvo kostiju ove životinje u »kneževskim« grobovima nesumnjivo je povezuje sa heroiziranim pokojnikom[11]. Konj je, naime, bio simbol ratnika i plemenskih prvaka, a ostao je simbolom i heroiziranih pokojnika[12], pa stoga prisustvo bilo konjskog skeleta u grobu ili, pak, likovnog prikaza konjanika na nadgrobnom spomeniku, može nam poslužiti kao indicija da je pokojnik bio štovan od svojih suplemenika kao heroj.

O povezanosti konja, odnosno konjanika, s tim kultom govore nam i poznati prikazi na kamenim japodskim urnama iz okolice Bihaća. Na njima je prikazan cijeli repertoar scena, predmeta i životinja, koje se s lakoćom mogu dovesti u vezu s kultom heroiziranog pokojnika. O njima i o takvoj njihovoj interpretaciji pisao je D. Sergejevski[13], pa nema potrebe da se na tome zadržavamo. Htio bih samo skrenuti pažnju na jednu pojedinost kojoj Sergejevski nije pridao neko posebno značenje, a koja, bez sumnje, ima veze s kultom heroiziranog pokojnika. To su prikazi golih konjanika, u kojima je teško ne vidjeti upravo prikaze heroiziranih pokojnika. Isto značenje su morale imati i figurice golih konjanika iz Mihova kod Novoga Mesta[14] i iz Nezakcija[15].

---

[10] O interpretaciji tih prikaza v. moj rad »Kultni simboli kod Ilira«, Sarajevo 1981, str. 50.

[11] Spomenili smo već ranije slučaj pokopavanja konja pod kneževski humak u Novom Mestu (T. Knez, l. c., str. 68—69). Ostaci konja su pronađeni i u mnogim drugim grobovima na ilirskom tlu, npr., u nekropoli u Libnoj Gori (M. Guštin, *Libna*. Brezje 1976, str. 19—20). Sv. Luciji (F. v. Duhn-Messerschmidt, *Italische Gräberkunde*, II, Heidelberg 1939, str. 112), u Čitluku na Glasincu (F. Fiala, *Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892*, Glasnik Zemaljskog muzeja, 4, 1892, str. 402) i dr. Vidi o tome S. Kökönyi, *Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe*. U: Mecklenburg Collection. Part I (= American School of Praehistoric Research. Peabody Museum Bulletin, 25), str. 1—71.

[12] M. P. Nilsson, *o. c.*, str. 104.

[13] D. Sergejevski, *Japodske urne*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 4—5, 1949—1950, tsr. 68 i dr.

[14] H. J. Windl, *Ein verzierter Schwertscheidenbeschlag aus dem Gräberfeld von Mihovo, Unterkrain*, Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 106, 1976, str. 43—44, Abb. 1, 6.

[15] A. Puschi, *La necropoli preromana di Nesazio*, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, vol. 21, 1905, str. 115, sl. 93.

Zaključujući ovaj kratki pregled podataka koji dokumentiraju kult heroiziranog pokojnika na ilirskom tlu, skrećemo pažnju na sljedeće činjenice:

1) Tzv. »kneževski« grobovi, koji nam, bez dvojbe, govore o postojanju takvog kulta, odraz su jačanja plemenske aristokracije i ratničkog sloja u društvu. Borbe što su ih Iliri međusobno vodili, kao i borbe s Makedoncima, Keltima, Rimljanima, Grcima itd. pogodovale su razvitku tog kulta. Poznato je, naime, da se taj kult i u Grčkoj razvio najviše za vrijeme ratova protiv Perzijanaca, jer je među Grcima vladalo uvjerenje da su pobjedu protiv mnogostruko jačeg neprijatelja mogli izvojevati samo ljudi nadnaravnih kvaliteta. Kako je vrijeme prolazilo, novi naraštaji su junačkim djelima svojih predaka dodavali nove pojedinosti, pa su ti junaci sve više prelazili u legendu i mit. Isto se to događalo u to ne možemo sumnjati, i sa legendarnim junacima u Ilira.

2) Kult diviniziranih pokojnika konstitutivni je dio plemenskog, etničkog identiteta. Heroizirani pokojnik postaje primjer za nove naraštaje i simbol plemena, kao i znamenje pod kojim će se novi naraštaji boriti protiv neprijatelja. Nije slučajno što se tzv. »kneževski« grobovi pojavljuju u većem broju u vrijeme kada se stvaraju prve državne tvorevine na ilirskom tlu, odnosno kada jača rodovska aristokracija.

3) U takvom društvu je muškarac bio taj koji je ratovao i pobirao ratnu slavu, a naravno, onda, i ekonomsku i političku moć. Zbog toga je lako razumjeti zašto su i »kneževski« grobovi pod velikim humkama najčešće muški grobovi.

4) Iz onoga što je ovdje spomenuto, a što se može poduprijeti i drugom arheološkom dokumentacijom, osim one ovdje navedene, kao i povijesnim izvorima, možemo zaključiti da su Iliri dobro poznavali kult heroiziranog pokojnika i da je broj takvih heroja morao biti upravo unoliko velik koliko je bio potreban novoj rodovskoj vojničkoj i plemenskoj aristokraciji za učvršćivanje svoje vlasti i za snaženje kohezionih veza među članovima plemena ili novih državnih tvorevina, kao i među stanovnicima gradova.

RESUME

LE CULTE DE DEFUNT HEROISE DANS LA RELIGION ILLYRIENNE

On peut discuter du culte de défunt héroïsé chez les Illyriens tant sur la base de la documentation archéologique que sur la base des sources littéraires. Les soi-disantes tombes des princes sont surtout importantes, elles indiquent l'existence de ce culte dans toutes les régions peuplées par les Illyriens. L'auteur prend en considération surtout les tombes des princes sous les grands tumulus découverts à Atenica près de Čačak. Dans le tumulus, dans lequel a été enterré le chef de tribus, a été découverte une construction intéressante démontrant qu'on y a sacrifié et exécuté les rites qui peuvent être sûrement liés au culte du défunt héroisé. De même, on trouve les indices sûrs concernant ce culte dans les autres tombes de princes sur la région illyrienne.

Un exemple des défunts héroisés, dont les noms nous sont connus des sources historiques, est Dyrrhachos et son fils Ionios. Dyrrhachos a été un héros éponyme de la ville de Dyrrhachion et Ionios, éponyme de la mer Ionienne. Il est connu qu'il a existé à Dyrrhachion son kénotaphe qui a été estimé et ou on a executé les rites concernant le culte de ce héros. Probablement qu'il a été estimé, comme le défunt héroisé, aussi l'autre Ionios, souverain illyrien qui a reigné à Issa au IVème siècle av. n. è.

Le culte héroisé a été parfois presenté aussi chez les Illyriens en forme de serpent. C'est sûrement le cas avec les présentations de serpent sur deux petites plaques de décoration provenant de Selce Poshtme en Albanie et de Gostilj au Monténégro. Le serpent y est présenté comme le participant au combat à côté des militaires illyriens contre les ennemis. Ayant en vue que le nom même des Illyriens est en rapport avec le serpent, il est tout à fait probable que Illyrios même, fils de Kadmo et Harmonia, a été en vérité un héros-éponyme de tribu illyrienne.

JULIJAN MEDINI

LATRA — DEA NEDITARUM

Među autohtonim kultovima u Iliriku posebno mjesto ima skupina ženskih božanstava potvrđena spomenicima s područja antičke Liburnije i istočnog dijela Histrije. Dijelom na temelju izvornih podataka o osobinama liburnskog društva u protohistorijskim razdobljima fenomen liburnskih ženskih božanstava dobio je prihvatljivu znanstvenu interpretaciju: početak geneze tih kultova nalazi se u neolitiskim i brončanodobnim kultovima plodnosti, čiji su korijeni bili duboko usađeni u agrarnu proizvodnju. S obzirom na to da je u liburnskom društvu, kako izvještavaju grčki i rimski pisci, bilo ostataka matrijarhalnog društvenog uređenja, to se i ženska božanstva Liburna objašnjavaju trajanjem tradicija neolitskih i brončanodobnih vremena[1]. Te su se tradicije sačuvale u kulturi liburnskog društva zahvaljujući mediteranskom etničkom supstratu koji je ostao značajno prisutan u Liburniji i nakon završetka indoevropske seobe.

Međutim, mišljenje o liburnskim ženskim božanstvima kao kultovima plodnosti čiji začetak seže u kasnoneolitička i brončanodobna vremena ne treba apsolutizirati. Prije svega zbog toga što to mišljenje najvećim dijelom počiva na analognim tumačenjima niza ženskih božanstava u drugim mediteranskim kulturama i civilizacijama, a ne na analizi svih podataka koje sadrži relevantni spomenički materijal. Teoretski, dakle, ne može se isključiti pretpostavka da narav neke liburnske božice, čije je ime zabilježeno tek na spomenicima iz rimskog vremena, nije bila utemeljena na neolitičkom kultu plodnosti nego na osobinama nekog i sadržajno i kronološki drugačijeg kul-

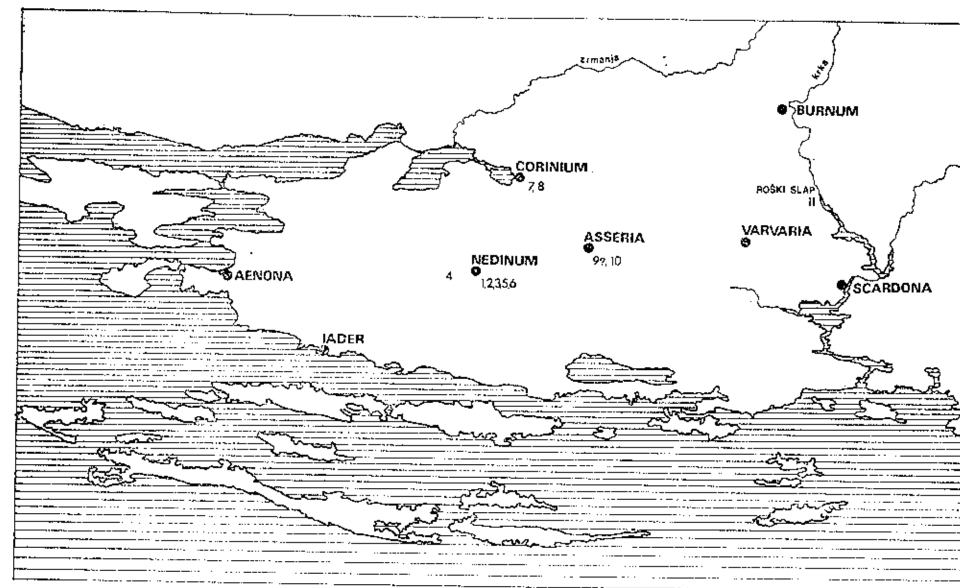
[1] M. Suić, *Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (RFFZd) 4/1962/63, str. 55 i dalje; isti, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 16—17/1969. str. 73 i dalje.

ta[2]. Budući da se radi o duhovnim reliktima starih kultura, potrebno je voditi računa da je u njihovom dugom trajanju, bez obzira da li im je ishodište bilo u neolitičkim i brončanodobnim kultovima plodnosti ili nekim drugim kultovima iz istih ili kasnijih epoha (kultovi vode, mora, prirodnih pojava, totemski kultovi i dr.), moglo doći do promjena u naravima i nekim aspektima štovanja. Naime, razvoj je tih kultova slijedio društveno-ekonomski i kulturni napredak protoliburnskog i liburnskog društva, a kroz taj sadržajno i vremenski višeslojan filtar prolazile su i nastavljale život u novim epohama samo one religijske ideje koje su zadovoljavale izmijenjene duhovne potrebe i nove senzibilitete. Veoma je vjerojatno da su kultovi čija je suština od davnine bila duboko povezana sa zemljoradnjom (kultovi prirode i plodnosti), a taj je oblik proizvodnje i u kasnijim stoljećima ostao najvažnija osnova života na velikim prostorima Liburnije između Zrmanje i Krke, u tim procesima trpjeli promjene koje nisu bitno mijenjale njihovu prvobitno formiranu suštinu. Zbog toga se u analizi mora voditi računa o mišljenju koje začetke naravi liburnskih ženskih božanstava nalazi u neolitičkim i brončanodobnim kultovima plodnosti, ali i ne zanemarivati tumačenje onih činjenica i indicija koje bi mogle upućivati na drugačije podrijetlo pojedinih kultova, odnosno na postojanje značajnijih specifičnosti u naravima pojedinih liburnskih božica.

Svi su direktni podaci o liburnskim božicama iz rimskog vremena, a nalaze se na epigrafičkim spomenicima[3]. Zbog toga osnovni metodološki postupak analize čini epigrafička analiza tekstova na zavjetnim žrtvenicima i pločama *(tabulae)*, koje su bile uzidane na zavjetnim građevinama sakralnog karaktera.

Najvažniji dio epigrafičke analize jest analiza imena zavjetodavaca i drugih osoba navedenih u tekstovima natpisa. Taj je dio analize posebno značajan za utvrđivanje vremena nastanka svakog pojedinog natpisa te etničkog podrijetla i socijalnog statusa zavjetodavca. Detaljna epigrafičko-onomastička analiza svih natpisa u kontekstu mjesta nalaza spomenika i do sada utvrđenih činjenica i zaključaka o osobinama i razvoju liburnskog društva pruža realne mogućnosti za otkrivanje ili pak argumentirano pretpostavljanje nekih do sada nepoznatih osobina tih kultova u rimsko vrijeme. Rezultati, pak, analize karaktera, značenja i uloge tih božanstava u liburnskim zajednicama i liburnsko-rimskim municipijima u antici omogućuju da se pouzdanije pretpostave i naslute osobine, uloga i faze razvoja pojedinih kultova u predrimsko vrijeme.

Najveće mogućnosti u korištenju navedenog metodološkog postupka, koji je u osnovi uobičajena arheološka metoda rada na antičkom epigrafičkom materijalu, pružaju one brojnije skupine spomenika zavjetovanih pojedinoj liburnskoj božici. Po broju spomenika svjedočanstava o nekom liburnskom kultu Latrin kult je na prvom mjestu. Naime, spomenici s Latrinim imenom stopostotno nadilaze broj epigrafičkih potvrda koji se odnose na neki drugi liburnski kult[4]. To je dijelom bio razlog što smo kao predmet istraživanja za ovu priliku izabrali Latrin kult, a ne kult Sentone, Iutosike, Anzotike ili nekog drugog liburnskog ženskog božanstva.

Rasprostranjenost spomenika Latrina kulta u Liburniji

Jedanaest spomenika dokumentira Latrin kult na području Liburnije (br. 1—11), a jedini materijalni trag štovanja Latre izvan Liburnije potječe iz Salone (br. 12). Spomenici s Latrinim imenom u Liburniji raspoređeni su uglavnom u središnjem dijelu Liburnije između Zrmanje i Krke. Najviše spomenika otkriveno je u Nedinumu (br. 1, 2, 3, 4, 5, 6), zatim u Koriniju (br. 7, 8), Aseriji (br. 10) i na Roškom slapu (br. 11). Za jedan spomenik nije moguće pouzdano utvrditi mjesto nalaza, iako je izvjesno da je ili iz Nedinuma ili Aserije (br. 9). Prema tome, od 11 spomenika iz Liburnije 10 ih je nađeno na teritoriju triju liburnskih teritorijalnih zajednica *(civitates): Nedinum* (6 ili 7). *Corinium* (2), *Asseria* (1 ili 2), a samo jedan u jugoistočnoj Liburniji, odnosno na samoj istočnoj granici Liburnije na Roškom slapu. Očigledno je da je središte kulta bilo negdje u tom središnjem dijelu Liburnije, a s obzirom na broj posveta, najvjerojatnije u Nedinumu[5].

Interesantna je disperzija Latrinih spomenika u Nedinumu. Naime, Latrini spomenici, a najčešće su to zavjetni žrtvenici (6 spomenika, br.

[2] Također nema osnova ni mišljenje da su sve liburnske i histarske božice nimfe. O tome usp. D. Rendić-Miočević, *Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku*, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, maj 1966. Pos. izd. ANUBiH V, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 2/1967, str. 146, i diskusija, str. 81. Za lingvističke argumente u vezi s interpretacijom jedne liburnsko-histarske božice *(Ica)* kao nimfe usp. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, B. I, Wien 1957, str. 164.

[3] Nešto su manje direktni kao podaci, premda kronološki veoma značajni, prikazi stiliziranih ženskih likova iz starijeg željeznog doba iz Nina *(Aenona)* koji se tumače kao tragovi kulta ženskog božanstva plodnosti. O tome usp. Š. Batović, *Nin u prapovijesno doba*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 16—17/1969, str. 43—44.

[4] Na temelju broja spomenika, *Sentona* (6 potvrda) je poslije Latre najštovanije autohtono žensko božanstvo u Liburniji. O spomenicima Sentone usp. J. Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji*, u tisku (Dometi — Rijeka), bilj. 30.

[5] M. Suić, RFFZd 4/1962—63, sp. mj.

1, 2, 3, 4, 5, 10, 11) rustičnog karaktera, tako da se kod nekih mora pomišljati da su djela samih zavjetodavaca nevičnih klesarskom zanatu i alatu, otkriveni su na raznim mjestima u blizini Nedinuma, a dva na samoj Gradini (br. 5, 6), gdje je bilo urbano središte liburnsko-rimskog municipija Nedinuma. Takav raspored Latrinih žrtvenika u Nedinumu pokazuje da se božica štovala i u gradu i njegovom ageru. Nalazi zavjetnih spomenika u nedinskom ageru i na Roškom slapu upućuju na postojanje svetih mjesta *sub divo* i svetišta na posjedima zavjetodavaca. Zbog toga se s razlogom može zaključiti da je Latrinih svetišta bilo više nego što to dokazuju tekstovi onih natpisa koji izričito navode svetišta ili, pak, natpisi na pločama ugrađenim u zidove svetišta. Naime, 4 spomenika pouzdano sadrže informacije o Latrinim svetištima: dva u Koriniju (br. 7, 8), dva u Nedinumu (br. 4, 6) i jedan iz Nedinuma ili Aserije (br. 9)[6]. S obzirom na osobine i dimenzije, najveće Latrino svetište u Liburniji bilo je, po svoj prilici, ono koje se nalazilo u nedinskom ageru (br. 4), negdje na području sela Škabrnje[7].

S obzirom na osobine onomastičke formule zavjetodavaca i drugih osoba čija se imena navode u tekstovima epigrafa, pouzdano se luče dva kronološka sloja Latrinih zavjeta. Prvi sloj čine posvete s imenima zavjetodavaca u cjelovitoj onomastičkoj formuli koja je karakteristična za I stoljeće n. e. *(praenomen — nomen gentile* — filijacija — *tribus — cognomen).* Kako se u epigrafičkom materijalu iz Dalmacije tribus prestaje označavati u prvim decenijima II stoljeća[8], natpisi s takvim imenima nastali su uglavnom u I stoljeću. Između ostalih, to su dedikanti koji su sagradili Latrina svetišta u Nedinumu (br. 4) i Koriniju (br. 7, 8). Istom kronološkom sloju pripadaju i zavjeti ženskih osoba s filijacijom u imenu (br. 1, 2). U cjelini gledajući, ta kategorija zavjeta Latri nastala je u razdoblju od početka I st. n. e. pa do sredine II stoljeća najkasnije. Ta najbrojnija skupina Latrinih natpisa pokazuje da se Latra veoma intenzivno štovala u prvom stoljeću n. e., odnosno neposredno nakon rimskog osvajanja Liburnije i organiziranja provincije Dalmacije. Prema tome, stari liburnski kult nije u vrijeme rimskog osvajanja i inače veoma intenzivne romanizacije u prvom stoljeću trpio pritiske nove vlasti. On ne samo da nije bio zabranjivan i zabranjen nego, moglo bi se reći, nove su okolnosti šire kulturne naravi (upotreba latinskog pisma i jezika, inovacije u obradi kamena popraćene unošenjem u Liburniji do tada nepoznatih oblika i tipova zavjetnih žrtvenika i svetišta građenih u čvrstom materijalu i antičkom tehnikom) čak omogućile razvoj nekih njegovih aspekata (gradnja svetišta po uzoru na rimske hramove s trijemovima, postavljanje kamenih zavjetnih žrtvenika rimskog tipa) koje liburnska kul-

[6] Sudeći po obliku spomenika (natpisna ploča) br. 6, i taj je natpis bio postavljen na nekom Latrinom svetištu.

[7] Danas izgubljeni natpis br. 4 nađen je u srednjovjekovnom selu Kamenjane, koje se spominje u dokumentima iz XI stoljeća. O raznim topografskim interpretacijama izvornih podataka o tom selu usp. S. Antoljak, *Zadarski katastik 15. stoljeća,* Starine JAZU 42/1949. str. 407, bilj. 116. O lokaciji Kamenjana u području današnjeg sela Škabrnje i njegova polja usp. bilj. 18, 19 ovog rada.

[8] G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia,* Heidelberg 1969, str. 27—28.

tura nije poznavala[9]. Na taj je način stari liburnski kult, barem u vanjskim aspektima, bio izjednačen s rimskim božanstvima čiji su kultovi unijeti po rimskom osvajanju u Nedinum, Korinij i Aseriju.

Drugi kronološki sloj Latrinih zavjeta čine dva spomenika: zavjet munificencija iz Aserije ili Nedinuma (br. 9) i ulomak spomenika iz Salone (br. 12). Naime, jedino na ulomku natpisne ploče koja je bila postavljena na svetištu sagrađenom od obitelji *Gellii* (br. 9) u Nedinumu ili Aseriji, ime osobe koja je u tom municipiju u vrijeme gradnje bila edil *(aedilis)* navedeno je bez prenomena i filijacije *(Clodius Geminus),* što taj natpis i gradnju smješta u razdoblje nakon sredine II stoljeća[10]. Prema tome, svetište obitelji *Gellii* bilo je podignuto negdje u rasponu od sredine II do kraja III stoljeća, što pokazuje da su se Latrina svetišta gradila i u stoljećima zrele antike kada je romanizacija Liburnije uglavnom bila završena. Jedino na tom vremenski najkasnijem spomeniku od svih dvanaest Latrinih natpisa uz ime liburnske božice nalazi se apozicija *Augusta (Latra Augusta).* Da li se preuzimanjem apozicije *Augusta* iz nomenklature rimskih božica htjelo iskazati posebnu pažnju i poštovanje domaćoj božici, jer je se tako uzdiglo na rang onih rimskih najštovanijih božanstava kojima je to bio obavezni epiklesis u imenu? U tom slučaju apozicija Augusta označava završetak procesa približavanja i prihvaćanja autohtone religijske spoznaje u religijsku strukturu rimske države[11]. Međutim, apozicija *Augusta* u imenu Latre ujedno označava krajnji domet romanizacije tog liburnskog kulta. Iza toga, naime, nisu slijedili obuhvatniji i dublji oblici romanizacije, kao što bi, npr., bio sinkretizam Latre s nekom rimskom božicom. Romanizacija je, dakle, zahvatila samo vanjske elemente kulta, ne dirajući i ne mijenjajući suštinu kulta i naravi božanstva. Činjenica da se apozicija *Augusta* pojavljuje na Latrinim natpisima tek nakon sredine II stoljeća dokazuje da su do tog vremena narav i kult Latre ostali bitno nepromijenjeni u odnosu na stanje prije rimske okupacije[12]. Tad je zaključak u skladu s prethodnim rezultatima analize prvog kronološkog sloja Latrinih zavjeta o nesmetanom štovanju Latre u I stoljeću nove ere, a, kako će se vidjeti, njega u još većoj mjeri potvrđuju i rezultati analize imenâ zavjetodavaca.

[9] Zavjetni žrtvenici posvećeni Latri su tipičnog rimskog oblika. Ukoliko je i postojala praksa podizanja zavjeta Latri i drugim liburnskim božicama kao materijalnog i trajnog traga žrtve prije rimske okupacije, veoma je vjerojatno da oni nisu imali takve oblike.

[10] Natpis br. 12 postavila je osoba u čijem imenu nema patronimika *(Turrania Valentina),* što taj spomenik datira bliže kraju nego sredini II stoljeća G. Alföldy, *sp. dj.* str. 130, taj natpis stavlja u grupu epigrafičkih spomenika s podacima o osobama koje su nosile gentilno ime *Turranius* u razdoblje do 160-tih godina.

[11] Navod da je gradnja bila izvedena *sub Clodio Gemino aedile* daje joj karakter službenog čina i po svoj prilici označava javnu funkciju svetišta. I taj bi podatak upućivao na zaključak da je kult imao status službenog municipalnog kulta i da je to svetište bilo izgrađeno negdje u urbanom području municipija.

[12] Ukoliko je fragmentarni natpis CIL III 9881 iz Varvarije (Bribir), koji obavještava da je neka Sekunda Aplova kći sagradila trijem, bio posvećen Latri, a ne Dijani, kako se uobičajeno rekonstruira [*Dian*]*ae Aug(ustae)* (usp. J. Medini, *Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije,* RFFZd 6/1964—1965, 1966—1967, str. 61—62), onda bi to svakako bio raniji dokument o unošenju apozicije *Augusta* u Latrino ime.

Na Latrinim natpisima nalaze se imena 13 zavjetodavaca[13], koja se s obzirom na osobine pojedinih članova unutar onomastičke formule sistematiziraju u dvije kategorije. Prva kategorija imena je znatno brojnija od druge i sastoji se od dvije manje skupine. Prvu skupinu čine imena dedikanata u kojima su imena liburnskog podrijetla, najčešće unutar cjelovite rimske imenske formule *(tria nomina)* sa ili bez tribusa, u funkciji kognomina ili patronimika. To su iz Nedinuma *Calpurnia C. f.* Ceuna (br. 1), *Dumma Moicorum l.* (br. 2), *C. Iulius Picusi f. Ceunus* (br. 3), ... *Apli. f.* (br. 6). Struktura i osobine te skupine imena pokazuje da Latru štuju osobe liburnskog podrijetla, od kojih su neke tek stekle rimsko građansko pravo *(C. Iulius Picusi f. Ceunus,* vjerojatno je to i osoba od čijeg se imena sačuvao samo patronimik na natpisu br. 6), neke su među njima rimski građani druge ili treće generacije *(Calpurnia C. f. Ceuna* čiji je otac bio rimski građanin), a i osobe koje su pripadale najnižim društvenim slojevima autohtonih zajednica *(pupilla Dumma* oslobođenica obitelji *Moici).*

Drugu skupinu prve kategorije čine osobe koje nose gentilna imena *Turranius (T. Turranius T. f. Claud. Rufus* i njegovi sinovi: *L. Turranius [Proculus(?)], T. Turranius Fronto* — br. 4; *C. Turranius C. f. Severus, evocatus Augusti* — br. 11; *Turrania [Va]lentina* — br. 12) i *Calpurnius (Q. Calpurnius Sexti f. Sergia F[ronto?]* — br. 7). Naime, prema rezultatima antroponimijskih istraživanja, nosioci gentilnih imena *Turranius* i *Calpurnius* na području središnje Liburnije odreda su Liburni[14]. U cjelini gledajući, većina natpisa ove skupine je kasnijeg postanka od natpisa prethodne skupine, premda i oni najvećim dijelom pripadaju prvom st. n. e. To proizlazi iz odsustva liburnskih imena u funkciji kognomina i patronimika u imenima dedikanata ove skupine. Sigurno je, međutim, da su u tekstovima natpisa ove skupine sve navedene osobe, bez obzira da li su živjele početkom, sredinom ili s kraja I stoljeća n. e. bile članovi liburnskih obitelji čiji su preci prije jedne ili više generacija stekli rimsko građansko pravo.

Drugu kategoriju čine samo dva natpisa s imenima dedikanata, koja se s obzirom na korijen i osobine zastupljenosti u onomastikonu Nedinuma, Aserije i Korinija nikako ne mogu dovesti u vezu s Liburnima. To su gentilna imena *Domitius* (br. 10) i *Ge[llius]* (br. 9)[15]. Članovi obitelji Gelijevaca i obitelji Lucija Domicija Rufa bili su, dakle, jedini poznati Latrini vjernici iz redova pučanstva koje nije bilo liburnskog podrijetla. Takav kvantitativni odnos između zavjeta koje su postavili Liburni i zavjeta osoba koje nisu bile liburnskog podrijetla, pokazuje da je Latrin kult u vrijeme ranog principata ostao gotovo isključiva svojina tradicionalnih liburnskih sredina u Nedinumu i Koriniju te da je tek u II stoljeću bio prihvaćen od strane nekih doseljenika. To je sasvim u skladu s dokazanom dominacijom autohtone etničke komponente u strukturi pučanstva antičkog Nedinuma i Korinija. I epihorsko pučanstvo u Aseriji je, u najmanju ruku, brojem i utjecajem

[13] U tekstu natpisa br. 4 u funkciji zavjetodavaca nalaze se tri osobe: *T(itus) Turranius Rufus* i njegova dva sina.

[14] G. Alföldy, *Personennamen,* str. 70, 130.

[15] G. Alföldy, *Personennamen,* str. 82, 87—88. Rekonstrukcija imena na natpisu br. 9 u *Ge[llius]* izvršena je na temelju potvrda tog imena u Nedinumu (CIL III 2875), Clambetae (Jahreshefte ÖAInst. 18/1915, Bbl. col. 187) i Jaderu (CIL III 2949—9991).

u javnom životu bilo ravnopravno doseljenicima iz Italije i Orijenta[16]. Na taj se način status Latrina kulta u liburnsko-rimskim municipijima Nedinumu, Koriniju i Aseriji iskazuje kao jedna od bitnih značajki povijesnog procesa u prvim stoljećima antike, u kojem je liburnsko pučanstvo ostalo najbrojniji i najznačajniji činilac njihovog razvoja.

Liburni koji su u to vrijeme štovali Latru pripadali su raznim socijalnim klasama i grupama. S obzirom na mali broj natpisa takav se zaključak ne čini u prvi mah temeljito argumentiran. Međutim, uz podatke natpisa koji direktno upućuju na društveni i ekonomski status pojedinih dedikanata, o tome također na svoj način govore i oblici, dimenzije, pa i položaj nalaza žrtvenika ili ploča koje su nekada bile ugrađene u zidove Latrinih edikula i hramova. Epigrafički podaci direktno obavještavaju o Latrinim vjernicima iz najnižih društvenih slojeva. Uz već navedenu *Dummu,* koja je bila oslobođenica obitelji *Moici* (br. 2), vjerojatno je da su i zavjetne žrtvenike skromnih dimenzija i rustične obrade (npr. br. 5) iz Nedinuma i njegova agera postavili vjernici koji su obrađivali posjede manjih i srednjih, a ne većih dimenzija.

S druge strane, spomenici s natpisima br. 4 iz Nedinuma i br. 7 iz Korinija otvaraju mogućnosti analize položaja i značenja Latrina kulta u vodećem društveno-ekonomskom sloju u tim dvjema liburnskim općinama. Ti spomenici, jedan sadržajem teksta (br. 4), drugi oblikom i dimenzijama (br. 7), dokazuju da su oba svetišta na kojima su ti natpisi bili ugrađeni bili većih dimenzija. Osobine izvedbe i dimenzije natpisne ploče, koja je vjerojatno bila u funkciji arhitrava (friza) ili atika na svetištu koje je Latri podigao Kvint Kalpurnije Sekstov sin u Koriniju (br. 7), posredno svjedoče o postojanju i visokoj kvaliteti izrade ostalog arhitektonskog dekora na tom svetištu (stupovi, baze, glavice stupova, pilastri i dr.). Iza gradnje svetišta takvih osobina stajao je za lokalne prilike veliki imetak, pa je sigurno da je zavjetodavac pripadao gornjem sloju liburnskog stanovništva, odnosno municipalnoj aristokraciji. Sigurno je, također, da je obitelj iz koje je ponikao bila i u predrimskom Koriniju također u vrhu društvene ljestvice. Zbog kvaliteta i osobina tog zavjeta vjerojatno je da je to Latrino svetište bilo javnog karaktera, iako se u tekstu natpisa izričito ne navodi da se radi o munificenciji.

Gradnja Latrinog hrama i njegovog oko 33 m dugog i oko 6,5 m širokog trijema u vidu munificencije Tita Turanija Rufa i njegovih sinova, izvanredno je svjedočanstvo o visokom statusu koji je domaći kult zadržao u Nedinumu u I stoljeću n. e. I iza te za lokalne prilike nesumnjivo velike gradnje stajala je liburnska obitelj iz gornjeg sloja nedinskog pučanstva. Tit Turanije Ruf bio je član orda dekurionum Nedinuma, a, kada ga je to vijeće izabralo edilom, sagradio je *(ob honorem aedilitatis)* Latrin hram. Taj je izbor bio velika čast i afirmacija čitave njegove uže i šire obitelji u novim oblicima municipalne autonomije, koji su se temeljili na odredbama rimskog

[16] O statističkim odnosima između skupina autohtonog i italskog, odnosno orijentalnog pučanstva u Nedinumu, Koriniju i Aseriji usp. J. Medini, *Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafičkih izvora,* referat održan na X kongresu SADJ u Prilepu 1976. god. Materijali 15/1978, str. 70—71. O etničkim osobitostima sastava gradskih vijeća usp. J. Medini, *Ordines decurionum Liburniae,* RFFZd 12/1974, str. 40—41, 48 i dalje.

municipalnog prava. Duh novog vremena pokazuje i to što se hram autohtonoj božici gradi na načelima antičkog graditeljstva s velikim trijemom[17]. Na temelju nedavno utvrđenog položaja srednjovjekovnog sela Kamenjane u arealu današnjeg sela Škabrnje, sigurno je da se taj građevinski sklop Latrinog svetišta s portikom nalazi u području tog sela[18]. To znači da je taj Latrin hram bio u ageru antičkog Nedinuma, a ne u njegovoj od tog sela oko 5 km udaljenoj urbanoj jezgri na Gradini u Nadinu. Iako su mjesta nalaza Latrinih natpisa upućivala na postojanje Latrinih svetišta privatnog karaktera u ageru, odnosno na posjedima zavjetodavaca, osobine Turanijevog zavjeta (dimenzije portika) i njegov karakter (munificencija, tj. gradnja javnog objekta privatnim sredstvima) zahtijevaju da se istraže mogući razlozi gradnje takvog svetišta u ageru. Pri tome, svakako, treba računati s činjenicom da je Tit Turanije, kao uvaženi član najbogatijeg i najutjecajnijeg sloja pučanstva *civitatis Neditarum* i kao izabrani edil, svoju želju za isticanjem ugleda, bogatstva i društvenog statusa svoje obitelji i svoga roda, mogao zadovoljiti gradnjom Latrinog svetišta unutar urbane jezgre Nedinuma, koja je upravo tokom I stoljeća intenzivnom gradnjom dobijala fizionomiju antičkog grada[19]. Tim više što bi takva njegova munificencija prirodom stvari bila prezentnija svim stanovnicima zajednice.

Postojali su, dakle, neki drugi veoma ozbiljni razlozi koji su uvjetovali lokaciju tog sakralnog kompleksa posvećenog Latri u ageru Nedinuma. Prvi koji se osnovano može pretpostaviti jest da je obitelj Turanija bila iz tog dijela *civitatis Neditarum*. Tu su preci Tita Turanija, njegovih bližih i daljnjih srodnika od davnine obrađivali svoje posjede, pa je gradnja Latrinog svetišta na tom području bila u interesu pučanstva koje je tu živjelo. Ona je zadovoljavala njihove duhovne potrebe na jedan suvremeniji način, tj. oblikom suvremeno koncipiranog i opremljenog svetišta. U takvom prostorno-demografskom kontekstu munificencija Tita Turanija je postizavala osnovni cilj koji je njen nosilac imao pred sobom: ugled koji je obitelj stekla (ili zadržala) nakon uspostavljanja rimske vlasti, konkretno izražen edilitetom

[17] J. Medini, RFFZd 6/1969, str. 57—58 s rekonstrukcijom teksta natpisa.

[18] Ubikaciju srednjovjekovnog sela Kamenjane u tom području utvrdio je Nikola Jakšić (neobjavljeni rezultat) dovodeći u vezu izvorne vijesti o crkvi sv. Luke u Kamenjanima (usp. S. Antoljak, Starine JAZU 42/1949, str. 407, bilj. 116) s crkvom sv. Luke u polju sela Škabrnje, čiji stilski elementi odgovaraju gradnjama iz prve polovine 15. st. (o takvim objektima u zadarskom području usp. I. Petricioli, *Prilog zadarskim graditeljima 14. i 15. stoljeća*, RFFZd 20/1982, str. 31—37). U literaturi Kamenjani su se tražili na području Zemunika (C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, Zara 1879, str. 404), u blizini Prkosa a prema Galovcu (M. Klarić, *Obrovac sredovječnih isprava* (od 10. do 14. vijeka), Vjesn. hrv. arh. dr. NS 16/1935, str. 16) S. Antoljak, *sp. mj.* na temelju dokumenata iz 16. i 17. stoljeća pretpostavlja postojanje dvaju sela s nazivom Kamenjane, a M. Barada, Lapčani, Rad JAZU 300/1954, str. 479 uglavnom na temelju Antoljakove argumentacije locira Kamenjane u sjevernom dijelu Velikih Jošana u blizini sela Prkosa.

[19] Proces intenzivne urbanizacije liburnskih gradina koje su kao središta teritorijalnih zajednica *(civitates)* stekle municipalni rang zahvatio je ta naselja u toku I stoljeća. O tome usp. M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, str. 134 i dalje. Premda o osobinama tog procesa u Nedinumu nema direktnih podataka arheološke naravi, jer se arheološka istraživanja Gradine u Nadinu nisu vršila, ipak se s obzirom na druga (posebno epigrafička) svjedočanstva o intenzivnoj romanizaciji te liburnske zajednice nema razloga sumnjati u pretpostavku o prerastanju njenog središta u antički grad.

njenog najstarijeg muškog člana, trebalo je naglasiti i materijalno prezentirati najprije svojim najbližim srodnicima i susjedima u tom dijelu nedinskog agera na području polja između Škabrnje i Prkosa. No, gradnja Latrinog svetišta u tom dijelu agera bila je, kako je rečeno, uvjetovana vjerskim potrebama svih stanovnika, jer da toga nije bilo munificencija ne bi ostvarila ni osnovnu želju darodavca. Kako su te vjerske potrebe, nesumnjivo, postojale i prije te gradnje, logična je i veoma vjerojatna pretpostavka i o postojanju nekog starog kultnog mjesta i svetišta Latre u tom dijelu agera znatno prije rimskog osvajanja. To je svetište zadovoljavalo kultne potrebe Latrinih vjernika, koji su tu od davnine živjeli, pa je vjerojatno njegov položaj i odredio mjesto gradnje Latri posvećenog kompleksa, koji je podigao Tit Turanije. Od davnine se život predaka Tita Turanija i drugih obitelji u tom dijelu agera odvijao pod božanskom zaštitom Latre. Nije isključeno da se položaj Turanijeve munificencije nalazi negdje u blizini crkve sv. Luke iz XV st., na što bi, prije svega, upućivale osobine nekih arheoloških nalaza[20], a možda i tradicija kultnog mjesta.

Krug Latrinih vjernika činili su pripadnici oba spola. Od 7 samostalnih zavjeta, na kojima su sačuvana cjelovita imena dedikanata, tri su postavile žene (br. 1, 2, 12), a 5 muškarci (br. 3, 7, 9, 10, 11). Takav kvantitativan odnos zavjeta po spolu zavjetodavaca ne daje osnovu za pretpostavku o Latri kao zaštitnici žena i materinstva, što bi bilo logično s obzirom na u nauci prisutno mišljenje o provenijenciji osnova Latrine naravi iz prahistorijskog kulta plodnosti, emanacije ženskog generativnog načela. Međutim, brojnije sudjelovanje muških osoba u kultu pokazuje da je Latrina narav bila šira od naravi božanstva plodnosti čija bi suština i na njoj utemeljena protektorska funkcija bila usko vezana za jedan spol. Činjenica da Latrina svetišta kao zavjete grade obitelji (br. 4, 9) pruža određene indicije za otkrivanje suštinskih osobina Latrine naravi. Prema podacima natpisa br. 4, obitelj Tita Turanija je bila šira obiteljska zajednica, koju čine otac i sinovi sa svojim obiteljima. Kada se, pak, zna da je u strukturi liburnskih obitelji bila snažno prisutna krvna veza po majčinskoj liniji, a to je, sudeći na

[20] Već Bianchi donosi podatke o arheološkim nalazima u neposrednoj blizini crkve sv. Luke, što dokazuje postojanje nekog monumentalnog objekta i, nešto dalje, nekropole *(sp. dj.*, str. 342: »In vicinanza della chiesa di s. Luca, dalla parte di settentrione, 30 metri circa lungi dal muro del cimitero, vi erano due anni fa gli avanzi d'antico fabbricato, forse un chiostro, ovvero un palazzo di qualche signore. Ammirevole a vedersi n'era il selciato, poichè composto di cinque strati diversi. Il primo, formante la superficie esterna era un cemento marmorideo; il secondo sottoposto al primo, era di calce mista con ghiaja grossa; il terzo di piccoli mattoni della misura di cm. 11 per 7, posti in taglio, uniti con calce, e in bell' ordine disposti; il quarto simile al secondo; ed il quinto, lastricato con piccole pietre oblunghe messe insieme con calce, e collocate fra loro obbliquamente. Nella stessa direzione, 150 metri incirca dal cimitero si rinvennero parechi sepolchri in cemento, lapidi sepolchrali, e rottami di urne mortuarie di terra cotta«). Mnogobrojni ostaci antičkog građevinskog materijala i danas su vidljivi na okolnim zemljišnim parcelama i u ogradnim zidovima, a nedavni, i još neobjelodanjeni, nalaz ulomka monumentalne stele s portretima pokojnika dokazuje ispravnost Bianchijevih navoda. Da je u tom dijelu nedinskog agera bilo naseljeno pučanstvo autohtonog podrijetla, dokazuju liburnska imena na tom nadgrobnom spomeniku. Bianchijev opis višeslojnog poda (ili podova) podsjeća na kvalitetnu podnicu koja je bila nađena na antičkom forumu Jadera jugozapadno od tzv. nimfeja.

temelju epigrafičke građe, bilo posebno izraženo u Nedinumu i Koriniju[21], onda je u toj kognatskoj tradiciji moguće naslutiti osnove prastare veze između krvnih zajednica (obitelj, rod, bratstvo, pleme) i osnovnih osobina naravi božice Latre.

Natpis br. 9 na ulomku kamene ploče, koja je stajala na svetištu u Nedinumu ili Aseriji, obavještava da je italska obitelj *Gellii* sagradila svetište *Latrae Augustae.* Navod da je to svetište podignuto za edilitetа Klodija Gemina *(sub Clodio Gemino aedile)* sugerira zaključak da je i ta gradnja bila munificencija, tj. dar te obitelji municipalnoj zajednici Nedinuma ili Aserije. Očigledno je da su Gelijevci tom gradnjom htjeli pokazati autohtonom ambijentu gdje su živjeli da su prihvatili domaći kult, uključivši tu i onu njegovu bitnu sadržajno-socijalnu značajku — zaštitništvo božanstva nad obitelji.

Dakle, obiteljske posvete Latri pokazuju da je neko prahistorijsko božanstvo plodnosti bilo izvor nastanka Latrine naravi i da se dijalektička povezanost te religijske ideje i osnovnih društvenih organizama uspostavila u jednom od onih prahistorijskih razdoblja u kojem je organizacija društva počivala na krvnim vezama. Latra, zaštitnica obitelji, bila bi relikt ne samo sadržajnih nego i socijalnih vrijednosti koje je kult imao u vrijeme razvoja rodovskog društva na prostorima gdje je kasnije nastala *civitas Neditarum.*

Na takav zaključak upućuju i osobine i obim sudjelovanja nosilaca gentilnog imena *Turranius* u Latrinom kultu. To je ime najčešće u onomastičkim formulama zavjetodavaca Latri. Od ukupno 9 natpisa na kojima su ostala sačuvana imena dedikanata, na tri natpisa (br. 4, 11, 12) gentilicij *Turranius* se nalazi u imenima 5 zavjetodavaca. Značenje te brojke posebno dobija na vrijednosti u svjetlu njenog odnosa prema svim ostalim potvrdama imena *Turranius* u Liburniji i Dalmaciji. Naime, u Liburniji ukupno ima 7 potvrda tog imena, a sve su iz razdoblja I—II stoljeća. Sve su, osim jedne iz Flanone[22], s područja između Zrmanje i Krke: *Nedinum* (br. 4), *Clambetae, Scardona,* Roški slap (br. 11), što znači da samo dvije osobe iz tog kraja s tim gentilicijem (one iz *Clambetae* i *Scardonae)*[23] nisu bile Latrini zavjetodavci!

Broj Latrinih zavjetodavaca s tim imenom također zauzima impozantno mjesto u ukupnom broju potvrda tog gentilicija u provinciji Dalmaciji u istom vremenu: od 12 nosilaca 6 su Latrini zavjetodavci (5 u Liburniji i 1 u Saloni). Sve potvrde izvan Liburnije iz tog vremena potječu iz Salone i najbliži joj mjesta. Turaniji u Saloni, smatra se, različitog su regionalnog podrijetla; jedan dio vuče korijene od doseljenika iz sjeverne Italije, gdje je taj gentilicij također autohton (u Venetiji)[24]. Tom krugu imena po podrijetlu pripada i jedna potvrda iz Liburnije (iz Flanone). Podrijetlo drugog dijela salonitanskih Turanija je liburnsko: liburnsko podrijetlo jednog nosioca određeno je funkcijom skardonitanskog edila[25], a drugog Latrinom posvetom, jer je nesumnjivo da je Latrin kult u Salonu unijet kao duhovna svojina liburnskih Turanija (br. 12). Vjerojatno je da obiteljima liburnskih Turanija pripadaju i neke osobe libertinskog staleža iz tog, a i kasnijeg vremena u Saloni[26].

Raspored potvrda imena *Turranius* u Liburniji upućuje na postojanje dva ogranka te obitelji u antici; središte jednog bilo je u Nedinumu, a drugog u Scardoni[27]. Za nedinski ogranak u širem smislu vezuje se i potvrda iz Clambetae, a po svoj prilici je njemu pripadao i Gaj Turanije, Augustov evokat, čiji je zavjet nađen u blizini Roškog slapa. Naime, zbog slučajeva veoma ranog regrutiranja Nedita u rimske vojne jedinice[28] opravdano je pretpostaviti da je ta osoba bila iz Nedinuma, a ne iz Skardone. Skardonitanski ogranak Turanija imao je dva dijela, jedan koji je potvrđen u Skardoni a drugi u Saloni. Obitelj Tita Turanija Vera, skardonitanskog edila (CIL III 2810), koji je izvjesno razdoblje i kraj svoga života proveo u Saloni, pripada i *Turrania Valentina,* koja je zavjetovala spomenik Latri u Saloni (br. 12). Njen je natpis značajan zbog dva elementa: to je jedini zavjet Latri upućen od osobe za koju se pouzdano može pretpostaviti njeno skardonitansko podrijetlo, odnosno pripadnost skardonitanskom ogranku Turanija, iz čega slijedi da je Latrin kult bio poznat i u Skardoni, gdje su, kao i u Nedinumu, njegovi nosioci bili pripadnici obitelji *Turranius.* Očigledno je, dakle, da je Latra bila božanski zaštitnik obitelji tog imena, premda je u I—II stoljeću tih obitelji bilo više naseljenih u Liburniji *(Clambetae, Nedinum, Scardona)* i u Saloni.

Koncepcija, pak, natpisa Turanije Valentine omogućuje uvid u jednu, inače nepoznatu, osobinu Latrine naravi. Naime, ime Latre je na tom natpisu navedeno u sasvim drugačijem sadržajnom kontekstu u odnosu na ostale Latrine zavjete. Taj je zavjet učinila *Turrania Valentina* najvjerojatnije *in memoriam* majci *(Severa ...).* Premda u fragmentarnom tekstu natpisa nije navedena formula *in memoriam,* forma i stil zavjeta izvanredno su nalik na posvete raznim božanstvima učinjene *in memoriam,* »na uspomenu« na umrlog srodnika ili prijatelja. Zajednička je osobina božanstava kojima su se posvećivali takvi zavjeti prisustvo htoničnih osobina u njihovim naravima. Zbog toga nema razloga da tako ne bude i u ovom slučaju. Prema tome, natpis br. 12 dokumentira postojanje htoničnih osobina u naravi Latre. Dovodeći tu činjenicu u kontekst s prethodnim rezultatima analize, dade se zaključiti da je Latrina narav sadržavala širok spektar vrijednosti proizišlih u razvoju iz primitivnog kulta plodnosti. Sigurno su potvrđene one komponente njene naravi koje su se odnosile na zaštitništvo nad generativnim snagama i napretkom obitelji, te s tim u vezi na zaštitu vjer-

---

[21] Usp. relevantni epigrafički materijal u CIL-u. Za liburnsku porodicu usp. G. Alföldy, *Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner,* Acta ant. Acad. Scien. Hung. 19/1961, fasc. 3—4; Isti, *Cognatio Nantania,* Acta ant. Acad. Scien. Hung. 11/1963, fasc. 1—2; F. Papazoglu, *Politička organizacija Ilira u vrijeme njihove samostalnosti,* Simpozij o Ilirima u antičko doba. Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH V knj. 2, str. 13.

[22] CIL III 3045.

[23] *Clambetae:* Jahreshefte ÖA Inst. 8/1905 Bbl. 46 [*Das?*]*antis f(ilius) Ver*[*us*]; *Scardona:* CIL III 2810 *T(itus) Turranius T(iti) f(ilius) Ser(gia) Sedatus.*

[24] G. Alföldy, *Die Personennamen,* str. 130.

[25] CIL III 2085: *T(itus) Turranius T(iti) f(ilius) Verus aedilis Scardonae.*

[26] Za pretpostavljeno liburnsko podrijetlo sevira augustala Lucija Turanija Kronija (CIL III 8675) usp. J. Medini, *Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique,* Hommages à M. J. Vermaseren II, Leiden 1978, str. 755.

[27] To bi, osim mjesta nalaza, dokazivao i različiti tribus Turanija u Liburniji; nedinski Turaniji su, kako pokazuje nosilac munificencije Tit Turanije, bili upisani u tribus *Claudia,* a skardonitanski u tribus *Sergia* (usp. CIL III 2810 u bilj 23).

[28] G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien,* Budapest 1965, str. 82—83.

nika u zagrobnom životu. Kako su istraživanja pokazala, htoničnih osobina je bilo i u naravima drugih liburnskih božica[29], pa je i to argument više u prilog zaključka o Latri kao božanstvu plodnosti. Naime, takve osobine u pravilu nastaju i razvijaju se u naravima božanstava plodnosti i takvih primjera ima dosta u kulturama i civilizacijama Mediterana. Latra je, dakle, bila Roditeljica i Stvoriteljica prirode i ljudskog roda, božanstvo u čijoj je kompetenciji bio i zagrobni svijet[30]. Pitanje je da li su se te komponente njene naravi iskazivale samo u zaštiti pokojnika u zagrobnom svijetu ili su sadržavale i neke druge razvijenije ideje o trajanju i životu poslije smrti?

Iz osobina i rasporeda Latrinih posveta dvije činjenice izbijaju u prvi plan. U prvim stoljećima antike kult Latre je bio vrhovna religijska ideja autohtonih stanovnika Nedinuma. To je, nesumnjivo, posljedica razvoja tog kulta i njegovog statusa u toj liburnskoj *civitas* prije rimske vlasti, što znači da je izvorište Latrinog kulta u nekom prahistorijskom razdoblju bilo negdje na tom području. Zatim, očigledna je posebna veza i sudjelovanje nosilaca gentilnog imena *Turranius* u Latrinom kultu. S obzirom na to da je ishodište kulta bilo u Nedinumu, sigurno je da je i ta posebna povezanost nosilaca imena *Turranius* s Latrom također nastala u tom kraju u jednom prahistorijskom razdoblju razvoja tog kulta. Prema tome, na temelju analize relevantnih i sada poznatih spomenika o Latrinom kultu opravdano je pretpostaviti da su najstariji nosioci Latrina kulta u Nedinumu bili preci onih Turanija koji su od davnine živjeli na području polja između Škabrnje i Prkosa. S tim u vezi se i štovanje Latre u obiteljima Turanija izvan Nedinuma (u Skardoni i Saloni) logično objašnjava širenjem nosilaca tog imena iz Nedinuma, gdje je bilo ishodište kulta. U stvari, nosioci imena *Turranius* u Liburniji i oni liburnskog podrijetla u Saloni nisu srodnici iste obitelji u antičkom (rimskom) značenju tog pojma. Radi se, naime, o više obitelji koje su imale zajednički korijen u jednom starom rodu čija se jezgra upravo na temelju rezultata o ishodištu Latrina kulta u Nedinumu dade dosta pouzdano locirati u Nedinum, odnosno u ono područje neditskog agera koje danas obuhvaća polje sela Škabrnje i Prkosa. Odatle su se pojedine obitelji i članovi roda odvajali i odlazili u susjedne i udaljenije zajednice *(Clambetae, Scardona)*, gdje ih se nalazi početkom antike. Naime, s obzirom na dosta rane potvrde imena *Turranius* u Skardoni i Klambete, a dijelom i upisa u razne teritorijalne tribuse njegovih nosilaca *(Nedinum — Claudia), (Scardona — Sergia)*, proces širenja nosilaca tog imena, a s njima i Latrinog kulta, sigurno se događao već u predrimsko vrijeme.

Prema tome, analiza munificencije Tita Turanija Rufa u vezi s analizom svih potvrda nosilaca imena *Turranius* iz I—II stoljeća upućuje na

[29] O takvim osobinama u naravima Anzotike i Irije usp. J. Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija,* Dometi.

[30] Jedan od najboljih primjera takvih božanskih naravi jest Kibela, čiji se kult, zahvaljujući prije svega htoničnim i eshatološkim osobinama u naravi, proširio na području čitavog Rimskog Carstva i u kasnoj antici predstavljao velikog suparnika kršćanstvu. Postojanje nekih zajedničkih osobina na tom planu između liburnske Irije i Kibele potvrđeno je *in memoriam* zavjetima objema božicama od jedne dedikantkinje u Jesenoviku na krajnjim zapadnim granicama Liburnije (Inscr. It. X, 3, 198; Inscr. It. X, 3, 197). Detaljnije o tome usp. J. Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija*. O mogućim dodirima između kulta Latre i Kibele u Saloni posredstvom nosilaca imena *Turranius* raspravljao sam u radu navedenom u bilj. 26.

osnovanost pretpostavke da je središte tog roda bilo na području polja sela Škabrnje i Prkosa, te da je tu od starine bila rodovska zemlja koju su stoljećima pod božanskom zaštitom Latre obrađivale obitelji koje su potekle iz tog roda. Ne treba li zato na položaju gdje je u antici Tit Turanije Ruf sagradio za lokalne prilike monumentalni sakralni Latri posvećen kompleks naći staro kultno mjesto, središte kulta božanstva koje je bilo zaštitnik tog roda i njegovih predaka u davnim kasnoneolitičkim i brončanodobnim vremenima? Nije li tu gotovo u središtu plodnog polja koje seže od Nadina do Zemunika započeo razvoj osnova kulta, a zatim postupno uslijedilo njegovo širenje na okolna područja na kojima je nastajala *civitas Neditarum,* jedna od prostorno najvećih i ekonomskih najsnažnijih liburnskih teritorijalnih zajednica? Tek nakon što je postala vrhovno božanstvo te zajednice, Latra se počela širiti na područja susjednih zajednica u središnjoj, a zatim i jugoistočnoj Liburniji.

Širenje Latrina kulta izvan Nedinuma potvrđeno je natpisima iz Korinija (br. 7, 8) i Aserije (br. 10 i, možda, 9) i interpretacijom podataka o podrijetlu skardonitanske loze Turanija. Kako je navedeno, do toga je u Skardoni došlo već u predrimsko vrijeme. Kronološke vrijednosti Latrinih zavjeta iz Korinija također govore u prilog zaključka da je i u tu liburnsku *civitas* kult Latre dospio prije rimske okupacije, te da je u toj sredini u izvjesnom smislu bio autohton. Vjerojatno je to bio slučaj i sa širenjem kulta u Aseriju, premda je posveta Latri u Aseriji dosta kasna (br. 10 ne prije početka II stoljeća). Važan argument u prilog širenja Latrina kulta izvan Nedinuma već u predrimsko vrijeme jest i činjenica što na teritoriju svih liburnskih *civitates,* gdje je antičkim spomenicima potvrđen ili posredno dokazan Latrin kult *(Corinium, Asseria, Scardona),* kao i na područjima ostalih liburnskih zajednica u središnjem i jugoistočnom dijelu Liburnije, nema tragova drugih ženskih epihorskih božanstava[31]. S druge, pak, strane, u sjeverozapadnoj i zapadnoj Liburniji, tj. zapadno od Korinija, Aserije i Nedinuma, nema potvrda o štovanju Latre, ali se u Enoni nalazi drugi autohtoni kult: *Ansotica,* odnosno *Venus Anzotica*[32]. Iako argumentacija ex silentio obično ima ograničenu vrijednost, ipak nedostatak podataka o drugim epihorskim ženskim božanstvima u vezi i u odnosu s osobinama rasprostranjenosti Latrina kulta na tlu između Zrmanje i Krke ima zaista težinu argumenta. Zar je samo slučajnost bila razlogom što se na tim relativno velikim prostranstvima istočno i jugoistočno od Nedinuma, Aserije i Korinija ne nalaze tragovi drugih ženskih liburnskih božanstava? S obzirom na razmišljanja o ulozi mediteranskog etničkog i kulturnog supstrata u etnogenezi Liburna, logičnom se čini pretpostavka o prisustvu predindoevropske etničke i kulturne komponente i na tim područjima, pa tako i njenoj matici i osnovâ ženskih kultova plodnosti. Nedostatak potvrda o drugim ženskim kultovima u tim krajevima mogao bi upućivati na pretpostavku da ta mediteranska komponenta nije bila jednakomjerno raspoređena i očuvana u svim dijelovima Ravnih kotara i Bukovice prije, u vrijeme i nakon liburnske etnogeneze. No, isto je tako moguće da je razvoj lokalnih ženskih božanstava na

[31] M. Suić, *Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije,* Vjesnik za arh. i hist dalm. LIII/1950—51, str. 244: *Mutilia/.f(ilia) Maxi(ma)/vazicn(ae)/s(olvit) l(ibens) m(erito)* *'vazicna* je potvrđena u Varvariji.

[32] M. Suić, RFFZd 4/1962—63, str. 55; J. Medini, *Autohtoni kultovi,* Dometi (u tisku).

tlu jugoistočne Liburnije bio u nekim razdobljima ometen nekim pobliže nepoznatim procesima društvene, kulturne, a možda i političke naravi, u kojima je važan element bio i Latrin kult, odnosno njegovo širenje na ta područja. Ne pokazuju li, naime, potvrde Latrina kulta početkom antike, posebno one u Koriniju, da je najkasnije u posljednjim stoljećima liburnske samostalnosti Latrin kult bio dominantna religijska ideja na većim prostranstvima središnje Liburnije? Njegovo širenje izvan Nedinuma bilo je, nesumnjivo, uvjetovano i vrijednostima i kvalitetima božanske naravi koje su nadilazile druge po podrijetlu i osobinama slične kultove. No, to se širenje može shvatiti i razumjeti samo kao posljedica nekih drugih po intenzitetu i dimenzijama znatno širih i dubljih procesa razvoja društva i kulture u tim krajevima od kasnog neolitika do željeznog doba. Logično je, naime, da je ta duhovna »hegemonija« Latre na tim prostorima Liburnije bila samo jedna od posljedica nastajanja određenih ekonomskih, kulturnih i političkih odnosa uspostavljenih u nekom razdoblju između Nedita i drugih *civitates* u središnjoj i jugoistočnoj Liburniji.

Međutim, u antičkom izvornom materijalu nema tragova nekih zajedničkih ekonomskih i političkih interesa između Nedita, Aserijata i Korinjana u vrijeme neposredno prije rimskog osvajanja. Nasuprot toga, brojni međašni natpisi iz prve polovine I stoljeća, najčešći upravo na području tih zajednica[33], dokazuju da su ekonomski, odnosno teritorijalni interesi tih zajednica bili veoma izdvojeni. Slijedom toga, određeni stupanj jedinstva ekonomskih i političkih interesa na prostoru središnje, a zatim jugoistočne i istočne Liburnije, na čijim je temeljima nastajalo i razvijalo se duhovno jedinstvo manifestirano u širenju Latrina kulta na tim područjima, moglo bi se veoma oprezno pretpostaviti za stoljeća znatno prije rimskog osvajanja Liburnije[34]. Zbog nekih nepoznatih uzroka društveno-ekonomske i kulturne naravi stari kult plodnosti, koji je u formiranju teritorijalne zajednice sa središtem u Nedinumu imao važnu i u izvjesnom smislu odlučujuću ulogu, postupno se širio, istiskivao i apsorbirao lokalna (aserijatska i korinijska) božanstva pretežno analognog podrijetla i osnove, sprečavajući proces njihovog prerastanja u kultove ženskih božanstava analogne i u duhovnom i u društvenom smislu Latri, Anzotiki i nekim drugim božanstvima iz sjeverozapadne Liburnije.

Nedostatak potvrda Latrina kulta zapadno od Nedinuma, Aserije i Korinija pokazuje da se taj kult nije ni u predrimskim vremenima proširio na to područje. Nije li tome bio razlog lokalni kult moćne teritorijalne zajednice čije je središte bilo u Enoni? Ta liburnska *civitas*, čija se ekonomska snaga u predrimskim razdobljima temeljila na pomorstvu, trgovini i zemljoradnji, uspjela je afirmirati kult lokalnog božanstva plodnosti *(Anzotika)* i na taj način zatvoriti puteve širenja Latrina kulta na svoje područje.

[33] A. J a g e n t e u f e l, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatien von Augustus bis Diokletian*, Schrifften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung XII, Wien 1958, str. 12—13, 17, 40, 52—55.

[34] Možda u vrijeme VI—V stoljeća kada su širenjem Grka Liburni izgubili pozicije vodeće sile na istočnom Jadranu. Taj su udarac, u prvom redu, osjetili Liburni iz obalnih središta i zajednica (kao, npr. *Jadasini*, *Aenonenses* i dr.), dok su oni u unutrašnjosti Liburnije, sačuvavši svoju ekonomsku a time i političku i društvenu snagu temeljenu na zemljoradnji i stočarstvu, mogli u tim okolnostima postati značajniji faktor liburnske kohezije u narednim stoljećima.

No, i u južnim i istočnim predjelima Liburnije, sudeći na temelju broja i osobina posveta iz rimskog vremena, Latrin kult nikada nije bio prihvaćen u istoj mjeri kao na teritoriju Nedinuma, a zatim Korinija i Aserije. On je tamo bio pretežno vezan za nosioce gentilnog imena *Turranius*, koji su, po svoj prilici, u fazi najvećeg širenja Latrinog kulta u tim krajevima imali značajno mjesto. Da li je tome razlog bio pojava jedne nove religijske ideje koja se znatno razlikovala od naravi Latre? Radi se, naime, o Silvanu, čiji relativno česti zavjeti u jugoistočnoj Liburniji pokazuju da je kult pastirsko-šumskog božanstva plodnosti prodro u Liburniju, najvjerojatnije početkom željeznog doba, s delmatskog područja i postupno se proširio do Enone[35]. Međutim, nešto manji broj potvrda Silvanova kulta u središnjim i zapadnim dijelovima Liburnije (u Nedinuma nema niti jedna potvrda kulta tog božanstva!) nego u jugoistočnoj Liburniji, pokazuje da se ta religijska ideja u posljednjim stoljećima liburnske samostalnosti nije uspjela značajnije afirmirati i ugroziti dominaciju Latrina kulta u središnjoj Liburniji[36]. Latra je i u prvim stoljećima antike ostala vrhovno božanstvo Nedita *(dea Neditarum)*, tada je ta religijska spoznaja imala značajno mjesto i u religiji Liburna u Koriniju i Aseriji, a zatim i u susjednim liburnsko-rimskim municipijima u središnjoj i u jugoistočnoj Liburniji (posebno Skardoni). Tek početkom II stoljeća Latrin kult je počeo postajati svojinom dijela doseljenika u tim sredinama.

Rezultati analize spomenika posvećenih Latri upućuju na postojanje nekoliko faza u razvoju Latrine naravi i kulta. Ranije faze tog razvoja, koje su se događale u prahistorijskim i protohistorijskim epohama, naslućuju se na temelju indicija o sadržajnim i socijalnim osobinama kulta u prvim stoljećima antike. Kasnije faze razvoja tog kulta dokumentira spomenički materijal iz antičkog vremena.

Osnova naravi božanstva, koje je u antičkim i protohistorijskim razdobljima imalo ime Latra, nastala je iz neolitičkog kulta plodnosti kakvih je bilo u neolitičkim zajednicama na području između Zrmanje i Krke, gdje su prirodni uvjeti omogućavali razvoj poljoprivredne proizvodnje[37]. Vjerojatno je takvih naselja bilo i u polju između Nadina i Zemunika.

[35] J. M e d i n i, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija*, Dometi.

[36] Ukupno je objavljeno 16 Silvanovih spomenika iz Liburnije, od čega s područja Liburnije između Zrmanje i Krke 14. Evo rasporeda tih spomenika: Tepljuh 1 (CIL III 9830 — zavjetni žrtvenik), *Burnum* 2 zavjetna žrtvenika (CIL III 14984, Vjesn. za arh. hist dalm. 53/1950—51, str. 236 = CIL III 14985), *Asseria* 1 zavjetni žrtvenik (CIL III 2848), *Varvaria* 4 zavjetna žrtvenika (CIL III 9882, 9883 Bull. dalm. 25/1902, str. 142, Vjesn. arh. hist. dalm. 53/1950—51, str. 243). *Aenona* 2 zavjetna žrtvenika (CIL III 10019, 1432_1), Pravilnika 1 zavjetni žrtvenik (CIL III 14322), *Corinium* 1 reljef (Arch. epigr. Mitt. 9/1885, str. 46), *Iader* 1 zavjetni reljef (Diadora 3/1965 str. 85). Za zavjetni reljef koji je objavio M. A b r a m i ć, Vjesn. arh. hist. dalm. 50/1928—29, str. 53, T IV sl. 3; Z. G u n j a č a, *Reljef Silvana Messora iz Ridera*, Vjes. hist. arh. dalm. 70—71/1968—69, str. 184, utvrdio je da je iz Sonkovića kod Skradina. U Arheološkom muzeju u Zadru nalaze se dva zavjetna žrtvenika (jedan iz Aserije a drugi, vjerojatno, iz Aserije) i jedan ulomak zavjetnog reljefa iz aserijatskog agera, koji nisu objavljeni.

[37] O osobinama i lokalitetima neolitičkih kultura na području između Zrmanje i Krke usp. Š. B a t o v i ć, *Jadranska zona*, u Praistorija jugoslavenskih zemalja, II Neolit Sarajevo 1977, str. 473 i dalje. Kasnoneolitička naselja utvrđena su u susjednom području: Smilčić, Islam Grčki, Tinj, Lisičići, Bribir (sp. dj. str. 575, o osobinama duhovne kulture te neolitičke kulture (nazvane hvarskom kulturnom skupinom) usp. str. 611 i dalje.

I f a z a: tijekom razvoja kasnoneolitičkog i brončanodobnog društva neolitički kult plodnosti se postupno afirmirao kao kult jednog snažnog roda na području kasnijeg Nedinuma. Sveto mjesto kulta nalazilo se na rodovskom zemljištu, na području polja sela Škabrnje u blizini ili na mjestu crkve sv. Luke, oko 5 km udaljenom od Gradine u Nadinu. U procesu etnogeneze Liburna i usporedo s razvojem većih krvnih zajednica (bratstva, plemena) kult je objedinio srodne religijske ideje više rodova.

II f a z a: rodovi koji su štovali Latru imali su važnu ulogu u stvaranju teritorijalne zajednice *(civitas Neditarum)*. Usporedo s prelazom s krvnog na teritorijalni sustav društvene organizacije obogaćivao se sadržaj (narav) i mijenjao društveni položaj kulta: od rodovskog i plemenskog kulta Latra je postala vrhovno božanstvo teritorijalne općine Nedinuma. U njenu narav najprije su bili inkorporirani kultovi drugih rodova s područja Nedinuma, a zatim, u kontekstu povoljnih društveno-ekonomskih i političkih okolnosti vezanih za razvoj Nedinuma kao jedne od najsnažnijih liburnskih *civitates*, kult se počeo širiti i na teritorije susjednih zajednica *(Corinium, Asseria)* i dalje prema istočnim i južnim granicama Liburnije potiskujući i apsorbirajući lokalne, a po naravi srodne i slične kultove u tim krajevima. Narav Latre postupno se oblikuje i definira. Latra je Božica Majka, Roditeljica i Stvoriteljica, u čijem krilu nastaje život. Ta kozmogonijska interpretacija sadrži i htonične osobine koje su također proizišle iz naravi primitivnog kulta plodnosti u prošlosti. Pitanje je da li su one i u kojoj mjeri i formi bile razrađene u eshatološkom smislu, odnosno da li su pružale tumačenja o budućnosti, odnosno o zagrobnom životu, o njegovim oblicima i trajanju poslije fizičke smrti?

Međutim, u južnim i istočnim krajevima Latrin kult se nikada nije uspio toliko duboko ukorijeniti i trajno zadržati društveni status analogan onome koji je imao u središnjoj Liburniji. Mogući razlog tome jest i širenje Silvanova kulta čiji je razvoj u Liburniji bio potaknut postojanjem povoljnih prirodnih uvjeta za razvoj stočarstva i s tim u vezi razvojem specifičnog odnosa prema nekim prirodnim pojavama, a i konkretnim utjecajima kulturne naravi sa susjednog delmatskog područja. Prema zapadu i sjeverozapadu širenje Latrina kulta je bilo onemogućeno postojanjem i razvojem srodne religijske ideje *(Anzotica)* na području ekonomski i politički snažne *civitas*, čije je središte bilo u Enoni.

III f a z a: obuhvaća posljednja stoljeća stare ere. Kultovi Anzotike i Silvana u rubnim zapadnim i istočnim prostorima Liburnije između Zrmanje i Krke, u uvjetima nastavljanja političkog i ekonomskog partikularizma liburnskih *civitates* ograničavaju ne samo dalje širenje nego i intenzitet štovanja Latre izvan središnje Liburnije. U to vrijeme Latra se štuje pretežno u Nedinumu i Koriniju, zatim u Aseriji i Skardoni i, vjerojatno, u još nekim manjim municipijima u središnjoj i istočnoj Liburniji *(Clambetae, Alveria, Hadra* i dr.). Latra je, prije svega, *dea Neditarum*. Takvo stanje razvoja kulta zatiče i, u izvjesnoj mjeri i za izvjesno vrijeme, konzervira rimsko osvajanje i okupacija Liburnije.

IV f a z a: obuhvaća vrijeme od početka rimske vlasti do prvih decenija II stoljeća n. e. Nema tragova nekih dubljih i suštinskih promjena naravi i kulta Latre. Ona je i dalje božica zaštitnik obitelji s htoničnim osobinama. Latru štuju samo Liburni, i to raznih klasa i socijalnih grupa, od robova i oslobođenika do članova municipalne aristokracije. I u drugim liburnskim naseljima kult je zadržao iste sadržajne (naravne) i statusne karakteristike. Promjene koje je antika unijela u Latrin kult isključivo se odnose na prihvaćanje suvremenih forma žrtvenika, možda i još nekih elemenata kulta, svetišta i hramova, od kojih se neki grade na starim kultnim mjestima.

V f a z a: traje u II do IV stoljeća. Početkom tog razdoblja Latru počinju štovati doseljenici, prihvaćajući njenu narav i protektorske funkcije. Latra dobija apoziciju *Augusta (Latra Augusta)*, što je bio krajnji domet romanizacije liburnskog božanstva, vjerojatno više formalnog nego sadržajnog karaktera. Odsustvo simbioze s nekom rimskom božicom također govori u tom smislu. S obzirom na suvremena duhovna kretanja moguće je da su htonične vrijednosti naravi božanstva više došle do izražaja u kultu. U religijskoj svijesti kasnoantičkog društva Liburnije i Salone Latrin kult traje do kraja III, odnosno prve polovine IV stoljeća.

K A T A L O G

N e d i n u m

1. Zavjetni žrtvenik nađen na Gradini u Nadinu. Bio je ugrađen u kuću J. Krečaka ispod Gradine. Sada u Arheološkom muzeju u Zadru. Obični vapnenac.
Calpurn
ia C(ai) f(ilia) Ceu
na Latrae
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)
Dimenzije: vis. 0,760 m, šir. 0,345 m, deb. 0,240 m
Lit.: Bull. dalm. 8/1886, CIL III 2857
Tabla I

2. Zavjetni žrtvenik nađen u blizini Nadina u polju. Upotrijebljen kao posuda za svetu vodu u crkvi u Nadinu.
Pupillor(um)
Moicorum
liberta
Dumma
La
trae
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)
Lit.: CIL III 2858

3. Zavjetni žrtvenik nađen 1749. godine u Nadinskom polju.
C(aius) Iulius
Picusi f(ilius)
Ceunus
Latrae
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)
Izgubljen
Lit.: CIL III 2859

4. Natpisna ploča za koju Cyriacus, koji je prvi zabilježio prijepis natpisa, navodi da je nađena *»in agro Jadertino in villa Camegnane«*. Zbog tribusa Momsen je natpis uvrstio među nedinske. N. Jakšić (usp. bilj. 18) je locirao srednjovjekovno selo Kamenjane u arealu sela Škabrnje, odnosno crkve sv. Luke. Crkva sv. Luke je udaljena oko 5 km od Nadina i smještena u polju.
T(itus) Turranius L(ucii) f(ilius) Claud(ia) Rufus
ob honorem aedilitatis
porticum long(um) p(edes) C lat(um)
p(edes) XX [et templu ili *sacellu]m*
Latrae cum L(ucio) Turranio

[Proculo? et T(ito) Tu]rranio
Frontone fil(iis) fecit
Lit.: CIL III 2871; J. Medini, *Epigrafički podaci o munificencijama i drugim javnim gradnjama iz antičke Liburnije,* RFFZd 6/1969, str. 57—58.
Izgubljen

5. Rustično izrađeni zavjetni žrtvenik od običnog vapnenca. Nađen na Gradini u Nadinu. Na vrhu kružni prostor. Na prednjoj strani u plitkom reljefu prikazan je uspravni ženski lik u trenutku žrtvovanja *(Latra?).* Glava je pokrivena velom čiji oblik slijedi trokutasto modeliranu kosu i završava se sa zadebljanim krajevima koji dopiru do ramenâ. Tijelo je odjeveno, ali zbog rustične obrade i loše očuvanosti reljefa oblik i karakter odjeće se ne može raspoznati. Ispred ženskog lika mali žrtvenik, do iznad koljena, na kojemu su uklesana slova LAT. Desna i veoma oštećena ruka je usmjerena prema žrtveniku, a lijeva, otučena od lakta naniže, prema nekoj površini desno od žrtvenika. Lijvo od žrtvenika neki objekt pravokutnog oblika, na čijoj su prednjoj strani urezana slova LM, jedno ispod drugoga.
l(ibens)
Lat(rae)
m(erito)
Dimenzije: visina 0,310 m, širina 0,170 m
Arheološki muzej u Zadru
Lit.: Bull. dalm. 22/1899, str. 170; Jahreshefte ÖAI 3/1900 Bbl. col 214, fig 39; CIL III 15042
Tabla II

6. Ulomak ploče nađene na Gradini u Nadinu.
[A]pli f(ilius ili *filia)*
. . . . [Lat]rae
[v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito)
Dimenzije: visina 0,200 m, širina 0,130 m, debljina 0,080 m
Arheološki muzej u Zadru
Lit.: Jahreshefte ÖAI Bbl. col 215; CIL III 15043

Corinium

7. Ulomak ploče od bijelog vapnenca s izbočenom profilacijom gornjeg ruba. Dio svetišta (friz ?).
Latra[e]
Q(uintus) Calpurnius Sex(ti) f(ilius) Ser(gia) F[ronto] . . .
l(ibens) m(erito)
Dimenzije: dužina 1.600 m, širina 0,540 m, debljina 0,200 m
Arheološki muzej u Zadru
Lit.: Bull. dalm. 8/1886, str. 97; CIL III 9970
Tabla II

8. Ploča nađena u Karinu i uzidana u zapadni unutrašnji zid klaustra franjevačkog samostana u Donjem Karinu
. . . ius C(ai) [f(ilius) Se]r(gia)
[templ]um Latra[e . . .
Lit.: Bull. dalm. 12/1889, str. 177, CIL III 9971

Nedinum ili *Asseria*

9. Ulomak ploče od bijelog vapnenca
Latrae A[ug(ustae)]
libentes Ge[llii]
sub Clod(io) Gem[ino]
aedile [fecerunt?]
U inventarnu knjigu Arheološkog muzeja u Zadru spomenik je uveden pod brojem 149 (915). U inventaru se nalazi u skupini kamenih spomenika koji su bili nabavljeni u Aseriji, pa je moguće i on iste, tj. aserijatske provenijencije. U smislu te provenijencije govori i gentilicij *Clodius,* koji je zabilježen u Aseriji, a inače nije potvrđen u drugim gradovima u Liburniji. Međutim, potvrde gentilnog imena *Gellius (Jader, Nedinum, Clambetae)* sugeriraju u izvjesnoj mjeri da natpis potječe iz Nedinuma.
Peti redak je djelomično izradiran, odnosno namjerno je isklesana riječ koja se tu nalazila *(fecerunt?).*

Dimenzije slona: I brazda 0,050 m, II brazda 0,032, III i IV brazda 0,027 m
Dimenzije: širina 0,490 m, visina 0,290 m, debljina 0,200 m
Arheološki muzej u Zadru br. n. inv. 14
Neobjavljen
Tabla III

Asseria

10. Žrtvenik od bijelog vapnenca čiji su prednji gornji uglovi otučeni. Nađen uz zapadni zid Aserije.
[L(ucius) Do]mitiu[s]
[R]ufus
[L]atrae
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)
Dimenzije: visina 0,410 m, širina 0,290 m
Arheološki muzej u Zadru
Lit.: CIL III 15018
Tabla III

Roški slap

11. Zavjetni žrtvenik koji je svojevremeno bio nađen u sekundarnoj upotrebi uzidan u mlin.
C(aius) Turranius
C(ai) f(ilius) Severus
evoc(atus) Aug(usti)
[L]atrae aram
p(osuit)
Izgubljen?
Lit.: Bull. dalm. 8/1885 str. 97, CIL III 2816.

Salona

12. Ulomak zavjetnog žrtvenika ili ploče koja je bila uzidana u edikulu. Mjesto nalaza nije poznato.
Lat[rae]
Severae
Turrania [Va]
lentina paren[ti]
Arheološki muzej u Splitu
Lit.: Bull. dalm. 10/1887, str. 154, CIL III 9342.

RESUME

LATRA — DEA NEDITARUM

Le culte de la déesse liburnienne Latra est affirmé seulement par les monuments provenant de l'époque romaine. Les autels des sacrifices votifs le plus souvent et aussi les plaques à inscription *(tabulae)* qui ont été scellées dans les murs des sanctuaires de Latra, sont disposés surtout dans la partie centrale de Liburnie, entre les rivières Zrmanja et Krka: *Nedinum* (nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6 et peut-être 9), *Corinium* (nr. 7, 8), *Asseria* (nr. 10 et peut-être nr. 9) et sur Roški slap (nr. 11). Le monument nr. 12 est le seul témoignage de l'élargissement du culte de cette déesse hors de la Liburnie, à Salona.

Sur la base des particularités épigraphiques, celles de forme et de position de ces monuments et des inscriptions, on peut conclure qu'on a vénéré intensivement Latra dans la période du début du Ier jusqu'à la moitié du IIème siècle, que ses croyants ont été exclusivement les Liburniens de différentes catégories sociales et que déjà dans les premières décennies du IIème siècle les croyants de Latra deviennent les immigrants et leurs familles. Latra est vénéré par les hommes,

les femmes et les familles. Ce fait dans le contexte des données qui démontrent le rapport particulier entre les porteurs du nom *Turranius (Nedinum, Scardona, Salona)* et le culte de Latra définit Latra comme une divinité de fertilité (Déesse Mère), qui a été la protectrice des familles et des autres communautés sanguines et des individues avec les composantes chtoniques bien exprimées dans leur nature.

Analysant les monuments du culte de Latra à l'antiquité, on peut pressentir aussi les phases du développement de la nature de divinité et de son culte dans les périodes préhistoriques et protohistoriques, ainsi qu'il est possible reconstruire à grands traits le développement de cette idée réligeuse depuis le néolithique récent jusqu'à l'antiquité récente.

La base de la nature de cette divinité, ayant le nom *Latra* dans les périodes antiques et protohistoriques, est devenue du culte néolithique de fertilité qu'on a pu trouver dans les communautés néolithiques sur la région entre les rivières Zrmanja et Krka où les conditions naturelles ont rendu possible le développement de l'agriculture.

Ière plase: au cours du développement de la société néolithique récente et de l'âge de bronze le culte néolithique de fertilité a été affirmé comme culte d'une grande parenté dans la région de Nedinum plus tard. Le lieu sacré du culte s'est trouvé sur la propriété familiale dans la région du village Škabrnje aux environs ou sur la place de l'église du St. Luka environ 5 km éloignée de la Gradina à Nadin. Dans le processus de l'ethnogenèse des Liburniens et parallèlement avec le développement des communautés sanguines plus grandes (lignée, tribu) le culte a réuni les idées réligieuses semblables de plusieures tribus.

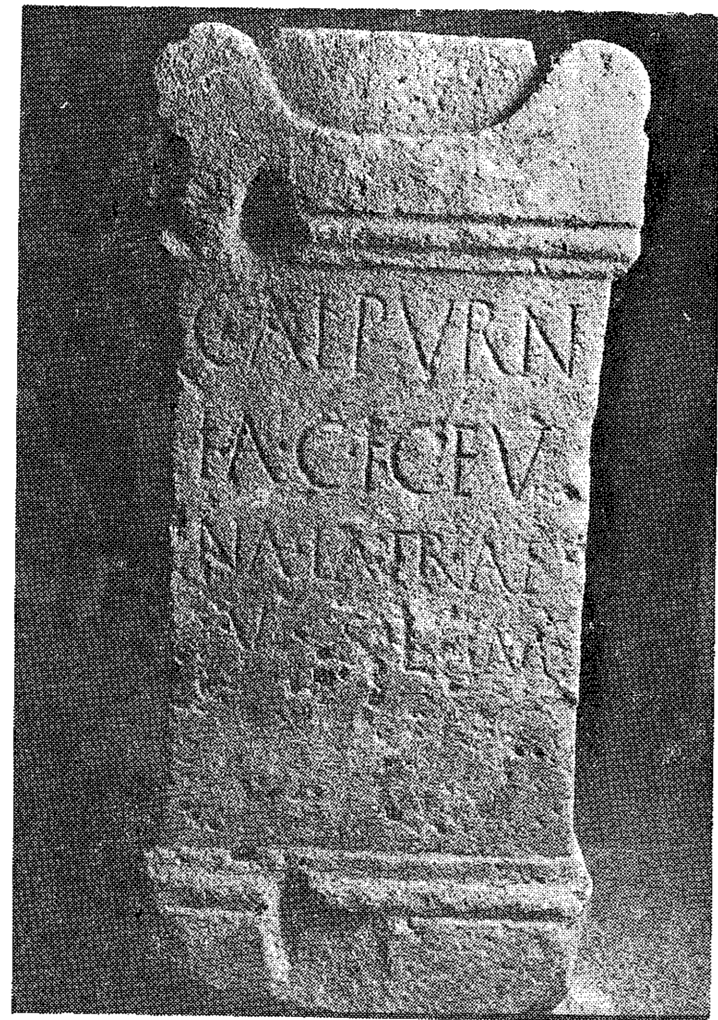
IIème phase: les tribus qui ont vénéré Latra ont eu le rôle important dans la formation de la communauté territoriale *(civitas Neditarum, Neditae)*. Parallèlement avec la transformation du système sanguin au territorial de l'organisation sociale s'est enrichi la nature du culte et sa position sociale achangé d'un culte tribale Latra est devenu la divinité suprême de la commune territoriale *Nedinum*. Dans sa nature ont été incorporés tout d'abord les cultes des autres tribus de la région de Nedinum, et ensuite dans le contexte des circonstances plus favorables socio-économiques et politiques liées au développement de Nedinum comme l'une des *civitates* liburniennes la plus grande et la plus puissante, le culte a commencé s'élargir aussi sur les territoires des communautés voisines *(Asseria, Corinium)* et plus loin vers les limites orientales et méridionales de la Liburnie, repoussant et apsorbant les cultes locaux et par la nature semblables. La nature de Latra démontre une certaine interprétation cosmogonique concernant la formation du monde et de la vie. Latra est la déesse-mère et dans son sein commence la vie. On pose, pourtant, la question si les qualités de cette divinité chtonique de sa nature, ont été et dans quelle mesure et dans quelle forme développées et formées au sens de l'eshatologie primitive? En Liburnie méridionale et orientale, le culte de Latra n'a jamais pu s'enraciner profondément et retenir continuellement la position sociale analogiu à celle üu'il a eu en Liburnie centrale. Le motif possible en est l'élargissement du culte de Sylvanus dont le développement en Liburnie a été incité par l'existence des conditions naturelles plus favorables pour l'élevage et par conséquent par le développement du rapport spécifique envers certains phénomènes naturels, ainsi que par certaines influences concrètes de nature culturelle venant de la région voisine delmate. Vers l'occident et vers le nord-ouest l'élargissement du culte de Latra a été rendu impossible par l'existence et le développement d'une idée religieuse semblable *(Anzotica)* dans la région d'une *civitas*, du point de vue économique et politique puissante, dont le centre a été à Aenona.

IIIème phase: embrasse les derniers siècles de l'ère ancienne. Les cultes de Anzotica et Sylvanus dans les régions frontières occidentales et orientales de la Liburnie entre les rivières Zrmanja et Krka, dans les conditions de la continuation du particularisme politique des *civitates* liburniennes ne délimitent pas seulement l'élargissement continu, mais aussi l'intensité de l'estime de Latra hors de la Liburnie centrale. A ce temps-là on estime Latra surtout à Nedinum et Corinium, ensuite à Asseria et probablement dans quelques municipiums plus petits en Liburnie centrale et orientale *(Clambetae, Alveria, Hadra)*. Latra est avant tout *dea Neditarum*. Un tel état de développement du culte trouve et, en certaine mesure et pour un certain temps, conserve l'occupation romaine de Liburnie.

IVème phase embrasse la période du début du pouvoir romain jusqu'aux premières décennies du IIème siècle. Il n'y a pas de traces de changements plus profonds et essentiels dans la nature et le culte de Latra. Elle est estimée seulement par les Liburniens de tous les groupes sociaux, commençant par les esclaves et les liberés jusqu'aux membres de l'aristocratie municipale. Aussi dans les autres municipes liburniens-romains le culte a gardé les mêmes caractéristiques de nature et d'état. Les changements que l'Antiquité a introduits dans le culte se rapportent exclusivement à l'acceptation des formes contemporaines (romaines) de l'autel des sacrifices, et peut-être encore quelques autres éléments du culte, des sanctuaires et des temples parmi lesquels il y en a construits sur les anciens lieux du culte.

Vème phase: dure du IIème au IVème siècle. Au début de cette période les immigrants commencent à estimer Latra, acceptant sa nature et les fonctions de protectrice. Latra obtient l'apposition *Augusta (Latra Augusta)* ce qui a été la portée extrême de romanisation de la divinité liburnienne, de l'importance plutôt formelle qu'essentielle. L'absence de symbiose avec une déesse romaine parle aussi en faveur de ce fait. Par rapport aux mouvements spirituels contemporains il est possible que les valeurs chtoniques de la nature de cette divinité ont devenu plus expressives. Le culte s'éteint dans la première moitié du IVème siècle.

T. I

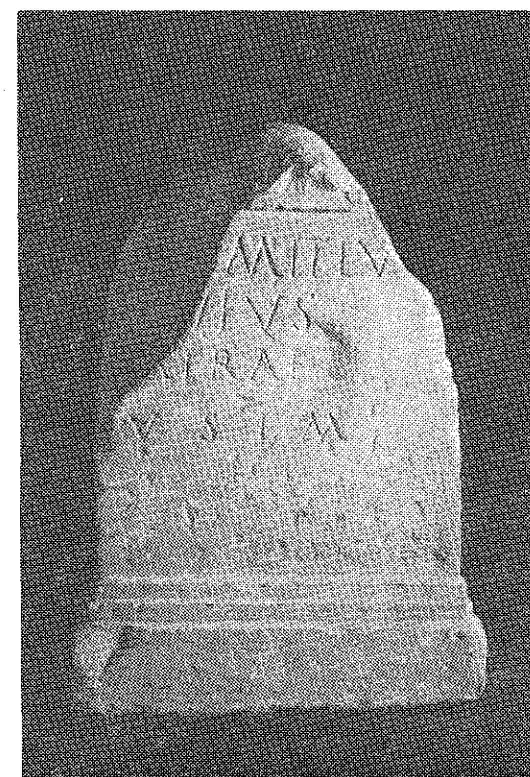
Nedinum (1)

Nedinum (5)
Corinium (7)

Asseria ili *Nedinum* (9)
Asseria (10)

MARIN ZANINOVIĆ

ŠTOVANJE LIBERA NA ISTOČNOM JADRANU

U šarolikom panteonu istočne jadranske obale, štovanju božanstva plodnosti i vinove loze pripada istaknuto mjesto. Liber izvorno spada među najranija staroitalska i starorimska božanstva i veoma je rano bio poistovećen sa Jupiterom Liberom, odnosno u grčkoj varijanti sa Zeusom Eleutherosom i nešto kasnije sa Dionisom. Godine 496. pr. n. e. za velike gladi u gradu Rimu, a po savjetu Sibilinskih knjiga bio je uveden kult božanskoga trojstva Demetre, Dionisa i Kore. Diktator Aulo Postumije sagradio im je u etruščanskom stilu hram na Aventinu, što ga je posvetio 493. pr. n. e. konzul Sp. Kasije, i to istoj trijadi pod rimskim imenima Ceres, Liber i Libera (Uspor.: S c h u r, *Liber pater*, PWRE, Bd. XIII, 1, col. 69; Također opširno: A. B r u h l, *Liber pater*, Paris 1953, 30). Liber i Libera, bilo kao božanski par bilo pojedinačno, doživjeli su veliku raširenost i popularnost u više-manje svim dijelovima Rimskoga Carstva. Naša obala nije bila izuzetak u tome, ali postoje neke specifičnosti u rasporedu i prisutnosti ovih spomenika. (R. M a r i ć, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, 58; C. P a t s c h, GZM, IX, 1897, 232; i s t i, GZM, XXVI, 1914, 194; V. P a š k v a l i n, GZM, NS, 18, 1963, 137; E. I m a m o v i ć, *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo 1977, 160).

Kult ovoga božanstva bio je raširen u Histriji, gdje su na brojnim ladanjskim imanjima postojala i njegova mala svetišta — *sacella* (A. D e g r a s s i, *Culti dell'Istria preromana e romana*, Adriatica praehist. et antiqua G. Novak dicata, Zagreb 1970, 624; V. J u r k i ć - G i r a r d i, *Arte plastica del culto nella regione istriana*, Atti, Centro storico Rovigno, V, 1974, 12; I s t a, *Izbor antičke kultne plastike na području Istre*, Materijali, XII, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Zadar 1976, 213). U Alboni na zapadnoj granici između histarskoga dijela X regije i provincije Dalmacije također je posvjedočen kult Libera. Točnije, u Marini kod Rapca, luci antičke Albone, nađen je žrtvenik s posvetom: *Libero Pa(tri) Aug(usto) s(acrum)*

L(ucius) Volumnius Pudens v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) fecit d(edit), CIL III 3046. Žrtvenik je s lijeve strane ukrašen pedumom i tirsom, a s druge posudom i datira se u I — II st. n. e. Dedikant je, sudeći po gentiliciju i mjestu nalaza, domaći čovjek liburnskoga ili venetskoga porijekla, na osnovi korijena njegova imena *Vols*. U samoj Alboni imamo još osoba s ovim imenom *Volso:* CIL III 3053, 3059 = 10070. (D. Rendić-Miočević, *Onomastičke studije s teritorije Liburna*, Zbornik Inst. za hist. nauke Zadar, Zadar 1955, 130; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, s. v. *Volso)*.

Sljedeće mjesto na obali gdje nalazimo Liberov kult je Senia, živo lučko središte i glavno polazište za japodsku unutrašnjost. Ovdje je 1913. godine, kao naknadno upotrijebljena ploča jednoga zidanoga groba s kosturom, nađen natpis u obliku tabulae ansatae, dužine 96 cm, visine 43 cm i debljine 22,5 cm. Veoma zanimljivi tekst natpisa glasi: *Lib(ero) Pat(ri). / L. Gavius Optatus sac(erdos) / Liburnor(um) immemor(iam)* [*sic*] *Gaviae / L. f. Maximae matris templum /*[5] *a parte dextra aedic(ulae) libero / aditu maiori altano cum valvis et accubitu et sedibus vetustate / corruptum a solo restituit*. Natpis je prvi registrirao J. Klemenc, Senj, Zagreb 1938, 5. Objavio ga je B. Gabričević, *Archaeologia iugoslavica*, 2, 1956, 53. Uspor. A. et J. Šašel, ILIug., *Situla 5*, Ljubljana 1963, n. 247. Natpis je višestruko zanimljiv, jer nam svjedoči kako je svećenik etničke zajednice Liburna dao popraviti Liberovo svetište. Spomenik je datiran u početak drugoga stoljeća, u vrijeme cara Hadrijana, a kako je svetište bilo *vetustate corruptum*, onda je naravno bilo dosta starije, vjerojatno već iz početaka municipalnoga života antičke Senije.

Da je svetište postojalo, potvrđeno je i nedavnim nalazom, iz 1972. godine, mramorne statue Libera — Dionisa nađene prilikom zaštitnoga istraživanja u području »Štele«, naziva staroga nogometnoga igrališta u Senju, istočno od velikih gradskih vrata. Kip je nađen u dva komada, bez glave, u šutu antičke cisterne na dubini od 2 m. Visina sačuvanoga dijela kipa s bazom je 120 cm, a zajedno s glavom bio bi visok oko 150 cm. Mladi bog obučen je u nebris, što ga pridržava desnom rukom, jer mu je ispunjen grozdom i drugim voćem. Lijevom je rukom oslonjen na stup što ga ovija vinova loza, te drži posudu iz koje izlijeva vino (uspor. A. Glavičić, *Izvještaj arheološkoga iskapanja na Šteli u Senju 1972. godine*, Senjski zbornik, V, 1973, 461—463). Da li se svetište nalazilo na samome ovome mjestu, kako misli Glavičić, ili u blizini katedrale, gdje je I. Degmedžić utvrdila postojanje svetišta *Magnae Matris?* Vjerojatnije je da je kip bio ovdje donijet razbijen i bačen u šut cisterne, a da se samo njegovo svetište nalazilo bliže središtu grada, oko 200 m južnije. Naravno da ne moramo isključiti ni postojanje dvaju ili više kultnih mjesta ovoga božanstva u arealu grada, koji ima šareni panteon prometnoga, obalskoga mjesta. Naime, mišljenja sam da Senia nije bila mjesto neke intenzivne vinogradarske proizvodnje, kao što to nije bila ni u novije vrijeme, pa Liberov kult ovdje nije odraz vinarskoga gospodarstva, kao vjerojatno drugdje na obali. Prije bih ustvrdio da je Senia na dužem potezu ovdašnje obale bila najvažnije mjesto tranzita vina u japodsku i dalju unutrašnjost, a vino je u nju stizalo sa bogatih vinogradarskih posjeda na otocima Arbi, Crexi, Curicti i Apsoru. Ovdje su kult Libera njegovali i održavali pripadnici staleža posjednika proizvođača, trgovaca i zatim svih onih koji su sudjelovali u razgranatoj trgovini vinom,

o kojoj nam govore i potopljeni tereti s amforama u ovdašnjim vodama. Veličinu razmjene dobara u ovome gradu potvrđuje i postojanje stanice prefekta kolskoga poštanskoga prometa i državne carine. O tome nam izravno svjedoči natpis Mitrina štovatelja Hermesa Fortunacijana, koji je bio *servus vilicus* u službi Gaja Antonija Rufa, koji je bio *praefectus vehiculorum et conductor publici portorii*, CIL III 13283, Vratnik nad Senjom.

Takav jedan posjednik, pripadnik viteškoga staleža, član gradskoga vijeća u Arbi, svećenik zajednice Liburna živio je u Iaderu: *M(arçus) Trebius Proculus equom publ(icum) hab(ens) sacer(dos) Lib(urnorum), IIvir aedil(is) Arba...*, CIL III 2931, Zadar. Ranije čitanje da se radi o *sacerdos Lib(eri)*, nakon otkrića senjskoga natpisa vjerojatnije treba ispraviti u *sacerdos Lib (urnorum)* (uspor. B. Gabričević, *AI*, 2, 1956, 53; M. Suić, *Zadar u starome vijeku*, Zadar 1981, 308).

Kult Libera i Libere posvjedočen je u Zadru u zanimljivom kultnom sinkretizmu s Izidom i Serapisom u natpisu: *Isidi Serapi(di) Liber(o) Liberae voto suscepto pro salute Scapulae fili sui P(ublius) Quinctius Paris s(olvit) l(ibens) m(erito)*, CIL III 2903 Zadar (danas u Veroni). Natpis je iz faze kada dolazi do izrazitoga sinkretizma orgijastičkih kultova u vrijeme cara Hadrijana, koji je bio veliki štovatelj boga Dionisa Libera, kao i njegovi nasljednici Antonin Pije, Marko Aurelije i Komod (A. Bruhl, *o. c.*, 186—190; M. Suić, *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru*, Diadora, 3, 1965, 105—106; isti, *Zadar u starom vijeku, l. c.)*. Zanimljivo je da nema nekih potvrda Liberova kulta u području unutrašnje Liburnije. To, možda dijelom, možemo objasniti što nam spomenici nisu sačuvani ili što su kultovi plodnosti bili više vezani na neka druga domaća božanstva, kao, npr. Silvana, koji je u spoju sa Liberom nađen na dvojnom reljefnom spomeniku u samome Zadru (uspor. Ž. Raknić, *Kultna slika Silvana s područja Liburna*, Diadora, 3, 1965, 86, tab. 1, 2; N. Cambi, *Silvan — Attis*, Diadora, 4, 1968, 137; M. Suić, *Zadar u starome vijeku*, 179).

U glavnome gradu antičke pokrajine Dalmacije, Saloni, Liberov kult potvrđen je sa više natpisa (CIL III, 8674, 14241, 14672[1], 14673). Ovome broju treba pripisati natpis na reljefu s bakhičkim plesnim prizorom iznad kojega piše *Deo Laet*[*o*], CIL III 8673a, što ga je B. Gabričević na osnovi Bruhlove interpretacije natpisa iz Naissusa u Meziji s posvetom Jupiteru i Junoni i Liberu i Hilari tj. Liberi (CIL III 8248) poistovetio sa Liberom, kao što je Hilara = Libera (A. Bruhl, *o. c.*, 217; B. Gabričević, VAHD, LVI—LIX, 1954—1957 = Antidoron M. Abramić, 136—138, tab. XI). U Saloni imamo organizirano slavljenje Libera u formi convivija, u kojem se ovo božanstvo slavi kao *Deus Magnus Conservator loci huius*, CIL III 14242, 14242[1] (A. Bruhl, *o. c.*, 222). U ager Salone spada i Liberova posveta u Epetiju — Stobreču: *Libero patri*, CIL III 8518, kao i jedan broj reljefa iz područja Salone i statua Bakha — Libera iz Trogira (VAHD, 50, 1928—1929, 54; o reljefima vidi i prilog A. Rendića-Miočevića u ovoj publikaciji).

Popularnost ovoga božanstva, koje se brojem natpisa i spomenika nalazi odmah iza Jupitera i Silvana, u ovome užem području je razumljiva. Salona, glavni grad pokrajine, veliko lučko središte bila je i važno mjesto vinarske proizvodnje i trgovine s brojnim ladanjskim imanjima u svome polju, s turnjačnicama u samome gradu i njegovoj okolici (D. Rendić-Miočević, *Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma*, VAHD, 55,

1953, 205—212, gdje su spomenute i turnjačnice uz cemeterijalne bazilike na Manastirinama i Kaplјuču, a ističe se i turnjačnica nađena u K. Sućurcu kraj Crkve sv. Kuzme i Damjana). Dokaz razvijenosti prometa i trgovine vinom je i natpis u kojem se spominje vinarski trgovac *negotiator vinarius*, CIL III 2131, Salona. Dobrim cestama što ih je iz Salone dao sagraditi namjesnik provincije P. Kornelije Dolabela, prevozilo se vino iz plodnoga salonitanskoga polja i otoka Manijskoga zaljeva u delmatsku unutrašnjost i dalje u Ilirik.

Na otoku Braču, u plodnoj dolini iznad sela Škripa, gdje je u antici kao i danas rodio lijepi vinograd, nađena su dva natpisa posvećena Liberu Prvi glasi: *Veselia Felicetas Libero M(agno) Patri Torcle(n)si ex voto*, CIL III 3093 = 10100. Otočanka Veselia posvetila je ovaj natpis Liberu kao božanstvu zaštitniku turnjačnice i podruma, što se ogleda u neuobičajenom pridjevku *Torclensis*, poznatom jedino u ovome natpisu i jednom drugom sa Korčule, koji navodimo naprijed. *Torcular* ili *torculum* je naziv vinskog tijeska u užem smislu, a *torcularium* je naziv cjelokupnog sustava turnjačnice (uspor. K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge 1975, 113, 230; D. Rendić-Miočević, *o. c.*, za ime Veselia Felicetas: R. Katičić, *Veselia Felicetas, Beiträge zur Namenforschung*, 12, Heft 3, Heidelberg 1961, 271—279). U istome predjelu Škripa, gdje i prethodni, nađen je natpis: *L(ibero) P(atri) Aristio l(ibens) v(otum) s(olvit)*, CIL III 3094 = 10101. Na brojnim poljoprivrednim imanjima u bračkim uvalama, njihovi stanovnici su poštivali ovo blisko i omiljeno božanstvo (za ladanjske i druge antičke ostatke na Braču: D. Vrsalović, *Rimski spomenici, Kulturni spomenici otoka Brača*, Brački zbornik, 4, Zagreb 1960, 72—110).

Na drugome velikome otoku Manijskoga zaljeva, Brattiji — Braču susjednoj Phariji — Hvaru, natpisni materijal nije nam dosada dao potvrde Liberova kulta. Dionizijske su tradicije, međutim, ovdje među najstarijima na našoj obali, jer helenska naseobina Pharos, koju su stari Grci utemeljili na mjestu današnjega Staroga Grada, kuje brončane i srebrne novce s likom boga Dionisa na aversu, a njegovim simbolima grozdom i kantharosom na reversu (J. Brunšmid, *Inschriften und Münzen der griech. Städte Dalmatiens*, Wien 1898 — reprint Aldo Ausilio editore in Padova, 1979, p. 47, nnos. 25, 26). Dionizijske simbole grožđa i kantarosa nalazimo i na novcima susjednoga otoka Isse-Visa (J. Brunšmid, *o. c.*, p. 67, nnos. 31, 32, 33).

Jedan priprosti reljef s prikazom božice Libere bio je nađen 1958. u zaselku Zavali (Pitovska plaža) na južnoj obali otoka Hvara (M. Zaninović, *Tri antička reljefa sa Hvara*, Opvscvla archaeologica, VI, Zagreb 1966, 19, tab. IV). Tu se na položaju »Mirke« nedaleko morskoga žala nalaze i ostaci antičke građevine s keramikom i opekama, a nalaženi su i »žare i grobovi«, prema podacima mještana (Luka Caratan). Budući da se radi o jedinstvenom nalazu na širem području, ponovit ćemo ovdje ukratko njegov opis. Plitki reljef uklesan je na kamenu, visine 29 cm, širine u gornjem dijelu 21, a u donjem 17 cm, debljina ploče je 5 cm. Rustični prikaz predstavlja žensku figuru licem i tijelom okrenutu prema naprijed. Odjevena je u dugu haljinu u obliku tunike, preko ramena joj je prebačen plašt *(palla)*, koji se sprijeda sakuplja u naborima što tvore njedra *(sinus)*. Na rubu tunike do nogu, koje se ne vide, vidi se pokušaj ukrašavanja resama u obliku četiri isklesana trokutića. Figura je prikazana u vršenju žrtvovanja izlijevanjem

(libacijom), i to desnom rukom, samo malom pliticom (paterom) na mali žrtvenik (ara), koji se nalazi isklesan malo više od podnožja figure. Lijevom rukom, koja je zbog oštećenja kamena slabo vidljiva, figura je oslonjena na dugački štap (thyrsos), koji je isklesan bez karakterističnoga borovoga češera na vrhu. Nema sumnje da je ovdje prikazana božica Libera, koja se javlja sama, bez svoga uobičajenoga muškoga paredra ili para Libera. Možda je i postojao njegov prikaz, ali nam se nije sačuvao. Thyrsos bi je mogao označiti i kao menadu, Dionisovu pratilju iz njegova tijasa, vesele i bučne skupine, koja je u stalnom društvu vedroga i raskalašenoga božanstva vina i čula. Međutim, čin libacije što ga ona vrši, potvrđuje nam da se radi o prikazu božice Libere. U prilog tome govori nam i mjesto nalaza ovoga reljefa, a to je ladanjsko gospodarsko imanje, villa rustica, na kojem se bez sumnje proizvodilo izvrsno vino, koje je sve do danas ostalo glavni proizvod ovih osunčanih padina nad morem, na južnim obalama otoka Hvara, danas poznato pod imenom hvarski »plavac«.

Ovo je, koliko je meni poznato, prvi i za sada i jedini prikaz Libere na našoj obali. To važi i za širu unutrašnjost antičke Dalmacije, gdje je Libera prikazana sa svojim muškim paredrom Liberom na jednom žrtveniku nađenom u Zenici (D. Sergejevski, GZM, XLIV, 1932, 38, tab. XVIII, sl. 2; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici u BiH*, Sarajevo 1977, 400, sl. 158). Ikonografsku analogiju našemu reljefu nalazimo i u ulomku votivne ploče iz svetišta ovih božanstava u Zemunu, na kojemu je također prikazana Libera u činu izlijevanja žrtve, koju također vrši desnom rukom, a u lijevoj drži thyrsos (J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, NS, VIII, 1905, 58, br. 115). Rustičnost ovoga reljefa i mjesto njegova nalaza ukazuju nam na domaći pučki karakter kulta vinske božice.

Iz sela Žrnova, jugozapadno od grada Korčule, na istoimenome otoku, potječe votivni natpis: *Lib(ero) P(atri) Tor(clensi) f(ecit) / P(ublius) Satur (ninus) ex voto / pro P(ublio) Cle/mente filio / suo ex suo / cum suis*, CIL III 3065 = 10082. Ranije čitanje zabilježeno u CIL-u ispravio je P. Lisičar razrješenjem kartice *tor* kao *tor(clensi)*: Bilješke o rimskim natpisima s otoka Korčule, VAHD, LX, 1958, 127. Natpis se danas nalazi uzidan u vrtnome zidu kuće obitelji Kapor u gradu Korčuli. Tako i na ovome otoku ranoga grčkoga naseljavanja i vrsnih vina imamo potvrdu štovanja turnjačkoga, podrumskoga Libera, poput onoga iz Škripa na otoku Braču. Nije bez razloga što se jedno od najpoznatijih vina s otoka Korčule naziva »grk«, a dobija se iz plodnoga polja od crvenkastoga pijeska oko sela Lumbarde, istočno od grada Korčule, mjesta izvorne grčko-isejske naseobine iz trećega stoljeća pr. n. e.

Sa Korčule se vraćamo opet na kopno, u značajno središte antičke civilizacije na našoj obali — Naronu (Vid kraj Metkovića), gdje je Liberov kult bio veoma razvijen i veoma rano prisutan i zabilježen. O tome nam svjedoči natpis datiran još u rimsko republikansko vrijeme: *P(ublius) Annaeus Q(uinti) l(ibertus) Epicadus aedem Leiberi patrus faciund(am) coir (avit) lub(ens) mer(ito)*, CIL III 1784 = Dessau 3354. Oblik *Leiberi* je arhajski oblik i susreće se i na drugim republikanskim natpisima, kao na tzv. cista Praenestina (Ephem. epigr., I, 21, *Leiber;* uspor. Schur, *o. c.*, col. 68). P. Anej Epikad, oslobođenik južnoilirskoga porijekla bio je jedan od dvojice naronitanskih kvestora, koji kao takvi vode brigu o gradnji zidina

i kule: »*tur(rim) fac(iumdam) coir(avere)*«, CIL III 1820 = 8423 = Dessau 7166. Arhajski oblik Liberova imena i glagola *coir(avere)* umjesto klasičnoga *curavere,* zatim magistri i kvestori kao funkcioneri pretkolonijske administracije, vjerojatno konventa rimskih građana, koji prethodi osnivanju kolonije u Naroni, stavljaju ovaj natpis u sredinu I st. pr. n. e. (C. P a t s c h, *Zur Geschichte und Topographie von Narona,* Wien 1907, 17, 21; i s t i, *Jahrbuch der Altertumskunde,* 2, 1908, 87; L. B r u h l, *o. c.,* 221; o zidinama Narone i: N. C a m b i, *Antička Narona — urbanistička topografija i kulturni profil grada,* Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup Metković, 4—7. X 1977, Split 1980, 130; u istoj publikaciji: E. M a r i n, *O antičkim kultovima u Naroni,* 207—211).

Hram, što ga je Liberu ovako rano podigao P. Anej Epikad, postao je tijekom vremena trošan, pa ga je negdje u drugome stoljeću naše ere obnovio oslobođenik Modestus: *M(arci) Lusi Severi c(larissimi) v(iri) Modestus Lib(ero) templum ex voto restituit,* CIL III 1786. Pri tome mu je vjerojatno pomogao drugi oslobođenik iste ugledne obitelji: *L(ibero) A(ugusto) S(acrum) Lusius Felicio Lusi Severini libert(us) p(osuit),* CIL III 1787. Pored ovih, imamo još dvije dedikacije Liberu u Naroni: *L. Iaetili* [. .] / *Liber(o) P*[*atri*] / *eisdem probavit,* CIL III 1785, zatim posvetu: *L(ibero) A(ugusto) M(arcus) Lusius Trofimus S(camni) lib(ertus),* CIL III 1788.

Kako vidimo iz ovih sačuvanih natpisa, nosioci Liberova kulta u Naroni su oslobođenici. Epikad je i član uglednoga gradskoga vijeća, a njegovo je porijeklo domaće — ilirsko, pa su i on i ostali oslobođenici u Liberu vidjeli svoga zaštitnika, u osnovi domaće božanstvo. U carsko vrijeme u širem području Narone, kod logora u Humcu — Bigeste, *chors I Belgarum* obnavlja hram Libera i Libere, dodajući mu portike 173. godine n. e., CIL III 1890 = 8484. To isto načinio je, također za Liberov hram, i *C. Pisenius Severinus lic(tor)* i *vic(timarius),* CIL III 1789 = 8485.

Kult rimskoga Libera donijeli su, najvjerojatnije, u Naronu prvi doseljeni Italici u vrijeme republike, već u prvoj polovini prvoga stoljeća prije naše ere. Vinogradarstvo i vinarstvo bilo je ovdje, međutim, poznato još stoljećima ranije, prema vijesti zabilježenoj po Teopompu kod Strabona (VII, 5, 9) da grčki trgovci donose ovdje keramičku robu sa otoka Hiosa i Thasosa. Stoga je kult vinskoga boga i božice u rimskoj varijanti izrastao ovdje na mnogo ranijim tradicijama jednoga izrazito vinogradarskoga kraja, kakvo je bilo i ostalo šire područje oko donje Neretve. O tome nam svjedoče i brojna antička gospodarska središta i imanja *(villae rusticae)* pronađena u ovim krajevima. U svojoj raspravi *Iliri i vinova loza,* Godišnjak Centre za balkanološka ispitivanja, XIII, Sarajevo 1976, 261—272, ukazao sam da je vinova loza bila poznata od davnine, jednako Ilirima kao i Grcima, pa su i slične pretpostavke dionizijskih pojmova o plodnosti i čulnosti potaknute pićem od loze bile i te kako prisutne kod obaju naroda. A dolina Neretve bila je upravo jedna takva prometnica kojom su ove ideje strujile duboko u unutrašnjost Ilirika. Poštivanje Libera i Libere nije ostalo samo na obali već ga nalazimo i u drugim područjima antičke provincije Dalmacije (M. Z a n i n o v i ć, *Ilirsko pleme Delmati,* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1966, 39—62; i s t i, *Opuscula archaelogica,* VI 1968, 19; L. M a r i ć, *Antički kultovi u našoj zemlji,* Beograd 1933, 58; V. P a š k v a l i n, *Kultovi u antičko doba na području BiH,* GZM, n. s., XVII 1963, 137, 142 E. I m a m o v i ć, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1977, 160—168, 394—400; M. Š a r i ć, *Žrtvenik Libera i Libere u Topuskom,* Vjesnik Arheološkoga muzeja u Zagrebu, 3. ser., sv. XIV, Zagreb 1981, 67—72, tab. 1, 2).

Štovanje Libera i Libere bilo je veoma rašireno i u provincijama Panoniji, Meziji, Daciji i Traciji, a ovoj posljednjoj se pripisuje i nastanak kulta Dionisa — Libera. Pored tzv. službenih struktura, ova božanstva uvelike štuje i običan domaći puk u svojim seoskim zajednicama. U tom je smislu veoma instruktivan natpis iz sela Čekančeva, 25 km sjeveroistočno od Sofije, što ga je objavio i njegov kultni, religijski i etnografski karakter i značenje objasnio R. E g g e r, *(Der Grabstein von Čekančevo,* Schriften der Balkankomm., Antiquar. Abt., XI, Wien 1950, 12—33). Svečanosti u čast božanstava plodnosti bile su svojstvene svim starim zajednicama i u našim krajevima, a bile su povezane i s kultovima pokojnika, kao što je slučaj sa spomenikom iz Čekančeva. Ritualni obredi plodnosti označeni pićem interpretiraju se već u neolitičkim zajednicama u Butmiru i na obali na osnovu nalaza specifičnih posuda (Danilo, Hvar, Elateja u Grčkoj). Zatim je tu poznata cvatuća umjetnost situla sa svojim izrazito dionizijskim karakteristikama.

Rašireno poštivanje boga Silvana i njegove ženske suputnice Silvane, također je svojevrstan autohtoni kult, koji se u nekim aspektima isprepliće sa kultom Libera i Libere, kako su to već utvrdili i potvrdili brojni raniji i noviji istraživači (Wissowa, Domaszewsky, Schneider, Patsch, Rendić-Miočević, Sergejevski, Paškvalin, Bruhl). To vrijedi za unutrašnjost Ilirika, a tako i za njegovu obalu, gdje Libera i Liberu poštuju, prema sačuvanim natpisima i spomenicima, kako pripadnici gradskoga stanovništva tako i oni u udaljenim i izgubljenim obalskim i otočkim dolinama i uvalama. Za nas su ovi potonji svakako važniji i zanimljiviji, jer su pretežno konzervativni čuvari svojih starih tradicija i vjerovanja, domaći stanovnici i domoroci, koji ukazuju da je u štovanju Libera i Libere prisutno i sačuvano poštivanje principa plodnosti, što ga prihvaća, čuva i održava domaće pučanstvo i na našoj obali, pa je ovaj kult u tome smislu dio duhovne kulture i ilirskoga stanovništva naše antike.

RIASSUNTO

IL CULTO DI LIBERO SULL'ADRIATICO ORIENTALE

Il culto del dio popolare antico della vigna e della fertilità è presente in molti posti sulla costa orientale dell'Adriatico. Così a Histria dove è stato onorato nella *sacella* che si trovano nei posti dove erano *villae rusticae.* A Senia importante porto per il retroterra iapodica, secondo un'iscrizione che era dedicata a *Liber pater* e secondo un trovamento di una statua attribuita alla stessa divinità, si può presumere l'esistenza del suo santuario. Senia era un centro importante per il commercio e si trasportava il vino dalle vicine isole d'Arba, di Crexa e Curicta verso l'interno della provincia. A Iader (Zadar — Zara) il culto è attestato nel sincretismo con la Iside e Serapide. A Salona, capitale della provincia Dalmazia abbiamo parrechie iscrizioni dedicate a Liber e anche delle statue e dei

rilievi. L'agro salonitano era anche un centro importante per la produzione vinicola. Così troviamo l'iscrizione d'un *negotiator vinarius*, CIL III 2131.

Nella vicina isola di Brazza, antica Brattia, abbiamo due dedicazioni a Liber. Una con l'interessante epiteto *Torcle(n)si*, CIL III 3093 = 10100, Škrip. Lo stesso epiteto troviamo in un'altra dedicazione dalla località di Žrnovo sull' isola di Korčula (Curzola, antica Corcyra nigra), CIL III 3065 = 10082. Le tradizioni dionisiache sono molto antiche sull'isola di Hvar (Lesina, antica Pharia) dove Pharos, fondazione paria del quarto secolo a. C. coniava le monete con la testa di Dioniso e con l'uva e cantharo al reverso. Sulla costa meridionale della stessa isola, a Zavala, anche oggi la località dove si produce un ottimo vino locale, sul sito di una *villa rustica* romana abbiamo trovato il rustico rilievo della dea Libera nell'atto della libazione. Anche a Narona, antico emporio per il commercio con l'interno centrale illirico il dio Liber era molto onorato e aveva un tempio nell'età repubblicana. Un'altro tempio era costruito dai militari vicino il loro castro a Bigeste a una ventina di chilometri da Narona. Il culto di Liber praticavano tutti i cetti della popolazione e come la sua popolarità era forte tra la gente nativa possiamo dire che in questa divinità abbiamo anche aspetti d'un culto autoctono della fertilità espressa nel culto di questo antico dio italico.

RADOSLAV KATIČIĆ

O JEZIKU ILIRA

Nije lako govoriti o jeziku Ilira jer je nerazmjer između onoga što bi nam o njemu trebalo znati i onoga što o njemu možemo znati osobito velik. Na prvi se pogled čini kao da tu treba odmah odustati: zadovoljiti se konstatacijom kako se o tom jeziku premalo zna i kako se o njemu ne može znati više. No, koliko god bi za to i bilo opravdanja, opet se pri raspravljanju o duhovnoj kulturi Ilira ne može potpuno zaobići pitanje o njihovu jeziku, koji joj nije samo izraz i sredstvo, nego joj je i svjedočanstvo i podloga. U tom su jeziku bili izraženi, iz njega su potekli i u njem su bili pohranjeni ilirski mitovi i predaje o nebu i zemlji, o ovom i zagrobnom životu, o bogovima i drugim natprirodnim silama što su oživljavali i osmišljavali vidljivi i nevidljivi svijet, o slavi junakâ i o podrijetlu plemenâ, o njihovu srodstvu i o rodoslovlju njihovih bajoslovnih predaka, onako kako to još u naše doba susrećemo u Albanaca i Crnogoraca[1].

U tom jeziku bila je zadana i sadržana poetika ilirske usmene književnosti, koja je zauvijek izgubljena, a ipak se naslućuje u dalekim odjecima preko svijeta likovnosti i preko tuđim jezikom prepričane duhovnosti. To su predmeti o kojima se i kraj nedostatka izvornih podataka ne može prestati razmišljati, a u nekim prilikama, kakva je i ovaj skup, ne može se ni prestati o njima govoriti.

U sklopu duhovne kulture Ilira u vezi s jezikom bi nas zapravo najviše zanimala književnost. Ona bi bila pravi predmet ovoga referata. I nema dvojbe da je u Ilira postojala bogata usmena književnost. To se može tvrditi na temelju analogije s drugim narodima na sličnom stupnju društvenoga razvoja i kulture. Tekstove te ilirske usmene književnosti nitko nije zapisao.

[1] Usp. J. Erdeljanović, *Neke crte u formiranju plemena kod dinarskih Srba*, Glasnik Geografskog društva V, Beograd 1920, 74; Š. Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd 1980, 39—44, gdje se navodi dalja literatura.

pa su tako nepovratno izgubljeni. A ipak su nam ostavili trag, neznatan doduše, ali dovoljan da se nasluti izričaj i duh bar jedne vrste domorodačkoga pjesništva. Starinska dvodijelna ilirska imena, sačuvana u grčkim i latinskim tekstovima, nisu, naime, drugo nego skamenjeni ulomci pjesničkih tekstova, mali uzorci jezika junačke pjesme.

Teškoća tu leži, naravno, u tome što ne razumijemo ta imena, što nam njihovo značenje nije pouzdano raspoznatljivo. No, koliko god je već bilo riječi o tome kako su nepouzdani rezultati etimološkoga istraživanja na ilirskom jezičnom materijalu[2], i upravo zato što je to rečeno tako jasno, možemo u ovoj prigodi pogledati stvari s druge strane i razmotriti što se preko više ili manje nesigurnih etimoloških kombinacija ipak može naslutiti o jeziku Ilira kao izrazu pjesničkih i doživljajnih vrijednosti.

Najprikladnije polazište pruža tu možda muško osobno ime *Vescleves.* Ono je dobro potvrđeno: dva puta u Plominu (Flanona) i po jedan put u Labinu (Albona) i Osoru (Apsarus). To, dakako, nije područje koje bismo u pravom smislu mogli nazvati ilirskim[3], ali se mi ovdje ne držimo preciznoga etničkoga i povijesnog ograničenja toga imena nego slijedeći tradiciju uključujemo u nj sve domorodačko stanovništvo ilirskih provincija i Istre, osim onoga što se svojim imenima izrazito iskazuje kao keltsko. Činimo to svjesni da time obuhvaćamo etničku i jezičnu raznolikost koja nije beznačajna, ali nama ovdje i nije u prvom redu do etnije i jezika nego do jednoga šireg kulturnog područja što se pruža između italskih i helenskih predjela.

Ime *Vescleves* potvrđeno je samo u kosim padežima, u genitivu *Vesclevesis* (CIL III 3038, 10138) i u dativu *Vesclevesi* (CIL III 3058). Tako je sasvim nedvojbeno da mu je osnova *Vescleves-*. Ta morfološka sigurnost da se radi o s-osnovi i razmjerno bogata glasovna postava omogućuju uvjerljivu i vjerojatnu etimološku kombinaciju. Ona se nudi na temelju usporedbe sa staroindijskim pjesničkim epitetom *vasuśravas* »onaj čija je slava dobra« i s grčkim imenom Εὐκλῆς, koje znači isto. Sve to potječe od indoevropske složenice *wesu-k'lewes-*, a po značenju se s time podudara i slavensko ime *Dobroslavъ*, iako mu je prvi dio etimološki sasvim drugačiji, a drugi doduše etimološki povezan s indoevropskim *k'lewos* »slava« (u praslavenskom ta riječ glasi *slovo)*, ali mu je lik ponešto izmijenjen te se mora izvoditi iz indoevropskoga *-k'lōwos,* koji lik stoji u morfološki točno određenom prijevojnom odnosu s *k'lewos*[4].

Takva starinska složena indoevropska imena ostatak su i odbljesak drevnih junačkih pjesama u kojima su slovili vođe ratničkih družina i veličali se njihovi junački podvizi. Središnji pojam te poezije bilo je slovljenje i slava, koja se stjecala nadljudskim naporima i uspjehom što krši sve protivštine. Uspomena na takve pjesme sačuvala se u legendarnoj predaji što je za nas sadržana u Homerovoj Ilijadi. Tamo se priča kako su izaslanici

[2] Usp. R. Katičić, *Ancient Languages of the Balkans I,* The Hague — Paris 1976, 169—170, 172—174.

[3] Usp. R. Katičić, *Liburner, Pannonier und Illyrier,* Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde; Gedenkschrift für Wilhelm Brandenstein (1898—1967), Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 14, Innsbruck 1968, 363—368; *Ancient Languages I,* 183—184.

[4] Usp. H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier* I, Wiesbaden 1955, 61 i A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* II, Beč 1959, 66, 125. Prvi je tu etimologiju izrio W. Tomaschek u Bezzenbergers Beiträge 9 (1885) 95.

ahejskih kraljeva u logoru pod Trojom zatekli Ahileja kako sjedi pod šatorom i zabavlja se tako što uz veliku kitaru, zvanu forminga, s Patroklom, najmilijim drugom iz svoje bojne družine, pjeva o κλέα ἀνδρῶν, što je indoevropsko *k'lewesā* (praslavenski *slovesa)* i najbolje se može prevesti kao »slavna djela junakâ« ili naprosto »junačka slava«[5].

Takvi epiteti indoevropskih junačkih pjesama sačuvani su u velikom broju kao grčka osobna imena, i to ne samo u epskoj tradiciji. Bogato su zastupljeni u vedskoj poeziji, ne samo kao epiteti nego i kao osobna imena, a javljaju se i u iranskoj Avesti. U tim složenim pridjevima sadržane su i sačuvane u najzgusnutijem obliku formule pjesničkoga jezika najdrevnije indoevropske junačke poezije. Ta je tradicija sačuvana i u keltskim i germanskim osobnim imenima, te je očito da se radi o ostacima indoevropskoga jezičnog i kulturnoga nasljeđa, koje nije bilo ograničeno samo na neke skupine indoevropskih jezika[6]. Ista se tradicija pjesničkoga izraza zrcali i u slavenskim osobnim imenima i tu pokazuje osobito starinske crte, koje je povezuju ne samo s grčkom homerskom, vedskom i avestičkom nego i s hetitskom svečanom formulaikom. Imena kao *Sъděslavъ* i *Prědislavъ* čuvaju u sebi tročlane indoevropske pjesničke izričaje kojima se živi i još razgloblјeni ekvivalenti nalaze u jeziku Homerovih epova, Vede i svečanih hetitskih tekstova[7].

Etimologija liburnskoga imena *Vescleves,* jedna od najpouzdanijih koje dopušta sačuvani jezični materijal ilirskoga kruga, uvodi nas tako na velika vrata u tu istu indoevropsku pjesničku tradiciju. Podudarno indijsko *vasuśravas* ne javlja se samo u pjesničkom jeziku Rgvede nego i u mlađe doba kao epitet i epikleza boga Šive. Ne može, dakle, biti dvojbe da se tu radi, ako je etimologija ispravna, o prastaroj indoevropskoj pjesničkoj formuli. A kulturno područje kojemu je pripadala liburnska Istra i kvarnersko otočje živjelo je, kako svjedoče arheološki nalazi, životom u kojem je ta pjesnička tradicija morala biti osobito živa jer se u njemu obnavljao i bogatio njezin doživljajni svijet. Dosta je tu sjetiti se razvedenih plastičnih kompozicija na situlama, koje prizorima borbe i lova tako živo izražavaju sasvim homersku atmosferu, a svirci i njihovi slušaoci, što vrše kakav obred ili krate vrijeme, jamačno na dvoru kakva prvaka, nameću pomisao i na pjesme o junačkoj slavi[8]. Pa ako situle nađene u Istri i Sloveniji možda i jesu djela stranih majstora i odraz tuđega životnoga stila[9], opet je sigurno

[5] Usp. Homer, *Ilijada 9,* 182—191.

[6] Usp. R. Schmitt, *Dichtung und Dichtersprache der indogermanischen Zeit,* Wiesbaden 1967; *Indogermanische Dichtersprache,* herausgegeben von R. Schmitt, Darmstatt 1968.

[7] Usp. В. В. Иванов, *К проблеме следов древнейшего литературного языка у Славян,* Славянское и балканское языкознание, История литературных языков и письменость, Москва 1979, 5—9.

[8] Tako, npr., svirač u harfu na situli iz Certose, svirač u lutnju na situli s Magdalenske gore. Na obje te situle i na situli iz Vača razabire se i svirač u siringu, ali kod toga glazbala pomišlja se na lirske tonove i na mekšu pjesmu nego je junačka. Usp. *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov, situle od Pada do Donave, razstava Padova — Ljubljana — Dunaj,* Ljubljana 1962, 84, 98—99, T. 12, 30, 32, Priloga B, E, F.

[9] Usp. A. Stipčević, *Iliri,* Zagreb 1974, 196—197. O grčkim utjecajima: E. Sprockhoff, *Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum,* Handbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 1954.

da su prizori na njima godili naručiteljima, domorodačkoj plemenskoj aristokraciji, pravcima u krugu plemenâ kojemu su pripadali i sjevernojadranski Liburni. Njihovo ime *Vescleves* svjedoči o domaćoj pjesničkoj tradiciji koja ih je pripremila da prime motive stranoga umijeća kao svoje.

Istomu onomastičkom tipu pripadaju i druga složena osobna imena potvrđena u Liburna, Histra i stanovnika zatočnoga naselja oko Iga kraj Ljubljane. Istoj epskoj tradiciji, iako nešto mlađem njezinu sloju, pripada histarsko ime *Magaplinus* (CIL V 446, 501, 8199) potvrđeno i u ženskom obliku *Magaplina* (CIL V 448, 501) i *Megaplina* (CIL V 447) u Buzetu (Piquentum) i Kopru (Capris). I tomu je imenu etimologija dosta uvjerljiva i vjerojatna. Može se rastaviti u *Mag-aplinus*. Prvi mu se onda dio povezuje s grčkim μέγας, latinskim *magnus* i gotskim *mikils*, što sve znači »velik«. A drugi sa staronordijskim *afl* »snaga«, *afli* »jakost«, pa čitavo ime onda znači »onaj kojemu je snaga velika«, i po tome se potpuno poklapa s grčkim imenom Μεγασθένης[10].

Kao složena imena starinskoga indoevropskoga tipa otkrivaju nam se još *Voltimesis* (CIL III 10070, 10074, V 461, 465) iz Labina (Albona) i Buzeta (Piquentum), *Voltognas* (CIL III 13402) iz Grosuplja, *Voltuparis* (CIL III 3791, 3798) i *Voltrex/Volturex* (CIL III 3793, 3805, 3824, 3825, 3796, 3797, 3805, 3811, 3860, 3823) iz Iga, kojima nije moguće naći doista uvjerljive etimologije nego se samo naslućuju za pojedine dijelove. Ovamo se priključuje još ime *Hostidux* (CIL III 3053, 10075), iz Labina (Albona), kojemu se kao značenje nameće »vodič stranaca«, te tako po značenju kao i po dvodijelnosti nije latinsko (*hostis* u latinskom ne znači »stranac, gost« nego »neprijatelj«), i *Mocolica* (CIL V 450) iz Buzeta, *Moilicus* (CIL V 587) iz Trsta (Tergeste), kojima se značenje i etimologija ne daju ni naslutiti.

Očito je, dakle, da je tradicija indoevropske junačke pjesme bila vrlo živa pri nadijevanju osobnih imena kod Liburna, Histra i pretkeltskoga starosjedilačkog stanovništva Istočnih Alpa i time daje rječito i zanimljivo, iako oskudno, svjedočanstvo o duhovnoj kulturi tih plemena u željezno doba. I venetska antroponimija pokazuje tragove toga drevnoga pjesničkog izraza. Oni po tome karakteriziraju čitavo sjevernojadransko imensko područje i time ga jasno odvajaju od italske antroponimije, u kojoj je ta indoevropska tradicija već rano sasvim napuštena.

Ona se zato javlja, iako nešto manje izrazito, u jugoistočnijim predjelima Ilirika. Kod Delmata je ona nedvojbeno prisutna, iako se ne može reći da je baš karakteristična za njihovu antroponimiju, a stječe se i dojam da se dvodijelna imena starinskoga junačkog tipa javljaju većinom u zatočnim područjima. Tako se u Danilu (Rider), gdje je delmatska antroponimija na rubu plemenskoga područja pod izrazitim liburnskim utjecajem, našlo najviše potvrda: *Nomeditus* (CIL III 2785), *Tritanerus* (CIL III 2796, ako na natpisu treba čitati *Tritaneria*, opet je to ime izvedeno iz *Tritanerus*), *Laezarpa* (CIL III 13247). Svojim glasovnim sastavom i ritmom ta imena snažno sugeriraju da su dvodijelna. Etimologija im je sasvim nepronična, iako se *Nomeditus* čini kao indoevropsko ime koje bi značilo »nadjenut imenom«,

[10] Usp. Krahe, 57—58 i Mayer II 9, 76.

a *Tritanerus* »treći čovjek«[11]. To je, međutim, čisto nagađanje jer imenâ takva značenja nema u indoevropskoj tradiciji. Pa ako se tu najvjerojatnije doista i radi o starinskim indoevropskim složenim imenima, očito je da ne pripadaju starijem i tradicionalnom njihovu sloju. Liburnska i istarska imena čuvaju više starine.

Starijem sloju indoevropske antroponimije i tradiciji junačke pjesme pripada ime *Teutmeitis* (CIL III 12812) potvrđeno u Duvnu (Delminium). Tu se čak ozbiljno nudi etimologija, gotovo sama od sebe. Prvi dio od *Teut-meitis* veže se sasvim pouzdano s oskičkim *touta* i umbrijskim *tota* »civitas«, s gotskim *piuda*, litavskim *tautà* i latvijskim *tàuta* »narod«. Drugi se dio, sa znatno manje sigurnosti, može povezati s latinskim *mītis* »blag«, staroirskim *mōith*, *moeth* »nježan« latvijskim *meîta* »djevojka« i, manje neposredno, s drukčijim tvorbenim izvedenicama: staroslavenskim *milъ* »mio« i litavskim *meilùs* »drag«, gdje se razabire smjena sufiksa *-t* i *-l*. Složeno ime *Teutmeitis* značilo bi po tome »narodu mio« ili »nježan, mlad u narodu«. Prvo bi po značenju odgovaralo grčkom pridjevu δημοφιλής i imenu Δημόφιλος. Drugo bi odgovaralo grčkom imenu Δημοθαλῆς. Takvu etimologiju toga imena jako podupire latvijski izraz *tautu meita* ili *tautas meita*, što znači »djevojka iz tuđine«, »tuđa djevojka«, ali i »djevojka dorasla za udaju«[12].

I *Lasagos*, ime potvrđeno na terakoti nađenoj u Solinu (Salona)[13], čini se kao da je dvodijelno i starinsko, ali mu je etimologija sasvim nejasna, a i podrijetlo se toga imena potvrđenog u velikom gradu ne da pouzdano utvrditi.

Kod Dalmata i panonskih plemena u provinciji Dalmaciji dobro je potvrđeno ime *Skenobardos* (Dion Kasije 55, 33, 2) i u nešto polatinjenu obliku *Scenobarbus*. Ono se javlja u Danilu (Rider), u Brezi na području Desitijata, u Đuru (Györ, Arrabona), ali ga tu u Panoniji vjerojatno nose ljudi doseljeni s juga, u Vidu (Narona) i Solinu (Salona), te kod dalmatskih mornara u Mizenu i Raveni, bazama rimske mornarice, i kod Pirusta što su se kao rudari naselili u Dakiji[14]. Etimologija toga imena vrlo je uvjerljiva i vjerojatna. Ono je dvodijelno, i kao prvotni oblik može se uzeti *Skeno-bardos*. U drugom se dijelu lako prepoznaje indoevropska riječ *bhardhā* »brada«, koja se javlja u latvijskom *bàrda*, staroslavenskom *brada*, starovisokonjemačkom *bart*, engleskom *beard* i latinskom *barba* (ujednačavanjem suglasnika od prvobitnoga **farba*), što sve znači »brada«. Prvi se dio dobro može vezati s gotskim *skeinan* »sjati« (njemački je to u starom jeziku *scīnan*, a u novom scheinen). Ime *Skenobardos* značilo bi po toj etimologiji »onaj čija je brada sjajna«[15]. Iako imena takva značenja ne susrećemo u tradicionalnoj antroponimiji drugih indoevropskih jezika, ono

[11] Za etimologiju imena *Tritanerus* usp. Krahe, 61 i Mayer, II, 119. Ovaj drugi drugačije morfološki analizira to ime i ne smatra ga dvodijelnom složenicom. Krahe, 32, 58, 71 daje imenu *Nomeditus* sasvim drukčije tumačenje, ali je to čisto nagađanje, a manje je sugestivno od proizvoljne etimologije koja nam se ovdje nametnula.

[12] Usp. Krahe, 61 i Mayer II, 78, 115.

[13] Usp. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 31 (1908) 128.

[14] Za brojne potvrde toga imena usp. Mayer I, Beč 1957, 312. Njihovo navođenje preopteretilo bi ovaj tekst.

[15] Usp. Krahe, 59 i Mayer II, 19, 106—107.

se tim svojim značenjem izvrsno uklapa među imena što su potekla iz formula indoevropske junačke pjesme. Isto se može pretpostaviti i za ime *Scenocalus*, što je potvrđeno na jednom natpisu iz Župče s teritorija Desitijata[16].

Kod Pirusta u Dakiji javlja se još jedno očito dvodijelno ime: *Andunocnetis* (CIL III C VI), a u Lisoviću kod Guberevaca u zapadnoj Srbiji *Diopanes* (Österreichische Jahreshefte XV B 238). I ta imena pripadaju istoj starinskoj antroponimijskoj tradiciji, a etimologija im je sasvim neprozirna, pa čak ni ne sugeriraju nikakvo cjelovito tumačenje i značenje, ma kako proizvoljno bilo. Složeno dvodijelno ime je možda i *Ecflodeia* (CIL III 2993) s natpisa iz Počitelja kod Gospića u zemlji Japoda.

Obratimo li se, napokon, još daljem jugoistoku, području pravih Ilira u susjedstvu grčkih zemalja, nalazimo i tamo tragove indoevropskoga pjesničkoga jezika u najstarinskijem sloju domorodačkih osobnih imena. Tu se osobito ističe vladarsko ime *Skerdilaïdas* (Polibije 2, 6, 3 i na mnogim drugim mjestima) ili *Scerdilaedus* (Livije 26, 24, 9 i na mnogim drugim mjestima). To ime ne sugerira nikakvu etimologiju, a dosadašnji pokušaji nisu dali uvjerljiva i vjerojatna rezultata, pa nema smisla ovdje govoriti o njima[17].

Sasvim drukčije stoje stvari s imenom *Teutiaplos*, koje je nosio jedan Elejac (Tukidid 3, 29, 2), a ono se s punom sigurnošću može smatrati ilirskim i starinski dvodijelnim. Etimologija oba dijela razaznaje se na prvi pogled i razmjerno je vrlo pouzdana. Objašnjena je već gore (str. 257) u vezi s imenima koja sadrže iste te dijelove. S velikom se sigurnošću, dakle, može uzimati da *Teutiaplos* znači »onaj kojemu je snaga u narodu« i da je po tome ime istoznačno s grčkim Δημοσθενης[18]. Ono pripada, dakle, starom sloju, sadrži zgusnutu formulu junačke pjesme, a poteklo je jamačno s pravoga ilirskog područja na jugoistoku kad se proširilo do Peloponeza u Elidu i tamo ga je nosio jedan Grk, vjerojatno zato što su njegovi bili povezani s Ilirima rodbinskim vezama.

Druga dvodijelna vladarska imena pravih Ilira nisu tako starinska: *Triteuta* (Dion Kasije 12, frg. 53) čini se kao da u prvom dijelu sadrži broj tri, a drugi je dio uglavnom jasan[19]. Uza sve to nije moguće valjano objasniti značenje. Tek ime *Tritoutos* (Österreichische Jahreshefte 36 (1946), Beibl. 52 i d.) s latinskoga natpisa iz Celja (Celeia) i galatsko ime *Dyteutos* (Strabon 12, 558, 560) pokazuju da je takvih složenica, s brojem u prvom dijelu, bilo i u galskoj antroponimiji[20]. Kraljica *Etleva* (Livije 44, 32, 3) i odličnik *Ettritus* (Livije 44, 30, 3) nose imena koja su nedvojbeno dvosložna, ali im se ne razaznaje nikakva valjana etimologija. Najprije će se pomisliti da im je prvi dio *et-* prijedlog kako se javlja i u nekim grčkim imenima: Περικλῆς, Ἀντιφῶν, Ἀντισθένης. Još vjerojatnije je to za ime *Epikados, Epicadus*, koje su nosili i vrlo ugledni Iliri[21].

[16] Usp. Mayer I, 313.
[17] Usp. Krahe, 59—60 i Mayer II, 68, 107.
[18] Usp. Krahe, 60 i Mayer II 9, 115—116.
[19] Usp. Krahe, 61 i Mayer II, 118—119.
[20] Usp. Krahe, *n. mj.*
[21] Za brojne potvrde usp. Mayer I, 139.

Indoevropska tradicija starinskih dvodijelnih imena u kojima su zgusnute formule prastare junačke pjesme sačuvala se, dakle, na čitavoj istočnoj obali Jadrana, od Akrokeraunijskoga rta do Istre, a najizrazitije na sjeverozapadu. Kako god potvrde tih imena potječu iz mlađega vremena, ona bacaju zanimljivo, ako i oskudno, svjetlo na kulturu željeznoga doba, kada je junačka pjesma u pravoj indoevropskoj tradiciji bila važan sadržaj kulture i duhovnoga svijeta svih naroda i plemena na čitavom tom potezu. Junačko doba i ratnički život koji nam odaju glasinačke gradine i nalazi željezne opreme u tumulima dali su tradicionalnim motivima i formulama indoevropske junačke pjesme nov polet i ispunili ih novim i bujnim životom. I druga plemenska područja istoga su tipa i odišu istom junačkom i ratničkom atmosferom[22]. Dvočlana imena, sačuvana u mnogo kasnije vrijeme, pokazuju da je tradicija indoevropske junačke pjesme tu još dugo bila živa i može se pretpostaviti da se u željezno doba bogato razvila i rascvjetala na poseban ilirski način. O toj poeziji, međutim, ne možemo znati ništa nego ono malo što razabiremo iz starinskih osobnih imena što su proizašla iz nje i na spomenicima rimskoga vremena svjedoče o njezinu kasnom odjeku.

Otkriva nam se tako, ako i samo još u dalekoj slutnji, jedno »homersko« doba i poezija slična homerskoj, ne samo duhom i sadržajem nego i srodnim jezičnim izrazom, s podudarnom poetikom i podudarnim formulama, karakterističnim za usmenu književnost. Lako je zamisliti da je grčka tradicija, zračeći svojim utjecajem u te krajeve, baš svojim homerskim sadržajima nailazila na najživlji odjek, pa je i to pridonijelo da se oni postepeno priključe ili bar primaknu izvanjskom krugu helenističke civilizacije. Domaće »homersko« doba kao da je tu nailazilo izravan priključak na homersku komponentu u temeljima helenizma.

Inače ilirska imena u velikoj svojoj većini nisu ni dvodijelna ni junačka. Velikim dijelom su to skraćeni oblici takvih imena, u kojima je svečana ozbiljnost uzmakla pred domaćom prisnosti. Tako *Scerdis* (Österreichische Jahreshefte XII, B. 21) iz Riječana kraj crnogorskoga Grahova, *Laedus* (CIL XVI 11, a 70), koji je u Herkulanumu izričito predstavljen kao Desitijat i *Laedio* (CIL V 1956) otac nekog Batona, što su očito sve pokraćeni oblici imena *Scerdilaedus*, onako kako od *Vjekoslav* bude i *Vjeko* i *Slavo* i *Slavko*.

Na natpisima rimskoga vremena vidi se da su tada već skraćena imena bila jako potisnula ona potpuna. Epski je duh uzmaknuo pred drukčijim doživljavanjem svijeta. Iz toga je novoga doživljavanja poteklo i sasvim drukčije nadijevanje imena. Sad su se uočavala svojstva i karakteristične osobine i po njima su se imenovali ljudi, ne herojski nego s blagim okusom poruge. Odatle onda domorodačka imena kao *Blaedarus* (Brambach, Corp. inscr. Rhenanarum 740) Panonac od plemena Breuka, čije ime sugerira etimološku vezu sa staroslavenskim *blědъ*, pa bi po tome značilo »blijedonja«, ili Dardanac *Longarus* (Livije 31, 28, 1), što bi prema latinskom *longus* »dug« moglo značiti »dugonja«. Takva su imena gotovo nadimci i po tome slična onima što su ih, napustivši već davno indoevropsku tradiciju, stali nadijevati italski Indoevropljani[23]. Te etimologije, koliko god da su sugestivne,

[22] Usp. izvanredan sintetički prikaz: B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 105—322.
[23] Usp. Krahe, 67.

nisu, dakako, više nego duhovito nagađanje. Ima ih, međutim, toliko da se mora računati s time da, barem u principu, ispravno određuju jedan antroponimijski sloj na širokom ilirskom području.

Ilir *Kambalos* (Diodor 34, 33) bio bi tako, prema galskom *cambo-* i staroirskom *camm* »kriv«, nazvan »krivonja«. *Baedarus* (CIL 3, 801) Ilir naseljen u Dakiji bio bi, prema grčkome φαιδρός i litavskome *giẽdras*, nazvan kao da je »vedar« i »sjajan«, a *Ledrus* (CIL III 9819) bio bi »drzak«, prema grčkome λαιδρός[24].

Mlađi antroponimijski sloj ilirskoga područja sličan je italskomu i po tome što se u njemu javljaju redni brojevi u službi osobnih imena: *Ditus, Tritus, Sestus,* što se lako može tumačiti kao »drugi«, »treći« i »šesti«[25]. Takvih imena ima, doduše, i u grčkoj antroponomiji, ali u njoj nemaju ni približno tako važno mjesto kao u italskoj. U ilirskom krugu to je nemaštovito nadijevanje imena u neko doba prije rimskoga osvajanja bilo, čini se, dosta rašireno.

Očekivalo bi se da će imena božanstava dati zanimljivih podataka o jeziku Ilira kao izrazu njihove duhovne kulture. No, ta su imena sasvim neprozirna, pa nam ni *Vidasus* ni *Thana* ni *Medaurus* ne sugeriraju ništa i odupiru se čak i smionijim etimološkim kombinacijama.

Više kazuju imena narodâ i plemenâ. Osobito su zanimljiva ona što se čine kao da su izvedena od imena bilja i životinja. Takvi su *Peucetii* (Plinije 3, 139), kojih ime sugerira etimološku vezu s grčkim πεύκη »omorika«, starovisokonjemačkim *fiuhta*, staropruskim *peuse* i litavskim *pušis* »smreka«[26]; *Grabaei* (Plinije 3, 144), kojih ime sugerira etimološku vezu s praslavenskim *grabъ*[27]; *Dardani,* kojih ime sugerira etimološku vezu s albanskim *dardhë* »kruška«[28]; *Delmatae,* kojih ime sugerira etimološku vezu s albanskim *delme* »ovca«[29]; *Taulantioi,* kojih se ime na grčki, čini se, prevodi kao Χελιδόνιοι, što znači »lastavičji«[30]. Možda je pretjerano pomišljati odmah na prastare totemističke predodžbe, ali je svakako značajno kako ta imena izražavaju dubok osjećaj povezanosti s prirodom.

Pokazalo se da nam ilirska imena, a to je uglavnom sve što znamo o jeziku Ilira, dopuštaju neočekivano zanimljiv, iako uzak i nepotpun, uvid u jezični, pa čak donekle i u književni izraz njihove duhovne kulture. Potrebno je još se jednom podsjetiti kako su nesigurne etimologije koje su posredovale taj uvid. Učinit će se mnogo od rečenoga kao da je bila samo igra. A ipak je ta igra ozbiljna jer na samom rubu nemogućega ipak naslućuje veze što postoje između jezičnoga izraza i duhovnoga svijeta Ilira. Pa

[24] Usp. Krahe, *n. mj.*

[25] Usp. za potvrde Mayer I, 125, 302, 344. Za etimologiju Krahe, 71 i Mayer II, 40, 104, 119.

[26] Usp. Krahe, 112 i Mayer II, 91.

[27] Usp. Krahe, *n. mj.* i Mayer II, 51.

[28] Za brojne potvrde usp. Mayer I, 107—108, a za etimologiju Krahe, 113 i Mayer II, 33.

[29] Za brojne potvrde usp. Mayer I, 117—118, a za etimologiju Krahe, *n. mj.* i Mayer II, 36—38.

[30] Za brojne potvrde usp. Mayer I, 331, a za etimologiju Krahe, *n. mj.* i Mayer II, 112. Takvo tumačenje imena *Taulantioi* kao da potvrđuje mogućnost etimološkoga povezivanja s albanskim *tallandushe* i *dallandyshe* »lastavica«.

kako tu gotovo da i nije moguće doći do pouzdanih rezultata, vrijedno je razmotriti sve ono malo što nam stoji na raspolaganju i pozabaviti se razmišljanjem koje, ako i nema čvrstih temelja, opet vodi boljem i potpunijem razumijevanju kulturne cjeline jednoga već davno potonuloga, a opet u mnogo pogleda živoga razdoblja.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE SPRACHE DER ILLYRIER

Es ist nicht leicht, hier etwas über die Sprache der Illyrier zu sagen, weil das Mißverhältnis zwischen dem, was man über diese Sprache wissen müßte, und dem, was man über sie weiß, besonders groß ist. Dennoch kann man im Zusammenhang dieser Tagung nicht davon Abstand nehmen, auch diesen Teil der illyrischen Geisteskultur zu beleuchten. Unser eigentliches Thema wäre dabei die Literatur der Illyrier, deren Poetik in ihrer Sprache begründet und vorgezeichnet war. Ohne Zweifel besaßen die Illyrier eine reiche mündliche Literatur. Ihre Texte sind nie aufgezeichnet worden und bleiben deshalb unwiederbringlich verloren. Und doch haben sie eine Spur hinterlassen, zwar eine unbedeutende, aber sie reicht doch aus, um den Ausdruck und den Geist zumindest einer Gattung der bodenständigen illyrischen Dichtung zu erahnen. Die altertümlichen zweiteiligen illyrischen Personennamen, die in griechischen und lateinischen Texten erhalten sind, sind nämlich nichts anderes als versteinerte Bruchstücke poetischer Texte, kleine Muster der in der Heldendichtung verwendeten Sprache.

Eine wesentliche Schwierigkeit liegt allerdings auch hier darin, daß man diese Namen nicht verstehen kann, sondern auf mehr oder minder gesicherte, auch bestenfalls nicht ganz zuverlässige etymologische Deutungen angewiesen bleibt. Aber nachdem schon so oft von dieser Unzuverlässigkeit die Rede war, und gerade weil sie so eindringlich herausgestrichen worden ist, können jetzt, für die Fragestellung dieser Tagung, die Sachen von einer anderen Seite betrachtet werden, um zu zeigen, was man auch auf Grund etymologischer Gleichungen, die nicht als völlig gesichert gelten können, über die Sprache der Illyrier als Ausdruck von dichterisch Erlebtem sagen könnte.

Als günstigster Ansatz bietet sich hier der Personenname *Vescleves* an, zweimal in Flanona und je einmal in Albona und Apsarus belegt. Dies ist, allerdings, kein Gebiet, das man im eigentlichen Sinn als illyrisch bezeichnen könnte. Wir halten uns hier aber nicht an eine genaue ethnische und geschichtliche Abgrenzung dieser Bezeichnung sondern beziehen, uns an die Tradition haltend, die ganze bodenständige Bevölkerung der illyrischen Provinzen mit ein, insofern sie sich nicht durch ihre Personennamen eindeutig als keltisch ausweist. Wir tun das im vollen Bewußtsein, daß damit eine nicht unbedeutende ethnische und sprachliche Vielfalt umspannt wird, aber es geht hier eben nicht in erster Linie um ethnische und sprachliche Abgrenzungen, sondern um einen weiteren Kulturraum, der sich zwischen den italischen und den hellenischen Kulturlandschaften erstreckt.

Der Name *Vescleves* ist erwiesenermaßen ein s-Stamm. Diese morphologische Sicherheit und der reichliche Bestand des Lautkörpers ermöglichen es, eine wahrscheinliche und überzeugende etymologische Gleichung aufzustellen. Das altindische Epitheton *vasuśravas* »der dessen Ruhm gut ist« und der griechische Personenname Εὐκλῆς mit gleicher Bedeutung bieten sich geradezu dafür an. Bedeutungsmäßig, obwohl nur zum Teil etymologisch, entspricht dem auch der altertümliche slawische Personenname *Dobroslavъ*.

Solche zusammengesetzte indogermanische Personennamen sind ein Rest und ein Abglanz der ältesten Heldenlieder, in denen die Anführer kriegerischer Gefolgschaften gerühmt wurden. Der Ruhm war ihre Leitvorstellung. Eine Erinnerung an diese älteste Dichtung ist in der Ilias (9, 182—191) erhalten. Epitheta aus solchen Heldenliedern sind in ununterbrochener Tradition in der altgriechiscnen Personennamengebung zahlreich vertreten. Auch in der vedischen Dichtung kommen sie vor, als Epitheta und als Personennamen, und fehlen auch im iranischen Awesta nicht. In diesen zusammengesetzten Adjektiva sind die Formeln der ältesten indogermanischen Heldendichtung in konzentriertester Gestalt erhalten. Diese Tradition ist auch in der keltischen und germanischen Personennamengebung auf uns gekommen, und so wird es augenscheinlich, daß es sich dabei um indogermanisches Sprach- und Kulturerbe handelt, das nicht nur auf einzelne indogermanische Sprachgruppen beschränkt war. Die gleiche Überlieferung der Dichtersprache aus indogermanischen Heldenliedern begegnet auch in der slawischen Personennamengebung und weist in dieser Hinsicht besonders altertümliche Züge auf, die sie nicht nur mit homerischen, vedischen und awestischen, sondern auch mit hethitischen Formeln verbinden. Namen wie *Sъděslavъ und Prědislavъ* enthalten dreiteilige indogermanische dichterische Ausdrücke, deren lebendigen und noch frei aufgegliederten Äquivalenten man bei Homer, im Veda und in feierlichen hethitischen Texten begegnet.

Die Etymologie des liburnischen Personennamens *Vescleves*, eine der verläßlichsten von allen die uns das einheimische Namengut der illyrischen Provinzen erlaubt, führt so, wie durch ein Kaisertor, zur Überlieferung derselben indogermanischen Dichtersprache. Es steht außer Zweifel, daß, wenn diese Etymologie richtig ist, hier ein Element der uralten Formelsprache des indogermanischen Heldenliedes erhalten ist. Das Kulturgebiet aber, dem das liburnische Istrien und die nordadriatischen Inseln angehörten, hat nach dem Zeugnis archälogischer Funde ein Leben gelebt, in dem diese dichtersche Überlieferung besonders lebendig gewesen sein könnte, weil sich in ihr die entsprechende Erlebniswelt immer wieder erneuert und bereichert hat. Es genügt da, sich der Situlenplastik zu erinnern, deren Kampf- und Jagdszenen so lebhaft eine ganz homerische Atmosphäre vermitteln.

Demselben Typ der Personennamengebung gehören auch andere zusammengesetzte Namen der Liburner, Histrer und der Bewohner des Rückzugsgebietes bei Ig in der Nähe von Ljubljana an: *Magaplinus, Voltimesis, Voltognas, Voltuparis, Volturex, Hostidux, Mocolica, Moilicus,* deren Etymologie sich nur teilweise mit einiger Wahrscheinlichkeit aufstellen läßt.

Es ist offensichtlich, daß die Überlieferung des indogermanischen Heldenliedes bei den Liburnern, den Histrern und der vorkeltischen Bevölkerung der Ostalpen in der Personennamengebung verhältnismäßig lange recht lebendig war, was über ihre eisenzeitliche Geisteskultur ein beredtes und bedeutsames, wenn auch recht spärliches Zeugnis ablegt. Auch in der Personennamegebung der Veneter gibt es Spuren dieser altertümlichen Dichtersprache. Sie sind demnach ein Charakteristikum des ganzen nordadriatischen Namengebietes, das sich dadurch klar von der italischen Personennamengebung abhebt, da diese die indogermanische Tradition schon sehr früh ganz aufgegeben hat.

Im Südosten kann diese altertümliche Namengebung auch belegt werden, sie ist aber dort weniger klar ausgeprägt. Bei den Delmaten war sie zweifellos vorhanden doch kann sie für ihre Namengebung kaum als charakteristisch angesehen werden. Man gewinnt auch den Eindruck, daß ihre Überreste eher auf Rückzugsgebiete beschränkt waren. Im Grenzgebiet zu den Liburnern sind die zusammengesetzten Namen *Nomeditus, Tritanerus* und *Laezarpa* belegt. Ihre Etymologie bleibt undurchsichtig, aber sie dürften kaum der älteren Schicht der indogermanischen Personennamengebung angehören. Ein höheres Altertum vermeint man im delmatischen Personennamen *Teutmeitis* zu erkennen, der durch eine im Lettischen belegte Wortfügung *tautu meita* »fremdes Mädchen« erklärt werden kann und dann »im Volke beliebt« oder »im Volke jung« bedeuten würde (vgl. oskisch *touta* »civitas«, lateinisch *mītis* »weich, zart«, lettisch *meita* »Mädchen« und altkirchenslawisch *milъ* »lieb«). Solch ein Name scheint auch *Lasagos* zu sein, jedoch ist seine Etymologie ganz undurchsichtig und seine Herkunft ungewiß, da er nur in der Großstadt Salona belegt ist.

Bei den Delmaten und den pannonischen Stämmen Dalmatiens ist der Personenname *Skenobardos (Scenobarbus)* gut belegt. Da bietet sich eine etymologische Gleichung mit gotisch *skeinan* »scheinen« und althochdeutsch *bart*, lettisch *bàrda* usw. an. Danach würde dieser Name »der dessen Bart scheint« bedeuten, was vorzüglich in die Tradition des Ausdruckes indogermanischer Heldendichtung paßt. Dasselbe kann auch vom däsitiatischen Namen *Scenocalus* angenommen werden. Diesem Typ dürften auch der pirustische Personenname *Andunocnetis* und *Diopanes* aus Westserbien angehören. Hieher gehört vielleicht auch das japodische *Ecflodeia*.

Noch weiter im Südwesten, auf dem Gebiet der eigentlichen Illyrier, begegent man dieser Tradition des indogermanischen Heldenliedes im Herrschernamen *Skerdilaidas (Scerdilaedus)*. Auch der altertümliche Name *Teutiaplos* scheint auf ein vornehmes Geschlecht zurückzugehen. Weniger altertümlich sind die zusammengesetzten illyrischen Namen *Triteuta, Etleva, Ettritus* und *Epicadus,* deren erster Teil als Numeralia oder Präpositionen erklärt werden kann.

Die indogermanische Tradition altertümlicher zweiteiliger Personennamen, in denen Formeln der ältesten Heldendichtung weiterleben, ist folglich an der ganzen Adriaküste vom Akrokeraunischen Vorgebirge bis nach Istrien zu belegen. Obwohl diese Belege aus einer jüngeren Zeit stammen, werfen sie doch ein Licht auf die Geisteskultur der Eisenzeit, in der das Heldenlied in echter indogermanischer Überlieferung ein wichtiger Bestandteil der Erlebniswelt aller Völker und Stämme auf diesem Streifen war. Die Burgen und Grabhügel von Glasinac mit ihren Funden zeugen von einem heroischen Zeitalter und einem kriegerischen leben, die den überlieferten Motiven und Formeln der indogermanischen Heldendichtung wohl einen neuen Schwung verliehen und sie mit neuem Leben ausgefüllt haben. Auch die übrigen Stammesgebiete gehören demselben kulturellen Typus an und strahlen die gleiche kriegerische und heldenhafte Atmosphäre aus. Die aus einer viel späteren Zeit erhaltenen zweiteiligen Personennamen zeigen, daß die Tradition des indogermanischen Heldenliedes hier noch lange lebendig war, und man kann annehmen, daß sie sich in der Eisenzeit reich entfaltet hat und auf eine besondere illyrische Weise ihre Blüten trug. Über diese eisenzeitliche Dichtung auf dem Westbalkan wissen wir aber nichts außer dem Wenigen, was sich den altertümlichen zweiteiligen Personennamen entnehmen läßt, die aus ihr entsprungen sind und in römerzeitlichen Quellen von ihrem späten Nachhall zeugen.

Man erahnt so ein »homerisches« Zeitalter und eine Dichtung, die der homerischen nicht nur in Geist und Inhalt, sondern auch im verwandten sprachlichen Ausdruck, in ihrer Poetik und in ihren für die mündliche Überlieferung charakteristischen Formeln ähnilich war. Es fällt da leicht, sich vorzustellen, wie die griechische Tradition, ihren Einfluß in diese Gegenden ausstrahlend, gerade mit ihren homerischen Inhalten hier den lebhaftesten Anklang fand. Das hat dann dazu beigetragen, daß sie sich mit der Zeit dem äußeren Kreis der hellenistischen Kultur angeschlossen haben oder ihm zumindest nähergerückt sind. Das einheimische »homerische« Zeitalter hat da gleichsam einen unmittelbaren Anschluß an die homerische Komponente in den Grundlagen des Hellenismus gefunden.

Ansonsten sind die illyrischen Namen in ihrer großen Mehrzahl weder zweiteilig noch heroisch. Zu einem bedeutenden Teil sind es Kurzformen solcher Namen, wie *Scerdis, Laedus* und *Laedio* von *Scerdilaedus*. In ihnen ist der feierliche Ernst vor einer heimischen Vertrautheit gewichen. Aus diesem gewandelten Lebensgefühl ist eine neue Namengebung entstanden. Die Menschen wurden, so will es scheinen, nach charakteristischen Merkmalen benannt. So *Blaedarus* »der Bleiche« (vgl. altkirchensalwisch *blědъ), Longarus* »der Lange« (vgl. lateinisch *longus), Kambalos* »der Krumme« (vgl. altirisch *camm), Baedarus* »der Heitere« (vgl. griechisch φαιδρός, litauisch *giẽdras), Ledrus* »der Freche« (vgl. griechisch λαιδρός). Diese Etymologien, so suggestiv sie auch sein mögen, sind nicht mehr als geistreiche Vermutungen. Sie sind aber so zahlreich, daß damit gerechnet werden muß, daß sie, zumindest im Prinzip, eine Schicht der Personennamengebung im weiteren illyrischen Raum richtig zu bestimmen helfen.

Die jüngere Schicht der illyrischen Personennamegebung stimmt mit der italischen darin überein, daß in ihr Ordinalia für die Benennung von Personen verwendet werden: *Ditus, Tritus, Sestus.* Diese phantasielose Benennungsweise war wie es scheint, in der Zeit vor der römischen Eroberung bei der ansässigen Bevölkerung der späteren illyrischen Provinzen ziemlich weit verbreitet.

Man wäre geneigt zu erwarten, daß die illyrischen Götternamen wichtige Anhaltspunkte für sprachlichen Ausdruck geistiger Inhalte bieten würden. Diese Namen sind jedoch ganz undurchsichtig. Weder *Vidasus*, noch *Thana* oder *Medaurus* suggerieren irgend eine Bedeutung. An ihnen scheitern auch die kühnsten Anknüpfungsversuche.

Mehr sagen uns die Namen der Stämme und Völker. Besonders interessant sind diejenigen, die von Pflanzen- und Tiernamen abgeleitet zu sein scheinen. So die *Peucetii* von der Fichte (vgl. althochdeutsch *fiuhta), Grabaei* von der Hagebuche (vgl. urslawisch *grabъ), die Dardani* von der Birne (vgl. albanisch *dardhë)*, die *Delmatae* vom Schaf (vgl. albanisch *delme)*, die *Taulantioi* von der Schwalbe (dieser Name scheint ins Griechische als Χελιδόνιοι übersetzt worden zu sein). Es ist wohl übertrieben, hier gleich an uralte totemistische Vorstellungen zu denken. Es bleibt aber dennoch bezeichnend, von welch inniger Verbundenheit mit der Natur diese Namen zu zeugen scheinen.

Es hat sich gezeigt, daß das illyrische Namengut, und das ist mehr oder weniger alles, was man von der Sprache der Illyrier kennt, einen unerwartet interessanten, wenn auch beschränkten und einseitigen Einblick in den sprachlichen und einigermaßen auch in den dichterischen Ausdruck der illyrischen geistigen Kultur gewährt. Es ist notwendig hier nochmals daran zu erinnern, wie unsicher die Etymologien, die diesen Einblick vermittelt haben, sind. Da wird es wohl erscheinen, als sei Vieles von dem hier Gesagten nur ein Spiel gewesen. Und doch ist dieses Spiel ernsthaft, weil es ganz am Rande des Unmöglichen die Verbindungen, die zwischen dem sprachlichen Ausdruck und der geistigen Welt der Illyrier bestanden haben, zu erahnen ermöglicht. Und weil es dabei fast unmöglich ist, zu wirklich gesicherten Ergebnissen zu gelangen, ist es der Mühe wert, das Wenige, das uns zur Verfügung steht, zu sichten, und Überlegungen anzustellen, die, auch wenn sie keine ganz festen Grundlagen haben, doch zu einem besseren und vollständigerem Verständnis des kulturellen Ganzen, eines längst schon versunkenen un dennoch in mancherlei Hinsicht immer noch lebendigen Zeitalters verhelfen.

IZVOD IZ DISKUSIJE*

Aleksandar Stipčević se najprije osvrnuo na termin »zapadnobalkanski geometrijski stil«. Smatra da nije potpuno objašnjeno zbog čega je to posebni stil i po čemu se on jasno razlikuje od drugih geometrijskih stilova u okolnim zemljama. Postavlja i dilemu zbog čega B. Čović govori uglavnom o pojavama u tzv. centralnoilirskom području, dok S. Gabrovec spominje i ilirsku kulturu na teritoriji Slovenije. Šta je sa kulturom praistorijskih Japoda i slično?

Alojz Benac je upozorio da je geometrijski način ukrašavanja veoma raširen u bronzanom, pa i u željeznom dobu na Balkanu i u Podunavlju. Prema tome, zapadni Balkan se uključio u jedan vrlo širok kompleks umjetničkog ukrašavanja u navedenim periodima. Pa ipak, ovdje taj stil ima i neke svoje posebne karakteristike; zbog toga bi, možda, adekvatan naziv mogao da glasi »zapadnobalkanski tip geometrijskog stila«.

Blagoje Govedarica smatra da prilikom razmatranja eventualnog kulta lobanje na ilirskom prostoru treba uzeti u obzir i nalaze u odgovarajućim naseljima. U vezi s tim naveo je sljedeće nalaze: dva fragmenta ljudske lobanje u sloju kasnog bronzanog doba na gradini Ilijak (glasinačko područje) i tri lobanje iz sloja srednjeg bronzanog doba sa gradine u Varvari kod Prozora. Pri ovom se mora povesti računa i o raznim ukopima u kamenim nasipima pojedinih gradina (grob ilirskog ratnika na gradini Čungar kod Cazina i sl.).

Kemal Ljuci je naveo nekoliko podataka o konstrukciji tumula u oblasti Metohije i Kosova. Iz navedenih primjera se vidi da postoje i neke razlike između te dvije oblasti, pa bi buduća istraživanja trebalo usmjeriti na to da se bolje dokumentuju i razjasne ove razlike.

Borivoj Čović je podvukao činjenicu da je odnos prema pokojnicima pretrpio bitnu promjenu još u eneolitskom dobu i od tog vremena kult mrtvih teče u određenom kontinuitetu. Nastaje jedno novo razdoblje duhovne kulture na širem balkansko-panonskom prostoru. Sahranjivanje pod tumulima postaje dominantno u ranom bronzanom dobu i na širem ilirskom prostoru. U srednjem bronzanom dobu ovaj način sahranjivanja se povlači u Lici, centralnoj Bosni i dijelu Dalmacije, ali početkom starijeg željeznog doba sahranjivanje pod tumulima ostaje dominantna pojava od Glasinca, preko Crne Gore, do Albanije i Epira. U tom smislu ovaj ritus je i jedan od izraza etnografske situacije.

* Ovaj izvod su priredili Alojz Benac i Blagoje Govedarica na osnovu diskusije snimljene na magnetofonskoj traci.

Stane Gabrovec: U centralnoj Sloveniji određene komponente materijalne kulture iz kasnije praistorije imaju najbliže paralele na prostoru Glasinac — dolina rijeke Mati u Albaniji. Te komponente pružaju mogućnost približavanja ilirskom kulturnom kompleksu.

Alojz Benac: Tumul može imati i neku drugu namjenu, a ne samo onu u kultu mrtvih. Ponekad je to vjerovatno poseban tip kultnog objekta, namijenjen libacijama, žrtvama i sličnim kultnim radnjama. U tom smislu spomenuo je zemljane tumule na Kupreškom polju i tzv. limitne tumule na gradinskim lokalitetima (npr. Mandina gradina na Duvanjskom polju).

Mate Suić: Biritualnost je u starijem željeznom dobu bila raširena na jednom širokom mediteranskom prostoru i zato se ne može uzeti kao neko izrazitije etničko obilježje. Tako su Etruščani prešli sa incineracije na inhumaciju bez ikakve vidljive etničke promjene. Slično se može reći i za Japode. Kod prelaza na incineraciju bi, možda, trebalo računati sa socijalnim odvajanjem plemenskog aristokratskog sloja, a u rimsko doba je to uglavnom jedno političko pitanje. I u antičkom dobu je dosta nesigurno etničko opredjeljivanje na osnovu ritusa sahranjivanja, iako se ovdje koristi i grob i spomenik na njemu (šta su to npr., Orijentalci?) — Moguće je da je u nekim ilirskim krajevima postojao neki kompleksniji tip grobne konstrukcije. Kao primjer bi mogla poslužiti jedna kružna konstrukcija na Veloj glavi sa otoka Hvara, od koje je ostao suhozidni prsten i sanduk od kamena. Naravno, ostaje otvoreno pitanje da li se ovdje radi o edikuli sa svodom ili o tumulu sa visokim prstenom.

Julijan Medini je, prije svega, podržao tezu prof. Garašanina da je u budućem radu nužno vršiti tzv. mikrorejonska istraživanja kako bi se bolje uočile i neke lokalne karakteristike. Tako je, npr., određen tip cipusa na liburnskom ili južnodalmatinskom području vezan za odgovarajuće »etničke« grupe, a stele iz okoline Sinja su sigurno vezane za jednu dužu autohtonu tradiciju. — Posebno se osvrnuo na predstave »tugujućeg Atisa« na kvadratnim cipusima. Smatra da se ove predstave ne mogu tumačiti kao likovi autohtonog Silvana (u Saloni su te spomenike dizali dekurioni, a oni su sigurno znali što ove predstave znače). Posebno mjesto zauzima jedan spomenik iz municipija S, na kojem je sa jedne strane predstavljen tugujući Atis (smrt!), a na drugoj jedna itifalična figura (rađanje!).

Nenad Cambi se zadržao na nekim pitanjima vezanim za kamene japodske urne. Smatra da su mnoge japodske urne reutilizirane, što je dovelo i do njihove pogrešne datacije u rimsko doba. Ponekad čak urna i njen poklopac ne pripadaju istom dobu pa i to treba uzimati u obzir. Posebno su zanimljive dvije stele iz ovog kruga na kojima se spajaju neki autohtoni elementi (rozete, valute i sl.) i oni koji pripadaju klasičnom idejnom krugu (neke eshatološke predstave).

Milutin Garašanin potpuno podržava izdvajanje jednog posebnog perioda na ovom prostoru koji bismo mogli označiti terminom »protoantika«. To je vrijeme jačanja plemenske aristokratije, u kojem se susreću elementi praistorijske i antičke duhovne kulture, u kojem, zapravo, jače dolaze do izražaja elementi antičke kulture. — Kada je riječ o problemu kulta herosa, treba voditi računa i o tome da predstava konja može da označava i lik psihopompa.

Julijan Medini se slaže sa tezom da je na Livanjskom polju postojala posebna radionica nadgrobnih spomenika. Pri tome ukazuje i na činjenicu da neki karakteristični rustikalni elementi ove škole dolaze i na votivnim spomenicima.

Duje Rendić-Miočević smatra da kod proučavanja japodskih urni i njihovih poklopaca nije teško odrediti šta je ranije a šta kasnije. Pri tome nam pomažu i natpisi, kao i predstave oružja i drugih predmeta. — Reljefi i druge predstave potekle iz livanjskih radionica javljaju se podjednako i na nadgrobnim i na votivnim spomenicima. One nose pečat ovog radioničkog centra i iako se razlikuju od radova iz drugih radionica (npr. one sa Glamočkog polja).

Jovan Glišić je primijetio da smo se na simpozijumu prije 18 godina oslobodili panilirskih teza, a na ovom skupu se opet tretiraju problemi sa mnogo šireg prostora nego što je on tada ograničen. — Na južnom dijelu ilirskih teritorija on razlikuje dvije oblasti — jednu u Metohiji (Romaja-Prčevo-Karagač-Pećka banja) i druga u Kosovskoj potolini. U Pećkoj banji je otkriven i jedan bogat grob nekog ilirskog kneževskog para. Uz jedan ukop je bilo mnogo nakita, a uz drugi mnogo oružja, ali bez nakita. I ovdje se, dakle, jasno vide razlike uslovljene polom pokojnika. — On ujedno izražava određenu rezervu prema kultu heroiziranog pokojnika, jer se kod tzv. kneževskih grobova radi o posebnoj socijalnoj kategoriji. Za podizanje ratničke humke u Romaji bilo je potrebno 700—1000 petotonskih kamiona materijala. To su džinovski radovi, za koje je bila potrebna prisila; pokojnik je, dakle, imao značajnu političku vlast. Naglašava, isto tako, da je kult zmije dosta rijetko dokumentovan na centralnom ilirskom području, a mnogo više na istočnoj periferiji ovog područja. U Trebeništu je, npr., vezan za grčki import. Da li je to, onda, ilirski totem?

Aleksandar Stipčević: Sasvim je jasno da neko nije mogao biti štovan kao heroj (heros) ako nije u životu nešto značajno napravio. Naprotiv, morao je biti baš ono o čemu govori J. Glišić. Što se tiče kulta zmije, taj kult ne počinje onda kada se sama zmija počinje i prikazivati. Silvan je, npr., bio nepoznat prije predstava na spomenicima iz rimskog vremena, pa ipak niko ne sumnja da je to bilo ilirsko božanstvo. Uostalom, opće je prihvaćeno u novijoj literaturi da je kult zmije bio važan element ilirske duhovne kulture.

***

Milutin Garašanin je otvorio generalnu diskusiju konstatacijom da su prethodni simpozijumu o ilirskoj problematici imali pretežno sintetički karakter, dok je ovaj uključio nešto više analizu. U proteklim godinama se dosta intenzivno radilo, došlo se do mnogo novih podataka, neki raniji stavovi su podvrgnuti reviziji i sve to je trebalo uključiti u analizu pojedinih aspekata duhovne kulture. Sada prilazimo sve komplikovanijim problemima, a neki od njih su na ovom simpozijumu tek naznačeni (tumul nije izričito ilirski ali je i ilirski, kremacija nije ilirska tvorevina ali je i ilirska, cipus nije autohtoni oblik ali je prema tom obliku postojala naklonost itd.). Sada su potrebne detaljnije analize materijala iz pojedinih oblasti, zapravo mikroregionalna istraživanja. Ovdje smo pokušali prikazati dokle smo došli u proučavanju aspekata duhovne kulture. Ostaje nam da na osnovu toga sagledamo koje su praznine ostale i u kojim pravcima treba usmjeriti dalji rad. A da li je moguće koordinirati taj rad u budućnosti? I to je otvoreno pitanje.

Borivoj Čović: Treba uzeti u obzir da je naš prvi simpozijum 1964. godine bio daleko određeniji, jer se radilo o problemu razgraničenja ilirskih teritorija. Tada je bilo potrebno da odredimo i svoj stav prema raznim panilirskim tezama koje su se tako uporno održavale. Na ovom simpozijumu je obuhvaćena nešto šira teritorija (možemo reći provincija Ilirik), obuhvaćene su, dakle, i grupe koje su bile srodne ili bliske Ilirima iz centralnih područja. Ovdje smo, zapravo, tretirali pojave na teritoriji zapadnog, odnosno sjeverozapadnog Balkana, kako bi se mogao sagledati širi okvir u razvoju duhovne kulture Ilira. — Sada je još više došla do izražaja teza da pojedinim grupama plemena, kao što su Autarijati, Delmati, Liburni, Japodi ili Histri, više odgovara naziv narod nego pleme, iako ni to nije sasvim adekvatan termin. U idućim godinama bi trebalo još temeljitije ispitati šta je karakteristično za pojedine od tih — uslovno rečeno — naroda u oblasti duhovne kulture (u posljednjem mileniju stare ere). Tek nakon toga, u doglednoj budućnosti bi se mogao organizovati širi skup na kojem bi se u sintetskom obliku pokušalo preciznije odrediti šta je od svega toga zajedničko a šta pripada pojedinoj skupini ili narodu.

Julijan Medini misli da bi, pored predloženih mikroregionalnih istraživanja, trebalo prići i dubljem ispitivanju određenih pitanja istraživanja ili tema iz oblasti duhovne kulture u antičko doba. Mogli bi se organizovati i problemski sastanci posvećeni nekim užim područjima i užim problemima. O problemu ilirskog Silvana (genezi, značenju, teogoniji, kozmogoniji i sl.) mogao bi se, npr.,

organizovati čitav simpozij. A ima dosta sličnih tema. Ako je cilj ovog simpozijuma bio da utvrdi osnovne intencije u razvoju duhovne kulture Ilira, onda to nije do kraja postignuto kada je riječ o antičkom dobu. U proučavanju njihove religije treba, među ostalim, mijenjati i dosada korišćenu metodologiju, a potrebni su i novi, kvalifikovani kadrovi.

Marin Zaninović naglašava da je dosada ispitano veoma malo ilirskih naselja u totalitetu a da su i podaci iz naselja potrebni za proučavanje duhovne kulture. Ovo naročito dolazi u obzir kada se radi o određivanju kontinuiteta u pojedinim aspektima te kulture. Na otoku Hvaru su nekada tumuli podignuti ispod pećina, pa se postavlja pitanje da li oni ovdje možda imaju apotropejski karakter. I mnogo takvih pitanja stoji pred nama. Pokazalo se, dalje, da je keltski faktor na ovom terenu bio manje važan nego što se ranije smatralo.

Mate Suić ocjenjuje da se na ovom simpozijumu došlo do mnogo novih saznanja, ali da sigurno nije postignuto onoliko koliko bismo to željeli. To se odnosi više na antičko doba nego na praistorijske periode. Ima mnogo razloga zbog kojih izučavanje problema antičkog doba donekle zaostaje i u redovnom radu Centra; među ostalim, nije bilo dovoljno ni upornosti. Saglašava se sa mišljenjem da bi ubuduće trebalo posvetiti više brige izučavanju odabranih užih tema, a šira uopštavanja bi došla kasnije. Na ovom simpozijumu smo stavili u prvi plan praćenje kontinuiteta autohtonih elemenata i, koristeći se raznim metodama, došli do nekih novih rezultata. Naglasio je da dvočlana imena (odajući priznanje referatu R. Katičića) interesuju i istoričare, jer pojava tih imena označava jače raslojavanje kod plemenskih zajednica. Ta imena se javljaju i u Mesapiji, i to još ranije nego ovdje. U proučavanju kulta Silvana se također mogu pratiti neka društvena kretanja. Silvan je, u neku ruku, postao prvo božanstvo kod Ilira, a njemu će, svakako, odgovarati određeni rang princepsa u društvu. Bilo bi od interesa proučiti bliže kako se Silvan od izrazitog božanstva šuma i stočarstva pretvorio i u svoju suprotnost — u božanstvo ratarstva (zaštitnika žitnih polja). I to je samo jedan primjer višeznačnog interesa za jednu užu problematiku.

Duje Rendić-Miočević je predložio da se na kraju rada ne donose nikakvi konkretni zaključci koji bi obavezivali učesnike simpozijuma. Bilo bi dovoljno da se napravi jedan osvrt na osnovne tonove i na postavljene probleme. Tačno je da je ovaj skup mogao biti i bolje organizovan (ogromna je problematika tretirana u dva dana), ali su ipak izišle na vidjelo mnoge nove stvari, a neki problemi su tretirani na novi način. Zbog toga ovaj simpozijum po znanstvenim rezultatima ne zaostaje za onim prethodnim. Važno je naglasiti da je na ovom skupu uspostavljena određenija relacija između praistorije i antike, nije bilo nikakve izrazite cezure, naprotiv, došlo je do približavanja i dopunjavanja, pa i do korištenja slične metodologije. To je značajan rezultat ovog simpozijuma i on ukazuje na dalje pravce razvoja ilirologije. Na ovom skupu je došlo i do mijenjanja nekih ranijih mišljenja i do novih interpretacija, što sigurno predstavlja samo napredak u našoj nauci. U okviru Centra se predviđa izrada niza publikacija o nekim specifičnim problemima antičkog doba u našim zemljama. Zbog toga, a i inače, bilo bi korisno da se u budućnosti organizuju sastanci posvećeni užoj naučnoj tematici. Ovo tim više što se naša antika razlikuje od klasične antike i što ima neke svoje specifičnosti (zahvaljujući i autohtonim, ilirskim kulturnim elementima).

Blagoje Govedarica je naglasio da je ovo završetak jedne izvanredne i kod nas jedinstvene serije od pet simpozijuma, koje je u proteklih dvadesetak godina organizovao Centar za balkanološka ispitivanja na temu kulturnog razvoja Ilira. Razumljivo je što duhovna kultura dolazi na kraju, jer ona i treba da dođe kao rezultat cjelokupnog istraživanja materijalne kulture. Međutim, čini se da su se arheolozi i na ovom skupu više držali materijalne baze i tipologije objekata duhovne kulture nego što su se upuštali u razmatranje prirode i svrhe pojedinih duhovnih manifestacija. To je svakako neophodno, ali pored toga ova materija zahtijeva i jedan širi i kompleksniji pristup — sa aspekta filozofije, sociologije, estetike itd. To bi možda bila jedna od primjedaba u pogledu pristupa ovoj problematici. No, u svim tim razmatranjima treba uzeti u obzir da je na ovom mjestu prvi put organizovano i sistematski prodiskutovan kompleks pitanja ilirske duhovne kulture. Otvorena su mnoga značajna pitanja koja daju smjernice za dalji rad na proučavanju ovog vida ilirske kulture i u tome je jedan od značajnijih rezultata ovog simpozijuma.

Radoslav Katičić: Za razliku od ranijih simpozijuma, ovaj put se više govori o antici, pa se identifikacija i vrednovanje određenih pojava vežu prema nekim antičkim mjerilima. S tim u vezi postavlja se i pitanje da li, baveći se problemima ilirske kulture, pokušavamo da stvorimo neku svoju antiku, koja bi stajala nasuprot grčkoj i italskoj antici, ili ćemo polaziti od jedinstvene antike i u tom sklopu posmatrati ilirski kompleks sa svim svojim osobenostima i vrijednostima. Treba konstatovati da je ovaj simpozijum na neki način objedinio praistorijske i antičke studije u jednu cjelinu u koju je uvrstio i tematsko pitanje kulturnih vrijednosti u praistorijskom dobu. U razmatranju pitanja ilirske umjetnosti naglašava potrebu sagledavanja te umjetnosti u njenom vremenu, a ne u današnjem smislu vrednovanja vrhunskih individualnih ostvarenja. Što se tiče tragova junačke tradicije na prostoru od Istre do Epira, ne tvrdi da su oni bili ravnomjerno zastupljeni na čitavom tom prostoru. Na području situlske umjetnosti ti tragovi su jači, dok prema jugoistoku slabe.

OSVRT NA REZULTATE RADA SIMPOZIJUMA

Treba, prije svega, naglasiti da je ovaj naučni skup organizovan u saradnji Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Odbora za arheologiju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, što predstavlja očigledan dokaz o sve plodnijoj saradnji među jugoslavenskim akademijama. Možda je još važnije napomenuti da je na Simpozijumu učestvovalo nekoliko generacija stručnjaka — zapravo, starija, srednja i mlađa generacija. Prema tome, osiguran je kontinuitet naučnog rada na području ilirologije u Jugoslaviji, a to je danas za nas značajna multidisciplinarna naučna grana. Isto tako se može konstatovati da su na ovom skupu učestvovali stručnjaci iz svih krajeva Jugoslavije, izuzev iz Makedonije i Vojvodine. Radi se, dakle, o eminentno jugoslavenskom naučnom skupu.

Treba, međutim, napomenuti da se baš zbog toga što su svi učesnici skupa iz Jugoslavije, većina iznesenih podataka i odnosi na teritoriju Jugoslavije.

Kao što je programom bilo predviđeno, na Simpozijumu su tretirana četiri osnovna kruga pitanja koja se odnose na *duhovnu kulturu Ilira u praistorijskom i antičkom dobu:* umjetnost, kult mrtvih, religiozni aspekti i jezik i književnost. Cilj je bio da se u referatima, koreferatima i diskusiji osvijetli stanje istraženosti, da se rezimiraju rezultati do kojih se došlo u dosadašnjem radu i da se ukaže na neke važnije pravce budućih istraživanja. Treba odmah reći da je taj cilj uglavnom i postignut u dvodnevnom radu.

Kao što je i ranije bio slučaj, tako se i ovom prilikom postavilo pitanje šta stvarno ulazi u ilirske teritorije, kako bi se tematika i na ovaj način bolje fiksirala. Još prilikom sastavljanja programa, Komisija za pripremu Simpozijuma je stala na stanovište da se ovaj put obuhvati nešto šira teritorija sjeverozapadnog i centralnog Balkana, da se paralelno pruže neki podaci sa područja *Japoda, Liburna, Histra* ili susjednih krajeva centralnog Balkana. Ovo je bilo potrebno iz dva razloga: prvo, pojedini aspekti duhovne kulture Ilira su se razvijali u širim duhovnim kompleksima Balkana

i, drugo, u antičkom dobu se pojam Ilira znatno teritorijalno proširio, pa se razmatranja ne bi mogla ograničiti na neka centralna ilirska područja. Takva koncepcija je i sprovedena na samom skupu, pa je zapravo obuhvaćen kasniji Ilirik, odnosno *Illyrii vulgo dicti.*

Iako će se u objavljenom materijalu vidjeti mišljenja i postavke učesnika Simpozijuma o pojedinim pitanjima, ovdje ćemo, ipak, istaknuti neke činjenice koje su izražavale suštinu problema o kojima je ovdje raspravljano. To bi bile sljedeće činjenice:

a) Kod Ilira se u predrimsko doba radi uglavnom o primijenjenoj umjetnosti na keramici i na metalu (bronzi). Pri tome je vrlo izražena težnja ka geometrizmu, pa se ponekad upotrebljava i termin »ilirska geometrijska umjetnost«. Najčešće se koriste urezani pravolinijski motivi (trouglovi, kvadrati, rombovi, cikcak-linije), ali se oni — naročito na metalu — kombinuju i sa nekim krivolinijskim motivima (girlande, spirale i sl.). Figuralne izrađevine su rijetke, a i one su izvedene u jednom geometriziranom stilu. U isto vrijeme se u sjevernijim predjelima pojavljuju mnogo drugačije umjetničke tvorevine. Tako kod Histra — ili u istočnom alpskom području — cvjeta poznata situlska umjetnost, sa realističkim predstavama iz svakodnevnog života i iz kultnih obreda, a kod Histra i Japoda se javljaju i određena plastična umjetnička djela. Pri tome treba računati na čvršće veze i na značajniji uticaj iz italskog, odnosno etrurskog prostora. U južnijim dijelovima Albanije opet, srećemo se sa tzv. bojenom keramikom, koja se, bez sumnje, vezuje za neke još južnije pojave na Balkanu. Od budućih istraživanja se očekuje da definitivno utvrde da li ove razlike zaista označavaju i granične linije između ilirskih i drugih plemenskih (»etničkih«) zajednica na Balkanu.

Veoma je značajno što je na ovom simpozijumu nešto bolje osvijetljen i jedan period u kulturnoj istoriji Ilira koji bismo mogli nazvati protoantičko doba. Danas nema nikakve sumnje da su već u periodu velikih kneževskih tumula po ilirskim teritorijama cirkulirale umjetničke izrađevine antičkog svijeta (od VI. vijeka pr. n. e. dalje). Prema tim uzorima izrađivana su, u vlastitoj interpretaciji, neka domaća umjetnička djela pa je tako došlo do određenog zbližavanja dvaju umjetničkih manira. Za same Ilire bi to, onda, bilo neko protoantičko doba. Možda bi se period prelaza iz stare u novu eru mogao uzeti kao period kada se postepeno i gasi simbioza ovog karaktera.

U antičkom dobu sve snažnije prodiru na ilirske teritorije elementi klasične rimske civilizacije, a to je, naravno, bila i posljedica političke stabilizacije u osvojenim krajevima. Pretežno se radi o prenošenju elemenata praktične civilizacijske naravi, ali se novo doba osjeća i na umjetničkom planu. Pojavljuju se djela stranih majstora i radionica, koja su naročito unosili rimski građani. Naravno, njihov je broj daleko veći u primorskom pojasu i nekim južnijim ilirskim teritorijama. Tokom vremena, u nekim ilirskim krajevima (sada više izvan užeg primorskog pojasa) javljaju se domaće radionice, u kojima se izrađuju određena djela umjetničkog ili poluumjetničkog karaktera. U tim radionicama (npr., u okolini Sinja, Glamoča ili Livna) uglavnom se radi o vlastitoj interpretaciji antičkih umjetničkih djela, što znači i izvjesno očuvanje domaće umjetničke tradicije. Svaka od tih radionica njeguje i neke sopstvene stilske osobine uslovljene geografskim i ekonomskim prilikama. Ovdje treba reći da se najveći dio tih ostva-

renja odnosi na reljefe i druge predstave na nadgrobnim spomenicima. Na njima su često interpretirani kultni likovi nekih božanstava i polubožanstava; obično je to *interpretatio romana* domaćih božanstava. Na drugim spomenicima su prikazani likovi ljudi i žena, a takve predstave imaju i dokumentarnu vrijednost za proučavanje nošnje, nakita, izvjesnih običaja i slično. Umjetnička vrijednost svih ovih predstava je različita, a kod ljudskih likova realističnost prikaza igra važnu ulogu.

b) Nema nikakve sumnje da je kult mrtvih bio važna komponenta duhovnog života kod svih ilirskih zajednica. Jedan od najizrazitijih oblika tog kulta u predrimskom vremenu je pokopavanje mrtvih pod tumulima, iako su — kod nekih plemena i u određenim periodima — bili u upotrebi i tzv. ravni grobovi. Pri tome je od većeg interesa nekoliko pojava:

— Inhumacija, bilo u ispruženom ili zgrčenom položaju, bila je osnovni vid sahrane, dok incineracija ulazi u običaj u kasnijim praistorijskim periodima i na ograničenim teritorijama.

— Veoma je raširena daća u vidu životinjskih žrtava, životinjskih priloga, libacije i slično (razbijanje zemljanih posuda u grobu ili nad grobom je redovna pojava), a u popudbinu spadaju i razni prilozi u grobovima.

— Kameni vijenac na rubovima tumula ili oko groba je također zapažena pojava.

— Monumentalni tumuli iz kasnijeg praistorijskog vremena, tzv. kneževski tumuli, znak su formiranja moćne i bogate plemenske aristokratije.

Predilirske, prailirske i ilirske zajednice su usvojile običaj pokopavanja pod tumulima i dugotrajno ga njegovale. Ovaj običaj je, međutim, veoma raširen u mlađim praistorijskim periodima euroazijskog prostora i zato on ne može poslužiti za sigurnije »etničko« opredjeljivanje. Osim ilirskih zajednica, taj običaj su njegovale i neke druge, savremene grupe na Balkanskom poluostrvu.

U antičkom dobu se izvjesno vrijeme čuva domaća tradicija, ali sve snažnije i u sve krajeve — prodiru rimski uticaji, odnosno uticaji antičkog svijeta. To se poglavito ogleda u sve širem prihvatanju incineracije kao osnovnog vida sahrane, uvođenju novih oblika grobne konstrukcije, pogrebnog rituala i sl. Opet se, međutim, naziru i određene specifičnosti rituala na pojedinim ilirskim teritorijama, o čemu je također bilo riječi u glavnom referatu i u koreferatima.

Na nekim nadgrobnim spomenicima iz antičkog doba predstavljen je pokojnik na konju. Očito je da konj u ovom slučaju ima ulogu psihopompa koji umrlog pretka odvodi na drugi svijet. Radi se vjerovatno o jednoj dužoj tradiciji u vjerovanju Ilira.

c) Relativno je malo podataka na osnovu kojih se može izvršiti sigurnija rekonstrukcija religije kod ilirskih plemenskih zajednica. Najviše podataka pruža arheološki materijal; to su oni podaci koji se neposredno odnose na konkretna plemena i teritorije. U tu svrhu, naravno, služi i jedan broj pisanih podataka, ali su oni znatno općijeg karaktera od onih prvih. Ne smijemo ovdje, konačno, zaboraviti ni epigrafske spomenike, koji se dobrim dijelom mogu ubrojiti u arheološki materijal.

U rekonstrukciji religioznih shvatanja Ilira važnu ulogu igraju ikonografske i simbolične predstave na spomenicima i pokretnim predmetima.

Vjerovatno je da lunarni kultovi i štovanje određenih totema (npr., zmije) pripadaju starim, tradicionalnim kultovima kod Ilira, dok u latiniziranim predstavama pojedinih muških i ženskih božanstava tek posredno možemo prepoznavati njihove prvobitne osobine. Tako je, npr., Silvan kod Delmata i njihovih susjeda u sebi objedinjavao neke stare značajke sa osobinama određenih rimskih božanstava. Nešto slično se može reći za Libera (koji je po intenzitetu štovanja dolazio odmah iza Silvana i Jupitera) ili za boginju Latru i slično.

U svakom slučaju, do ovog objedinjavanja ne bi moglo doći da kod Ilira i u predrimsko doba nisu postojale religiozne predstave koje su se uklapale u jedan širi mediteranski sistem vjerovanja i duhovne kulture uopće.

Ne smije se ovdje, naravno, zaboraviti niti na poseban kult heroiziranog pokojnika, koji je dobio na intenzitetu u doba tzv. kneževskih grobova, a čiji su znaci, možda, i predstave zmije.

d) Sasvim je razumljivo da o ilirskom jeziku (ili ilirskim jezicima) znamo ponajmanje, pošto nam Iliri nisu ostavili pisane spomenike i pisana djela koja bi nam poslužila za jezičke studije. Pa ipak, nešto se može saznati na osnovu dubljeg proučavanja toponima i antroponima koji su zabilježeni na nekim spomenicima iz rimskog doba.

Posebno je bio zanimljiv pokušaj na ovom simpozijumu da se na osnovu ustanovljenih dvodijelnih imena, koja pripadaju ilirskim ili njima srodnim ličnostima, rekonstruiše jedan vid književne tradicije kod Ilira. Ta dvodijelna lična imena neosporno podsjećaju na junačke pjesme indoevropskog porijekla, poznate u usmenoj i pisanoj epskoj književnosti određenih mediteranskih i drugih naroda. Obično ih stavljamo u tzv. herojsko doba tih naroda.

Grobne konstrukcije i neki nalazi iz željeznog doba jasno govore o tome da je i kod Ilira postojalo jedno doba u kojem se visoko uzdigla plemenska aristokratija. Pomenuta dvodijelna imena bi govorila za to da je i kod Ilira postojala jedna vrsta junačke pjesme, svakako u okviru usmene književnosti. Prema tome, i kod Ilira je morao u to vrijeme bujati specifičan duhovni život, u kojem je junačka pjesma igrala važnu ulogu. A to znači da se i kod Ilira može računati sa određenim herojskim dobom, iako u nešto kasnijem vremenu nego što je to, npr., slučaj kod Helena.

*

Uzevši u cjelini, Simpozijum o duhovnoj kulturi Ilira je ukazao na sljedeće činjenice:

a) Iliri, odnosno ilirske plemenske zajednice, ne predstavljaju neki izolovani svijet na Balkanu. Oni se, naprotiv, i na osnovu elemenata duhovne kulture uključuju u jedan širi mediteranski krug plemena i naroda, koji su — na ovaj ili na onaj način — njegovali i neke zajedničke duhovne vrijednosti.

b) Pri formiranju pojedinih elemenata duhovne kulture kod Ilira nazire se nekoliko komponenata. To su: autohtona — predilirska, indoevropska, mediteranska, unutarbalkansko-panonska, pa i izvjesna orijentalna kompo-

nenta. Naravno, neke od njih su stajale u prvom planu (indoevropska i mediteranska), a druge su dopunjavale čitav mozaik duhovnog života. Iliri su, što je također prirodno, prilagođavali svojim potrebama te elemente, kako bi oni odgovarali i nekim njihovim sopstvenim shvatanjima.

c) Iliri, svakako, nisu sačinjavali jedan kompaktan narod. Zbog toga se i u okviru duhovne kulture osjećaju izvjesne regionalne specifičnosti. Primjera radi navedimo takve specifičnosti kod Delmata i Autarijata. Značajne razlike u umjetnosti i kultu mrtvih se vide naročito kod onih plemenskih zajednica koje su tek kasnije i formalno ubrojene u ilirski etnički kompleks. Pri tome, npr., mislimo na Liburne, Histre, Japode, kao i na neka plemena u sjevernom Epiru.

d) U vremenu snažnog uzdizanja plemenske aristokratije (koje bi se uslovno moglo nazvati izvjesnim ilirskim homerskim dobom) veoma su ojačali mediteranski uticaji sa područja klasičnih mediteranskih naroda. Tada se ocrtava i neko domaće antičko doba, koje smo označili protoantičkim dobom. Sigurno je koncentracija materijalnih dobara u rukama predstavnika plemenske aristokratije omogućila bliže kontakte sa antičkim svijetom.

e) Na Simpozijumu o duhovnoj kulturi Ilira u Herceg-Novom tretiran je širi okvir duhovnih pojava; izvršen je pokušaj sintetskog pregleda rezultata dosadašnjih istraživanja. U narednom periodu će biti potrebno da se intenzivnije radi na proučavanju nekih posebnih problema i oni su na skupu naglašeni i izdvojeni. Biće, možda, potrebno da se i u budućnosti organizuju i novi naučni skupovi u ovom smislu, ali o znatno užoj problematici, odnosno po mikroregijama. Tek kad se to ostvari, moglo bi se pomišljati na novi naučni skup koji bi po karakteru odgovarao ovom u Herceg-Novom.

ALOJZ BENAC

*

APERÇU SUR LES RESULTATS EFFECTUES AU SYMPOSIUM

Il faut, avant tout, accentuer que cette réunion scientifique est organisée en collaboration du Centre d'études balkaniques de l'Académie des sciences et des arts de Bosnie et Herzégovine et de la Commisson archéologique de l'Académie des sciences et des arts du Monténégro, ce que présente une preuve évidente de collaboration entre les académies yougoslaves. Il est peut être encore plus important mentionner que quelques générations de spécialistes ont participé au symposium — à vraie dire la génération ancienne, moyenne et récente. Par conséquent, on a assuré la continuité de l'activité scientifique dans le domaine de l'illyrologie en Yougoslavie, étant aujourd'hui pour nous une branche scientifique multidisciplinaire très importante. De même, on peut constater que les spécialistes de toute la Yougoslavie, exceptant la Macédoine et la Voïvodine, ont participé à cette réunion. Il s'agit alors d'une réunion scientifique éminente yougoslave.

Il faut, pourtant, mentionner que juste à cause du fait que tous les participants sont de la Yougoslavie, la plupart des données y présentées se rapporte au territoire de la Yougoslavie.

Comme on a prévu dans le programme, on a traité au symposium quatre cercles fondamentaux des questions, se rapportant à la culture spirituelle des Illyriens à l'époque préhistorique et antique: l'art, le culte des morts, les aspects de religion, la langue et la littérature. Le but principal de ce symposium a été d'éclaircir par les rapports, les corapports et la discussion, l'état des recherches, de résumer les résultats effectués jusqu'à présent et d'indiquer certains aspects plus importants des recherches au futur. Il faut dire tout de suite qu'on a atteind ce but en général.

Ainsi que c'était le cas auparavant, on a posé ici la question ce que entre vraiment dans les territoires illyriens, pour qu'on puisse mieux fixer et déterminer les thèmes. Déjà quand on a fait le programme, le comité d'organisation du symposium a conclu qu'il faudrait embrasser le territoire plus vaste des Balkans du nord-ouest et centraux, de présenter parallèlement quelques données concernant la région des Iapodes, des Liburniens et des Histres ou des régions avoisinantes des Balkans centraux. C'était très important parce que premièrement, certains aspects de la culture spirituelle des Illyriens se sont développés dans les complexes plus vastes des Balkans et, deuxièmement, à l'époque antique le terme Illyriens s'est assez élargi territorialement et on ne pourrait pas limiter les considérations sur la région centrale illyrienne. Une telle conception est léalisée à la réunion même, ainsi qu'on a pris en considération les Illyriens récents, c'est-à-dire les *Illyri vulgo dicti*.

Quoique les rapports contiennent les opinions et les propositions des participants au Symposium concernant certaines questions, nous y allons pourtant accentuer certains faits qui ont exprimé l'essence des problèmes dont on a discuté ici. Ce sont les faits suivants:

a) Chez les Illyriens à l'époque préromaine il s'agit surtout des arts appliqués sur la céramique et sur le métal (bronze). Il y est surtout exprimée la tendance vers les formes géométriques et on emploie parfois le terme »l'art géométrique illyrien«. On emploie le plus souvent les motifs incisés rectilignes (triangles, carrés, rhombes, lignes zigs-zags), mais ils sont combinés — surtout sur le métal — avec certains motifs des lignes tordues (guirlandes, spirales et ainsi de suite). Les motifs figuraux sont rares, mais ils sont faits par un style géométrisé. En même temps apparaissent dans les régions plus au nord les produits d'art différents. Chez les Histres — ou dans la région est-alpine — est bien développé l'art des situles, avec les motifs réalistes de la vie quotidienne et des rites de culte, et chez les Histres et les Iapodes apparaissent certaines oeuvres plastiques. Il y faut compter avec les rapports plus forts et l'influence plus importante, venant de la région italique, c'est-à-dire etrusque. Dans les régions plus au sud d'Albanie, on rencontre la soi-disante céramique peinte, qui est, sans doute, liée aux certains phénomènes plus au sud des Balkans. On attend que les recherches au futur affirment définitivement si ces différences marquent vraiment les frontières entre les communautés illyriennes et les autres (»ethniques«) dans les Balkans.

Il est très important que ce symposium a mieux éclaircit aussi une période de l'histoire culturelle des Illyriens qu'on pourrait déterminer comme l'époque protoantique. Il n'y a aucune doute aujourd'hui que les produits du monde antique (depuis le Vème siècle av. n. è.) ont circulé sur les territoires illyriens déjà à l'époque des grands tumulus de prince. A l'exemple de ces produits, on a produit, dans sa propre interprétation, certaines oeuvres du pays et de cette manière les deux manières de l'art se sont rapprochées. Pour les Illyriens mêmes, ça serait certaine époque protoantique. Peut-être que la période de transition de l'ère ancienne dans la nouvelle peut être considérée comme une période quand s'éteind successivement la symbiose de ce caractère.

A l'époque antique les éléments de la civilisation classique romaine pénètrent de plus en plus fort sur les territoires illyriens, ce qui a été bien sûr la conséquence de stabilisation politique dans les régions conquéries. Il s'agit surtout du transfert des éléments de la nature civilisatrice pratique, mais on sent la nouvelle époque aussi sur le plan artistique. Alors apparaissent les oeuvres des artisans et des ateliers étrangers, importées surtout par les citoyens romains. Bien sûr, leur nombre est beaucoup plus grand dans la région adriatique et dans quelques territoires illyriens plus au sud. Par le temps, dans certaines régions illyriennes (maintenant plus dehors de la zone plus étroite adriatique) apparaissent les ateliers indigènes

dans lesquels on produit les oeuvres du caractère artistique ou semi-artistique. Dans ces ateliers (par ex. aux environs de Sinj, Glamoč ou Livno) s'agit-il en général de l'interprétation propre des oeuvres antiques, ce que signifie une certaine conservation de la tradition autochtone. Chaque de ces ateliers soignent quelques particularités de son propre style, conditionnées par les circonstances géographiques et économiques. Il y faut dire que le plus grand nombre de ces réalisations se rapportent aux reliefs et aux autres présentations sur les monuments sépulcraux. Sur ces monuments sont souvent interprétées les figures de culte de certaines divinités ou demi-divinités; c'est le plus souvent *interpretatio romana* des divinités autochtones. Sur les autres monuments sont présentées les figures des hommes et des femmes, et ces présentations ont la valeur documentaire pour l'étude des costumes, des bijoux, de certaines coutumes etc. La valeur artistique de toutes ces présentations est différente et chez les figures humaines le réalisme de représentation a un rôle important.

b) Il n'y a aucune doute que le *culte des morts* a été une composante très importante de la vie spirituelle chez toutes les communautés illyriennes. L'une des formes les plus expressives de ce culte est à l'époque préromaine l'enterrement des morts sous les tumulus — quoique chez certaines tribus et dans certaines périodes — ont été en usage les soi-disantes tombes plates. Il y est de l'intérêt particulier quelques phénomènes:

— L'inhumation, soit dans la position allongée, soit contractée, a été la seule manière d'enterrement, tandis que l'incinération entre en usage dans les périodes préhistoriques et sur les régions limitées;

— Il est très répandu la coutume du repas funèbre sous forme du sacrifice animal, des contributions animales, de la libation etc. (le brisement des pots céramiques dans la tombe ou au-dessus de la tombe est un phénomène régulier), et il y faut attribuer aussi les différents objets dans les tombes;

La ceinture en pierre sur les bords des tumulus ou autour de la tombe est aussi un phénomène remarqué;

— Les tumulus monumentaux provenant de l'époque préhistorique postérieure, son-disants tumulus des princes, sont la signe de formation d'une aristocratie tribale puissante et riche.

Les communautés préillyriennes, praillyriennes et illyriennes ont accepté la coutume d'enterrer sous les tumulus et elle a duré longtemps. Cette coutume est cependant très répandue dans les périodes préhistoriques récentes du territoire euro-asiatique et pour cette raison elle ne peut pas déterminer sûrement l'appartenance »ethnique«. Exceptant les communautés illyriennes, cette coutume a été en usage chez quelques autres groupes contemporains sur la Péninsule balkanique.

A l'époque antique a été conservée un certain temps la tradition autochtone, mais de plus en plus fortement dans toutes les régions pénètrent les influences romaines, c'est-à-dire les influences du monde antique. C'est surtout évident dans l'acceptation de l'incinération comme un aspect fondamental de l'enterrement, ensuite il y faut ajouter les nouvelles formes de construction tombale, du rituel etc. Mais, pourtant, on peut entrevoir certaines spécificités du rituel sur certains territoires illyriens dont on a parlé dans le rapport principal et dans les corapports. Sur certains monuments sépulcraux provenant de l'époque antique le défunt est présenté sur le cheval. Il est évident que le cheval à ce cas-là a le rôle du psychopompe, amenant le défunt dans l'autre monde. Il s'agit probablement d'une tradition plus durante dans la croyance des Illyriens.

c) Il y a relativement peu de données sur la base desquelles on pourrait faire une reconstruction plus sûre de *la religion* chez les communautés tribales illyriennes. Le plus grand nombre de données démontre le matériel archéologique; ce sont les données se rapportant directement aux tribus et aux territoires concrètes. Dans ce but, naturellement, on peut employer un certain nombre de données littéraires, mais elles sont du caractère général que les données déjà mentionnées. Nous ne pouvons pas, enfin, oublier les monuments épigraphiques, qu'on peut ranger par une bonne partie parmi les matériaux archéologiques.

Lors de la reconstruction des présentations religieuses chez les Illyriens, le rôle important ont les présentations iconographiques et symboliques sur les monuments et les objets mobiles. Probablement, les cultes lunéaires et l'estime de certains totèmes (par ex. le serpent) appartiennent aux anciens cultes traditionnels des Illyriens, tandis que dans les présentations latinisées de certaines divinités masculines et féminines on peut indirectement reconnaître leurs qualités primordiales. Ainsi par ex. Silvain chez les Delmates et chez leurs voisins avait assamblé en lui même les anciennes caractéristiques avec les caractéristiques de certaines divinités romaines. On peut dire quelque chose semblable pour Sibère (qui s'est trouvé par l'intensité de vénération après Silvain et Jupiter) ou après la déesse Latra etc.

En tout cas, tout cela n'a pu se passer sans que les Illyriens n'ont pas eu à l'époque préromaine, les présentations religieuses s'insérant dans un système méditerranéen plus large de croyance et de la culture spirituelle en général.

Il ne faut pas oublier, bien sûr, le culte particulier du défunt héroïsé qui a obtenu l'intensité au temps soi-disantes tombes des princes, dont les signes sont, peut-être, les présentations de serpent.

d) Il est tout à fait compréhensible que nous ne connaissons pas suttisamment *la langue* illyrienne (ou les langues), parce que les Illyriens n'ont pas laissé les traces écrits ou les oeuvres littéraires qui pourraient nous servir pour les études linguistiques. Mais pourtant, on peut savoir quelque chose sur la base des études détaillées des toponymes et des anthroponymes inscrits sur quelques monuments provenant de l'époque antique.

Il a été surtout très intéressant l'essai à ce symposium de reconstruire un aspect de tradition littéraire chez les Illyriens sur la base des binômes, appartenant aux personnes illyriennes ou aux personnes apparentées. Ces noms propres rappèlent incontestablement aux chansons héroïques d'origine indoeuropéenne, connues de la tradition orale et de la littérature épique de certains peuples méditerranéens et des autres. On les range ordinairement à la soi-disante époque héroïque de ces peuples.

Les constructions tombales et certaines trouvailles de l'âge de fer démontrent clairement qu'il a existé chez les Illyriens une époque dans laquelle s'est élevée hautement l'aristocratie tribale. Les binômes ci-mentionnés témoignent qu'il a existé chez les Illyriens une sorte de chanson épique, bien sûr dans le cadre de la littérature verbale. Par conséquent, chez les Illyriens a dû à cette époque jaillir en abondance la vie spirituelle spécifique, dans laquelle la chanson épique a eu un rôle important. Cela signifie qu'on peut parler d'une certaine époque héroïque chez les Illyriens, quoique postérieure que chez les Hellènes.

*

Le symposium sur la culture spirituelle des Illyriens, en général, a mis en relief les faits suivants:

a) Les Illyriens, c'est-à-dire les communautés illyriennes tribales, ne représentent pas un monde isolé dans les Balkans. Au contraire, ils sont inclus, sur la base des éléments de la culture spirituelle, dans un cercle méditerranéen plus large des tribus et des peuples — qui ont soigné d'une certaine manière — certaines valeurs spirituelles communes.

b) Lors de la formation de certains éléments de la culture spirituelle chez les Illyriens on peut remarquer quelques composantes. Ce sont: les composantes autochtones — préillyriennes, indoeuropéennes, méditerranéennes, intérieur-balkaniques-pannoniennes et aussi certaines orientales. Naturellement, certaines de ces composantes ont été dans le premier plan (celles indoeuropéennes et méditerranéennes) et les autres ont complété tout un mozaïque de vie spirituelle. Les Illyriens, ce qui a été tout à fait naturel, ont adapté à leurs besoins ces éléments, ainsi qu'ils corresponderaient à leurs propres entendements.

c) Les Illyriens n'ont pas fait un peuple compact. Pour cette raison, dans le cadre de la culture spirituelle on sent certaines spécificités régionales. Pour mieux illustrer ce fait nous allons citer telles spécificités chez les Delmates et les Autariates. On peut remarquer de nombreuses différences de l'art et du culte des morts surtout chez les communautés tribales qui ont été plus tard formellement comptées dans le complexe ethnique illyrien. Nous y pensons aux Liburniens, Histres, Iapodes, ainsi qu'aux certaines tribus dans l'Epire du nord.

d) A l'époque d'une forte exaltation de l'aristocratie (qu'on pourrait conditionnellement dénommer l'époque illyrienne homérique) ont été très fortes les influences méditerranéennes venant des régions des peuples classiques méditerranéens. On peut alors pressentir aussi l'époque antique autochtone, étant désignée comme protoantique. Il est certain que la concentration des biens matériels chez les présentants de l'aristocratie tribale a rendu possible les contacts plus proches avec le monde antique.

e) A ce symposium ont été traitées les questions appartenant au cadre plus large des phénomènes spirituels; on a essayé faire un aperçu synthétique des résultats des recherches effectuées jusqu'à présent. Dans la période suivante il serait nécessaire travailler intensivement sur les recherches de quelques problèmes particuliers, étant à cette réunion accentués et séparés. Il serait, peut-être, nécessaire organiser à l'avenir les autres réunions scientifiques, mais traitant des problèmes plus étroits, c'est-à-dire appartenant aux microrégions. Déjà quand tout cela sera réalisé, on pourrait penser à une nouvelle réunion scientifique qui corresponderait, par son caractère, à celle organisée à Herceg Novi.

SPISAK UČESNIKA

Alirejsović Edina, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo,
Atanacković-Salčić Vukosava, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Mostar,
Benac Alojz, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo,
Camaj Marko, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd,
Cambi Nenad, Arheološki muzej, Split,
Čerkez Sead, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo,
Čović Borivoj, Zemaljski muzej, Sarajevo,
Drechsler-Bižić Ružica, Arheološki muzej, Zagreb,
Đurović Mirčeta, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd,
Faber Aleksandra, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Zagreb,
Gabrovec Stane, Narodni muzej, Ljubljana,
Garašanin Milutin, Filozofski fakultet, Beograd,
Glišić Jovan, Muzej Kosova, Priština,
Govedarica Blagoje, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo,
Katičić Radoslav, Institut für Slawistik der Universität, Wien,
Knez Tone, Dolenjski muzej, Novo Mesto,
Kosorić Milica, Zemaljski muzej, Sarajevo,
Kujović Ranko, »Muzeji Cetinja«, Cetinje,
Kuntić-Makvić Bruna, Filozofski fakultet, Zagreb,
Ljuci Kemal, Muzej Kosova, Priština,
Marković Čedo, Zavod za zaštitu spomenika kulture SR Crne Gore, Cetinje,
Malaj Vinko, Tuzi,
Medini Julijan, Filozofski fakultet, Zadar,
Mihovilić Kristina, Arheološki muzej Istre, Pula,
Milić Veljko, Muzej istočne Bosne, Tuzla,
Mirdita Zef, Filozofski fakultet, Priština,
Palavestra Aleksandar, Balkanološki institut SANU, Beograd,
Papazoglu Fanula, Filozofski fakultet, Beograd,
Paškvalin Veljko, Zemaljski muzej, Sarajevo,
Pedišić Tomo, Zavičajni muzej, Herceg Novi,
Peja Fatmir, Muzej Kosova, Priština,
Pravilović Milan, Arheološka zbirka SR Crne Gore, Titograd,
Pušić Ilija, Zavičajni muzej, Herceg Novi,

Rendić-Miočević Duje, Filozofski fakultet, Zagreb,
Rendić-Miočević Ante, Arheološki muzej, Zagreb,
Smit Barbara, London,
Sokol Vladimir, Muzej Prigorja, Zagreb,
Stipčević Aleksandar, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb,
Stošić Josip, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb,
Suić Mate, Filozofski fakultet, Zagreb,
Šarić Marina, Filozofski fakultet, Zagreb,
Šoškić Branislav, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd,
Tasić Nikola, Balkanološki institut SANU, Beograd,
Teržan Biba, Filozofski fakultet, Ljubljana,
Vujović Dimitrije Dimo, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd,
Vukotić Nataša, Arheološka zbirka SR Crne Gore, Titograd,
Zaninović Marin, Filozofski fakultet, Zagreb,
Zotović Ljubica, Arheološki institut, Beograd,
Zotović Mihajlo, Zavičajni muzej, Titovo Užice,
Žižić Olivera, Arheološka zbirka SR Crne Gore, Titograd.

Štampa: »DES« — Sarajevo
Za štampariju: Sulejman Fejzagić, graf. inž.

Tiraž 1.200